

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Gerhard Péter

Választói magatartás a Tisza Kálmán-korszakban Pesten

Történelemtudományok Doktori Iskola
A Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc

Társadalom- és gazdaságtörténet doktori program
A program vezetője: Dr. Kövér György DSc

A bizottság elnöke: Dr. Bácskai Vera DSc

A bizottság tagjai:

Dr. Csapó Csaba CSc (bíráló)

Dr. Horváth J. András PhD (bíráló)

Dr. Klement Judit PhD (titkár)

Dr. Szabó Dániel CSc

Póttagok:

Dr. Erdődy Gábor DSc

Dr. Cieger András PhD

Témavezető: Dr. Kövér György DSc

Budapest, 2014

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Gerhard Péter

MTMT-azonosító: 10040419

A doktori értekezés címe és alcíme: Választói magatartás a Tisza Kálmán-korszakban Pesten

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2014.058

A doktori iskola neve: Történelemtudományok Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Kövér György DSc

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (datum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

ⓐ kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

ⓐ az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

ⓑ a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

ⓐ A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2014. december 10.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	6
I. Elméleti keretek: szempontok a dualizmuskori magyar pártrendszer politikai szociológiai, illetve társadalomtörténeti vizsgálatához.....	10
II. A választópolgárság és a választói magatartás hazai historiográfiájának áttekintése.....	30
III. A strukturális elemzés problémái.....	41
IV. A kutatás forrásbázisa.....	45
V. Az országgyűlési képviselőválasztások normatív szabályozása a dualizmus korában.....	50
VI. Gerrymandering Budapesten?.....	57
VII. A helyszín és a közeg – Pest társadalmának főbb jellemzői a vizsgált korszakban: tevékenységszerkezet, választójog és városrészi sajátosságok.....	69
<i>A Belváros társadalmának sajátosságai.....</i>	<i>79</i>
<i>A Terézváros társadalmának sajátosságai.....</i>	<i>82</i>
<i>A Ferencváros és Kőbánya társadalmának sajátosságai.....</i>	<i>84</i>
VIII. Az 1878-as, 1881-es és 1884-es választások a IV., a VI. és a IX. választókerületben.....	87
<i>A választási kampány a nagyvárosi térben.....</i>	<i>87</i>
<i>A jelöltek kiválasztása és a programok meghirdetése.....</i>	<i>91</i>
<i>A választási kampány további főbb eseményei.....</i>	<i>99</i>
<i>A szavazás és a választók feletti kontroll a választás napján.....</i>	<i>108</i>

<i>Pártok, jelöltek és eredmények a három kiválasztott választókerületben.....</i>	<i>120</i>
Belváros, 1878.....	120
Belváros, 1881.....	122
Belváros, 1884.....	125
Terézváros, 1878.....	129
Terézváros, 1881.....	132
Terézváros, 1884.....	136
Ferencváros és Kőbánya, 1878.....	145
Ferencváros és Kőbánya, 1881.....	148
Ferencváros és Kőbánya, 1884.....	152
<i>A kampányesemények hatása a választói magatartásra.....</i>	<i>156</i>
<i>A választások „szervezői”: hogyan definiálhatók a honoráciorok?.....</i>	<i>161</i>

IX. Választói csoportok és választói magatartás a választói névjegyzékek és a szavazási listák tükrében..... 166

<i>A képviselőjelöltek.....</i>	<i>166</i>
<i>A választópolgárok.....</i>	<i>167</i>
<i>A nem szavazók.....</i>	<i>169</i>
<i>A szavazók.....</i>	<i>172</i>
Belváros.....	172
Terézváros.....	176
Ferencváros és Kőbánya.....	180
<i>A választók életkora.....</i>	<i>191</i>
<i>A hivatalnokok kormánypartisága.....</i>	<i>193</i>

X. A politika személyessége – esettanulmányok.....200

<i>Nemesi házból a munkásmozgalmon át a közjegyzőségig: Csorba Géza esete.....</i>	<i>201</i>
<i>A gazdasági elitből a politikai elitbe? A Prückler család kísérlete.....</i>	<i>211</i>
Összegzés és kitekintés.....	222
BIBLIOGRÁFIA.....	229
<i>Források.....</i>	<i>229</i>
<i>Hivatkozott irodalom.....</i>	<i>235</i>
FÜGGELÉK.....	247
<i>Szövegközlés.....</i>	<i>247</i>
<i>Táblázatok.....</i>	<i>248</i>
<i>Ábrák.....</i>	<i>296</i>

Bevezetés

A magyar társadalomtörténeti kutatások fókuszában álló modernizációs paradigma a modern társadalmakra jellemző vonások magyarországi kialakulásának fokát, módját, időbeniségét kutatja. Disszertációmban a modern politikai participációs formák kialakulását, gyökereit kívánom vizsgálni a korabeli pártok választói bázisát alkotó választópolgárok társadalmi státusának meghatározásával és választói magatartásának elemzésével.

Budapest Főváros Levéltárában a fővárosi központi választmány iratai között találhatóak meg e dolgozat legfontosabb forrásai. Az országgyűlési képviselőválasztásokkal kapcsolatban mindhárom releváns irattípus, a választói névjegyzékek, a szavazási listák és a szavazóköri jegyzőkönyvek jellemzően az 1875 és 1887 közötti időszakból maradtak fenn. A dualizmus korszakában a nyílt választások révén a választási jegyzőkönyveken és a választói névjegyzékeken kívül egy további forrástípus is fennmaradt: ha nem is teljes körűen, de sok választókerületből megvannak az egyes választók által leadott szavazatok tartalmazó listák. Míg a pártpreferenciák kérdőíves vizsgálata a korszakban még ismeretlen volt, e szavazási listák révén mégis megismerhetőek a választók politikai döntései, ráadásul ebben az esetben nem statisztikai valószínűségek formájában, hanem az egyes választók egyértelmű azonosításával. A nyílt választás, mint antidemokratikus politikai technika így különleges társadalomtörténeti forrássá vált. E forrás felhasználásával dolgozatom a budapesti IV., VI. és IX. választókerületben (azaz a Belvárosban, a Terézvárosban, valamint a Ferencvárosra és Kőbányára, továbbá a Józsefváros külterületeire kiterjedő területen) 1878-ban, 1881-ben és 1884-ben lezajlott országgyűlési képviselő-választásokról szól. A téma feldolgozására különösen Horváth J. Andrásnak az 1884. évi józsefvárosi választásokat feldolgozó munkája inspirált.¹

Azért gondoltam az 1878., az 1881. és az 1884. évi választások vizsgálatára, mert ezek esetében van mód az egyes egymást követő választások szavazóinak összehasonlítására, ugyanis 1877-ben jelentősen módosult a pesti választókerületek beosztása. Három tipikus pesti kerületet választottam, az országos és a helyi elit által is benépesített, egyúttal a korban a mérsékelt ellenzék egyik fészkeinek számító régi pesti Belvárost, a jelentős zsidó lakossággal rendelkező, és Budapest metropolisszá válásának

¹ Horváth 1998.

egyik fő színhelyéül szolgáló, már szűkebb értelemben vett Terézvárost, valamint a pesti oldal legszegényebb, IX. választókerületét. Ez utóbbiban ráadásul a többnyire kormánypárti fővárosban 1878-ban egy függetlenségi programmal fellépő jelöltet választottak meg országgyűlési képviselőnek, aki azonban 1881-ben alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben, és 1884-ben is kormánypárti győzelem született. Mivel a nagyvárosiasodás folyamata ekkor még inkább csak a pesti oldalon volt jellemző, a mindössze néhány évvel korábban egyesített főváros Dunától jobbra eső városrészeit, azok eltérő társadalmi miliője okán, nem tartottam célszerűnek jelen kutatás tárgyává tenni.

Míg a társadalomtörténet – különösen a mikrotörténet – a múltban élt emberek, társadalmi csoportok viselkedésének, motivációinak, mentalitásának megértéséhez gyakran rendkívüli és szokatlan eseményekre adott reakcióik vizsgálatával kíván közelebb kerülni, és ezért gyakran deviáns emberek, csoportok, illetve szokatlan események kerülnek a figyelem fókuszába, ebben a dolgozatban én éppen ellenkezőleg, olyan választásokat próbáltam kiválasztani, amelyek tipikusak voltak a korszakban, amikor lényegében semmi rendkívüli nem történt. Ekkorra már a stabilizálódott Tisza Kálmán-korszakban járunk, amelynek legjelentősebb, a társadalom felől érkezett kihívása, a tiszaezlári vérvád nyomán felkorbácsolódott antiszemita mozgalom sem érintette lényegesen az általam kiválasztott választókerületeket, nem lévén ezekben az antiszemita mozgalmak nyomán létrejött polarizálódásban mélyen involvált képviselőjelölt. Az általam kiválasztott választások jelentősebb, a „szokványos” mértékű felülmúló választási visszaélésekről sem ismertek. Úgy vélem ugyanis, hogy az is torzíthatja a korabeli választói magatartásról alkotott képet, ha csak a rendkívüli eseményekkel tarkított, atipikus választások kerülnek a történészek górcső alá.

A továbbiakban a választások lefolyásának ismertetését, illetve az adatok előállításának módszertanát és az adatelemzést tartalmazó részek előtt először a téma elméleti és historiográfiai kereteit próbálom meg kijelölni, majd a kiválasztott választókerületek létrejöttének körülményeit, társadalmának jellemzőit, valamint a dualizmus korának választási rendszerét és a választási procedúra menetét foglalom össze. Dolgozatomban eközben a következő hipotéziseket kívánom megvizsgálni:

A dualizmuskor parlamenti pártjainak szavazótáborai és a választók társadalmi státusának kapcsolata országosan eddig nem lett feltárva. Nem lehet tudni, mely társadalmi rétegek támogatták inkább a kormánypárti, illetve az ellenzéki jelölteket. Egyes

hipotézisek szerint² az etnikai háttér és a pártválasztás kapcsolatban állt: a magyar etnikai területen a függetlenségi eszmének volt általában nagyobb a bázisa, a kormánypárt pedig a nemzetiségek lakta választókerületeinek segítségével jutott többségre. Igaz, mivel az etnikai kisebbségek politikai artikulációja a pártrendszeren belül lényegében nem volt lehetséges, politikai passzivitásra kényszerített választópolgáraink könnyebben „meggyőzhetővé” váltak a kormánypárt támogatására, mint az általában a nemzetiségek iránt még kevesebb empátiát tanúsító Függetlenségi Párt. A rendszerint szegényebb periférikus régiók lélekszámban is kisebb nemzetiségi elitje pedig, ha már nem az érzelmei, azaz a politikai passzivitás mellett döntött, akkor az államhatalom iránti lojalitását racionálisan, kormánypárti voksban fejezte ki.

Ebben a dolgozatban egy másik lehetséges magyarázó elvet próbálok tesztelni: a kiválasztott választások bemutatásával azt kívánom vizsgálni, hogy a korszak politikai struktúrájában visszatükröződik-e a társadalom rétegzettsége. Előfordul olyan történelmi interpretáció is, amely szerint a választójoggal rendelkezőket a helyi elitnek foghatjuk fel.³ Hipotézisem szerint a választójoggal rendelkezők azonban tágabb kategóriát alkotnak, és ebbe a helyi eliten kívül a teljes népesség más, magasabb státusú felnőtt férfitagjai is beleértendők. Így noha bizonyos társadalmi csoportok ugyan lényegében teljes egészében kívül maradtak a politikai participáció eme fajtáján, és ők nem hallathatták hangjukat a parlamentben (gondolok itt elsősorban az ipari munkásságra, illetve a törpebirtokos és birtoktalan agrárnépességre), de feltételezésem szerint a választójoggal rendelkezők körében is lehet különböző érdekek és értékek artikulációjával számolni. Eszerint nem csupán egy homogén elit reprezentálta magát az országgyűlésben, és ugyan bizonyos (lényegében a vagyontalanokra kiterjedő) érdekartikulációk képviselőire nem nyílt itt mód, egyes további társadalmi csoportok eséllyel indulhattak érdekeik parlamenti képviselőjének akár csak részleges megjelenítésének érdekében, vagy legalábbis érezhették úgy, hogy érdekeiket egyes jelöltek részben képviselni képesek.

Ezzel összefüggően kívánom megvizsgálni, hogy az egyes, választójoggal rendelkező társadalmi csoportok pártpreferenciái között volt-e érdemi különbség, és ez magyarázható-e bizonyos érdek-képviselői stratégiákkal, illetve megtudhatunk-e valamit az egyes választójogi csoportoknak a fennálló társadalmi viszonyokkal kapcsolatos „elégedettségéről”.

² Például Gerő 1988.

³ Gusztiné Toronyi 2008.

Arra is választ próbálok keresni, hogy a kiválasztott választókerületek között, illetve azon belül milyen különbségek figyelhetők meg a választók társadalmi státusa, illetve választói magatartása terén, meg lehet-e különböztetni „elitebb” és „plebejusabb” választókerületeket a fővárosban.

Azt a kérdést is körbe kívánom járni, hogy tetten érhető-e a szavazók megoszlásának vizsgálata során a hatalom befolyásolásának kísérletei, és ezzel összefüggésben azt vizsgálnám meg, mennyiben tarthatták kockázatosnak egyes társadalmi csoportok képviselői a hatalom intencióival nem megfelelő voks leadását. Ezzel összefüggésben arra is ki szeretnék térni, mely személyek és intézmények tekinthetők a hatalom képviselőinek egy adott választókerületben, és őket automatikusan megfeleltethetjük-e az országos hatalmi struktúra helyi ágenseinek.

A tömegdemokráciákban a választói magatartást számtalan pszichológiai és emocionális tényező befolyásolja, szögezte le a témával foglalkozó könyvtárnyi szociológiai irodalom. Noha az általános választójog elleni egyik legfőbb érv az irracionalitás lehető legteljesebb kiküszöbölése volt a választási mechanizmusból, megpróbálok bemutatni, hogy a kiválasztott, úgymond racionális megfontolások alapján dönteni képes „önálló” politikai akaratnyilvánítása éppúgy emocionális elemektől hemzseg, mint a „tömegek” „hisztérikus” politikai nézetei. Egyúttal megpróbálok eltekinteni attól a közkeletű elképzeléstől, hogy a választó pártpreferenciája határozott és állandó emberi tulajdonsága volna. Megpróbálok számba venni, hogy a kampány során alkalmazott mozgósítási technikák, a csoportkohéziós elvárások hogyan befolyásolták a választói magatartást, különösen egy olyan korban, amikor a választáson való részvétel kevésbé volt egyéni döntés eredménye, hiszen a választók csoportosan, a kortesek vezetésével vonultak fel a választóhelyiséghez, és a résztvevők létszámát is gyakran a kortesek határozták meg, miközben folyamatosan nyomon követték a szavazás pillanatnyi állását. Ilyen körülmények között a választás napjára értelmezhetlenné vált a tömegdemokráciákból ismert bizonytalan szavazó fogalma. Másrészt az effajta csoportos szavazás sokkal kevésbé teszi individuális döntéssé a „megfelelő” képviselő kiválasztását, így akár már rituális cselekedetként is értelmezhető.

E tényezők figyelembevételével ahhoz a – tömegdemokráciák válságos periódusaiban vissza- és visszatérő közéleti diskurzushoz is hozzá lehet szólni, amely a választók tömegeinek „tudatlanságából” és „befolyásolhatóságából” vezeti le a válságjelenségeket. E diskurzusban újra és újra visszatérnek az eredetileg a 19. századi

liberális választójogi rendszer apológiájára született, a műveltségi cenzus vagy az elkötelezettebb akaratnyilvánításra készítés (pl. előzetes regisztráció bevezetése) révén a választók előzetes megszűrésére szolgáló javaslatok. Ennek apropóján körbe lehet járni azt a kérdést, vajon valóban hozzájárult-e a választójog korlátozása a politikai kultúra színvonalának emeléséhez, illetve az emocionális elemektől mentes voksoláshoz.

Ezzel el is jutottunk ahhoz a kérdéskörhöz, hogy az a közeg, amelyben az 1870-es és 1880-as évek fővárosi választásai zajlottak, mennyiben egy hagyományos, illetve mennyiben egy modernizálódó társadalom jellemzőivel rendelkezett. Másképpen szólva, meg lehet-e ragadni a választások elemzése révén az egykorú fővárosi társadalom modernizációs fokát. Ezeknek a problémáknak és dilemmáknak a megértéséhez kívánok közelebb kerülni e dolgozatban.

Mindenekelőtt azonban itt szeretnék köszönetet mondani a készülő disszertáció egyes fejezeteinek értő olvasásáért és hasznos tanácsaikért: témavezetőmnek, Kövér Györgynek, évfolyamtársaimnak a doktori programon: Csekő Ernőnek, Farkas Noéminek, Ispán Ágotának és Nagy-Csere Áronnak, illetve Bácskai Verának, Horváth J. Andrásnak, Klement Juditnak, Koltai Gábornak, Majorossy Juditnak és Sipos Andrásnak. Külön köszönöm családom folyamatos türelmét és támogatását, ami lehetővé tette, hogy elkészíthessem e dolgozatot.

I. Elméleti keretek: szempontok a dualizmus kori magyar pártrendszer politikai szociológiai, illetve társadalomtörténeti vizsgálatához

A magyar múlttól szóló kollektív diskurzusba mélyen beleivódott az a tétel, hogy a dualizmus korában az országgyűlési választások eredményei alapvetően nem „tisztá” eszközökkel álltak elő. A szavazási procedúrát kísérő manipulációk már a kortárs sajtóban is gyakran terítékre kerültek, de szépirodalmi példákat is találhatunk, amelyek szintén eme értelmezés elterjedését segítették elő. A legismertebb természetesen a korszak választásait személyes érintettsége révén is jól ismerő Mikszáth Kálmán közismert – és címének megidézése révén a történészek körében is gyakran hivatkozott –, Katánghy Menyhért viszontagságait taglaló regénye.⁴ A szavazatszerzés szokatlan módszereinek szinte teljes

⁴ Mikszáth 1980.

tárházát mutatta be, igen plasztikusan, igaz, már egy későbbi korszakból visszatekintve Tersánszky Józsi Jenő *Kakuk Marci*-regényfolyamának először 1937-ben megjelent kötete, a képzeletbeli Bihalgébeden játszódó *Kakuk Marci kortesúton*.⁵

Valójában azonban az a kérdés, hogy e manipulációk mennyiben határozták meg végül a parlament összetételét, illetve a korabeli politikai rendszer egészét, ebben a diskurzusban meglehetősen reflektálatlan maradt. A manipulációk okainak és hatásainak, tehát végül is az egész korabeli politikai rendszer jellegének a megítélése csak a történettudomány berkein belül jelent meg problémafelvetésként, ott is elsősorban a politikai társadalomtörténet mint aldiszciplína megjelenésével.

A politika társadalomtörténetének historiográfiai összefoglalását, elsősorban a választói magatartás kutatástörténetére kihegyezve Szabó Dániel készítette el. Ő a nemzetközi irányzatok bemutatását is elvégezte, ebbe illesztve a magyarországi eredményeket.⁶ Számba vette a politikai szociológia kérdésfeltevéséhez köthető, annak kemény társadalmi változóival dolgozó irányzatokat, de bemutatta az azt megtörő, elsősorban a német nyelvterületen megjelenő új kutatási irányokat is, melyekben már egyfajta – részben maguk a pártok által is alakított – szociokulturális, identitásképző miliók révén kapcsolódnak össze a politikai szervezetek és a választók.⁷ Ez utóbbi megközelítésből két művet emelnék ki. Az egyik a magát a milióelméletet megalkotó Rainer Lepsius tanulmánya a 19. század második felének és a 20. század elejének németországi pártjairól.⁸ A másik pedig Eduard Winkler munkája az 1905 és 1909 közötti Trieszt társadalmi struktúrájáról és lakóinak választói magatartásáról az általános választójog bevezetése idején.⁹ A politikai társadalomtörténet kialakulását időben azonban megelőzte a politika és az általában vett társadalomtudományok közeledése.

A politikai folyamatok vizsgálatába – a kimondottan politikatudományra specializált tudósokról most nem is beszélve – a társadalomtudósok többféleképpen is bekapcsolódtak. Megnőtt egyfelől a pszichológia érdeklődése a politikai vezetés és döntéshozatal, a politikai attitűdök és a személyiség közötti összefüggések, a politikai konfliktusok és a tömegmozgalmakra jellemző kollektív viselkedési minták lélektani irányú vizsgálatára. E kutatások körében fogalmazódtak meg a választó döntéseiben közrejátszó pszichológiai folyamatokat magyarázó elméletek is. Ezek az elméletek

⁵ Tersánszky 1937.

⁶ Szabó 2006. A politika, a szociológia és a történetírás viszonyát elemezte továbbá: Sipos 2009.

⁷ Szabó 2006: 380–381.

⁸ Lepsius 1973.

⁹ Winkler 2000.

kezdetben, Paul Lazarsfeld, illetve Angus Campbell és munkatársaik inkább szociológiai vonatkozású eredményei nyomán azt állították, hogy a politikai vonzalmakat eléggé determinisztikusan a társadalmi jellemzők határozzák meg. Az ún. pártazonosulás-elmélet kemény szociológiai változókkal, a társadalmi státus, a környezet és a családi háttér hatásával magyarázta a választó döntéseit.¹⁰ Ezt a megközelítést váltotta fel a politikai pszichológiában a közgazdaságtani ihletettséggű racionális választás elmélete, amely költség-nyereség kalkulációk eredményeképpen képzelte el a választói döntéshozatalt. Újabban pedig a választói magatartás kognitív modellje került a középpontba, amelyik az emberi gondolkodási folyamatok figyelembe vételével képzelte el a választó fejében lezajló döntéshozó mechanizmusokat, elsősorban a nem racionális választás jelentőségét, például a negatív zsigeri érzések, vagy a választáshoz kapcsolódó rítusok szempontjait hangsúlyozva.¹¹ A politikai pszichológia választói magatartással foglalkozó kutatásai azonban mind a modern tömegtársadalmakkal foglalkoztak, demokratikus viszonyokat feltételezve, továbbá a tömegmédiá információbőségét, a választókra gyakorolt hatásait is figyelembe vették e modellek megalkotásakor.

A politika világával foglalkozó másik társadalomtudományi irányzat, a politikai szociológia¹² szintén elsősorban a tömegdemokrácia korszakának viszonyaival foglalkozik, a politikai pártok és a választói magatartás jellegzetességeit eme, a 20. századra kialakult modernitás keretei között vizsgálja. A kérdéskör kutatása azonban 19. századi előzményekre nyúlik vissza, ráadásul a politikai szociológia alapvető kérdésfeltevésai már a modern tömegdemokráciák kialakulása hajnalán megfogalmazódtak. Az alapproblémák ugyanis nemcsak a tömegdemokráciák, hanem már a modern ipari társadalmak létrejöttével leírhatóakká váltak. A politikai szociológia négy „alapító atyja” közül ketten, Karl Marx és Alexis de Tocqueville még a 19. században, ketten pedig, Max Weber és Robert(o) Michels a 20. század elején alkották meg életművüket. A politikai szociológia két nagy problémafelvetését az ő életművük alapján lehet meghatározni. Mind Marx, mind Tocqueville a politika világát alapvetően társadalmi egységek közötti konfliktusok sorozataként határozták meg, csak e társadalmi egységeket határozták meg különféleképp:

¹⁰ Szabó 2006: 380.

¹¹ A választói magatartás pszichológiai elméleti modelljeit foglalta össze: Herstein 1996.

¹² Ahogy az utóbbi évtizedekben a történettudományban is egyre inkább teret nyert az az álláspont, hogy a politikatörténeti kutatások által megfigyelt folyamatok értelmezése nem függetlenedhet a társadalmi folyamatok vizsgálatától, úgy a politikai szociológia diszciplínája is arra épül, hogy a politika és az állam vizsgálata nem különíthető el a társadalom vizsgálatától, sőt már az 1950-es és 1960-as évekre egyre inkább konszenzus kezdett kialakulni arról, hogy az állam és a politikai intézmények ugyanúgy társadalmi intézmények, mint a többi, a szociológia által vizsgált társadalmi intézmény. A politikai szociológia tárgya tehát a politikai intézmények és más társadalmi intézmények közti kapcsolatok vizsgálata. Lipset 1995: 15.

Marxnál a konfliktusok az osztályok, míg Tocqueville-nél a helyi közösségek és civil szervezetek között zajlanak. A politika világának értelmezésében a két szerző közötti további fő különbség a politika szférájában zajló folyamatok másik aspektusa, a konszenzus értelmezésében rejlik: míg Marx a konszenzust a konfliktus ellenpólusaként értelmezte, és nem tartotta elképzelhetőnek kettejük együttes jelenlétét, ezáltal a konszenzus létrejöttét az általa tételezett majdani utópisztikus világba helyezte, addig Tocqueville magától értetődőnek tartotta, hogy a politikai folyamatok konfliktusok és konszenzusok folyamatos mozgása révén zajlanak le, és az egyes társadalmi egységek politikai megosztottságuk ellenére megújuló konszenzusi tartják stabilitásban a (demokratikus) politikai rendszert, állandóvá téve ezen egységek kölcsönös függőségét.¹³

A modern politikai rendszerek másik karakterisztikus vonása a bürokrácia, a szervezet hatása a politika világra, Weber és Michels egyaránt ennek kutatására koncentráltak. A fő különbség közöttük, hogy Weber elsősorban – az ellenőrzést megnehezítő módon – a bürokrácia kezébe került hatalomgyakorlást tartotta a demokrácia minőségét fenyegető jelenségnek, és a bürokratikus hatalom kontrollálását lehetővé tevő intézményi viszonyok kialakulását tekintette létkérdésnek a társadalmi kohézió fenntartása érdekében – elismerve azonban a bürokratikus intézményrendszer integratív funkcióit is. Ezzel szemben Michels a modern politikai szervezetekben kialakuló struktúrákban rejtő veszélyforrásokra hívta fel a figyelmet. Ő ugyanis – elsősorban a német szociáldemokrata párt, illetve szakszervezeti mozgalom vizsgálata során – arra a következtetésre jutott, hogy minden tömegszervezetben az irányítás egyre inkább a vezetők egy szűk körében összpontosul, a megnövekvő létszámú szervezetben a belső demokráciát egyre inkább egyfajta oligarchikus döntéshozatali mechanizmus váltja fel.¹⁴

A dualizmuskori magyar parlamenti pártok szavazóbázisának értelmezéséhez először a korabeli pártok jellegzetességeit, a politikai szociológiai irodalom által leírt párttípusok kategóriáiban való elhelyezkedésüket kell tisztázni. A korszakban természetesen nem beszélhetünk még modern tömegdemokráciákról, sőt Magyarországon még a modern ipari társadalom sem alakult ki. A politikai szociológiai szakirodalom azonban megkülönböztet modern és premodern politikai pártokat. Ez utóbbiakból a tömegtársadalom kialakulása során, a politikai participáció kibővülésével jöttek létre a modern tömegpártok, melyek egyik legelső típusai a munkáspártok.¹⁵ Az elsősorban a

¹³ Lipset 1995: 16–20.

¹⁴ Lipset 1995: 20–23.

¹⁵ E szociáldemokrata típusú pártok a munkásság széles köreit integrálták, bürokratizálódó, egyre kiterjedtebb szervezetük révén.

modern pártrendszer kutatására koncentráló politikai szociológiában a premodern politikai pártokat csak a modern politikai pártok egyik történeti előzményének tekintik, vagy egyáltalán nem is tartják pártoknak. Ennek előzménye az, hogy a pártok kutatásának korai klasszikusai, Moisei Ostrogorski, illetve Michels elsősorban az akkor megjelenő új jelenséget, a szervezett pártokat írták le. A politikai szociológia azóta a szervezett, illetve tömegpártokat emeli elemzései középpontjába, nem véve tudomást arról, hogy a modern pártok megjelenésével nem tűntek el egy csapásra a hagyományos pártok, sőt hosszabb-rövidebb ideig egymás mellett léteztek.¹⁶ A politikai szociológia ezzel összefüggésben a politikai pártokat elsősorban mint szervezeteket vizsgálta, ezáltal a szervezettel nem rendelkező hagyományos pártok eleve ki kellett, hogy essenek a vizsgálatok fókuszából. Sajátos módon azonban a történettudományban épp ellentétes tendencia volt megfigyelhető: a modern, szervezett pártokat is általában a hagyományos pártok intézményes-jogi jellemzőivel, tehát a program, a választásokon való részvétel és a parlamenti munka elemzésén keresztül írták le, kihagyva az elemzési szempontok közül a szervezet, illetve a választók integrálásának aspektusait.¹⁷

A politikai szociológiai pártkutatások fő irányait két, a századelőn tevékeny szociológus, Ostrogorski és Michels szabta meg. Míg Ostrogorski az angolszász demokráciákban kialakuló szervezett pártokat mutatta be, addig Michels elsősorban a német szociáldemokrácia elemzésén keresztül próbálta meg bemutatni a kialakuló új, szervezett – és oligarchikus irányítás alá kerülő – párttípust.¹⁸ Michelsszel ellentétben Ostrogorski nagy hangsúlyt helyezett a modern pártok történelmi előzményeinek bemutatására, és a hagyományos pártok modern pártokká való átalakulását is figyelemmel kísérte. Szerinte a szervezett politikai pártok kialakulása Angliában az 1832-es választójogi reformhoz kapcsolódott. A választójog kiszélesítésével a régi társadalom, az egyén és a közösség közötti hagyományos viszonyok átalakultak, és a hagyományos, csak a parlamentben létező pártoknak is alkalmazkodniuk kellett az új viszonyokhoz. Az első parlamenten kívüli pártszerveződések a már korábban is meglévő, a pártoktól független, sőt azokat részben bíráló pártokhoz kötődő egyesületek (*associations*) szervezetének felhasználásával jöttek létre. 1832 után ilyen típusú, de a parlamenti pártokhoz kötődő

¹⁶ Boros – Szabó 1975: 504–505. Max Weber figyelmét azonban nem kerülte el a két párttípus egymás mellett élése, a hagyományos pártok modern pártokká való átalakulásának fokozatossága. Weber 1970: 417–419, 428; Weber 1998: 183.

¹⁷ Boros – Szabó 1975: 504. A történettudomány felől kiinduló 20. századi magyar pártkutatások is jellemzően a jogi-intézményi megközelítés, illetve a választásokon való részvétel szempontjaiból mutatták be az egyes pártokat, feltűnő viszont a szervezetszociológiai szempontú elemzések hiánya.

¹⁸ Ostrogorski 1902; Michels 1989.

egyesületek egyre több választókerületben jöttek létre, ezeket helyben befolyásos értelmiségiek önkéntes alapon hozták létre, de szervezetenként lényegében nem függtek az országos (parlamentari) párttól, amelyet a nyilvános pártvezér (a *leader*, azaz a miniszterelnök, illetve az ellenzék vezére) és a *whip* (ostor – a pártnak egyfajta, a nyilvánosság elé nem lépő „menedzsere”) irányítottak. Az 1832-es szabályozás (az ún. *Reform Bill*) a választók regisztrálását nem bízta állami szervre, így a választók regisztrációra bírása ezeknek az egyesületeknek, illetve a tagjaikból verbuvált végrehajtó bizottságoknak a feladatává vált, megnövelve ezzel aktivitásukat – egyszersmind a választási korrupciót. Immár ők választották ki a képviselőjelölteket, és működtették a regisztrálásra és szavazásra buzdító gépezetet. A borítékolható eredményt sejtető, elsősorban rurális választókerületekben azonban inaktívak maradtak. A választói regisztráció szabályozásával, de elsősorban a választójog 1867-es további kiterjesztésével azonban ennek a párttípusnak bealkonyult Angliában.¹⁹ Helyette a professzionizálódó pártszervezet modern típusa alakult ki, amelyet Ostrogorski a Caucus-rendszerrel azonosított. Az Egyesült Államokból importált, ott jelölőgyűlést jelentő, de Angliában eredetileg pejoratív csengésű kifejezés Ostrogorskinál az először az 1870-es évek Liberális Pártjában kialakult új párttípust takarja, amelyben, a tömegek által elnyert választójogra reflektálva, olyan, országos és professzionális szervezettség jelenik meg, amelyben a pártszervezetek összehangoltan, bürokratikus, sőt oligarchikus módon működnek, a jelöltek kiválasztásának folyamata úgy demokratizálódik, hogy a választók manipulálása magas szintre fejlődik, és mindez egy karizmatikus vezér köré szerveződik. Az Ostrogorski által tárgyalt Angliában tehát a modern pártok megjelenése az 1870-es és 1880-as években a korábbi parlamenti pártok átalakulásával történt, de a szervezett párttípus a szerző szerint kialakulhatott kizárólag parlamenten kívüli keretekben is. Ostrogorski a modern pártszervezet eme jellegzetességeinek előtérbe kerülését az egyéni szabadságjogok képviselőletének, az egyén politikai részvételének háttérbe szorulása miatt nem tekintette kedvező fejleménynek. A modern pártszervezet veszélyeire felhívó műve nem került be igazán a köztudatba, állításai inkább közvetetten, Michels – szintén a szervezett pártok demokráciára gyakorolt negatív hatásait hangsúlyozó – munkája révén gyakoroltak hatást a későbbi kutatásokra.²⁰

A modern pártrendszer kialakulásának általános mozzanatait, történeti kontextusát a

¹⁹ Ostrogorski 1902: 113–158.

²⁰ Michels 1989.

legbehatóbban Max Weber vizsgálta.²¹ Ő tipológiájában megkülönböztette a honorácior pártokat – amelyek a legtöbb európai államban a 19. században a kétpártrendszer működtették – a modern pártoktól.²² A honorácior pártban nincsen pártszervezet, a hivatásos politikusok köre lényegében a parlamenti képviselőkre szorítkozik, a párt aktivitása is kimerül a parlamenti képviselők klubjainak tevékenységében, két választás között lényegében nem lehet helyi pártéletről beszélni. Itt a képviselők még jórészt szuverén személyiségek, akiknek a szavazásokon tanúsított lojalitása nem feltétlen, országos program vagy agitáció is csak fokozatosan alakul ki. A helyi pártszervezetek nem léteznek, illetve a helyi értelmiség és polgárság befolyásos tagjai, a honoráciorok pótolják, ők választják ki a jelölteket, ők szervezik a politikai akciókat – és az ő befolyásuk a döntő a hivatalok elosztásában.²³ Ezt a hagyományos rendszert váltotta fel azután, mindig összefüggésben a választási rendszer demokratizálódásával, a felduzzadt méretű választótömegek hatékonyabb megszólítását lehetővé tevő, állandó helyi szervezetekkel rendelkező, már folyamatosan működő modern párttípus. A honoráciorokat az a bürokratizálódó pártszervezet szorította ki a pártéletről, amelyik vagy egy feltétlenül követett karizmatikus vezér körül összpontosult, mint az 1870–80-as évek angliai Caucus-rendszerében, vagy olyan hivatásos politikusok uralma alatt, akik karizmatikus tulajdonságokat nélkülöző klikk-uralmat gyakoroltak, például a szociáldemokrata pártok esetében.²⁴ A honorácior- és tömegpártok weberi kategóriái természetesen csak ideáltípusok, de a korai dualizmus korának magyar pártjai mégis rendkívül plasztikusan mutatják a honorácior pártok jellegzetességeit. Még nem található meg ugyanis e pártokban az állandó pártszervezet: a hivatásos politikusok köre lényegében a parlamenti képviselőkre szorítkozott, a párt aktivitása is kimerült a parlamenti képviselők klubjainak tevékenységében, két választás között pedig lényegében alig lehetett helyi pártéletről

²¹ Weber párttipológiájának egyik sajátossága, hogy ő az általa definiált párttípusokat – honorácior párt versus szervezett tömegpárt, illetve patronáló párt versus világnézeti párt – nem csak a modernizáció vagy a demokrácia korszakára szűkítve vizsgálta. Így a bürokratizálódó szervezett tömegpárt kivételével valamennyi párttípust minden államba szervezett társadalomban leírhatónak látta, a kivételt is feltehetően leginkább azért, mert Weber a modernizációt lényegében a bürokratizáció keretei között értelmezte.

²² A weberi értelemben vett honorácior egészen mást jelent, mint a magyar történelemből ismert honorácior fogalma, talán ezért is használja időnként Szabó Dániel (és Boros Zsuzsanna) honoratior alakban. Weber szövegeinek magyar fordításaiban viszont honoráciorként honosodott meg a kifejezés, ezért a továbbiakban ez utóbbi írásmódot használom. Boros – Szabó 1975, Szabó 1992, Szabó 1999.

²³ Weber 1970: 414–415. Weber a honoráciorokat alapvetően úgy definiálta, hogy képesek a politikáért és nem a politikából élni. Ilyen személyek nyilvánvalóan nem a munkások vagy az önálló ipari vállalkozók, hanem inkább a járadékosok, földbirtokosok, értelmiségiek közül kerültek ki. Weber 1987: 293. Ostrogorski is leírta ezt a párttípust, persze a honorácior kifejezés használata nélkül, ez nála a pártszerveződés első, az egyesületi alapon létrejövő változata volt. Weber mind e párttípus leírásakor, mind annak bemutatásakor, amikor e pártokat – a Caucus-rendszer kialakulása révén – felváltották a szervezett tömegpártok, lényegében Ostrogorski elemzésére támaszkodott.

²⁴ Weber 1970: 429; Weber 1998: 193–194.

beszélni. Ráadásul ekkoriban a képviselők párthovatartozása az alakuló parlamenti ülés előtt még egyáltalán nem volt egyértelmű, így a szavazásokon sem tanúsítottak feltétlen lojalitást. Nem léteztek helyi pártszervezetek sem, a helyi honoráciorok választották ki a jelölteket, és szervezték a politikai akciókat; az országos program vagy agitáció is csak fokozatosan alakult ki.²⁵ Kérdéses azonban, hogy ezek a klubszerű, országos szervezettel nem rendelkező parlamenti pártok és a képviselőket jelölő honoráciorok mennyiben tudták a népes fővárosi választókerületekben is befolyásolni a választópolgárokat – itt a nagyobb méretű és heterogénebb közösségek miatt vidéken alkalmazott kortesmódszerek nem lehettek célravezetőek.²⁶

Tisza Kálmán és fegyelmezett mamelukjai viszont már nem feltétlenül csak a politikáért élő honoráciorokat testesítették meg, hanem arra a képződményre emlékeztetnek, amit Weber a *patronage* rendszerével jellemezett: a patronáló pártoknál a cél a vezetők számára megszerezni a hatalmat, valamint saját emberekkel tölteni be a hivatalokat. A Szabadelvű Párt elődei, a Deák-párt (illetve annak liberális szárnya) és a Balközép viszont még sokkal elvszerűbb csoportosulásoknak tűnnek, inkább a Weber által a *patronage* rendszerével szembeállított másik ideáltípus, az ideológiai alapokon álló ún. világnézeti párt jellegzetességeihez állnak közel. Weber egyébként elismerte, hogy tiszta formájában ritkán alakultak ki világnézeti vagy patronáló pártok, a pártok legtöbbször mindkét két típusra jellemző tulajdonságok egyaránt jelentkeztek.²⁷

Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel szerint Webernél a *patronage* rendszerén alapuló pártok időben megelőzték a világnézeti pártok felbukkanását.²⁸ Az én értelmezésem szerint viszont Weber nem úgy különböztette meg a patronáló és a világnézeti pártokat, hogy az előbbi a „hagyományos”, utóbbi pedig a „modern” párttípus lenne, egyúttal jelezte, hogy egy világnézeti párt is patronáló párttá alakulhat át. Ezt igazolja az alábbi idézet is Weber befejezetlenül maradt „Gazdaság és társadalom”-jából. „A *modern* államban a tisztán patronáló pártra a klasszikus példa a két nagy amerikai párt utolsó nemzedéke. A dologi célokat követő és a „világnézeti” alapon szerveződő pártokra jó példát nyújtott a maga idején a régi konzervativizmus, a régi liberalizmus és a régi polgári demokrácia, később pedig a szociáldemokrácia – ezeknél mindnél nagyon erősen érvényesültek az osztályérdekek is – és végül a centrum. Ez utóbbi – mióta csaknem minden követelése

²⁵ Weber 1970: 414–415.

²⁶ Még a dualizmus idején megjelentek a példák a fővárosban is a folyamatosan nyilvántartott, a választásokra szervezeten mozgósított törzsszavazói gárdára. Gerő 1988: 123–125.

²⁷ Weber 1970: 410.

²⁸ Boros – Szabó 1975: 509.

megvalósult – nagyon határozottan tisztán patronáló párttá vált.”²⁹ A *patronage* rendszere inkább Weber tipológiájának másik dimenziójában számít „réginek”: a tömegpártokhoz képest kevésbé modern. A dualizmus rendszerét működtető kormánypárt eleinte inkább világnézeti pártként írható le a weberi párttípusok közül, de idővel egyre kevésbé az elvont elvek, inkább a konkrét dologi célok határozták meg a párt irányvonalát.³⁰ A Függetlenségi Párt már inkább a weberi értelemben vett világnézeti párt típusa, csak éppen nem egy elvont eszmerendszer, hanem a közjogi kérdés, Magyarország helyzete a Habsburg Birodalomban volt a pártot szervező elv. A függetlenségi elvhez való ragaszkodás tette eleve kormányképtelenné ezt a pártot.³¹ Annak oka már a dualista rendszer jellegzetességeiben keresendő, hogy a közjogi kérdés lett a korszak pártosodásának vezérmotívuma, hiszen liberális vagy konzervatív elveket valló képviselők mindkét nagy pártban előfordulhattak (sőt a Függetlenségi Pártban időnként demokrata hangok is felbukkantak). Modern, szervezett pártok kialakulásának kezdeményeivel a dualizmus idején legfőljebb annak századeleji válságperiódusában lehet találkozni.

A pártszociológia további, már egy későbbi nemzedéket képviselő klasszikusa, Maurice Duverger szintén alapvetően szervezeti szempontok szerint osztályozta a pártokat. Ő a pártszervezet kiépülését evolúciós természetűnek tartotta, szervezeti szempontból fejlődési stádiumokra osztva a pártokat. Fontos megállapítása volt továbbá, hogy a választási rendszer alapvetően befolyásolja a pártstruktúrát. Az ő felosztása alapján a dualizmus időszakának magyar pártrendszere a többségi kormánypárttal jellemezhető struktúra vonásait mutatja, ahol egyetlen „párt egyesíti magában a törvényhozás és a végrehajtás lényeges kiváltságait”.³² Duverger szerint ugyanis a választási rendszer többségi volta – amely a korabeli magyar választójogi rendszer sajátossága is volt – inkább a hatalom koncentrációjához vezető kétpártrendszer kialakulása felé mutat, és ennek már az egypártrendszerrel rokonítható hatalomkoncentrációt eredményező formája jöhet létre, ha az ellenzék esélyei a választási győzelemre minimálisak.³³ Mind Duverger, mind a pártszociológia 20. századi kutatóinak jó része a modern tömegpártokkal, a demokrácia (vagy épp az egypárti diktatúra) politikai intézményrendszerével foglalkozott, ezért eredményeik alkalmazása a 19. századi magyar pártrendszer vizsgálatakor nagy elővigyázatosságot igényel.

²⁹ Weber 1987: 290. (Kiemelések az eredetiben – G. P.)

³⁰ Weber 1987: 288.

³¹ Szabó 1999: 51, 136.

³² Duverger 1995: 105.

³³ Duverger párttipológiáját és annak kritikáját, túlságosan elméleti-sematikus voltát részletesen tárgyalta: Boros – Szabó 1975: 513–517.

A dualizmus korában fennállt pártrendszer értelmezése a magyar történetírásban óhatatlanul összekapcsolódott a kiegyezéssel létrejött rendszer egészének az értékelésével. A politikai struktúra társadalmi gyökereit, illetve társadalmi hatásait Gerő András és Szabó Dániel monográfiái mellett két, a korszak parlamenti rendszerének szintézisét nyújtó mű elemezte, amelyek, véletlenül vagy sem, két külföldre szakadt hazánkfi tollából születtek meg.

Egyikőjük, aki a parlamenti viszonyok mellett a korabeli – az 1848 és 1892 közötti – pártrendszer szociológiai szempontú elemzésére is kísérletet tett, Adalbert Toth (Tóth Béla) volt.³⁴ A magyar politikai pártok geneziséét Toth a rendek és az uralkodóház több évszázados szembenállásából vezette le, bővítve Theodor Schierer országtipológiáját, amely szerint az angol pártok vallási szektákból, a németek tudományos és filozófiai irányzatokból, míg az olaszok titkos forradalmi szövetségekből jöttek létre.³⁵ A 19. század közepén kialakuló magyar politikai pártok Toth szerinti legfőbb sajátossága a rendi korszak „sérelemi” hagyományain alapuló, elsősorban a közjogi ellentétén alapuló (azaz szerinte is a „kuruc-labanc”) megosztottság volt. E megosztottság pedig nagyfokú személyközpontúsággal párosult, mivel az országgyűlési pártok leginkább egy-egy meghatározó személy körül csoportosultak, gyakran e vezető lett a párt névadója is. Az Európa más országaira oly jellemző liberális és konzervatív csoportosulások Magyarországon 1848 hatására nem jelentettek törésvonalat, lényegében minden mérvadó irányzat ettől fogva liberális volt – vagy legalábbis liberálisnak mondta magát.³⁶

Ezzel összefüggésben kerül említésre az a körülmény is, hogy eleinte, az 1848-as és 1861-es országgyűléseken, ellenkezés volt tapasztalható a parlamenti pártok létrejöttével szemben. Ennek két oka lehetett. Az országgyűlési, tehát az egyes vármegyék hatókörén túlnyúló pártok egyfelől a vármegye hagyományos jelentőségét áshatták alá. Másfelől a képviselők önálló véleményalkotását láthatták veszélyben még olyanok is, mint maga Deák Ferenc. A pártokkal szembeni szkepszist végül az 1867 nyomán megerősödő közjogi ellentét, valamint a fél szemmel mindig is követett angol példa oldotta fel.³⁷

Toth szerint annyira a közjogi ellentét határozta meg a pártokat, hogy alig akadtak

³⁴ Toth 1973.

³⁵ Toth 1973: 30.

³⁶ A szerző azért nem mulasztotta el megjegyezni, hogy éppen a nevében is a liberalizmusra utaló Szabadelvű Párt fénykorában, Tisza Kálmán idején – talán a miniszterelnök személyiségjegyei okán is – lényegében inkább konzervatív jellegű volt. Toth 1973: 30.

³⁷ Toth 1973: 37. A korabeli álláspont kissé hasonlít a pártokkal szemben szkeptikus Ostrogorski által elképzelt módszerhez, amelyben a képviselők egyes ügyek képviselőre hoznának létre alkalmi szövetségeket, melyek az ügy eldöntése után fel is oszlanának.

olyan formációk, amelyek világnézeti elvek vagy egyes társadalmi csoportok (külön)érdek-képviselőire jöttek volna létre. Toth szerint az első tisztán világnézeti párt az Antiszemita Párt volt Magyarországon, ez ráadásul nem is helyezte el magát a közjogi kérdés tengelyén.³⁸ Egyes társadalmi csoportok képviselője közül leginkább még a nemzetiségi és konfesszionális pártok létrehozására történtek kísérletek, de ilyen típusú pártok tartósan csak a századfordulóra alakultak ki, és akkor sem váltak jelentős parlamenti tényezővé. A nagy- vagy a kisbirtokosok, illetve a polgári demokraták szerveződése szintén csak a századforduló táján indult meg, de jelentős parlamenti erővé ők sem fejlődhettek ki.³⁹ A szerző végül a szociáldemokratákat is megemlítette olyan pártként, amely világnézeti és érdek-képviselői elemeket egyaránt felmutatott, de amely szintén nem markáns országgyűlési jelenlétével tűnt ki.

Adalbert Toth úgy vélte, a korabeli magyar formációk Maurice Duverger definíciója szerint pártnak tekintendők. E definíció szerint a politikai pártban a parlamenti frakció és a választókerületi bizottságok rendszeres, lehetőleg intézményes kapcsolatban állnak, de az intézményes-jogi kapcsolatok hiánya, személyes kapcsolatokkal történő érintkezés esetén is pártokról beszélhetünk. A korabeli magyar pártokra Toth szerint az utóbbi, nem formalizált kapcsolatok voltak jellemzők, választókerületi pártszervezet pedig csak a választások idején létezett.⁴⁰ Toth felhívta arra is a figyelmet, hogy Magyarországon a rendi korban is léteztek már helyi bizottságok, legalábbis a megyék szintjén, mivel a polgári kor előtt, a nemesek nagy száma miatt, viszonylag jelentős számú választót kellett mozgósítani. A helyi pártszervezetek gyökereit pedig a nyilvános egyesületekben kell keresni.⁴¹ Az első országos pártok is megjelentek már 1847-ben, még az utolsó rendi diéta összeülése előtt, szemben az időben ezt követő három első népképviselői országgyűléssel, ahol a képviselők csak az országgyűlés megnyitása után rendeződtek pártokba.

A kiegészítés után is a helyi pártszervezeteket gyakran az országgyűlési frakciók, illetve a közjogi álláspont alapján működött egyesületek alkották. Országos – tehát nem csak az országgyűlési képviselők körében működő – pártszervezetek is, az 1847-es

³⁸ Persze képviselőik elhelyezték magukat e tengelyen, és később külön 67-es antiszemita párt is alakult. Úgy tűnik, hogy Toth nem a weberi értelemben vett világnézeti pártokra gondolt itt. A közjogi kérdés mentén szerveződő pártokat ugyanis külön típusba sorolta, és a világnézeti elvek kapcsán nem Weber tágabb értelmezését követte, amely elvont elvek követőiként jellemezte a világnézeti pártokat. A közjogi választóvonal, különösen annak a rendszerbe beilleszkedni képtelen függetlenségi oldala szerintem beleillik a weberi világnézeti párt fogalmába, amelynek az ellentéte a pozíciókat begyűjtő patronáló párt. Weber 1987: 288.

³⁹ Toth a polgári demokratákat a tisztán világnézeti pártokhoz sorolta, pedig akár a nagyvárosi kispolgárság érdek-képviselői pártjaként is tekinthetünk rájuk. Toth 1973: 32.

⁴⁰ Toth 1973: 38.

⁴¹ Toth 1973: 39–40.

előzményeket leszámítva, csak a kiegyezés után alakultak ki. Először a rendszert elutasító ellenzék pártjai, esetleges fuzionálásukat elősegítendő, tartottak értekezleteket, hoztak létre központi választmányt 1868-69-ben. A Deák-párt viszont csak 1872-ben választott végrehajtó bizottságot. Az országos, tehát a vidékieket is elérő pártszervezet kiépítésében a 48-as Párt és a Balközép szintén megelőzte a Deák-pártot, esetükben ezek kezdeteit Toth 1872-re tette.⁴²

Adalbert Toth egyfelől a kortársak visszaemlékezéseiből próbálta meg rekonstruálni a pártok jellegzetességeit a 19. század második felében. Kísérletet tett azonban a szavazóbázis elemzésére is. Ehhez a korszak gyakran változó pártcsoporthozzásait, illetve közülük azokat, amelyek 1861 és 1892 között mandátumot szereztek, három fő tendencia szerint osztotta el. Az általa A tendenciának elnevezett pártoknak a kormánypártokat és azok előzményeit tekintette.⁴³ A közjogi kereteket nem radikálisan elutasító, azaz potenciálisan kormányképes, mérsékelt ellenzéki, tehát középpártok kerültek a B tendenciába.⁴⁴ Mindazokat a pártokat, amelyek „a fennálló társadalmi és államrend ellenségei” voltak, még ha semmilyen ideológiai vagy praktikus szempontból nem mutatkozott közös pont bennük, Toth a C tendenciába sorolta.⁴⁵

Toth ezután megszámlolta, hogy a vizsgált ciklusokban az egyes képviselők melyik tendenciához tartoztak. Eredményei szerint 1865⁴⁶ és 1892 között az A tendenciába tartozó párt folyamatosan a mandátumok 55-70%-át birtokolta, de a második helyet 1881-ben a mérsékelt B tendenciától átvette a radikális C tendencia, és 1892-ig meg is tartotta.

Emellett a győztes képviselők választókerületeit, a „politikai tájegységeket” is megvizsgálta az 1861 és 1892 közötti időszakban, szintén e három tendencia mentén. Mindegyik tendenciánál utalt a pártok erős emberei által „uralt” területek jelentőségére a választási győzelmek szempontjából. Arra a következtetésre jutott, hogy a kormánypártiak

⁴² Toth 1973: 43–44.

⁴³ Felirati Párt, Deák-párt, Szabadelvű Párt.

⁴⁴ Toth szerint ezek a következők voltak: Határozati Párt, Balközép, Reformpárt, Középpárt, Jobboldali Ellenzék, Független Szabadelvű Párt, a szabadelvű disszidensek, Egyesült majd Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt, továbbá a mérsékelt pártonkívüliek, illetve a mérsékelt nemzetiségi képviselők.

⁴⁵ Ide kerültek tehát a kiegyezést ellenző Szélbal, a magukat függetlenségi és/vagy 48-as pártként definiáló különféle frakciók tagjai, az antiszemita, a radikális pártonkívüli, illetve radikális nemzetiségi képviselők. Bár a polgári átalakulást ellenző ókonzervatívokat is ehhez a tendenciához sorolandónak tekintette Toth, mandátumot szerzett képviselőiket mégis a Deák-párthoz számolta, egyrészt csekély számuk miatt, továbbá azért, mert közülük azok, akik nem vonultak vissza a politizálástól, a csoport megszűnése után a Deák-pártot erősítették. Toth 1973: 83–84.

⁴⁶ Toth számításai szerint a határozati pártiak enyhe többségben voltak 1861-ben a felirati pártiakkal szemben. Kérdés, hogy ehhez a számításhoz a folyamatos mozgásban lévő 1861-es parlamenti erőviszonyok mely pillanatát vette figyelembe. Az sem derül ki, hogy a Határozati Pártot miért teljes egészében mérsékeltként vette figyelembe, amikor pedig 19 1861-es képviselőt radikálisként azonosított, mégis a B tendenciába sorolt Határozati Párthoz számolta őket. Toth 1973: 112, 123.

a nemzetiségek, vallási téren pedig inkább a nem református választókerületekben voltak erősek, a radikális C tendencia pártjai inkább a magyar többségű választókerületekben nyertek, különösebb konfesszionális profil nélkül, különösen ott, ahol az erős nagybirtok volt jellemző, illetve ahol jelentősebb szociális feszültségek robbantak ki. A B tendencia, azaz a mérsékelt ellenzék esetében Toth nem tudott 1875 előtt és után választókerületi kontinuitást kimutatni, ami nem is meglepő, hiszen míg 1875 előtt e tendenciában a Balközép dominált, később a vele szinte semmilyen személyi kontinuitást nem mutató mérsékelt ellenzéki, illetve az ezután megjelenő mérsékelt nemzetiségi (főleg erdélyi szász) győzelmeket számolta ide.

Toth külön vizsgálta a városi választókerületekben lezajlott választások eredményeit. Itt, különösen a külön választókerületként megmaradt szabad királyi városokban Toth még kimagaslóbb kormánypárti fölényt észlelt, amit e városok főleg német eredetű, és a rendi időkben a rendekkel szemben inkább az uralkodóhoz lojális polgárság hagyományos attitűdjeivel magyarázott. Ezt jelenséget a szerző – Werner Conze nyomán – a „politikai magatartás strukturális túlélésének” nevezte.⁴⁷ A városi választókerületek közül csak a magyar többségűekben fordult elő ellenzéki győzelem.⁴⁸

Összegezve, Toth az évszázados kuruc-labanc szembenállásból eredő magatartásformák túlélésének, a Szekfű Gyula által is pertraktált⁴⁹ kelet-nyugati (dunántúli-tiszai) magyar megosztottságnak kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a korabeli magyar politikai pártmegoszlás elemzésekor. A választókerületek agrárviszonyait, társadalmi struktúráját, vallási és nemzetiségi megoszlását is az eredményekre hatást gyakorló tényezőkné látta. Három nagy módszertani kifogást lehet azonban tenni eredményeivel szemben felvetni. Egyfelől – a rendelkezésre álló statisztikák alapján – a teljes népesség viszonyaiból indult ki, amely azonban egyáltalán nem biztos, hogy a választópolgárok körében is hasonló megoszlásokat eredményezett: a választópolgárok nem a teljes népességet reprezentálták, például egy román paraszti többségű választókerületben a teljes lakosságnak egészen más társadalmi jellemzői lehettek, mint az ott élő hivatalnoki-nemesi, esetlegesen a választójogosultak körében többségre is jutó népességnek.⁵⁰ Ez a probléma mindenesetre további vizsgálatokat kíván.

⁴⁷ Toth 1973: 118.

⁴⁸ Némi pontatlanság, hogy Toth magyar többségűnek vélte Budát, míg román többségűnek Széket. Toth 1973: 125.

⁴⁹ Szekfű 1989 [1934]: 98, 137.

⁵⁰ A probléma létezését a szerző is elismerte, amikor a jelentős ipari segédszemélyzettel, azaz munkásnépességgel rendelkező városoknál megjegyezte, hogy ők a választójogosultak között nem is bukkanhattak fel. Toth 1973: 126.

Másodsorban egyáltalán nem biztos, hogy ebben a formában indokolt a különböző pártcsoportosulások tendenciákba aggregálása. Például egy '67-es antiszemita, egy '48-as és egy radikális nemzetiségi képviselő-jelölt – rendszerkritikus attitűdjeiket leszámítva – az egyes társadalmi csoportok tagjai számára más-más szempontból lehetett vonzó, követőiket közös nevezőre hozni szerintem nehezen indokolható.

A harmadik probléma, hogy a korszakban a képviselők pártállása gyakran nehezen rekonstruálható, és nem vagyok arról meggyőződve, hogy Adalbert Tothnak ez teljes mértékben sikerült. Számomra meglepő legalábbis, hogy 1881-ig az általa mérsékeltnek minősített jelöltek mindig többen voltak, mint a radikálisak. Ez a Balközép fennállásáig még könnyen elképzelhető, de 1875-ben, amikor az általa radikálisnak minősített Függetlenségi Párt lett a kormánypárt egyetlen igazi országos kihívója, illetve az 1878-ban, a boszniai okkupáció, a gazdasági kiegyezés és a bankügyek miatt eléggé felkorbácsolt szenvedélyek közepette az Egyesült Ellenzék és egyéb mérsékelt képviselők már nem valószínű, hogy több mandátumot szereztek, mint a függetlenségi és a többi, Toth által radikálisnak minősített csoport. Kecskeméti Károly ugyan eltérést jelzett Gratz Gusztáv és Szabó Dániel számításai között is, de nagy különbség nincs köztük: ha a nemzetiségi képviselőket nem tekintjük, 1875-ben a Függetlenségi Párt jóval több mandátumot szerzett, mint a Sennyey-féle jobboldal, és 1878-ban is eggyel több képviselői hely birtokosa lett, mint a Mérsékelt Ellenzék.⁵¹ Véleményem szerint nem a radikális tendenciák 1881-től kezdődő rejtélyes, Toth által is kissé értetlenkedve fogadott előretörése, inkább az 1875-re előállt új pártstruktúra magyarázhatja a radikális tendencia „előretörését”.⁵² Mindenesetre nagyon hasznosnak tűnik az, ahogy a szerző a még potenciálisan is kormányképtelen, illetve a rendszerbe akár be is illeszthető ágakra osztotta a korszak ellenzékét, és ez utóbbiakat kitüntető figyelemmel kezelte.

A másik, külföldre szakadt magyar szerző, az életművét Franciaországban kiteljesítő Kecskeméti Károly Jean Bérengerrel közösen írt művében a *longue durée* szemléletével átitatva a magyar parlamentáris viszonyok hosszú távú, korszakokon átívelő jellegzetességeit kísérelte meg bemutatni. A kötet a 17–19. századi magyar politikai

⁵¹ Gratz Gusztáv 1875-re 333 szabadelvű, 33 függetlenségi, 18 jobboldali és 24 nemzetiségi mandátummal számolt. Szabó Dániel szerint 1875-ben 332 szabadelvű, 36 függetlenségi, 21 jobboldali és 24 nemzetiségi jelölt lett képviselő, 1878-ban pedig 239 szabadelvű, 76 függetlenségi, 75 egyesült ellenzéki, 14 pártonkívüli és 9 nemzetiségi. Toth az 1875-78-as ciklusra 63, 5% kormánypárti, 24, 5% mérsékelt és 12% radikális képviselőt mutatott ki, az 1878-81-es ciklusra pedig 55,3% kormánypárti, 25, 9% mérsékelt és 18, 8% radikális képviselőt – igaz, ő valamennyi, időközben megválasztott képviselőt is, súlyozva, beleszámolta. Kecskeméti 2008: 424; Boros – Szabó 1999: 149; Toth 112.

⁵² Cieger András éppen a Függetlenségi Párt fokozatos hanyatlásaként értékelte a Tisza Kálmán által kialakított rendszer megszilárdulását. Cieger 2011: 38.

gondolkodásmódot leginkább meghatározó tényezőt a Habsburg-dinasztia és a magyar országgyűlés közötti konfliktusok és kiegyezések folyamatos váltakozásában, az ország és a birodalom viszonyának folyamatos újraértelmezésében ragadja meg. A hosszú 19. századot taglaló, Kecskeméti által írt fejezetekben így a dualizmus rendszere csak az egyik ilyen, hagyományosnak mondható kiegyezési periódusként tűnik fel, melyet ráadásul 1867 után újra a konfliktusok dominálnak, ahogy ezt a közös terhekhez való, amúgy viszonylag egyszerűen megállapítható magyar hozzájárulás mértéke körül visszatérően kibontakozó civakodás is demonstrálja. Kecskeméti azonban értékelt is ezt a jelenséget, és a korabeli magyar politikai rendszer megújulásra való képtelenségét éppen abban látta, hogy szinte kizárólag a '48 és '67 közötti választás áldilemmája tagolta a politikai rendszert, amelynek pedig nem volt semmi valós társadalmi alapja. Ezen állításának igazolására mutatta be, hogy a két oldal parlamenti képviselőinek társadalmi tagozódása mind a származás, mind a foglalkozási megoszlás terén szinte azonos volt.⁵³ A két lehetséges magyarázat közül a „szociológiai” magyarázatot, miszerint ezt a megosztottságot két, a társadalom vezető rétegeihez tartozó csoport hatalmi rivalizálása okozta volna, Kecskeméti elvetette, és a szembenállást inkább mentalitástörténeti okoknak, azaz a kuruc-labanc hagyományok továbbélésének tulajdonította. A „szociológiai” magyarázatot szerinte a parlamenti képviselők jó részének a két oldal közötti állandósult oda-vissza mozgása cáfolja.⁵⁴ A parlamenti képviselők stabil pártkötődésének hiányát Kecskeméti egyrészt a pártszervezetek hiányával és a szabad mandátummal magyarázta, másrészt éppen a '48-asság és '67-esség áldilemmájával.⁵⁵

Szerintem a parlamenti képviselők körében megfigyelhető gyakori mozgások az egyes pártok között, új csoportosulások gyakori felbukkanása gyengíti ezt a kuruc-labanc megosztottságra visszavetített érvelést. Vannak ugyanis arra is példák, hogy éppen a közjogi álláspontjukat változtatják meg képviselők, csoportok, sőt egész pártok, elég csak Tisza Kálmánék manőverére gondolni. Az éppen Kecskeméti által hangsúlyozott fejleményt, a függetlenségi ellenzéknek azt a „szokását”, hogy minden, a dinasztia, a

⁵³ Bérenger – Kecskeméti 2008: 359. Más kérdés, hogy ebből egyáltalán nem következik, hogy a két oldal szavazói között is ugyanolyan megoszlásban jelennek meg az egyes társadalmi csoportok. Lipset szerint ráadásul minden olyan pártnak, amelyik nemcsak egy konkrét társadalmi csoportot kíván képviselni – azaz mai kifejezéseink szerint egy néppártnak – csak akkor lehet igazán sikere, ha vezetői, reprezentatív személyiségei között valamennyi jelentősebb társadalmi csoport képviselői megjelennek. Lipset 1995: 23–24. Kecskeméti Károly Andrew C. Janos számításait vette alapul. Korábbi számítások, Rudai Rezsőé vagy Lakatos Ernőé, inkább jelentős különbségeket véltek felfedezni a kormánypárti és az ellenzéki képviselők származási összetételében, különösen a földbirtokosok, illetve az állami és megyei hivatalnokok túlsúlyát mutatták ki a kormánypárt képviselői között. Rudai 1936b: 40; Lakatos 1942: 51.

⁵⁴ Bérenger – Kecskeméti 2008: 360.

⁵⁵ Bérenger – Kecskeméti 2008: 356–357.

közös ügyeket vagy a '48-as hagyományt érintő bármilyen marginális kérdést – a sajtó hathatós segítségével – azonnal a közbeszéd középpontjába tudott helyezni, nehezen lehet „áldilemmá”-nak tekinteni. Talán inkább ez a fejlemény a plurális döntéshozatalhoz szükséges minimális konszenzus lehetőségét ásta alá: a szemben álló táborok közötti feszültségek mérsékeltsége Lipset álláspontja szerint ugyanis a stabil demokráciák egyik legfőbb alapfeltétele.⁵⁶

Kecskeméti Károly az 1874-es választójogi törvényt, a helyhatóságokban bevezetett virilizmus intézményével együtt, a rendszer legnagyobb „demokratikus deficitjének” látta, és különösen azt tartotta a politikai rendszer hosszú távú stabilitását aláásó tényezőnek, hogy míg a legtöbb európai országban hasonlóan megszokott volt a választójogosultság vagyoni és rangbéli szempontok alapján való megrostálása, de a 19. század második felében majdnem mindenütt előrelépést tettek a választójogosultság kiterjesztése, az általános választójog felé. Nem így Magyarországon, ahol a szabályozás a történelmi Magyarország összeomlásáig lényegében változatlanul fennmaradt, ahogy a tényleges demográfiai helyzettől egyre jobban divergáló választókerületi beosztás is, amely így egyre inkább a növekvő népességű területeket, főleg Budapestet érintette hátrányosan.⁵⁷

Kövér György a korszak magyar társadalomtörténetének szintézisét nyújtó művében azt elemezte, hogy az egyes társadalmi csoportok mennyire vettek részt integráltan a hatalomgyakorlásban. Arra a következtetésre jutott, hogy a választójogi szabályozás egyértelműen tükrözte a korszak társadalmi struktúrájának három tengelyét, azaz a régi jogon választók a rang és presztízs szempontjából juthattak el a politikai participációnak a választójog révén megragadható fokára, míg a vagyoni és jövedelmi helyzetük, illetve tevékenységszerkezetük révén a politikai participációba bevonni szánt csoportok a választójog vagyoni-jövedelmi, illetve „értelmi” cenzuskategóriái révén kaphattak szót. Kövér szerint azonban e csoportok politikai integrációja nem történt meg, „ezek a csoportok ettől még távolról sem álltak össze egységes választói tömbbé, társadalmi heterogenitásukat a közös jog nem szüntette meg.”⁵⁸

Stein Rokkan „törésvonal”- (*cleavage*) koncepciója szerint az államnak a nemzetépítés integrációs folyamata során különböző partikuláris-periferiális (etnikai,

⁵⁶ Lipset 1995: 92.

⁵⁷ Bérenger – Kecskeméti 2008: 346–347.

⁵⁸ Kövér 2003: 114. A korabeli társadalmi struktúra tengelyeinek részletes elemzéséhez lásd: Kövér 2003: 70–112.

nyelvi, vallási) ellenállásokat kellett legyőznie. Ehhez járultak az iparosodás során támadt konfliktusok a tulajdonosok, munkáltatók és a munkavállalók, illetve a gazdaság egyes szektorai között. A koncepció szerint a politikai mozgalmak e törésvonalak mentén tudták megszólítani, illetve mobilizálni potenciális híveiket.⁵⁹ Kövér György szerint azonban az a tényező, hogy elsősorban a közjogi kérdés mentén különültek el a pártok – a nyílt szavazás és a korlátozott választójog intézménye mellett – nem kedvezett a társadalmat ténylegesen megosztó törésvonalaknak a politikában is megjelenő polarizálódásához. „Azok a kérdések, amelyek a nyugati parlamentáris demokráciákban vízválasztóként tagolták a közéletet, természetesen megjelentek a magyarországi politikai nyilvánosságban is, de végül nem mélyítették el a közjogi kérdés jelentőségét beárnyékoló „törésvonalakat”.⁶⁰ Ezzel összefüggésben a parlamentben a magyar társadalomnak a választójogosultaknál is szűkebb reprezentációja jelent csak meg, ráadásul a kormánypárti és ellenzéki oldal szociális összetétele lényegében nem is különbözött egymástól. A választójogosultak tetemes részét képező parasztok például csak elvétve tudtak saját maguk közül képviselőt juttatni a parlamentbe.⁶¹

Szabó Dániel a dualizmus kori parlamentarizmus történetét összefoglaló művében a négy fő politikai törésvonalat a legmeghatározóbb közjogi kérdés, a nemzetiségi kérdés, a konzervativizmus és a demokrácia terén képviselt álláspontokban látta.⁶² Az itt felállított pártszervezet-hierarchiában – amely lényegében egybevág Adalbert Toth tipológiájával, de Szabó Dániel részletesebben mutatta be a hierarchiaszinteket – megkülönböztethetők az országgyűlési, az országos, a megyei, a választókerületi pártok, valamint a párt- és egyéb politikai egyletek.⁶³ Szabó szerint a pártok kialakulásának a 19. században szinte kizárólag a képviselőház volt a centruma, csupán a század végén jelennek meg olyan pártok, amelyek nem országgyűlési képviselők frakciókba szerveződése révén jelentek meg. Elvben ráadásul a pártok csak az országgyűlés megnyitása után, a képviselők szabad választása révén jöttek létre. A gyakorlatban ez az 1865–1869-es ciklustól már nem így működött, a pártok kontinuitása folyamatos maradt. Az egyesületi és párttevékenység még a parlamentben sem különült el teljesen egymástól, a frakciók pártköröket vagy pártklubokat működtettek, amelyek egyszerre voltak a politikai és a társasági élet

⁵⁹ Kövér 2003: 113–114.

⁶⁰ Kövér 2003: 114.

⁶¹ A korszak parlamentjeiben paraszti sorból származó képviselőket Lakatos Ernő mutatta be: Lakatos 1942: 91–93.

⁶² Szabó 1999: 18–48.

⁶³ Szabó 1999: 62–82.

színterei.⁶⁴

Noha időnként az országgyűlési párt is országos pártvezetésként működött, a dualizmus korai időszakában nem volt azonos a választások előtt a kampány koordinálása és a helyi szervezetek együttműködése céljából – eltérő személyi összetétellel – megalakult országos párttal. Az országos hálózat megszervezésére tett – elsősorban ellenzéki berkekből kiindult – kísérletek 1875-től a század végéig átmenetileg visszaestek.

A megyei pártok is leginkább választások előtt aktivizálódtak. Ezek felvehettek kötöttebb egyleti formát is, de nem okvetlenül. A választókerületi pártok feladata volt a jelöltek kiválasztása, a kampány megszervezése. Az is gyakran előfordult, hogy a választókerületi párt nem tudott megegyezni a jelölt személyében, ilyenkor több jelölt is indult ugyanazon pártszínekben. Végül a pártpolitikai palettát színezték a különféle politizáló egyletek, de esetükben a pártkötődést nem feltétlenül lehet kimutatni, tulajdonképpen már számba vételük is problémákat okoz.

Arra vonatkozóan, hogy ki volt képes befolyásolni a szavazási eredményeket, azaz ki gyakorolt hatalmat a választási eljárás, a kampányesemények felett, a dualizmus kori választásokkal kapcsolatban két álláspontot fogalmazott meg a magyar történetírás. Gerő András szerint a kiegyezéssel a rendszert az ország lakosságának többsége nem tudta elfogadni. A népesség többségét kitevő nem magyar ajkúak saját nemzeti igényeik kielégítetlensége miatt utasították el, míg a magyar etnikai csoport nagy része nem tudott érzelmileg azonosulni a csak racionális alapon elfogadható dualista rendszerrel és függetlenségi, '48-as eszmékkel rokonszenvezett. Így az uralkodóval, illetve a monarchia másik felével kompromisszumokra képes kormánytöbbség csak a választási manipulációk és csalások szisztematikussá tételével volt elérhető. Ebben a szűk választójog mellett a nyílt szavazásos rendszer és velejárói, a szavazatvásárlás, a szavazók megfélemlítése, a szavazatok leadásának megakadályozása, a választói névjegyzékek összeállításánál történt visszaélések, vagyis a brutális hatalmi beavatkozás szerepe volt a döntő.⁶⁵

Míg Gerő András szerint a kormánypárt a korszakban lényegében a választási manipulációk rendszere révén tartotta fenn parlamenti többségét, addig Szabó Dániel vitatta a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét. Gerő álláspontjával szemben Szabó Dániel azt hangsúlyozta, hogy 1875-től egészen az 1905-ös választásokig a

⁶⁴ Szabó Dániel az 1872-es fővárosi választási kampány részletes elemzésén keresztül mutatta be, hogyan szervezték meg helyi bázisukat a pártok, és milyen eszközökkel történt a választók mozgósítása. Szabó 1998.

⁶⁵ Gerő 1988.

kormánytöbbség leváltására még elvi esély sem adódott, azaz formailag hegemon többpártrendszeréről kell beszélni.⁶⁶ A korabeli választásokon ugyanis jellemzően az esélyes jelöltek indultak a kampány magas költségei miatt, és csak a kormánypárt indított annyi jelöltet, hogy egyáltalán esélye legyen többségbe kerülni a képviselőházban. Emiatt a korabeli Európában másutt is gyakori választási visszaélések ellenére nem volt olyan választás, amelyet országos szinten a csalás vagy a hatalommal való visszaélés döntött volna el. A parlamenti többség fenntartásához tehát nem is kellett szisztematikusan a választási visszaélésekre támaszkodni. Szabó tagadta a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét is, és felhívta a figyelmet arra, hogy a választások lebonyolítása a törvényhatóságok kizárólagos hatáskörében állt, így az ellenzéki többségű törvényhatóságokban a Belügyminisztérium vagy a kormány befolyásolási lehetőségei igencsak korlátozottak voltak, ezekben nagyobb esély volt arra, hogy a helyi többség befolyásolja a választásokat. A helyi törvényhatóság tagjai közül választották például a választási eljárás lebonyolításáért felelős központi választmányt.⁶⁷ Szabó Dániel vitatta Gerőnek azt a téziséket is, hogy az egyre anakronisztikusabbá váló 1848-as választási szabályozás azért határozta meg a dualizmus egész periódusának választásait, mert a kormánytöbbség is érzékelte, hogy ténylegesen nem tudja maga mögött a társadalom többségét. Hegemoniáját Gerő szerint ugyanis a kiegyezést elutasító magyar etnikumú választók, a szintén elégedetlen nemzetiségiek, illetve az általában a választójogból kirekesztett, alacsonyabb státusú csoportok körében sem érezte biztosíthatónak a választási rendszer esetleges reformja nyomán. Szabó szerint a rendszer része volt a teljes politikai elit, még a rendszertagadó függetlenségi ellenzék sem volt érdekelt a közjogi kérdésre szűkülő „kínálat” megváltoztatásában, olyan erők pedig, amelyek kikényszeríthették volna az egész rendszer felborítását, nem erősödtek meg a teljes dualista periódus alatt sem.⁶⁸

Szabó Dániel másutt azzal árnyalta tovább álláspontját, hogy azáltal, hogy a dualizmuskori pártrendszert, már kialakulásától fogva, a kiegyezéspárti–kiegyezésellenes dichotómia uralta el, teljesen megfosztotta a választókat a racionális döntéshozatal lehetőségétől, illetve a társadalmi (csoport)érdekek artikulációjától. Ily módon a korabeli választó lényegében kizárólag emocionális döntést hozhatott, amit szintén elősegített az, hogy a politikai piac kínálatának e két szereplője közül az egyik, a kiegyezésellenes, soha nem is képezett reális kormányzati alternatívát.⁶⁹

⁶⁶ Szabó 1992: 202.

⁶⁷ Szabó 1999: 132–136.

⁶⁸ Szabó 1989: 114–115.

⁶⁹ Szabó 1995: 394.

A választásokon való részvételnek ez az emocionális aspektusa azonban nem csorbítja a választási aktus jelentőségét. Ahogy Szabó Murray Edelmanra hivatkozva megállapította, a választások szerepe a politikai társadalom és az állam kapcsolattartásának kifejezése. A politizáló társadalom úgy véli, ezzel ellenőrzést gyakorol képviselője, illetve a politika egésze felett. Voltaképpen a szavazás aktusakor egy olyan rítusról van szó, amelyben a választó úgy érezheti, bevonódott a politikai döntéshozatali mechanizmusokba, kifejezheti elégedettségét vagy elégedetlenségét a közállapotokkal kapcsolatban. Funkciója tehát valójában nem a választó akaratának kifürkészése, hanem a közös társadalmi alapértékek időről-időre való kölcsönös és rituális megerősítése⁷⁰ – hozzáteszem, e feladatát tényleg betöltheti, akármennyire csak emocionális választásról van is szó. E rituális funkciót pedig nem szűkíthetjük le a dualizmus eléggé sajátságos politikai világára, ez minden választásra jellemző – kivéve, ha a választások ellenőrző funkciójában való hit széles körben megrendül.⁷¹ Szabó Dániel remek elemzést készített arról, hogy ezt az emocionális rituálét még a lényegében ellenzéki jelöltek nélkül megrendezett 1906-os választásokon is el kellett játszani, amelyhez itt szintén segítségül hívhatták a korábbi választásokon megismert, az érzelmek felkorbácsolására alkalmas eszközöket, mint a konkrét tartalom nélküli, csak közjogi és érzelmi patronokat elsütő választási programokat, az (újrahasznosítható) zászlókat, de innovatív, csak erre az alkalomra bevetett mozgósító taktikákat is be lehetett vetni, mint az ekkor futótűzként elterjedő, de a következő választásokra lényegében elfeledett, a nemzeti ellenállást az osztrák birodalomfél árucikkeinek bojkottjával segítő tulipánmozgalmat.⁷²

A választási visszaélések rendszerfenntartó szerepével kapcsolatban Szabó Dániel megfontolásaival egyetértve fejtette ki álláspontját Cieger András. Ő is úgy vélte, a választási korrupció nem volt szükséges a parlamenti többség fenntartásához, ráadásul a vesztegetések gyakorlata – igaz, kisebb mértékben – még a függetlenségi ellenzékét is elérte.⁷³ Cieger inkább a jelöltek ambícióiban, illetve a választók hiányos műveltségéből és rossz életkörülményeiből fakadó kiszolgáltatottságában, vagyis az emberi tényezőben vélte meglátni a választási korrupció korabeli elharapózását.⁷⁴

A dualizmus korában a pártok és a szavazók kapcsolatának vizsgálatakor az jelenti

⁷⁰ Szabó 1995: 395.

⁷¹ Mivel a dualizmuskori választásokon a választók többsége mindvégig részt vett e rituáléban, Szabó Dániel szerint ez is azt mutatja, a rendszer legitimitását tagadó erők nem erősödtek meg annyira, hogy ők alkossák a valódi többséget – szemben Gerő interpretációjával. Szabó 1989: 115.

⁷² Szabó 1995: 399–406.

⁷³ Cieger 2011: 34.

⁷⁴ Cieger 2011: 41.

az egyik legnagyobb problémát, hogy nehezen tisztázható, illetve az egyes esetekben eltérő, hogy a választók a jelöltet vagy a pártot támogatták-e szavazatukkal. Ezt nemcsak az egyéni választókerületi rendszerrel lehet magyarázni, hiszen sokszor a képviselők pártállása csak az új képviselőház összeülése után derült ki. A képviselőjelöltek gyakran mindössze a közjogi álláspontjukat tisztázták a kampány során, de azt nem, hogy konkrétan melyik frakciót fogják csatlakozásukkal megtisztelni. Az is bonyolította a képet, hogy egy választókerületben egy párt több jelöltet is indíthatott. Az első magyarországi népképviselői választásokon nem is lehet kormánypárti vagy ellenzéki képviselőkről beszélni, pártok már kifejezetten a választásokon először 1869-ben jelentkeztek, ám a jelöltek személye a korszakban mindvégig igen hangsúlyos maradt. A választók magatartását a jelölt személyéhez való viszonyuk bizonyosan éppúgy befolyásolta, mint az adott jelölt pártállása.⁷⁵

Az eddigiekben bemutatott szakirodalom tehát egységesen úgy ítélte meg, hogy a korabeli pártrendszer és pártszervezet premodern jellegű volt, a társadalmi törésvonalak parlamenti megjelenítése hiányos, a parlamenti pártstruktúra pedig torz volt, eltérően vélekedett viszont a választási eredmények okairól, tehát a választók mozgósításának kérdéseiről. A szakirodalmi és elméleti áttekintést összegezve elmondható, hogy a korabeli Magyarországon a politikai intézményrendszer 1848-ban Nyugat-Európával még összemérhető volt, de a 19. század folyamán, annak megmerevedése és a társadalom átalakulása folytán a politikai intézményrendszer és a gazdasági-társadalmi körülmények egyre távolabb kerültek egymástól. Eme, egyébként Németországban is megfigyelhető aszinkronitás azonban „nem teszi feleslegessé a politikai működés társadalmi »beágyazottságának« vizsgálatát, sőt éppen a két szféra egymással való összekapcsolódási formájának vagy formáinak felismeréséhez, vagy kevésbé nagyképűen, megismeréséhez alapvetően szükségünk van erre.”⁷⁶

II. A választópolgárság és a választói magatartás hazai historiográfiájának áttekintése

A politika társadalomtörténetével kapcsolatos magyarországi kutatások eddig elsősorban

⁷⁵ Szabó 1992: 205–206.

⁷⁶ Szabó 2006: 377.

két fő irányba tájékozódtak, a két legfőbb rendelkezésre álló forráscsoport alapján.⁷⁷ Egyfelől nagyon elterjedt a helyi eliteknek a virilisjegyzékekből kiinduló kutatása. Ez a Vörös Károly programadó budapesti kutatásai nyomán felvirágzott irányzat a helyi elit teljes rekonstruálására tett kísérletet e forráscsoport alapján.⁷⁸ A közelmúltban Takács Tibor, majd vele egyetértve Cieger András hívta fel a figyelmet arra a problémára, hogy elitkutatások címén leginkább csupán a gazdasági (és részben a kulturális) elitet vizsgáló munkák születtek a legutóbbi időkig, ezek is szinte kizárólag azon virilisjegyzékek alapján, melyek összeállításával kapcsolatban számos forráskritikai probléma felvethető.⁷⁹

A politika társadalomtörténetének másik nagy hazai kutatási iránya az országgyűlési választások kutatása⁸⁰ (csupán az utóbbi években kezdett el ez az irány kiterjedni a helyhatósági választások vizsgálatára is⁸¹). A 20. századdal kapcsolatban leginkább a Politikatörténeti Intézetben folyó választáskutatási projekt említhető itt, amelynek legfőbb eredményei a 20. századi Magyarország választási atlaszai, illetve a választásokat feldolgozó tanulmánykötetek, monográfiák.⁸²

A magyarországi választói magatartás kutatása azonban nem ebben a műhelyben kezdődött meg, a két világháború közötti időszokról egyes területi elemzések születtek már korábban is. Ezek megszületése lényegében ahhoz a kérdésfeltevéshez köthető, hogy miért erősödött meg a szélsőjobboldali pártok társadalmi bázisa a 30-as években, párhuzamosan a baloldal támogatottságának csökkenésével. A kérdést vizsgáló tanulmányok közül a legkorábbi Ránki György az 1939-es választásokon a budapesti választókerületekben (is) megfigyelhető nyilas előretöréssel kapcsolatos elemzése.⁸³ A szerző a szavazókörök társadalmi összetétele (ehhez egy néhány évvel későbbi választói névjegyzéket használt fel), és a leadott szavazatok szavazóköri eredményei alapján azt a hipotézist állította fel, hogy a nyilasok támogatóiról sem azt nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a középosztályból, sem azt, hogy a munkásságból érkeztek, hanem e párt társadalmi bázisa jellegzetesen keverék jellegű volt. Ránki művének újszerűsége elsősorban abban állt, hogy a választópolgárok társadalmi összetételéből magyarázta a politikai magatartást. Igaz, hogy

⁷⁷ A hazai politikai társadalomtörténet aktuális helyzetét foglalta össze: Cieger 2009, Kövér 2009.

⁷⁸ Legelőszőr: Vörös 1966. Vörös Károly három tanulmánya Budapest legnagyobb adófizetőiről végül kötet formájában is megjelent: Vörös 1979.

⁷⁹ Takács 2008: 27–45; Cieger 2009. A virilizmus fogalmi meghatározását és a hazai virilizmuskutatás áttekintését lásd: Halmos 2006.

⁸⁰ A választói magatartás kutatásának hazai historiográfiáját bemutató munkák: Szabó 2006; Ignác 2006; Kövér 2009: 152–154; Ignác 2013: 9–29.

⁸¹ Horváth 2010, Feitl – Ignác 2010.

⁸² Hubai 2001, Feitl – Ignác 2010, Földes – Hubai 2010, Ignác 2013.

⁸³ Ránki 1976.

– elsősorban a számítógépes adatfeldolgozást még nélkülöző adatrögzítésre visszavezethető – súlyos módszertani kritika érte a tanulmány forráshasználatát, de végkövetkeztetése e kritika dacára – a források pontosabb feldolgozásának elmaradása okán – nem kérdőjeleződött meg mindeddig.⁸⁴

A két háború közti időszakra vonatkozó kutatások jórészt a választási eredményeket és a társadalmi rétegek választóköri elrendeződésének statisztikai feldolgozásait vetették össze.⁸⁵ Ezen művek közül kettőt emelnék ki. Borsányi György 1989-es tanulmányában, Ránki vizsgálatával szemben már több választáson átívelő összefüggéseket keresett a pártválasztás és a budapesti választók, elsősorban a munkásság társadalmi helyzete között. Az 1922 és 1945 közötti választásokon nézte meg a munkásság által jelentős mértékben lakott budapesti kerületek, illetve peremvárosok választási eredményeit, és ebből arra következtetett, hogy a munkások nem mindig „a” munkáspártra, azaz a szociáldemokratákra szavaztak, és ez a párt nem csak munkásszavazatokat söpört be. További következtetése volt, hogy a nyilasok, illetve 1945-ben a kommunisták nem ugyanazon a társadalmi bázison gyökereztek.⁸⁶

A nemzetiszocialistáknak az 1935-ös debreceni választásokon tapasztalt jó szereplésére keresett magyarázatot Szécsényi Mihály. Ő a kapott voksok választókerületek szerinti megoszlását elemezve arra a következtetésre jutott, hogy elsősorban a város szegényebb külterületein élő gyökértelenebb, a helyi társadalmi renchez kevésbé kötődő, periférikus helyzetű lakói körében vált népszerűvé a szélsőjobboldal. A nemzetiszocialista mozgalom társadalmi bázisának kialakításakor a fiatal értelmiségtől a középrétegeken, illetve a modernizációból kiszoruló cíviseken át szélesebb merítésből alapozhatta meg előretörését.⁸⁷

A két világháború közti választásokról megszapordott történeti munkák dacára a választói voksok csak egyetlen esetben váltak eddig ebből a korszakból elemzés tárgyává: Paksy Zoltán az 1935-ös zalaegerszegi választásokon nemcsak a választói névjegyzékeket, hanem a nyílt választás rendszere miatt fennmaradt szavazási listákat is bevonta az elemzés forrásai közé.⁸⁸ Ennek alapján próbálta rekonstruálni a három, ezen a választáson induló jelölt – a névjegyzéki foglalkozási besorolások kissé egysíkú kategóriarendszerének

⁸⁴ Ignác 2006: 90–92; Wiener 2006: 101–107; Ignác 2013: 21–22.

⁸⁵ E két adatsor kritikátlan összevetése módszertanilag aggályos, erről, azaz az ökológiai tévkövetkeztetés csapdájáról lásd Ignác 2006: 93, 97; Szabó 2006: 381.

⁸⁶ Borsányi 1989.

⁸⁷ Szécsényi 1987.

⁸⁸ Paksy 2004.

aggregálásával meghatározott – társadalmi bázisát. Paksy megállapította, hogy a kormánypártra voksolt a városi és a vidéki elit, ezen belül szinte teljes egészében az állami tisztviselői kar, míg a nemzetiszocialista pártra kizárólag a vidéki, döntően földműves, részben kisiparos rétegek szavaztak, szemben a városi földművesekkel, akik leginkább a keresztény-legitimista jelöltet támogatták.⁸⁹ A szerző – a kedvező forrásadottság miatt – a zsidóság választói magatartásáról is következtetéseket vonhatott le. Az 1939-es választói névjegyzékeken ugyanis feltüntették, ha az adott választó a második zsidótörvény hatálya alá esett. Ugyan az 1939-es választásokról, mivel ekkor már titkos volt a voksolás, nem maradtak fenn szavazási listák, de e forrás alapján az 1935-ös választásokon szavazottak közül 259 főt azonosítani lehetett, mint majdan a második zsidótörvény által érintett választót.⁹⁰ Mint kiderült, háromnegyedük a kormánypárt jelöltjét, a többiek a legitimista jelöltet támogatták. Paksy következtetései szerint ebben az eredményben az a feltételezés játszhatott szerepet, hogy a válság felszámolásában és a szélsőjobboldal elleni fellépésben az ekkor épp fajvédő nézeteinek hangoztatásában visszafogottabb Gömbös Gyula vezette kormánypártra lehet számítani.⁹¹

Az 1848 és 1918 közötti időszak választói magatartásának kutatása jóval kisebb körben kezdődött csak meg. E korszak választásaival kapcsolatban eddig folytatott magyar (társadalom)történeti kutatások jobbra a dualizmus parlamentáris viszonyainak jellegzetességeit,⁹² illetve a megválasztott képviselőház társadalmi összetételét vizsgálták,⁹³ de születtek olyan munkák is, amelyek a választójoggal rendelkezők társadalmi viszonyait elemezték, elsősorban a választói névjegyzékek alapján. A következőkben a korabeli választókkal és a választói magatartással foglalkozó munkákat kívánom bemutatni.

Bácskai Vera úttörő tanulmánya az 1848-as pesti választópolgárság társadalmi összetételét mutatta be.⁹⁴ Mivel az 1848-as névjegyzékek nem tartalmazták a választó foglalkozását, Bácskai így számos más forrás bevonásával határozta meg a választójogosultak foglalkozását: a pesti polgárkönyv mellett az 1847. évi képviselőválasztáskor készített összeírást, a pesti háztulajdonosokról 1840 körül készített

⁸⁹ A zalaegerszegi választókerülethez ugyanis 70 község is tartozott. A szélsőjobboldal más rétegekből érkezett néhány kallódó voksa épp a mozgalom helyi vezetőivel családi, illetve alkalmazotti kapcsolatban álló választóktól származott. Paksy 2004: 101–102.

⁹⁰ Itt figyelembe veendő, hogy a második zsidótörvény nem csupán az izraelita felekezetűekre vonatkozott.

⁹¹ Paksy 2004: 103–105.

⁹² A dualizmus korának parlamenti választásait áttekintő munkák: Toth 1973, Gerő 1988, Szabó 1999, Bérenger – Kecskeméti 2008, Varga 2010. Az 1861 és 1868 közötti választásokat választókerületi részletességgel tárta fel: Ruzsoly 1999.

⁹³ A képviselők társadalmi összetételére lásd: Rudai 1936a, Rudai 1936b, Lakatos 1942, Toth 1973, illetve újabban Ilonszki 2009.

⁹⁴ Bácskai 1972.

jegyéket, egy 1848. évi címtárat, valamint az 1848-ban képviselő-testületi tagságra ajánlott 247 választó foglalkozását is feltüntető listát is felhasználta. A választók foglalkozási kategóriák szerinti elemzése során arra a meglepő következtetésre jutott, hogy az amúgy a legmagasabb arányú választójogú népességgel bíró Belvárosban a potenciális választók „csaknem a fele nem vétette fel magát a névjegyzékre, míg a külvárosok főleg kis kézművesekből, őstermelőkből és háztulajdonosokból álló, apolitikusabb választói sokkal nagyobb aktivitást mutattak.”⁹⁵ Bácskai arra a következtetésre jutott, hogy emögött leginkább az értelmiségiek körében – az ekkor még az összeíró bizottságok előtti megjelenéshez kötött névjegyzékbe való felvétel miatt – egyfajta, az adott körülmények között lezajlott választások jelentősége és eredménye iránt tanúsított szkepszis állhat –, míg a politikai aktivitás más területein e csoport egyáltalán nem mutatkozott apolitikusnak. Ezzel szemben azok a konzervatív elemek, elsősorban a polgárok és a kézművesmesterek, akiknek horizontja csupán a városi politikai életre terjedt ki, és politikai, de elsősorban gazdasági céljaik elérését a régi városi vezető réteghez, illetve a hozzájuk való közeledésükhöz kötötték, szívesebben fejezték ki eme törekvéseiket a választói névjegyzékbe való jelentkezésükkel is.⁹⁶

Tilcsik György szintén az 1848-as választójogosultak társadalmi összetételét, illetve a választói névjegyzékek társadalomszerkezetet leíró forrásként való alkalmazhatóságát vizsgálta a Vas vármegyei listák alapján.⁹⁷ Tilcsik az öt jogcím alapján öt, egymástól független összeírás végeredményének fogta fel a választói névjegyzékeket, és megállapította, hogy az öt „összeírás” forrásértéke, társadalomtörténeti hasznosíthatósága eltérő. Általában véve problémásnak ítélte, hogy amint ezt az 1848-as választójogi törvény szabályozta, csak az összeíró bizottság előtt megjelent választójogosultak szerepelnek ezeken a névjegyzékeken. Az ingatlantulajdon jogcím esetében a reformkori nemesi vagy adóösszeírásokkal való összevethetőség Tilcsik szerint azért nehézkes, mert akik nem érték el a legalább 300 forint értékű, illetve negyed úrbéri teleknyi ingatlant elváró cenzust, azok kimaradtak a névjegyzékből. Hasonló okok miatt nem lehet az iparosok, kereskedők teljességét megismerni a választói névjegyzékekből – itt a saját műhely, telephely, illetve segéd hiányában kimaradók hiányoznak az összképből. A jövedelmük alapján összeírtak esetében azt a hátrányt jelezte Tilcsik, hogy a kategória újdonsága miatt nincs ezzel összevethető forrástípus az 1848 előtti időkből. Az eddig említett kategóriákat éppen ezért

⁹⁵ Bácskai 1972: 285.

⁹⁶ Bácskai 1972: 299–300.

⁹⁷ Tilcsik 1989.

nem is elemezte. Valamivel hasznosíthatóbb forrásként mutatta be a régi jogon választók „összeírását” a szerző, de a korábbi nemesi összeírásokhoz és polgárlajstromokhoz képest a névjegyzékek pontatlanságai, illetve a vagyoni-jövedelmi viszonyokra utaló adatok hiánya miatt ezt sem tartotta használható forrásnak. Az „összeírások” közül, melyekből a választói névjegyzék összeáll, így az értelmiség jogcímet értékelte a legmagasabbra, hiszen szerinte e lista alapján a helyi értelmiség teljessége vizsgálhatóvá vált. Tilcsik tehát társadalomtörténeti szempontból csak a helyi értelmiség, továbbá a megyei képviselői bizottságok társadalmi összetételének vizsgálatára tartotta alkalmasnak ezt a forrástípust. Hozzá kell tenni azonban, hogy Tilcsik György az 1848-as választói névjegyzékeket elsősorban az 1848 előtti társadalom megismerése szempontjából vizsgálta, ezért 1848 előtti analóg forrástípusokkal vetette össze. A nagyrészt más típusú és adattartalmú forrásokkal „ellátott” polgári korszakban a névjegyzékek forrásértékéről véleményem szerint már korántsem kell ilyen lesújtó képet alkotnunk.

A fővárosban választójoggal rendelkezők társadalmi csoportjának legátfogóbb elemzését Vörös Károly készítette el a Budapest történetét tárgyaló nagyszabású monográfia általa írt fejezeteiben. Vörös Károly szerint a fővárosban a polgárság körvonalait éppen a választójogosultság határaival lehet leírni, hiszen a választójogot éppen a „közügyek befolyásolásához szükséges vagyon vagy legalábbis megfelelő intellektuális képzettség polgári igényein alapuló, racionálisan megfogalmazott feltételei írják körül.”⁹⁸ Ezért a fővárosi polgárság szerkezetében bekövetkezett változások vizsgálatához Vörös Károly öt budapesti kerületben, az I., a IV., az V., a VI. és a VII. kerületben hasonlította össze a választási jogalapként szolgáló főbb tevékenységi ágak megoszlását az 1881. és az 1899. évi választói névjegyzékek alapján. Egyik megfigyelése az volt, hogy bár a fővárosi választójogosultak számában 1848-hoz képest a zsidóság 1867-es emancipációja ugrást jelentett, és ezután a korszakban folyamatosan nőtt a választók létszáma, ezután sosem olyan mértékben, mint ahogy Budapest teljes népessége nőtt.⁹⁹ A választók közé, tehát a Vörös Károly által polgárságként definiálható rétegbe az ipari és kereskedelmi önálló túlnyomó többsége, más-más arányban ugyan, de nem tudott bejutni,¹⁰⁰ viszont a 19. század utolsó évtizedeire az alkalmazotti és a hivatalnoki rétegek

⁹⁸ Vörös 1978a: 219. Vörös amúgy úgy vélte, hogy a választójogosultsági küszöb a kispolgárság felső vagyoni rétege számára lett elérhető, a kispolgárság nagyobb része viszont alatta maradt.

⁹⁹ Vörös megjegyezte, hogy a 20 éven felüli férfinépességen belül viszont enyhe, majd 1900-tól nagyobb növekedés volt tapasztalható, de az optimizmusra némi okot adó adat közlése után nyomban hűteni próbálta a kedélyeket azzal, hogy ekkor a több kerületben egyaránt összeírt választók duzzasztották fel a választópolgárság létszámát. Vörös 1978b: 429–430.

¹⁰⁰ Nemcsak az ipari önálló maradtak nagyobb mértékben választójog nélkül, de a választójoggal bíró iparosok is inkább alacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek, mint a kereskedelem, vagy akár a

előretörése lett jellemző a választók körében. A hivatalnokok és alkalmazottak jó része pedig, akárcsak az önállók tömegei, a polgári életnívót nem, vagy csak szűkösen lehetővé tevő jövedelemhez jutottak.¹⁰¹ Ezzel Vörös a magyar főváros polgárosodási deficitjét látta igazoltnak, így ugyanis a vizsgált korszak épp nem a „valódi, erős, független polgárság” társadalmi pozícióinak erősödését hozta el. Következtetései szerint tehát erre az időszakra nem annyira a gazdaságilag önállók, különösen nem az ipari önállók, hanem a nagytőkétől vagy munkaadójuktól függő rétegek megerősödése volt a jellemző, és még a viszonylag exkluzív választójogosult lakosság körében sem lehetett a polgári-középosztályi életformát és nívót általánosnak mondani, a csökkenő választójogosultsági ráta ellenére sem.¹⁰²

Gusztiné Toronyi Judit – szemben Vörös Károllyal – nem a polgársággal azonosította a választójogosultak körét. Ő disszertációjában egy, a polgárság fogalmi kategóriáival amúgy is nehezen jellemezhető, hiszen nem túl városias terület, Nógrád vármegye választói névjegyzékeit elemezve a választójogosultakat a helyi elitként írta le, mivel a politikai részvétel lehetőségét már önmagában elitképző kritériumnak tekintette.¹⁰³

Koroknai Ákos az 1893-ban, illetve 1896-ban nyilvántartásba vett választópolgárokat vetette össze az 1890-es népszámlálásban összeírt teljes népesség számával és foglalkozási megoszlásával a három délkelet-dunántúli vármegyében (Somogy, Tolna, Baranya).¹⁰⁴ Koroknai módszertani alapvetésnek is szánt tanulmányában részletesen feldolgozta az 1896-os választások körülményeit, a választási eredményeket országosan, majd a három vizsgált vármegye választókerületeiben részletesen is. Külön kitért a választójogosultak jogosultság és foglalkozás szerinti megoszlásának vizsgálatára is. Mivel a szerző rábukkant a választói névjegyzék „fogalmazati” példányaira is, rekonstruálni tudta a névjegyzékek összeállításának folyamatát, és ezzel el tudta végezni eme irattípus forráskritikai vizsgálatát is.¹⁰⁵ Eszerint az összeíró bizottság üres formanyomtatványokat kitöltve házról házra írta össze a választókat, ezt követte a jegyzék ábécérendbe rendezése, majd az előző évi névjegyzékkel való összevetése. Ezt követően kerülhetett sor a névjegyzékkel kapcsolatban tett felszólamlások alapján a névjegyzék véglegesítésére. Koroknai Ákos arra a következtetésre jutott, hogy már a névjegyzék

vendéglátás önállóí.

¹⁰¹ Vörös Károly szerint az évtizedekig változatlan mértékű cenzussal párosuló lassú, de kimutatható drágulás tette lehetővé, hogy egyre szűkösebb jövedelmi viszonyok közt élő budapestiek is választók lehettek.

¹⁰² Vörös 1978b: 430–436.

¹⁰³ Gusztiné Toronyi 2008: 3.

¹⁰⁴ Koroknai 1985, Koroknai 1986.

¹⁰⁵ Koroknai 1986: 218–219.

összeállításakor a hatóságok „helyzetbe hozták” a kormánypártot, elsősorban a földadóminimum meghatározása körüli manipulációk révén. Egyéni szintre lemenő vizsgálódásai szerint olyan nagymérvű kicserélődés zajlott le a vizsgált választókerületekben 1893 és 1896 között, olyan sok, korábban a névjegyzékeken szereplő név tűnt el rövid idő alatt, különösen a potenciális ellenzéki vidékeken, hogy ez már nem tekinthető véletlennek.¹⁰⁶

Bár alapjában véve nem a választói magatartás található Kövér György legújabb monográfiájának fókuszában, a választásokkal kapcsolatban fennmaradt dokumentumokat is beemelte forrásai közé a szerző.¹⁰⁷ A források újszerű megközelítése a kötetben egyrészt ott ragadható meg, ahol a szerző a tiszaezlári társadalom mikroszintű vizsgálata során a régi jogon választó eszláriak dinamikájának változását vizsgálta a 19. század második fele során, illetve vetette össze a feudális kor forrástípusaiban megjelenő információkkal. Itt elsősorban a választók bejegyzett életkorának bizonytalanságait, és ezen keresztül a választói névjegyzék összeállításának körülményeit és az ebből adódó kérdéseket taglaló elemzése érdemel figyelmet.¹⁰⁸ A másik ilyen pont a tiszaezlári ügy egyes főszereplői által az 1884-es választásokon elért eredmények részletes vizsgálata, nem mellesleg a választásokhoz kapcsolódó tömegmozgalmak és a voksolás menetének részletes leírásával.¹⁰⁹ A kötet tehát, mintegy „mellékszálként”, a választói magatartás kutatásában rejülő számos további lehetőségre mutat rá.

Az utóbbi években egyre többször jelentek meg választói névjegyzékek adataira támaszkodó publikációk.¹¹⁰ A választói voksok azonban csak ritkán váltak eddig a magyar társadalomtörténetben elemzés tárgyává az 1848 és 1918 közötti időszakból. Az egyik ilyen elemzés Péterné Fehér Mária Kecskemét 1848 és 1865 közötti képviselőválasztásairól írt tanulmányorozatában található. Az 1848-as választásokkal kapcsolatban a szerző legjelentősebb módszertani újítása az volt, hogy kísérletet tett a választójogosultak számának megállapítására. 1848-ban ugyanis még a választójogosultaknak személyesen kellett jelentkezniük ahhoz, hogy összeírassák őket, és a választást lebonyolító központi választmány nem is készített előzetes kimutatást a törvényben meghatározott cenzust elérők köréről. A választójogosultak jelentős hányada

¹⁰⁶ Koroknai 1986: 220.

¹⁰⁷ Kövér 2011.

¹⁰⁸ Kövér 2011: 63–67. Lásd még: Kövér 2005: 228–231.

¹⁰⁹ Kövér 2011: 655–677.

¹¹⁰ Például: Csekő 1999, Kövér 2005, Csekő 2006, Gusztiné Toronyi 2008, Kövér 2011. Kiváltságos helyzetbe került az egykori Szabolcs vármegye, ahol több önálló mű is született a helyi választások és választói névjegyzékek kutatásából: Vinnai 1994, Szilágyi 2006, Zsoldos 2008.

azonban szemlátomást nem íratja össze magát. A kecskeméti lakosságnak ugyanis csupán 2,31%-a jelentkezett, ami egyrészt a városok közül a legkisebb aránynak bizonyult,¹¹¹ másrészt alulmúlta a sokkal szigorúbb feltételekkel választójogot biztosító önkormányzati választásokra három héttel korábban jelentkezettek számát is.¹¹² A cenzust elérők körét a szerző az 1847–1848-as városi vagyonösszeírás adatai alapján próbálta meghatározni, jelezve azonban e forrás bevonásának módszertani problémáit. Következtetései szerint a régi jog alapján való jelentkezés már 1848-ban sem volt népszerű, aki tehetett, valamelyik másik jogcímet választotta. A két forrás összevetése alapján pedig azt figyelte meg, hogy a jövedelmi alapon választójogosultak alig jelentkeztek az összeírásra, tehát nem ismerték újonnan szerzett politikai jogaik pontos mibenlétét, vagy pedig nem kívántak élni velük.¹¹³

Péterné Fehér Mária az 1861-es választók elemzésekor – egykorú vagyonösszeírás híján – egyéb, főleg a polgármesteri iratok között fennmaradt kimutatások segítségével próbálta meg rekonstruálni a választójogosultak körét. Ezután következett a másik, a magyar történetírásban addig nem felhasznált forrás beemelése a vizsgálati szempontok közé. Ezen a választáson a kecskeméti I. választókerületben vizsgálta meg ugyanis a szerző az egyes jelöltekre szavazók társadalmi rétegződés szerinti megoszlását. Arra az eredményre jutott, hogy nem volt lényeges eltérés a két jelölt szavazóinak társadalmi helyzete között, legföljebb a városi birtokosok tápláltak nagyobb bizalmat a másik jelölttel, Lestár Péterrel szemben a végül nyertes jelölt, a nagybirtokos Balásfalvi Kiss Miklós főszolgabíró iránt.¹¹⁴ Igaz, a szerző csak a jogképesség alapján – tehát, hogy birtokos, kézműves, gyáros, kereskedő vagy értelmiségi volt-e az adott választó – vizsgálta a leadott szavazatokat, a társadalmi rétegződés további mélységeinek feltérképezésére nem törekedett.¹¹⁵ A harmadik, a szerző által bemutatott választáson, mivel mindkét kecskeméti választókerületben egyhangú volt a választás, már nem lehetett a leadott voksokat elemezni.¹¹⁶

A legátfogóbb, a leadott szavazatokon alapuló elemzést Horváth J. András készítette, aki az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választás kapcsán határozta körül az egyes pártok társadalmi bázisát a leadott szavazatok alapján. Horváth tanulmánya

¹¹¹ 1861-ben is csupán a kecskeméti lakosság 2,44%-a íratja össze magát választóként. Csak 1865-re közelítette meg legalább az alföldi városok 1848-as mozgósítási eredményeit 4,91%-kal. Péterné Fehér 1993: 222; Péterné Fehér 1994: 74–75.

¹¹² Péterné Fehér 1992: 165–166.

¹¹³ Péterné Fehér 1992: 201.

¹¹⁴ Péterné Fehér 1993: 237.

¹¹⁵ Különös módon ezen a választáson a régi jog jogcímén „elfelejtettek” összeírni választókat. Péterné Fehér 1993: 221.

¹¹⁶ Péterné Fehér 1994: 64.

módszertanilag is megalapozta az effajta kutatásokat. Egyrészt a választói névjegyzékek foglalkozás-megjelöléseiből kiindulva, de azokat más forrásokkal – virilisjegyzék, lakcímjegyzék – pontosítva foglalkozási kategóriákat állított fel, és a leadott szavazatokat e foglalkozási kategóriákra bontva elemezte. Másfelől a választói névjegyzékek lakcímmegjelöléseiből kiindulva kísérletet tett a választópolgárság, illetve az egyes jelöltek társadalmi bázisa városi térben való koncentrációjának, területi elhelyezkedésének vizsgálatával az egyes városi övezetek politikai karaktere, illetve társadalmi sajátosságai közötti összefüggések meghatározására. Az egyes övezetek társadalmi státusának meghatározásához a helyi társadalmi rétegződést remekül leíró, az 1890-es népszámlálás feldolgozása során készült számlálókörzetek szerinti adatsorokat hívta segítségül. Az elemzést megkönnyítette, hogy a vizsgálat tárgya a társadalmi státus szerint legtagoltabb, azaz a VIII. budapesti választókerület volt, ahol a belső Mágán negyed kimondottan az országos elitet is befogadó városrésze mellett kifejezetten alacsony státusú nagyvárosi lakóterületek egyaránt megtalálhatóak voltak. A tanulmány eredményei szerint ezt az övezeti tagolódást követte a választópolgárok területi elhelyezkedése is, azaz a választók sem alkottak, sem presztízs, sem vagyon szempontjából homogén csoportot.¹¹⁷

Az egyes pártok társadalmi bázisával kapcsolatban Horváth arra a következtetésre jutott, hogy ezek a bázisok a társadalmi státus szerint differenciáltak, tehát az egyes társadalmi csoportok speciális érdekeik mentén vettek részt a politikai életben.¹¹⁸ Az 1884-es józsefvárosi választás érdekessége az volt, hogy itt ekkor kormánypárti jelölt nem indult, a választók a mérsékelt ellenzéki Szilágyi Dezső, a függetlenségi Irányi Dániel és az antiszemita Verhovay Gyula közül választhattak. A szerzőnek mindhárom jelölt támogatói bázisát sikerült jól körülhatárolt társadalmi arculatú, azaz egyfajta miliőcsoportokhoz kötni. Eszerint a mérsékelt ellenzék támogatói között jelentősen felülreprezentáltak voltak az értelmiségi, illetve az ipari-kereskedelmi ágazatok vagyonos – nagy részben zsidó – képviselői, de Szilágyi Dezső támogatottsága valamennyi övezetben kiegyenlített volt. Irányi Dániel támogatói bázisa elsősorban az iparosok közül került ki, esetükben döntően nem vagyonos elemekről volt szó, de olyan csoportokat is megnyert magának a függetlenségi politika, mint a fővárosi, illetve a nem magas státusú

¹¹⁷ Horváth 1998: 497.

¹¹⁸ Horváth 1998: 518. A nemzetközi szakirodalomban, az 1872-ig Angliában is nyílt választás intézményét kihasználva, W. A. Speck és W. A. Gray készített számítógépes adatbázist a pártok szavazóbázisáról. Ők azonban a parlamentáris rendszer korai korszakát tanulmányozták: az 1705-ös és az 1710-es tory és whig szavazóbázis statikus és dinamikus jellemzőit vizsgálták az angliai Hampshire-ben. Speck – Gray 1970. Elsősorban a szavazóbázisok foglalkozási kategóriákba sorolhatóságának módszertani buktatóit elemezte az 1832-es parlamenti választások szavazóiról Leeds-ben: Morris 1983.

hivatalnokság, a színészek, vagy a fuvarosok-bérekocsisok egyes csoportjai. Irányi támogatói bázisa területileg elsősorban a közepes státusú középső övezetben volt jelentősebb. Az antiszemita jelölt támogatói pedig főleg a legalacsonyabb státusú választók körében voltak megtalálhatók, még a függetlenségi választóknál is plebejusabb rétegekhez – majerosok, tehenészek, vendéglősök, a fuvarosok, bérekocsisok, kereskedők egy része – tartoztak.¹¹⁹ Horváth úttörő munkájának jelentőségét mutatja, hogy – a kedvező forrásadottságokra is utalva – Cieger András már 2000-ben is hiányolta a leadott szavazatok elemzésén alapuló további esettanulmányokat.¹²⁰

Noha nem az országgyűlési választásokkal foglalkozott, de Budapest politikai erőviszonyaira, a lokális közösségek politikai életét irányító honoráciorokra, illetve a kerületi klikkrendszer genezisére fontos megállapításokat tett Horváth J. Andrásnak a magyar főváros megszületésének körülményeit taglaló monográfiája.¹²¹ Az egyes helyhatósági választásokat részletesen is elemző mű bemutatta a kerületi politikai erőviszonyokat, a választói aktivitást, illetve az országos politika által tematizált ügyek helyi közéletbe való leszivárgását, ezzel jelentős mértékben hozzájárulhat az országos választások kerületi küzdelmeinek megértéséhez.¹²²

Az eddigieket összegezve, a politika és a társadalom kapcsolatát vizsgáló politikai társadalomtörténet kétféleképpen közelítheti meg e két szféra metszéspontjait. A politika társadalomtörténete vizsgálata tárgyává teheti azt a (kölcsön)hatást, amit a politika a társadalom struktúrájára, a társadalmi rétegződésre gyakorol. Erre különösen az általános választójog bevezetése előtti időszakról szóló feldolgozások tettek kísérletet. A hazai, a választójoggal rendelkezők rétegződésére irányuló kutatások jobbára ebbe a kategóriába tartoznak, elsődleges forrásuk pedig épp a politikai szféra e strukturáló hatását legplasztikusabban jelző virilisjegyzékek, illetve választói névjegyzékek. Ez a megközelítés a közéletben való részvétel strukturáló hatását vizsgálja a társadalomban, tehát voltaképpen a társadalmi rétegződés sajátosságait kívánja feltérképezni eme, a politikai participáció lehetőségét biztosító keretek „melléktermékeként” fennmaradt forráscsoportból kinyerhető adatok feldolgozásával. Erre a megközelítésmódra hozhatók fel példaként Vörös Károly, Bácskai Vera vagy Tilcsik György említett munkái.¹²³

¹¹⁹ Horváth 1998: 516–517.

¹²⁰ Cieger 2000: 9–12.

¹²¹ Horváth 2010: különösen 67–98.

¹²² A kerületi klikkrendszer sajátosságairól, a helyhatósági küzdelmekről a századforduló időszakában lásd: Sipos 1996.

¹²³ Vörös 1966, Vörös 1979; Bácskai 1972; Tilcsik 1989.

Másfelől viszont a politikai társadalomtörténet foglalkozhat a politikai magatartásformák, illetve ezek társadalmi alapjainak kutatásával is. Ebben az esetben a fő kérdés az, hogy a társadalmi meghatározottságok (társadalmi helyzet, politikai intézményrendszer) hogyan befolyásolják az egyén viselkedését a politikai szférában. Ez utóbbi megközelítés sokkal közelebb áll a politikatudományi és politikai szociológiai kutatások fő irányaihoz. E dolgozatban kísérletet teszek mindkét megközelítés beemelésére a vizsgálati szempontok közé.¹²⁴ Ehhez azonban először megpróbálom összefoglalni, milyen további nehézségekkel kell szembesülni a választók társadalmi kategorizálása során.

III. A strukturális elemzés problémái

Az egyén politikai beállítódásának kérdése komplex jelenség, a tömegdemokráciákra jellemző felmérések annak mégis csupán egy-egy kiragadott aspektusát próbálják értelmezni, azaz legfeljebb csak parciális magyarázatokra törekszenek. A rendi társadalomban az egyén viselkedését még jóval inkább megmagyarázta annak rendi állása, mint a modern társadalom tagjainak esetében bármely – elemzés alá vont – változó. Érdekes azonban megvizsgálni az olyan, az egyéni viselkedést pusztán a társadalmi státus alapján immár meg nem érthető kontextusokat, amelyekben már nem beszélhetünk rendi viszonyokról, viszont nem beszélhetünk még tömegtársadalmakról sem. Az ilyen társadalmakban – például a 19. század második felének Magyarországon – még talán könnyebben lehet a választói magatartást kevésbé összetett magyarázó modellek keretében leírni. Nyilván ezzel a körülménnyel is összefügg, hogy egy-egy változó kiemelésére bőségesen akad példa a lokális és az országos választói magatartást ebben az átmeneti időszakban tárgyaló történeti irodalomban. Így magyarázó elvvé emelkedhet az etnikai-felekezeti kötődés, illetve a földrajzi környezet¹²⁵, de a régi rendi társadalomban betöltött pozíció¹²⁶, a foglalkozás¹²⁷, vagy akár a családi-rokonsági kapcsolatrendszer továbbélése is.¹²⁸ A választópolgárság foglalkozási kategóriák alapján

¹²⁴ A két megközelítést bemutatta: Szabó 2006: 375.

¹²⁵ Csekó 2002.

¹²⁶ Kövér 2005, Kövér 2011.

¹²⁷ Bódán Zsolt szerint Gyulán a hivatalnoki-értelmiségi rétegek inkább a kormánypárt, míg a választók enyhe többségét adó földművesek inkább a függetlenségi ellenzék hívei voltak. Bódán 2008.

¹²⁸ Cieger 2003, vagy tágabb kitekintésben: Lipp 2005.

történő elemzésére több példa is akad a magyar történetírásban¹²⁹, a leadott szavazatok társadalmi státus szerinti megoszlásának vizsgálatára pedig Horváth J. András tanulmánya szolgálhat példa gyanánt.¹³⁰

A – társadalmi státussal összefüggő – foglalkozás a választói magatartás szempontjából kétségkívül valamilyen mértékben magyarázó erővel bír, hasonlóan a már említett többi tényezőhöz. Ám a kép így is óhatatlanul egyoldalú marad, hiszen a tömegtársadalmak előtti időkben is jóval komplexebb hatások alakították az egyének döntéseit annál, hogysen egyetlen összetevőre redukálhassuk a magyarázatot. A választópolgárság, a választók foglalkozás alapján történő elemzése viszont kétségkívül rendkívüli előnnyel bír a többi lehetséges magyarázó változóhoz képest: a dualizmus kori választói névjegyzékekben (is) tételesen megnevezésre került az egyes választók foglalkozása, a nyílt szavazás rendszerének köszönhetően pedig egyénekre lebontva nemcsak a választópolgárság, hanem az egyes jelöltek szavazótáborainak foglalkozási kategorizációjára is lehetőség nyílik. Bizonyos, nem is csekély mértékben pedig nyilván a választó foglalkozása magyarázza politikai választásait is.¹³¹ Nem vitás, itt is vannak buktatók: a korabeli sommás megjelöléseket nehéz pontosítani, az egyes foglalkozások kategóriákba történő összevonásakor óhatatlanul szubjektív szempontok kerülnek előtérbe, a történész pedig saját korának vagy világnézetének implicit rétegződés-konceptióját húzhatja rá a korántsem feltétlenül világos kategóriákká összetömörülő számos foglalkozásnév integrálásakor.

A történetírásban (és a szociológiában) a nagy strukturalista rétegződés-vizsgálatokkal szemben az utóbbi évtizedekben (például a mikrotörténelem irányából) megfogalmazott kritika az volt, hogy a társadalmi kategóriákat valóságosan létező kategóriáknak tekinti, amelyek homogén egységeket képeznek. Jóllehet ezeket – a kritika szerint – valójában maga a történész hozza létre, ráadásul anélkül, hogy a vizsgált társadalom helyi, időben és térben lehatárolt jellegzetességeit figyelembe venné, s ezzel az adott kontextustól, illetve az események szereplői által konstruált társadalomképtől is független klasszifikációt hoz létre, mintegy negligálva az eredeti meghatározottságokat. Emellett az egyéni döntések, helyzetek szempontjai is figyelmen kívül maradnak.¹³²

¹²⁹ Bácskai 1972; Tilcsik 1989; Koroknai 1985; Koroknai 1986.

¹³⁰ Horváth 1998.

¹³¹ Természetesen nincs szó arról, hogy a választó társadalmi helyzete determinisztikusan magyarázná politikai állásfoglalását. Szabó 2006: 378.

¹³² A strukturalista rétegződés vizsgálatokat a mikrotörténelem felől ért kritikához lásd: Czoch 1999, illetve Bódy 1999.

A módszertani buktatók másik összetevőjét Kövér György fogalmazta meg, amikor a választói jogcímek és a névjegyzékeken megadott foglalkozások a társadalmi struktúrának való megfeleltethetőség nehézségeire mutatott rá: „A választói jogcím és a foglalkozás által alkotott kétdimenziós társadalmi tér még nominális vizsgálat esetén sem képes kielégíteni a modern társadalomstatisztika követelményeit. Kérdés tehát, hogy a társadalmi struktúrára rávetítés kísérlete helyett nem lenne-e célszerűbb inkább egyszerűen »választójogi osztályokról« beszélni. Még akkor is, ha tudjuk, végső soron ahogy a választójog maga tagolja a társadalmat, az tulajdonképpen visszavezethető az adókatégoriákra (s ezzel már ismét a vagyon- és jövedelem-megoszláshoz jutottunk vissza).”¹³³

A probléma tehát a következő: a komplex társadalmi tagozódást egy foglalkozási státus szerint leírni már eleve leegyszerűsítés; az egyedi életutak, életpályák pedig a névjegyzékek vagy akár a lakcímtárak statikus és általánosító megjegyzései alapján nem igazán ragadhatóak meg. A statisztikai alapú általánosítások mellett ezért magam is szükségesnek érzem, hogy e dolgozat végén esettanulmányok formájában néhány választópolgár életpályájának kulcsmozzanatait más forrástípusok bevonásával is megragadjam. Az elemzés során léptékváltást kívánok alkalmazni, hogy az általánosító, nagy struktúrák vizsgálata alapján levont következtetéseket árnyalhassam, és az egyes cselekvők választásainak, döntéseinek okaihoz közelebb juthassak. Itt nem áll módomban azonban a mikrotörténelem antropológiai ihletettséggű, a vizsgálat alanyainak teljes kapcsolatrendszerét sokféle forrástípus bevonásával feltérképezni igyekvő módszerét alkalmazni, ezért az esettanulmányokat nem is tekintem mikrotörténetinek, csupán mikroszintűnek.¹³⁴

A társadalmat foglalkozási kategóriák mentén szegmentáló történészi beavatkozás nyilvánvalóan egy olyan valóságot konstruál, amely sosem létezett, de még a kortársak fejében élő – és a történész számára szintén csak értelmezve, azaz egyszersmind torzítva rekonstruálható – társadalmi rétegződésel sem vághat egybe. Ha azonban ezt a torzító rekonstrukciót választjuk, akkor is csupán egyetlen megismerhető, a választókat csoportokba soroló kortárs kategorizáció létezik: ez a választói névjegyzékek jogcím rovata. Csupán ennek az öt kategóriának (régijog, telektulajdon, háztulajdon, jövedelem, értelmiség) a felhasználásával azonban sok potenciális elemzési lehetőségtől eshet el a

¹³³ Kövér 2009: 153.

¹³⁴ A mikrotörténelem módszereiről lásd: Czoch 1999; Szekeres 1999; Sziujártó 2006.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a jogcímek kategóriái nem egyfajta kortárs társadalomkép egyértelmű megfeleltetései, hiszen ezek mégiscsak egy jogszabály praktikus kellékeiként állítottak fel. A társadalomról alkotott korabeli kép nem feltétlenül így alakult, hiszen például a földbirtok alapján szavazati jogot szerettek között arisztokratáktól kisbirtokosokig találhatunk választókat, de a jövedelem alapon választók címkéje is hatalmas különbségeket takarhatott. Tanulságos, hogy a *Népszavában* 1878-ban, ismeretlen forrásból közöltek egy kimutatást, „az egyik utóbbi követválasztásnál” választójoggal bírók számáról. Eszerint 547 391 földbirtokos, 49 731 önálló iparos, 666 gyáros és vállalkozó, 14 443 kereskedő és kalmár, 66 313 tőkepenzes, 40 878 „okleveles képviselői a tudomány és művészeteknek”, 168 377 nemességi előjogok alapján, 11 684 jövedelem alapján, továbbá 3258 házbirtokos választó volt a Horvátország nélküli, de Erdéllyel bővített Magyarország területén.¹³⁶ A gyárosok és a tőkepenzesek külön szerepeltetése még magyarázható a lap irányultságával is (most nem beszélve e két kategória választói számának gyanúsán nagy különbségéről). Sajátos viszont a jövedelmi jogcím kategóriájának öt részre bontása, köztük egy tovább nem részletezett jövedelmi kategóriával. Érezhető tehát, hogy a társadalomnak az eredeti jogcímek szerinti tagolása azért a kortárs társadalomképpel sem volt egészen összhangban.

A kortárs társadalomképhez azért egy módon talán mégis közelebb juthatunk: ha a választópolgárság egy szűk csoportja, a hivatalnokok besorolásait tekintjük át. A hivatalnokok esetében ugyanis e pálya erősen hierarchizált volta, az egyes beosztások rangjának és presztízsének a fizetési kategóriákban és a megszólításokban explicit módon megnyilvánuló kortárs megítélése a többi foglalkozási csoporthoz képest kategóriákba sorolásuk nagyobb létjogosultságát eredményezi.¹³⁷ Erre majd külön kísérletet teszek a későbbiek folyamán.

¹³⁵ A kortársak fejében élő társadalmi kategorizációt igazából a régi jog és a többi jogcím igénybevétele közti mozgások képezik le. Erre a mozgásra lásd Kövér 2005: 230–231. Budapesten azonban gyakorlatilag egyre inkább használaton kívül volt a régi jog kategóriája, így a jogcímek közti választások játékanak elemzése itt nem lehetséges. Vörös Károly szerint ugyanis már 1872-ben is csupán 325 régi joggal választó volt az egyesített fővárosban, közülük is 78-an Budán, 62-en pedig Óbudán éltek. Vörös 1978a: 220; Vörös 1978b: 429. Elgondolkodtató ez a hiány, amely ha nem is a főváros modernségére utal, de arra mindenképp, hogy mennyire modernnek akartak látszani a főváros lakói az 1870–1880-as években.

¹³⁶ *Népszava* 1878. június 23. 1.

¹³⁷ A megszólításoknak a dualizmus korszakán végighúzódo inflálódását elemzi: Kövér 1999.

IV. A kutatás forrásbázisa

Budapest Főváros Levéltárában a központi választmány iratai között maradtak fenn iratok a dualizmuskor országgyűlési képviselőinek voksolásairól. Három irattípus található köztük: az előre kinyomtatott választói névjegyzékek (ezeken keresték vissza, hogy a szavazni kívánó megjelentek valóban rendelkeztek-e választójoggal az adott választókerületben), a választás során felvett jegyzőkönyvek és a szavazási listák. A kollekció nem teljes, de 1887-ig a legtöbb irat mindhárom irattípusból megmaradt. Az itt tárgyalt választások kapcsán – a hiányzó 1884-es VI. kerületi választói névjegyzéket leszámítva – mind a jegyzőkönyvek, mind a névjegyzékek és a szavazási listák fennmaradtak.¹³⁸

A választói névjegyzékek forrásértékével kapcsolatos legfőbb probléma, hogy ez a forrás a választási küzdelem keretein belül keletkezett, a választási eredmények befolyásolásának egyik kulcsmozzanata épp a névjegyzékek összeállítása. A névjegyzékbe való felvétel, illetve egyes személyek kihagyása a listából a nyílt szavazási eljárás és – a tömegdemokrácia előtti idők sajátosságaként – az egyes választók preferenciáinak előzetes megismerhetősége fényében mindenképp visszaélésekre adhatott okot. E visszaéléseknek pedig – természete szerint – kevés nyoma maradhatott. Már pusztán az összeállítás pontatlanságait – például az időközben elhalálozottak, vagy a több választókerületben egyaránt összeírtak esetei – fel lehetett használni a majdani eredmények befolyásolására.¹³⁹ Ezt a szempontot kiindulásképpen feltétlenül le kell szögezni.¹⁴⁰

A nyomtatott névjegyzékbe a választópolgárok nevén túl feljegyezték foglalkozásukat, lakcímüket és választójogosultságuk alapját. A jogcím rovat egységesen az alábbi kategóriákat tartalmazta: régi jog, föld- illetve házbirtok, jövedelem és értelmiség. Csaknem minden választóhoz egységesen csak egyetlen jogcímet jegyeztek be, tehát aki több jogcímen is választó volt, valamilyen szempontból az összeírók

¹³⁸ Az Excelben elkészült adatbázisok a belvárosi névjegyzékek 7368, a terézvárosi névjegyzékek 4277 és a IX. választókerületi névjegyzékek 5540 rekordját tartalmazzák. Ez a 17185 rekord egészült ki a szavazási listákon szereplő adatokkal.

¹³⁹ Annak ellenére, hogy a központi választmány a névjegyzékek karbantartását kiemelt feladatként kezelte, és törekedett mind az elhalálozottak, mind a duplán felvettek, mind a több választókerületben összeírtak névjegyzékből való törlésére. 1877. június 25-e és július 4-e között például maratoni ülésorozatot tartott a testület, minden nap ülésezve kerületenként átnézték a névjegyzékeket, és az efféle esetek százait törölték a fővárosi névjegyzékekből. MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877.

¹⁴⁰ A névjegyzék pontatlanságai még az összeírások terén precízebb Horthy-korszakban is visszaélésekre adtak lehetőséget. Ignácz 2013: 91–94.

kiválasztottak a jogcímek közül egyet.¹⁴¹ Ez a jelenség a választói névjegyzékek forrásérték szempontjából egyik legkritikusabb eleme, mert – a névazonosságok miatt – teljes bizonyossággal ezeket az ismétlődéseket nem lehetett kiszűrni. A régi jog feltüntetése ekkor Budapesten már csak jelképes volt: szemben például a székelyföldi választókerületekkel, ahol a választók többsége ekkor még mindig csupán ezen a jogalapon szavazhatott, a vizsgált választókerületekben öt 1878-as belvárosi, illetve egyetlen 1881-es és 1884-es, valamint két további 1884-es ferencvárosi választópolgárt vettek fel régi joga alapján a listára.¹⁴² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy másoknak sem lehetett volna ezen az alapon választójogot adni, hanem arra utal, hogy valamennyien más jogcímen is bekerülhettek a cenzusba. Az életkorral kapcsolatban az 1878-as és az 1881-es névjegyzékek még egységesen a „húsz éven túl” megjegyzést adják meg az összes választópolgárnál, pontos életkorukat először csak az 1884-es névjegyzékeken jegyezték fel.

Az összeírók szempontjából leegyszerűbb volt a háztulajdon összeírása. Ebben ugyanis a kerületi előjáróságokon akkor még megvolt házingatlan-jegyzékek nagy segítségükre voltak. Ezekből a jegyzékekből a törvény által előírt három lakrészből álló háztulajdonnal rendelkezőket könnyen áttemelheték a választói névjegyzékekbe, és nem kellett a jóval bonyolultabban kimutatható vagyoni helyzettel vagy foglalkozással bajlódniuk.¹⁴³ Így kerülhetett például Ybl Miklós háztulajdonosként a ferencvárosi választói névjegyzékbe.¹⁴⁴ A választói névjegyzéken jól látható a házingatlan-jegyzékek felhasználása: a háztulajdonosok lakcíménél szinte kizárólag telekkönyvi számot, nem pedig utcanevet és házszámot adtak meg az összeírók. A háztulajdon szerinti összeírás prioritása sem palástolja el azt, hogy ezen az alapon volt a legkönnyebb választójogra szert tenni, mivel ez a cenzus alacsonyabb volt a jövedelminél: a háztulajdon alapján választójogot szerzők gyakoribbak voltak az alacsonyabb státusú lakóközvetekben.¹⁴⁵

A választói névjegyzékekben a foglalkozási megnevezések általában viszonylag

¹⁴¹ A gyakorlatban számos alkalommal ilyen esetekben többször is felvették ugyanazt a személyt a névjegyzékbe, hiszen különböző forrásokból állították össze pl. a háztulajdon és a jövedelem jogcímek révén összeírt választókat.

¹⁴² A kétszer régi joron összeírt személy maga id. Dobronyi János ferencvárosi előjáró volt, rajta kívül id. Győri Farkas József titkárt és Varga Gedeon díjnokot írták össze 1884-ben régi joron a Ferencvárosban. 1878-ban a Belvárosban az ismeretlen foglalkozású Farkas László, Horváth Ferenc és Kovács József mellett Posch Lajos megyei tisztviselő, valamint – meglepő módon – gróf Szapáry Antal volt régi joron választó.

¹⁴³ Horváth 1998: 483.

¹⁴⁴ A sztárépítéssel szemben az 1878-as ferencvárosi és kőbányai háztulajdonosokat általában még nem bérháztulajdonosként, inkább saját lakóházuk tulajdonosaiként kell elképzelni, mivel a két kerület házainak legtöbbje földszintes volt.

¹⁴⁵ Horváth 1998: 483.

pontosak, további elemzésre alkalmasak. Sok esetben azonban csupán sommás megjelöléssel lehetett találkozni, az egyik legnagyobb problémát azok okozták, akiknél a foglalkozás rovatban csak annyi volt feltüntetve, hogy háztulajdonos. (A háztulajdon alapján összeírtaknál legtöbbször a foglalkozás rovatban csupán ennyi található.) Ilyenkor a korabeli lakcímjegyzékhez fordultam, és az esetek nagy részében azonosítani lehetett tudtam a választópolgár foglalkozását.¹⁴⁶ Mindezek ellenére még mindig maradt számos olyan háztulajdonos, akik egyik címtárban sem szerepeltek, vagy pedig ezekben is csak háztulajdonosként jelölték meg a foglalkozásukat – belőlük ezért külön foglalkozási kategóriát képeztem.

A választói névjegyzékek forrásértékével kapcsolatos következő jelentős probléma, ahogy erre már Tilcsik György is felhívta a figyelmet, hogy pusztán a névjegyzékek alapján az egyes választópolgárok jövedelmi-vagyoni helyzetéről, illetve – az értelmiségi jogcímen összeírtakon kívül – társadalmi státusáról nem tudunk következtetéseket levonni, legfeljebb azt, hogy a választójogosultság követelményeinek megfelelő anyagi színvonalon éltek.¹⁴⁷ Az egyes választópolgárok pontos társadalmi státusának meghatározására ezért nem is tettem kísérletet. Ehelyett közvetett módszerrel próbálkoztam: a következő lépésben a foglalkozásokat kategóriákba csoportosítottam, úgy, hogy e csoportok tagjainak társadalmi státusa a lehetőségekhez képest homogén legyen. A társadalmi státus – Kövér György értelmezését követve – három tengely mentén vizsgálható: ezek a tevékenységszerkezet, a rang és a presztízs, valamint a vagyon- és jövedelemmegoszlás.¹⁴⁸ A magyar társadalomnak a dualizmus időszakában végbement átalakulása, a rendi keretek oldódása nem hozott létre új, világosan körülhatárolható csoportokat, a három tengely mentén nem teljesen estek egybe az egyes foglalkozások.¹⁴⁹ Mindazonáltal megpróbáltam olyan kategóriákat létrehozni, amelyek valamennyire figyelembe veszik az egyes foglalkozásoknak mind a jövedelmi, mind a tevékenységszerkezeti, mind a presztízhierarchiában elfoglalt helyét.¹⁵⁰ A kategóriák kialakításánál természetesen tekintettel kellett lenni arra is, hogy mekkora esetszámok fordulnak elő az egyes foglalkozásoknál.¹⁵¹ Mivel Koroknai Ákos és Horváth J. András már kísérletet tett az

¹⁴⁶ Adressen-Kalender, 1873; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–81, 1882.

¹⁴⁷ Tilcsik 1989: 377.

¹⁴⁸ Kövér 2003: 70–112.

¹⁴⁹ Kövér 2003: 110.

¹⁵⁰ A foglalkozási kategóriák sematikusságára hívta fel a figyelmet Morris is, de jelezte, hogy ennek ellenére e kategóriák is információértékkel bírnak. Morris 1983: 29.

¹⁵¹ Néhány esetben így is maradtak nagyon alacsony esetszámú kategóriák. Például a bérkocsisok, akik a Ferencvárosban sokan voltak, nem soroltam be más kategóriákba a Belvárosban sem, ahol csak ketten képviselték e szakmát a három választáson. 1878-ban Boldog Sándor, 1881-ben Valentin Mihály szerepelt bérkocsisként a névjegyzékeken, és ők mindketten a függetlenségi jelöltre voksoltak az adott

átalakuló társadalom választói csoportjainak elkülönítésére, ezért az ő kategóriáikat vettem kiindulási alapnak.¹⁵²

A hivatali, tisztviselői munkát végzőket két főcsoportba osztottam. A viszonylag kevés számú magántisztviselőt külön csoportba soroltam, amely pontos megnevezések híján eléggé heterogénre sikeredett. Többségük könyvelő, biztosítási hivatalnok vagy gyári, gőzmalmi tiszt, de ide soroltam például a – szavazástól amúgy távol maradó – hajóskapitányokat is. Az állami, fővárosi és megyei hivatalnokokat, csak a IV. választókerületben soroltam külön kategóriákba – a fővárosi és a megyei hivatalnokok esetében, tekintet nélkül hivatali rangjukra, egyetlen kategóriát képeztem. A VI. és a IX. választókerületben az alacsony esetszám miatt nem bontottam külön az állami, a fővárosi és a megyei tisztviselőket, egyrészt az alacsony esetszám miatt, másrészt mivel szavazási preferenciáik alapján ezekben a kerületekben – az egyébként elég heterogén csoportokra bomló – állami, fővárosi és megyei hivatalnokok viszonylag homogén módon viselkedtek.¹⁵³

A nem hivatalnoki munkát végző diplomás, illetve középiskolát járt értelmiségieket (tanárokat, orvosokat, papokat, illetve elsősorban a tanítókat) soroltam a következő két kategóriába.¹⁵⁴ A nagy esetszám miatt a IV. és VI. kerületben az ügyvédek további külön kategóriába soroltam.¹⁵⁵

A IV. és VI. kerületben a politikai elit tagjai (országgyűlési képviselők, miniszterek, fő-és alispánok, a fő- és alpolgármesterek), a művészek (építészek, festők, szobrászok, színészek, zeneművészek),¹⁵⁶ a katona- és csendőrtisztek, ezen túlmenően – belvárosi specialitásként – a IV. kerületben a nagy számban felbukkanó egyetemi tanárokat is külön kategóriába soroltam.¹⁵⁷

évben. Az ő szavazataik azonban semmit sem mondanak el a fuvarosok választói magatartásáról általában. Az alacsony esetszámú kategóriákkal kapcsolatos elővigyázatossággal kapcsolatban lásd: Morris 1983: 34–35.

¹⁵² Koroknai 1985; Koroknai 1986; Horváth 1998.

¹⁵³ A hivatalnokok további csoportokra osztásának módszerét a későbbiekben részletezem.

¹⁵⁴ A IX. választókerületben e kategóriába elsősorban a középiskolai tanárok kerültek, de itt ide soroltam – az alacsony esetszám miatt – az négy építészeket, akiknek nem feltétlenül volt diplomájuk, és a művészeket is: a két szobrászokat és a színészeket, bár feltehetőleg nekik sem volt felsőfokú végzettségük.

¹⁵⁵ Csak a IV. kerületben 1878-ban 108, 1881-ben 203 és 1884-ben 173 ügyvéd, illetve ügyvédjelölt került fel a névjegyzékre.

¹⁵⁶ Ide, és nem az iparosok közé soroltam a néhány fényképészt, illetve ötvösművészt is, mivel e szakmák olyan neves képviselői bukkantak fel a névjegyzékeken, mint Klösz György, Kozmata Ferenc, illetve Laky Adolf.

¹⁵⁷ A néhány teréz- és ferencvárosi egyetemi tanárt a magas státusú hivatalnokok közé soroltam, egyrészt mert a későbbiekben a hivatalnokok fizetési kategóriáiban is szerepeltek, másrészt választói magatartásuk ezekben a kerületekben a legteljesebb mértékben megegyezett a magas státusú hivatalnokokéval: alacsony részvételi arányuk egyöntetű kormánypártisággal párosult – az egyetlen

A tevékenységszerkezet szerinti felosztásnak a korabeli statisztikákig visszanyúló hagyományát követve, megkülönböztettem továbbá őstermelő¹⁵⁸ és iparforgalmi, azon belül ipari, kereskedelmi, valamint közlekedési foglalkozásokat. Az iparosok és a kereskedők népes és eléggé heterogén csoportjait a jövedelmi helyzet szempontjának beemelésével próbáltam meg homogénebb csoportokra bontani. Ehhez az 1871–1872. évi adókimutatásokat hívtam segítségül.¹⁵⁹ Az adókimutatások adózókra lebontva és foglalkozásonkénti bontásban is közlik az adóösszegeket, így az átlagadó alapján megállapíthatóak az egyes szakmák jövedelmi viszonyai.¹⁶⁰ Ezek alapján, feltételezve, hogy a szakmák presztízse és jövedelmi viszonyai között van összefüggés, magasabb és alacsonyabb presztízű foglalkozások szerint bontottam ketté mind az iparosok, mind a kereskedők csoportját.¹⁶¹ Míg a kereskedők esetében az állami adóként és községi pótlékként megfizetett évi 100 forintnál húztam meg a két csoport közötti határt, az iparos szakmák esetében a 100 forintos határt csak nagyon kevés szakma adója érte el, így itt 50 forint megfizetett adó felett már a magasabb presztízű kategóriába tettem a szakmákat.¹⁶² (Természetesen ezzel a módszerrel az adott személyek jövedelmi viszonyai nem térképezhetőek fel, ez csak foglalkozásuk korabeli megítélését segít megismerni.) A csekély számú szolgáltató szakmát is (például borbély, kéményseprő) az iparosok közé soroltam, akárcsak azokat, akiknek a foglalkozása gyárosként lett feltüntetve – őket mind a magasabb státusú iparosok kategóriájába helyeztem. Külön kategóriába kerültek a bérkocsisok, fuvarosok, illetve a vendéglősök, kocsmárosok és szállodabérlők, akiknél a jól körülhatárolható tevékenységszerkezet nagy jövedelmi szóródással párosult.

Végül az azonosíthatatlan foglalkozású ház- és telektulajdonosok heterogén csoportjába soroltam a magánzókat és a tőkéseket is, akiknek társadalmi státusát éppúgy nem lehetett pontosítani, mint a háztulajdonosokét.

A választói névjegyzéken és a szavazási listán szereplő nevek azonosítását

kivétel az 1878-ban a függetlenségi jelöltre szavazó ferencvárosi Hatala Péter volt.

¹⁵⁸ Míg a IX. választókerületben népes és karakterisztikus csoportot alkottak a nem földbirtokos őstermelők, ezért a földbirtokosokat itt a háztulajdonosok és magánzók csoportjába soroltam, addig a Belvárosban és a Terézvárosban a néhány „igazi” őstermelő egy kategóriában maradt az – amúgy a voksolástól jellemzően távol maradó – földbirtokosokkal.

¹⁵⁹ Kőrösi 1875.

¹⁶⁰ Az 1870. évre városrészenként lebontva is közöl adóadatokat Kőrösi József, de szerintem a szakmák presztízisének megállapításához az egész városban fizetett adók mértéke a mérvadó, hiszen e szakmák tevékenysége sem csak egy-egy városrészt korlátozódott. Kőrösi 1873.

¹⁶¹ Horváth J. András is megkülönböztetett magas és alacsony presztízű iparos és kereskedő kategóriákat. Horváth 1998: 487. Néhány foglalkozás-megnevezés egészen alacsony társadalmi státusú személyek sporadikus választójogosulttá válására utal, gondolok itt elsősorban a Ferencvárosban és a Terézvárosban felbukkanó piócaárusokra, vagy az egyetlen terézvárosi patkányirtóra.

¹⁶² Igaz, az 1873-tól tartó gazdasági válság összekuszálhatta e szakmák jövedelmi viszonyait.

nehezítette a korszak többnyelvűsége és még meg nem szilárdult helyesírása. Többször egészen más formában jelent meg ugyanaz a név a kétféle listán, mivel a listákat vezetők gyakran hibáztak is: legtöbbször a háztulajdonosokat vették fel egy másik jogcímen is a névjegyzékbe. Arra is van példa, hogy egy név kétszer szerepel a szavazási listán, pedig a választói névjegyzékben csak egyszer szerepel. A szavazási listákon voltak olyan nevek is, amelyeket nem sikerült egyértelműen egyik, a névjegyzékben szereplő névvel sem azonosítani. Az ilyen, nem egyértelmű eseteket, illetve az egyértelmű duplumokat nem vettem figyelembe a kereszttáblák elkészítésekor, azaz csak az egyértelműen azonosított személyeket és szavazatokat vizsgáltam.¹⁶³ Olyankor azonban, amikor a két eltérő név között egyértelmű volt a megfelelés, például eltért a keresztnév, de csak egyszer fordult elő a névjegyzékben a családnév, azonos személynek vettem a két név tulajdonosát.¹⁶⁴ Azoknál az ismétlődő neveknél, ahol mindkét, azonos nevű szavazó ugyanarra a jelöltre szavazott, szintén „érvényesként” kezeltem mindkét voksot.¹⁶⁵

A központi választmány iratanyaga mellett a választások eseménytörténetének rekonstruálásához néhány, a korabeli különböző pártállású sajtótermékeket reprezentáló periodika tudósításait tekintettem át, illetve olyan levéltári források feldolgozására is törekedtem, amelyekben további adatok bukkanhatnak elő a választásokkal, illetve azok főszereplőivel kapcsolatban. Itt elsősorban a budapesti közgyűlés ülésjegyzőkönyveiben, illetve a Belügyminisztérium levéltárában találtam jelentős adalékokat.

V. Az országgyűlési képviselőválasztások normatív szabályozása a dualizmus korában

Az 1848-ban elfogadott első magyar választójogi törvény, az 1848. évi V. törvény helyezte népképviseleti alpra a korábbi rendi választójogot. Ez a jogszabály a választójogot azok számára biztosította, akikről tulajdonuk, (egy bizonyos szint feletti) jövedelmük vagy pedig korábbi jogaik, illetve „tanultságuk” révén feltételezhető volt, hogy képesek megfontolt, anyagi befolyásolástól mentes döntést hozni a választóhelyiségben.¹⁶⁶ Rajtuk

¹⁶³ Bizonyára vannak további kettőzések is, de a többi gyanús esetben nem volt megállapítható, hogy ugyanarról a személyről, vagy csupán névazonosságról van-e szó.

¹⁶⁴ Az angliai szavazókat elemző Speck és Gray az azonos családnévű és eltérő keresztnévű személyeket azonosnak vette, ha a két keresztnév kezdőbetűje megegyezett. Speck – Gray 1970: 107–109.

¹⁶⁵ Speck és Gray is elfogadták ezeket az eseteket: Speck – Gray 1970: 108.

¹⁶⁶ Választójoggal rendelkezők az 1848-as törvény szerint az ország „mindazon bennszületett, vagy honosított, legalább 20 éves, és sem atyai sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyték alatt nem levő lakosai, a

kívül, mivel a korabeli liberális felfogás már megszerzett jogok elvételét nem tartotta lehetségesnek, mindazok, akik a korábbi rendi országgyűlésbe követválasztási joggal bírtak (ún. régi jog), akárcsak a városi polgárjoggal rendelkezők, életük végéig megőrizhették választójogukat, de azt leszármazottaikra már nem örökíthették át. Az anyagi befolyásolástól mentesség elve azonban eleve nem érvényesülhetett: noha felmerült a már a reformkori követválasztásokon megvesztegethetőségükről elhíresült vagyontalan, bocskoros nemesség választójogának megvonása, a régi jog megőrzése azt vetítette előre, hogy az anyagi befolyásolás lehetőségét ez a választójogi törvény sem tudja kiküszöbölni.

A sebtében megalkotott, bevallottan csak átmeneti 1848-as törvényt csupán 1874-ben váltotta fel a véglegesnek szánt szabályozás, így is négy választást (1861, 1865, 1869, 1872) az ideiglenes törvény rendelkezései alapján bonyolítottak le. A változtatás szükségessége az eredeti törvény ideiglenességével, a modernebb, az adózásra épülő census bevezetésével, valamint a magyarországi és az erdélyi választójogi rendszer egységesítésével volt indokolható. Az új törvény hangsúlyosan nem felváltani, hanem pontosítani kívánta az 1848-as szabályozást. A deklarált cél helyett azonban az új törvény eredményeképpen a választásra jogosultak köre szűkebb lett, mint korábban volt. Az akkori ellenzéki pártok így is interpretálták az új választójogi törvényt: a kétségtelenül magasabbá vált censust jogfosztó, a teljes lakosság többségét maga mögé állítani képtelen kormánypárt pozícióit bebetonozó machinációként utasították el.

A két év „pihentetés” után elfogadott 1874. évi XXXIII. törvény – a lényegét nem érintő módosításokat leszámítva – a már 1871-ben előterjesztett törvényjavaslat által indítványozott választójogi szabályozást szentesítette.¹⁶⁷ Gerő András szerint ugyanis a kiegyezés utáni első, 1869-es választások eredményei nyomán azt a következtetést vontta le a kormány, hogy a rendszert tartósan konszolidálni képes stabil parlamenti többség csak a választójog szűkítésével tartható fenn, ezért volt szükség valójában új szabályozásra.¹⁶⁸

A választójogi census ekkor ugyan még nem lett európai kitekintésben kirívóan

nőket kivéve”, akik szabad királyi városokban vagy rendezett tanácsú községekben 300 ezüst forint értékű házat vagy földet, más községekben pedig legalább negyed úrbéri telket kizárólagosan, illetve házastársukkal vagy kiskorú gyermekeikkel birtokolnak, vagy saját műhellyel, kereskedési teleppel vagy gyárral vagy legalább egy segéddel rendelkező kézművesek, gyárosok vagy kereskedők, ezeken túlmenően azok, akiknek földbirtokukból vagy tőkéjükből évi 100 ezüst forint értékű jövedelmük van és „jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók...”. 1848: V. tc. 2. §. Magyar Törvénytár 1836–1868: 223–224.

¹⁶⁷ 1872-ben épp a választási törvényjavaslat váltotta ki az első obstrukciót, ennek hatására került le ekkor a napirendről a törvénytervezet. Bérénger – Kecskeméti 2008: 346.

¹⁶⁸ Gerő 1988: 30–68.

magas, de egyrészt az, hogy ennél lényegesen bővebb választójogi szabályozás alapján a dualista korszakban nem rendeztek választásokat, másrészt a nyílt szavazás ekkor véglegesített rendszere – amelyet másutt már éppen kivezettek a gyakorlatból – mutatta meg e szabályozás problematikus voltát.¹⁶⁹

Mivel a törvényhatóságokról szóló 1870. évi XLII. törvény a törvényhatósági bizottság választott (tehát nem virilis) tagjainak megválasztását az országgyűlési választójoggal rendelkezők számára tette lehetővé, az 1874-es módosítás a helyhatósági választásokon részt vevők körét is szűkítette.¹⁷⁰ A fővárosban egyébként már 1872-ben a törvényhatósági bizottság választásán való részvétel jogát további feltételekhez kötötték, szűkítve az országgyűlési választójogot.¹⁷¹ Kecskeméti Károly a demokratikus deficit kialakulásának kezdetét nem is az 1874-es választójogi szabályozáshoz kötötte, hanem a törvényhatóságokról szóló törvények azon kitételeihez, amelyek a városokban a törvényhatósági bizottsági helyek felét a legnagyobb adót fizetők számára tartotta fenn. A fővárosban ez annyiban módosult, hogy itt a viriliseket is választották, még hozzá az 1200 legtöbb egyenes államadót fizetők sorából.¹⁷²

Az 1874. évi XXXIII. törvény a szabad királyi és a rendezett tanácsú városokban azokat tekintette választójogosultnak, akiknek házadó alá eső legalább három lakrészből álló házuk volt, még ha ideiglenesen adómentesen is, vagy akkora földet birtokoltak, melyre legalább 16 forint tiszta jövedelem utáni földadót kellett fizetni.¹⁷³ A három lakrész kikötése a városi lakosság esetében szűkítette a korábbi szabályozást, mivel a korábbi küszöböt jelentő legalább 300 forint értékű házak jelentős része kevesebb, mint három lakrészrel rendelkezett.

¹⁶⁹ A magyar választójogot európai összehasonlításban mutatta be: Varga 2010: 21–23; Zsoldos 2008: 17–28.

¹⁷⁰ 1870: XLII. tc. 19. §. Magyar Törvénytár 1869–1871: 212. A községek képviselteinek megválasztására jogosultak körét az 1871-es községi törvény viszont jóval tágabban, a következőképpen szabályozta: „Községi választó: a) minden 20 éves községi lakos, ha saját vagyonától vagy jövedelmétől a föld-, házjövdelmi, vagy személyes kereseti adót a községben már két év óta fizeti; a ki azonban személyes kereseti adón kívül egyéb adót nem fizet, csak azon esetben, ha gazdai hatalom alatt nem áll; b) továbbá minden testület, intézet, társulat és cég, ha a községben fekvő vagyonnal bir és attól adót fizet ...” (1871: XVIII. tc. 38. §.), beleértve a két évnél régebben az országban lakó, adót fizető idegeneket is. Választójoggal nem rendelkeztek a katonák, a vizsgálati fogságban lévők, a büntényesek, a csőd alatt levők, továbbá az állami és megyei tisztviselők, ha fizetéseik után járó jövedelmi adón kívül más adót a községben nem fizettek. (1871: XVIII. tc. 39. §.) A törvény továbbá kimondta, hogy „[a] községben fekvő vagyonnal biró kiskorúakat, és gondnokság alattiakat a gyám, illetőleg gondnok, a nőket, testületeket, intézeteket, társulatokat, czégeket, a meghatalmazott képviseli a választásnál.” (1871: XVIII. tc. 40. §.) Magyar Törvénytár 1869–1871: 284.

¹⁷¹ Írni-olvasni tudást és két év helyben lakást írt elő a törvény, emellett nem rendelkeztek választójoggal a katonák, a vizsgálati fogságban lévők, a büntényesek és a csőd alatt állók. 1872: XXXVI. tc. 24–25. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 84.

¹⁷² Bérenger – Kecskeméti 2008: 346.

¹⁷³ 1874: XXXIII. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 314.

Más településeken nem a negyed úrbéri telek, hanem a negyed telek után abban a községben¹⁷⁴ fizetendő adósáv elérése lett a választójogosultság határa. Ezzel jelentős különbségek jöttek létre az ország egyes régiói között. Az egyes községekben a föld jövedelmezőségének különbségei miatt ugyanis jelentős mértékben eltérő adó terhelte a negyed úrbéri telkeket. Ez az elsősorban ellenzéki bázisnak számító alföldi, magyar etnikumú területeket érintette hátrányosan, ahol magasabb volt az adóminimum mértéke. Másrészt viszont, ha nominálisan azonos mértékű adó után járt volna mindenhol a választójog, a gyengébb minőségű, művelésbe kisebb mértékben bevont földekkel rendelkező hegyvidéki területeken jelentősen megcsappant volna a választók száma. Erdélyben – az egységesítés igénye ellenére – továbbra is eltérő maradt a szabályozás, különbség maradt az is, hogy az erdélyi választók többsége ezután is régi jogon küldhetett képviselőket az országgyűlésbe.¹⁷⁵ Így a magyar és a román lakosság végül alulreprezentált, a többi nemzetiség felülreprezentált lett a választók körében.¹⁷⁶ Elsősorban tehát a földbirtok utáni, nem országosan egységes földcenzus vált a legbotrányosabb elemévé az új törvénynek. Az ellenzéki kritikák szerint – a választókerületek egyenlőtlen mérete mellett – a szabályozásnak ez a része biztosította leginkább a kormánypárt győzelmi esélyeit, hiszen az inkább '48-as érzelmű magyarok és az egyik legpotensebb – egyúttal legellenzékibb – nemzetiségi parlamenti blokk felállítására képes románok lettek az új szabályozás kárvallottjai.

A legalább 105 forintnyi háztulajdon vagy jövedelem utáni adót fizetők tették ki a jövedelmi alapon választójogosultak csoportját.¹⁷⁷ Ekkor az egy segéddel rendelkező

¹⁷⁴ Ahol nem történt meg az úrbérrendezés, a leghasonlóbb olyan községben kellett a negyed telek után fizetendő adósávot elérni, ahol ez az adat rendelkezésre állt.

¹⁷⁵ Bár Gerő András azt állítja, hogy a románlakta erdélyi területeken kisebb méretű, illetve adójú földbirtokokkal is szert tehetett valaki a választójogosultságra, a törvényjavaslat 1874-es vitájában éppen azt bizonygatták a felszólaló román nemzetiségi képviselők, hogy a szabályozás hátrányosabb Erdélyre, mint Magyarország többi részére nézve. Maga Gerő is úgy vélekedik, a románok végül mégis alulreprezentáltak lettek a választók körében. Gerő 1988: 62; Képviselőházi napló, 1872–1875. 12. kötet, 1874. július 11. – július 26. 1874. július 12-ei ülés, 29–51. Mivel Erdélyben elmaradt az úrbéri szabályozás, az új törvény itt egyszerűen azoknak adott választójogot föltulajdon alapján, „kik a jelenleg fennálló földadó-kataszter alapján 84 frt, ha pedig első osztályu adó alá eső házzal birnak, 79 frt 80 kr, és ha házuk másod vagy magasabb osztályu adó alá esik, 72 frt 80 kr tiszta jövedelem után fizetnek földadót.” A törvény ezt a szabályozást a földadó-kataszter megváltozásáig rendelte fenntartani. 1874: XXXIII. tc. 5. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 315. Mivel később lejjebb vitték a földadóminimumot, az eltérő szabályozás idővel akár kedvezőbbé is válhatott az erdélyi választók számára. Gerő 1988: 59–62.

¹⁷⁶ Gerő 1988: 59–63.

¹⁷⁷ Kivéve a II. osztályú jövedelmi adó alá esőket, akiknek legalább 700 forintnyi jövedelmet kellett kimutatniuk, valamint az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőket, esetükben megelégedtek az 500 forintos évi jövedelemmel: 1874: XXXIII. tc. 7. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 315. A II. osztályú jövedelemadó alá az alábbiak estek: „a) köz- és magán tisztviselők, hivatalsszolgák, házi tisztek és bármi nevezet alatt bérvizonyban állók állandó fizetése, valamint azoknak akár készpénzben, akár terményben járó illetményei, a mennyiben határozott szolgálati kiadások fedezésének kötelezettségével

kézművesek csak a községekben lehettek választójogosultak.¹⁷⁸

Az értelmiségi alapon választásra jogosultak köre az 1848-ban meghatározott foglalkozásokat úzőkön kívül kiterjedt az okleveles erdészekre és bányászokra, és az okleveles kisdédóvókra, viszont a lelkészek, segédlelkészek, tanárok, tanítók, községi jegyzők és kisdédóvók esetében a választójogosultság feltétele lett a hivatalos alkalmaztatás.¹⁷⁹ Nem választhattak ettől fogva a fegyveres és közrendészeti erők legénységéhez tartozók, a jogerős börtönbüntetésüket töltők, a vizsgálati fogságban lévők, továbbá a csődeljárás alatt állók és az adóhátralékosok. Az adóhátralékosok kizárása a választójogból további tízezrekkel csökkentette a választójogosultak számát, és ez lett végül az egyetlen kritérium, amelyben az 1913-as új – de a gyakorlatban ki nem „próbált” – választójogi törvény létrejöttéig engedett a kormánytöbbség – de itt is csak 1899-ben.

Az 1874-es törvény szabályozta véglegesen a választói jogosultság megállapítását, megállapítva, hogy a kellő mértékű adót fizetők adókönyvvel, adóhivatali bizonyítvánnyal vagy az egyenes adók községi főkönyvének kivonatával igazolhatják választói jogosultságukat. Az ingatlantulajdon alapú választójog is valamilyen hivatalos okmánnyal (telekkönyvvel, földadó-telekkönyvi kivonattal, vagy tagosítási földkönyvi bizonylattal) volt igazolható.¹⁸⁰

A választásra jogosultak körét nem csupán közvetlenül a választások előtt határozták meg, hanem ez ekkortól rendszeres közigazgatási feladattá vált. Már az 1848-as törvény rendelkezett a választás lebonyolítására a törvényhatósági közgyűlés által alakítandó szervezetről, az alispán (városi törvényhatóságokban az alispán megfelelője, Budapesten például a polgármester) vezetésével működő központi választmányról, amelyben a törvényhatóság valamennyi választókerülete képviseltette magát.¹⁸¹ E testület

egybekötte nincsenek; b) szolgálati viszonyból származó nyug- és kegydíjak; c) ápoló vagy életbiztosító intézetektől betételek folytán huzott évi járadékok; d) a tudományos akadémia tagjainak állandó fizetése; e) egyházi személyek és testületek rendes jövedelme, a mennyiben ez föld- vagy házadó alá nincs vetve, vagy minősége szerint az I-ső osztályba nem tartozik.” 1868: XXVI. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1836–1868: 409. A II. osztálynál megszabott 700 forintos jövedelmi küszöb azzal magyarázható, hogy ez a jövedelemhatár esik legközelebb az I. és a III. osztályba tartozó jövedelem esetében megszabott határhoz. Az I. és II. osztályban az lehetett választó, aki legalább évi 10,5 forint jövedelmi adót fizetett, mivel itt az adókulcs 10%-os volt. A II. osztályban, ahol nem volt egységes adókulcs, az évi adó mértéke 700 forintos jövedelem esetében érte el a 9 forintot, legalább 800 forintos jövedelemnél pedig már 11 forint volt. Az már a mögöttes törvényhozói szándékot minősíti, hogy a II. osztályú jövedelmi adóba sorolt állami, törvényhatósági és községi tisztviselők viszont ekkora mértékű kedvezményben részesültek, miközben pl. a magántisztviselők nem, hiszen az 500 forintnyi éves jövedelem sávjában a fizetendő adó csupán 5 forintra rúgott.

¹⁷⁸ 1874: XXXIII. tc. 6. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 315.

¹⁷⁹ 1874: XXXIII. tc. 9. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 316.

¹⁸⁰ 1874: XXXIII. tc. 14. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 317.

¹⁸¹ Az 1848. évi V. törvénycikk 7. §-a még csak az alispánt tette meg a testület elnökéül, az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 18. §-a már opcionálisan a fő- vagy alispánt nevezi meg elnökül. 1848: V. tc. 7. §.

feladata lett így a választói névjegyzékek összeállítása és – a rendőrség bevonásával – a szavazás lebonyolítása. Döntései ellen a képviselőház mandátumvizsgáló bizottságához lehetett fellebbezni.¹⁸²

1874-től – a korábbi gyakorlattól eltérően – már nem csak azok kerültek be a választási névjegyzékekbe, akik jelentkeztek, hanem a – Budapesten harminckét, majd 1877-től harminchat tagú – központi választmánynak folyamatosan (évente) minden választásra jogosultat fel kellett vennie a listára.

A választások következetesen 1874 után voltak nyíltak.¹⁸³ A választás érvényessége részvételi arányhoz nem volt kötve, de ahol egy jelölt sem kapta meg a szavazatok legalább 50%-át, ott második fordulót kellett tartani a két legjobban szereplő jelölt között. A választás napján a választási bizottság elnöke felszólította a szavazókat, hogy jelöljenek valakit képviselőnek (egy választó már jelölhetett valakit). Ha csak egy jelölt volt, „közfelkiáltással” ő lett a képviselő. Ha több jelölt volt, minden jelölt pártjából tíz-tíz választópolgár jelölt két embert, akik a jelöltet képviselték a szavazatszedő bizottságban, és megkezdődhetett a választás. A választás végén az elnök ünnepélyesen kihirdette a győztest, és átadta neki a jegyzőkönyv egy példányát, amely egyben képviselői megbízólevélként is szolgált.¹⁸⁴

Milyen kortesfogásokat engedélyezett a jogi szabályozás a korszakban? A választási vesztegetés szankcionálására már a reformkorban történtek kísérletek mind az állami adminisztráció, mind a reformellenzék részéről. 1848-ban a megkérdőjelezett választási eredmények fölötti döntés, illetve általában a mandátumigazolás a képviselőház hatáskörébe került. Azonban sem az 1848-as és 1874-es választási törvények, sem az az 1868-as házszabály-módosítás, amely a képviselőház által választott 7-7 tagú bíráló bizottságok elé utalta a vitatott mandátumok feletti döntéshozatalt, nem rendelkeztek a választási visszaélés normatív definíciójáról.¹⁸⁵ A hiányos törvényi rendelkezések, illetve a

¹⁸² Magyar Törvénytár 1836–1868: 227–228.; 1874: XXXIII. tc. 14. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 317. 1899-től már a Kúriához kellett fellebbezni, de csak abban az esetben, ha a visszásságokat bizonyítani lehetett, más esetekben továbbra is a képviselőház illetékes bizottsága vizsgálta az ügyet. Koroknai 1986: 219.

¹⁸³ Ugyan már 1848-ban kimondták: „A szavazás a szavazó nevének a küldöttség általi feljegyzésével, – s valamint a szavazatok összeszámítása is mindazáltal nyilván történik”, de az első választásokon voltak olyan választókerületek, ahol titkos szavazás zajlott le. 1848: V. tc. 32. §. Magyar Törvénytár 1836–1868: 229.

¹⁸⁴ Csizmadia 1963: 71; Szabó 1999: 133–134. A másik két példány a választmány irattárában maradt, illetve a Belügyminisztériumba került.

¹⁸⁵ Az 1874-es választási törvény elvben már a Kúria választási bíraskodását mondta ki, de a Kúria választási bíraskodásának „anyagi és alaki szabályait” külön törvényben rendelte meghatározni, és e törvény megszületéséig a választási bíraskodást a képviselőház hatáskörében tartotta. 1874: XXXIII. tc. 89. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 329.

bíráló bizottságok kormánypárti többsége a mandátumigazolások körüli visszaélések, az egyes egyedi esetekben alkalmazott, egymásnak ellentmondó döntések alapjaivá váltak.¹⁸⁶ A bíráló bizottságok határozatai leginkább azonban a status quót tartották fenn, azaz nem semmisítették meg a megszerzett mandátumot.¹⁸⁷

Az 1878-ban hatályba lépett büntető törvénykönyv, az ún. Csemegi-kódex rendelkezett végül a választási vesztegetés törvényi definíciójáról. Eszerint aki a választónak vagy hozzátartozójának „[...] azon célból, hogy az a bizonyos jelöltre szavazzon, vagy ne szavazzon, vagy hogy a szavazástól tartózkodjék, pénzt vagy pénzértéket, vagy más előnyt ad vagy ígér; hat hónapig terjedhető fogházzal, és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”¹⁸⁸

Hasonló büntetést helyezett kilátásba a törvény a vesztegetést elfogadó választónak is. Ugyanez a törvény azt is deklarálta, hogy aki hasonló célból etet és itat, illetve az etetést és itatást elfogadja, három hónapig terjedhető fogházzal és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtható.¹⁸⁹ A nyílt választás gyakorlata ellenére, ahol az etetési-itatási-fuvarozási, sőt a kimondottan vesztegetési ügyek sem voltak ritkák, a korszakban sem volt legális, 1878-tól pedig normatív módon is tilos lett a választók etetése-itatása, a szavazatok megvásárlása.¹⁹⁰

A választási vesztegetés újabb törvényi pontosítására végül egészen 1899-ig kellett várni. Az ekkor elfogadott XV. törvénycikk – a kortársak vélekedése szerint általános, mégis szankcionálatlanul maradt törvénytörő gyakorlat ellenére – nemcsak nem módosította a büntető törvénykönyv által kimért szankciókat, hanem a választás érvénytelenségét is kimondta, ha bebizonyosodnak ilyen esetek.¹⁹¹ Ez a törvény ugyanis nem a választási visszaélések büntetőjogi szankcionálásáról szólt, hanem a választási bíráskodás normatív feltételeit próbálta meg szabályozni, és azokat a körülményeket vette sorra, amelyek a választás eredményének érvénytelenítéséhez vezettek.¹⁹² Annyi

¹⁸⁶ Ruszoly 1980: 42.

¹⁸⁷ Ruszoly 1980: 43.

¹⁸⁸ 1878: V. tc. 185. §. Magyar Törvénytár 1877–1878: 131.

¹⁸⁹ 1878: V. tc. 186. §. Magyar Törvénytár 1877–1878: 131.

¹⁹⁰ Az etetés és itatás a korteskedés bevált – és a választási korrupciót elmélyítő – fogása volt a 19. század közepi Angliában is. Ostrogorski 1902: 155.

¹⁹¹ „A választás érvénytelen és annak megállapítása kérvény útján kérhető: [...] 2. ha a képviselő a választónak, vagy ennek tudtával hozzátartozójának, azon célból, hogy az ő reá szavazzon, vagy bizonyos jelöltre ne szavazzon, vagy hogy a szavazástól tartózkodjék, pénzt vagy pénzértéket vagy más előnyt ad, vagy ígér; ugyszintén ha a képviselő ily cselekményben részes vagy abba megelőzőleg és kifejezetten beleegyezett;”. 1899: XV. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1899: 47–48.

¹⁹² Ez a törvény nem szabályozta újra a választójogosultság – addigra nemzetközi összehasonlításban végképp elavulttá vált – feltételeit sem, egyetlen kivételtől eltekintve: az adóhátralékosokat ettől fogva már nem zárták ki a választók közül, mert hiányuk már nominálisan is egyre inkább csökkentette a

engedményt tett azonban az 1899-es jogszabály, hogy törvényes kiadássá minősítette a kampányban a szavazók szavazóhelyiséghez szállításának költségeit, és a más településen tartott szavazás esetén a voksolás alatti ellátásukat.¹⁹³ Másfelől további kikaput biztosított a nyilvánvalóan nem választási cézzal történő, illetve a „szokásos vendéglátás” számára, tág teret nyitva ezzel a visszaélések fennmaradásának.¹⁹⁴ A gyakorlatban egyébként vacsorák, multságok, fogadások szervezése nélkül egyetlen jelölt sem rúghatott labdába a mandátumért. Annak ellenére tehát, hogy a választásokkal kapcsolatos legális kiadások normatív definíciójára 1899-ig kellett várni, de még ekkor sem engedélyezték a kortesek szokásos szavazatszerző kelléktárának jó részét, a büntető törvénykönyvben rögzített tényállásokkal kapcsolatos büntetések kiszabása a korszakban sem 1899 előtt, sem 1899 után nem volt jellemző. Az elvek és a gyakorlat ekkora mértékű szembenállása ennek megfelelően komoly kihívások elé állította a választási bíráskodásban eljáró hatóságokat.¹⁹⁵

VI. Gerrymandering Budapesten?

Az 1848-as választásokon még az öt városrész (Belváros, Lipótváros, Terézváros, Józsefváros, Ferencváros) alkotta az öt pesti választókerületet, Buda két választókerületét pedig egyfelől a Vár, a Tabán és a Krisztinaváros, másfelől pedig a Víziváros és az

választók számát. Nagyobb szabású választójogi reformot azonban a politikai helyzet nem tett lehetővé, egészen az 1910-es évek, gyakorlatban már ki sem próbált, de még mindig nem eléggé merész reformkísérleteiig.

¹⁹³ „Nem esik az 1878. évi V. tc. 185. és 186. § és a jelen törvény 3. §-a alá: a) választóknak a választás helyére való szállítása és visszazállítása. Ha a szállításra és visszazállításra a kérdéses választókerületben szavazásra jogosult választó, vagy vele egy háztartásban élő hozzátartozója fogadtatik fel: a fuvarozási díj nem lehet nagyobb azon összegnél, a melyet a szabályrendelet (8. §) megállapít. Az ezt túlhaladó összeg vesztegetés céljából adottnak tekintendő; b) oly választókerületekben, melyek több községből állanak, a választóknak szükséges ellátása, a választás helyén és annak ideje alatt.” 1899: XV. tc. 7. §. Magyar Törvénytár 1899: 59–60. Korábban már Angliában is a választók megvesztegetésének melegágyának tekintették a szavazók utaztatását. Ott azonban, tekintettel arra, hogy a távol, akár külföldön lévő választók is visszatérhettek abba a választókerületbe, ahol szavazati joggal bírtak, és ennek az utazásnak időnként igen tetemes költségeit a kortesek fizették, jóval korábban szükségessé vált az utazási költségek szabályozása. Így ott már 1858-ban megtiltották az utazási költségek megtérítését, és csak azt engedélyezték, hogy a kortesek a választás színhelyére szállítsák a választókat. Ostrogorski 1902: 147.

¹⁹⁴ „Nem tekintendő etetésnek és itatásnak [...] a) ha tekintettel a megvendégelt személyekre, a megvendégelés alkalmára és egyéb körülményeire, világosan kitűnik, hogy a megvendégelés nem azon célból történt, hogy az illetőknek szavazása ez által befolyásoltassék; b) egy vagy több választónak szokásos alkalmakkor, – a képviselő által saját házában, vagy azon kívül történt megvendégelése, ha az a szokásos vendéglátásnak határain túl nem terjed.” 1899: XV. tc. 9. §. Magyar Törvénytár 1899: 60.

¹⁹⁵ Az 1899. évi XV. törvény végül egyszersmind – brit mintára – a Kúria elé utalta (egyelőre nyolc év próbaidőre) a megtámadott mandátumok feletti ítélezést, ami egészen 1925-ig a Kúria hatásköre maradt, az ekkor meghozott XXVI. törvény utalta azután a közigazgatási bíróság kizárólagos hatáskörébe a választások feletti bíráskodást. Sente 2011: 317.

Országút alkották. Az 1865-ös választások alkalmával határozták csak meg, hogy Pest városának a Kerepesi úttól délre fekvő külterületei a József- vagy a Ferencváros választókerületeihez tartozzanak-e.¹⁹⁶ Budapest egyesítésekor pedig a korábban Pest vármegye szentendrei választókerületéhez tartozó Óbudát ideiglenesen a budai II. (vízivárosi) választókerülettel egyesítették.

Mivel a képviselők létszáma az 1876-os megyerendezés során két fővel csökkent, az a döntés született, hogy nem a képviselőház létszámát csökkentik kettővel, inkább a teljes népesség és a választók létszáma alapján is hátrányban lévő Budapestnek adják ezt a két pluszmandátumot.¹⁹⁷ Budapest törvényhatóságának így – az 1877. évi XI. törvény alapján – rendeznie kellett a választókerületek határait, a választókerületek kialakítása ugyanis közgyűlési feladat volt, belügyminiszteri jóváhagyással.¹⁹⁸ A belügyminisztériumi sürgetésre a közgyűlés 1877. május 30-án tárgyalta meg Budapest Főváros Tanácsa¹⁹⁹ és a Jogügyi Bizottmány előterjesztését, amely a meglévő választókerületekből kiindulva, két választókerület megosztásával képzelte el az új választókerületi beosztást.²⁰⁰ A közgyűlésen azonban vita támadt az előterjesztés felett, Királyi Pál azt javasolta, hogy az 1870. évi népszámlálás és az 1877. évi választói névjegyzékek alapján készüljön teljesen új, a teljes népességet és a választók létszámát egyaránt figyelembe vevő javaslat. Királyi javaslatát azonban a közgyűlés név szerinti szavazáson 101:95 arányban leszavazta. Ezután egyhangúan megegyeztek abban, hogy a legnagyobb népességű terézvárosi választókerület legyen az egyik felosztandó választókerület.

A másik javasolt változtatás a korábbi II. budai választókerület szétválasztása volt. Erről viszont a megfelelő számú bizottsági tag kérésére szintén név szerinti szavazáson voksoltak, ahol a II. és III. kerület szétválasztására szavazott 85, ellene 53 fő. A szavazáson részt vett törvényhatósági bizottsági tagok voksainak megoszlását vizsgálva kiderül, hol húzódtak a törésvonalak ebben a kérdésben. Míg a városvezetők közül Gerlóczy Károly alpolgármester, valamint Alkér Gusztáv, Havas Pál és Rupp Imre tanácsnokok budai kerületek szétválasztását támogatták, addig Kamermayer Károly polgármester (de például Thaisz Elek is) ellene szavazott. Kormánypártiak és ellenzékiek mindkét táborban

¹⁹⁶ Ruszoly 1999: 220. Külterületek vagy kültelkek névvel a város közigazgatási területéhez tartozó, de a (néha változó) vámvonalon kívül található területeket illették.

¹⁹⁷ MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 18876/1877, 19641. jegyzőkönyvi szám.

¹⁹⁸ A belügyminiszteri pozíciót maga a miniszterelnök, Tisza Kálmán töltötte be.

¹⁹⁹ A főváros igazgatási autonómiájában kulcsszerepet játszó testület a polgármesterből, két alpolgármesterből és a fővárosi ügyosztályokat vezető tanácsnokokból állt. Gyáni 2000: 133.

²⁰⁰ BFL IV.1403.a. Az 1877. május 30-án és június 1-jén folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve. 128–131.

megtalálhatóak voltak: a támogatók között volt például Hegedűs János I., vagy Rátknecht János IX. kerületi függetlenségi szavazó éppúgy, mint olyan megbízható kormánypártiak, mint Darányi Ignác, Harrer Ferenc vagy Mérő János. Nemmel szavaztak olyan egyértelműen kormánypárti politikusok, mint Hegedüs Sándor vagy Steiger Gyula, és persze olyan ellenzékiek, mint az alternatív javaslat mellett kardoskodó Királyi Pál. Ha azonban a bizottsági tagok kerületi kötődései szerint nézzük a szavazási eredményt, rögtön láthatóvá válik a törésvonal: az I., II., III., VI. és VII. kerületi képviselők és a X. kerületet a szavazáson egyedülként képviselő helyi pótesküdt, Szeiffert Károly kollektíven elfogadták a javaslatot (kakuktktojásként három VII. kerületi képviselő, Kölber Alajos, Kokesch Sándor és Vidéky János, valamint Maszák Hugó VI. kerületi póttag említendő meg itt). Ezzel szemben a IV., V., VIII. és IX. kerületi képviselők a már említett, IX. kerületi fűszeres, Rátknecht János, továbbá Éles Henrik IV. kerületi szabadelvű párti politikus, a IV. kerületi ellenzéki, Mátyus Arisztid és Kralovánszky István IV. kerületi virilis, továbbá az V. kerületi Lechner Lajos kivételével mind a Budának juttatandó további mandátum ellen voksoltak.²⁰¹

A jóváhagyott közgyűlési határozat szerint tehát a választókerületek ettől fogva a főváros közigazgatási kerületek szerinti felosztásához igazodtak, így a két kerületre osztott Terézváros, illetve a budai oldalon a korábban egy választókerületet alkotó II. és III. kerület immár saját képviselőt küldhetett a parlamentbe. A kerülethatárokhöz képest pedig csak annyiban tértek el a határozat szerint a választókerületek határai, hogy Józsefváros – a Köztemető (mai Fiumei) úton és az Orczy úton kívül fekvő – külterületei és a X. kerület – amely utóbbi városrész korábban sem választott önállóan – Ferencvárossal alkosson egy választókerületet, mivel Ferencváros volt Kőbánya után a legkisebb népességű pesti kerület. Ez a határozat azonban – mint a közgyűlés megosztottsága is mutatja – egyáltalán nem aratott osztatlan sikert.²⁰²

²⁰¹ BFL IV.1403.a. Az 1877. május 30-án és június 1-jén folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve. 130.

²⁰² Egyébként az eredeti, városeyesítés korabeli tervek szerint Kőbánya nem alkotott volna önálló közigazgatási kerületet sem, közigazgatásilag is az addigi Józsefváros helyett a nehezebben megközelíthető Ferencvároshoz akarták csatolni. A kőbányaiakat képviselő helyi honoráciorok azonban folyamodványt terjesztettek elő a városeyesítést menedzselő Havas Ignác belügyminiszteri biztoshoz, amelyben Kőbánya önálló közigazgatási kerületté szervezése mellett érveltek. Ennek hatására önállósodhatott 1873-ban a X. közigazgatási kerület, viszont – kevés választójogú népessége okán – ekkor sem vált önálló választókerületté. A folyamodvány aláírói: dr. Virava József, mint népgyűlésileg kiküldött bizalmi tag, Fácányi Ármin, Zach József, Müller Károly, Szeiffert Károly, Zeleny Ferenc, Rebrovits György, Szabó István és Kalenda György. A forrást Gárdonyi Albert közölte, a városeyesítést levezénylő harmincnégyes bizottság iratanyagára hivatkozva, közelebbi forrásmegjelölés nélkül: 1873. március 20. előtt. Kőbánya polgárainak folyamodványa Havas Ignác kir. biztoshoz, melyben Kőbánya számára külön közigazgatási kerületet kérnek. Gárdonyi 1913: 392–394. Először azután – az 1919. április 6-i tanácsválasztást leszámítva – az 1920-as nemzetgyűlési választásokon alkotott Kőbánya önálló

Józsefvárosi polgárok egy csoportja (az aláírók között olyan nevekkel, mint Jókai Mór, Wodianer Béla, Sztupa György vagy Hegedüs Sándor) azonnal megtámadta a belügyminiszternél a határozatot. Fő érvük a következő volt:

„Ez nem új beosztás, mit a törvény színe világosan elrendel, hanem a régi beosztás kifótozása. - Igaz, hogy az egyik (nevezetesen terézvárosi) városrészben *arányosabbá* lesz *ezután is* a képviselő; de a főváros többi részében nem csak hogy megmarad a régi aránytalanság; de még nevelve is lesz az által, hogy az első és második kerület 1870-ben történt népszámlálás szerint 43.920, - 1876-ban csak 41.433 lakója bírní fog 2 képviselővel, holott Pest-Józsefváros 52.919, illetőleg Kőbánya megtartásával 59.737 lakója nem részesül azon méltányos tekintetben, hogy arányosabban legyen képviselve. (...) nem csak a törvény világos kikötése, mely szerint „új beosztás” eszközendő, sértetett meg, de a törvény szelleme is. Mert ez azon áramlatnak ad kifejezést, hogy a népképviselő valódi legyen, a „*rotten borough*”-k²⁰³ megszűnjenek, és a főváros közgyűlése mégis Ó-Buda 16 ezer lakosáért, melynek száma 1870–1876 között 2000 apadást mutat, mellőzte a főváros gyorsan fejlődő városrészeinek (nevezetesen az 59 ezer lakóval bíró Józsefvárosnak) jogos igényeit. - Azt hisszük, hogy ha akár az adózás, akár a népességi vagy anyagi forgalom, akár a lakosság száma vagy intelligenciális ereje, fejlődése vétetik tekintetbe, a főváros határozata ki nem elégitheti a valódi népképviselő követelményeit. (...) Nem akarunk a particuláris szempontból kiindulni; pedig bebizonyithatók, hogy Józsefváros 8 annyi adót fizet, mint a II.ik kerület; bebizonyithatók, hogy Ó-Buda 140 szellemi foglalkozójával szemben 1091 szellemi foglalkozással bíró egyént mutat fel; hogy 1873–1876 közt 12 ezer emberrel szaporodott; de a helyett egyik városrészt sem emeljük a másik fölé; hanem kérjük a törvény szellemének és betűjének végrehajtását (...)”²⁰⁴

A beadvány emellett a közgyűlési határozathozatal során elkövetett eljárásjogi hibákkal is érvelt: egyfelől az időközben érkezettek nem szavazhattak, másfelől „a szavazatok feljegyzése és összeszámítása iránt több részről hangos kifogás tétetett; mert a tévedés a zajos gyűlésen könnyen megtörténhetett.”

A beadvány tehát, amelyik a régről megmaradt, de már szinte néptelen angliai választókerületekhez hasonlította az – amúgy történeti előzmények nélkül – önálló választókerületté tenni kívánt Óbudát, elsősorban az 1876-ban megejtett fővárosi népösszeírás adataira hivatkozott, amikor Józsefváros megosztását sugalmazta a II. és a III. kerület szétválasztása helyett. „Nem tudjuk, hogy mely tekintetek bírhatták a főváros közgyűlését e határozatra (...)” – hárította el azonban a beadvány, hogy utaljon arra, mivel is magyarázható a józsefvárosi polgárok számára sérelmes közgyűlési döntés. A megszavazott határozat indoklása két verzióban is a belügyminiszter elé került: az egyiket – az amúgy a Királyi Pál javaslatát meg-, a budai új választókerület kialakítását pedig leszavazó – Kamermayer Károly polgármester, a másikat Ráth Károly főpolgármester írta

választókerületet. Szalai 1970: 121.

²⁰³ *Rotten borough*-nak az elnéptelenedő, de határait mégis megőrző brit választókerületeket nevezték.

²⁰⁴ MNL-OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877. (Kiemelések az eredetiben.)

alá.²⁰⁵ Mindkét indoklás tartalmazott történeti és gyakorlati szempontokat: ez a beosztás felel meg a történeti-közigazgatási szempontoknak, állították egyrészt, másrészt úgy érveltek, hogy teljesen új választókerületek kialakításával már nem lehetne az 1878. évi névjegyzékeket összeállítani.

A Kamermayer által aláírt indoklás részletesen levezette a döntés indokait. Ezek főleg annyiban ütköznek a józsefvárosi érvekkel, hogy az 1870-es népszámlálásra hivatkoznak, az 1876-os népösszeírást a fővárosi statisztikai hivatal által elismerten megbízhatatlan forrásnak tüntetve fel, mint ami éppen a budai területeken bizonyult hibásnak, mivel jóval kevesebbet írtak össze ekkor a tényleges lakosságnál. Így, érvelt az indoklás, az utolsó hiteles, 1870-es népszámlálás adataiból kiindulva éppen a II. és III. kerületben volt található nagyobb népesség: Kőbánya (és – bár ezt az indoklás nem tartalmazza – a józsefvárosi kültelkek) nélkül Józsefváros lakossága 41831, a II. és III. kerület együttes lakossága viszont 43920 fő volt.

A közigazgatási felosztás figyelmen kívül hagyásának elvetését a következőkkel indokolták: mindez:

„(..) ellenkeznek a fővárosnak közigazgatási tagosulatával, mellyel pedig nézetünk szerint összhangzatban kell lennie, másrészt pedig a közös érdek miatt természetesen együvé tartozó választókat szétszakítaná, a különmű érdekekért küzdő, a társadalmi állásuknál, foglalkozásuknál és erkölcsiüknél fogva teljesen különböző választókat pedig gépiesen együvé szorítaná, s ez által az ellentétes érdekeknek céltalan és káros harcát idézné elő. Ehhez járul még, hogy a közigazgatás majd minden főbb ága szerint már is különbözőleg beosztott főváros kerületei ezen új beosztás folytán ismét eggyel növekednének, s ez által a polgárságnak már ma is tapasztalt tájékozatlansága öregbítették.

Ez oknál fogva tehát ámbár a népesség számát az új beosztásnál főmomentumképen vettük is szemügyre, de mindemellert nem hagyhattuk figyelmen kívül azon tekintetet sem, a melyet az administratív szervezeten és az egyes városrészek történelmileg megszilárdult összetartozandóságára félreismertetlenül elénkbe tárt. Ezen utóbbi körülmény szolgált zsinórmértékül akkor is, a midőn ez előtt 4 évvel a főváros egész területe közigazgatásilag beosztott, ennek kelle tehát ez alkalommal is következetesen kiindulási pontul szolgálnia.”²⁰⁶

Másfelől az érvelés az összeírásnál jelentkező többletfeladatokra is hivatkozott:

„A létező választói névjegyzékekben pedig a választók lakhelye legtöbnyire a régi adókataszteri számmal van kitüntetve, s így azoknak az új választókerületek szerinti szétválasztása nagy nehézségekkel járó és sok időt igénylő munka volna (...)”.

Mindemellert az indoklás egy, a szerzett jogok megvonása ellen szóló érvet is

²⁰⁵ MNL-OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877. 23983., illetve 23984. jegyzőkönyvi szám.

²⁰⁶ Uo.

felsorakoztatott:

„Ó Buda város csak a fővárosok egyesítése után lön képviselő választási tekintetben a budai második választó kerülethez csatolva, kimondatván, hogy ezen ideiglenes intézkedés hatálya csak a törvényhozás további rendelkezéséig terjedjen. - Minthogy pedig ezen hozzá csatolás folytán a budai második választókerület lakóinak száma 16000el, választóinak száma 770el, - tehát mindkettő egyharmaddal növekedett,- ezen intézkedés további fenntartása az egyesítés előtti választókerület polgársága jogainak jelentékeny és nem méltányos megszorítását képezné.”²⁰⁷

A Belügyminisztériumot azonban nem győzték meg ezek az érvek, a június 8-án kelt belügyminiszteri leirat új választókerületi beosztás kialakítását igényelte, amelyben arányosan oszlik el mind a teljes népesség, mind a választópolgárság. A Tanács 1877. június 9-ei ülésén ezért arra utasította Kőrösi (Kőrösy) Józsefet, hogy dolgozzon ki tervezeteket az arányos választókerületi beosztásra.

Kőrösi József gyorsan el is készített három változatot, térképeken is jelölve a választókerületek határait.²⁰⁸ Valamennyi változat esetében kizárta azt a lehetőséget, hogy a Duna két partjára kiterjedő választókerületeket hozzon létre, mert ilyen választókerületek létrehozását természetellenesnek érezte. Abból indult ki, hogy az 1876-os népszéírás szerint Budapest népessége 295000 főt számlált, elismerve azonban, hogy ehhez hozzá kellene adni 5000 főt, amivel nagyobb lehetett a budai oldal népessége az összeírás hiányosságai miatt.

Kőrösi egyfelől készített egy teljesen egyenlő beosztású, 30–35000 fős népességű választókerületeket tartalmazó tervezetet, amely nem vette figyelembe a kerülethatárokat, de ez maga Kőrösi szerint is a valóságtól elrugaszkodott javaslat volt, és nem is érvelt mellette. Ezért próbált tényleg létező fizikai határu kerületeket is létrehozni, két változatban. A két verzióban közös volt, hogy elismerve, hogy a IV. és az V. kerület kisebb népességű, mint a többi, mégis „ (...) alig fogna tétetni kifogás az ellen, ha e városrészek – melyek nemcsak értelmiségüknél fogva kiválók, hanem az összes főváros adóterhének több mint felét viselik – egy-egy választó kerületet képezzenek.” Mindkét változatban a Duna jobb partja két választókerületet alkotott volna, úgy hogy a két kerület határa a Széna tér – Bécsi kapu (mai Batthyány) u. – Donáti u. – Plébánia (mai Markovits Iván) u. – Bomba (mai Batthyány) tér vonalon húzódott volna, a Terézváros pedig a Király utca mentén lett volna kettéosztva, továbbá a IX. választókerülethez tartozott volna Kőbánya,

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877. Sajnos a térképek közül csak egy, a második változatot bemutató térkép maradt fenn, így az egyenlő népességű választókerületek pontos kiterjedése nem rekonstruálható.

valamint a Józsefváros külterületei. Az egyik változatban a Józsefváros a Sándor u. – Bérkocsis u. – Újvásártér déli oldala – Dologház u. – Köztemető (mai Fiumei) út útvonalon lett volna kettévágva, úgy, hogy az északi részhez tartozott volna a Terézváros Dohány u. – Rottenbiller u. – Damjanich u. – Aréna (ma Dózsa György) út által határolt területe, azaz a Józsefvárossal határos bel- valamint a külterületek. A másik változatban a Józsefváros a József utca mentén lett volna kettévágva, és az északi részhez csupán a Terézváros Rottenbiller u. – Damjanich u. – Aréna út által határolt külterületei tartoztak volna. Az egyes tervezetek szerint az alábbi népességszámú választókerületek jöttek volna létre:

I. táblázat: Kőrösi József három tervezete a választókerületek beosztására az egyes választókerületek teljes népességével, 1877²⁰⁹

Választókerület sorszáma	1. változat (egyenlő népességű választókerületek)	2.a változat: Sándor utcai elválasztás	2.b változat: József utcai elválasztás
I. választókerület	Vár és Víziváros része 32586	Vár és Víziváros része 31347	Vár és Víziváros része 31347
II. választókerület	Óbuda és Víziváros része 32647	Óbuda és Víziváros része 33886	Óbuda és Víziváros része 33886
III. választókerület	Belváros része és Lipótváros 32833	Belváros 24838	Belváros 24838
IV. választókerület	Belváros és Ferencváros része 32723	Lipótváros 27320	Lipótváros 27320
V. választókerület	Ferenc és Józsefváros része Kőbányával 32907	Terézváros VI. kerület kültelek nélkül 41 206	Terézváros VI. kerület kültelek nélkül 41 206
VI. választókerület	Józsefváros része 32858	Terézváros VII. kerület kültelek nélkül 37862	Terézváros VII. kerület kültelek nélkül 44481
VII. választókerület	Józsefváros és Ferencváros része 32685	Józsefváros Sándor utcától északra és Terézváros déli része 28720	Józsefváros József utcától északra 36133
VIII. választókerület	Terézváros része 32130	Józsefváros Sándor utcától délre 38768	Józsefváros József utcától délre 24736
IX. választókerület	Terézváros része 33885	Ferencváros és Kőbánya 31307	Ferencváros és Kőbánya 31307
Összesen	295254	295254	295254

Ez a három javaslat került az 1877. június 13-ai közgyűlés elé, de a Tanács ama

²⁰⁹ MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877. A szövegek közti táblázatokat római, a Függelékben található táblázatokat arab sorszámokkal jelöltem.

javaslatával egyetemben, hogy az előző közgyűlési határozat változtatás nélkül erősíttessék meg, Királyi Pál újabb, a választókerületi rendszer újragondolására irányuló javaslatáról pedig nem is történt szavazás. A közgyűlés végül név szerinti szavazáson 145:113 arányban az eredeti határozat fenntartása mellett döntött.²¹⁰

A közgyűlésen leadott voksokat áttekintve látható, hogy már Nasztl Mór is elfogadta az előző, a budai pluszkerület mellett döntő közgyűlési határozatot, bár május 30-án még ellene szavazott. Így már kilenc ferencvárosi szavazott igennel, kilenc nem. Az egyértelműen azonosítható terézvárosiak (VI. és VII. kerületiek) közül 36-an szavaztak a javaslat mellett, de már 11-en ellene. Kralovánszky István IV. kerületi virilis volt még az a személy, aki korábban támogatta, viszont ekkor már ellenezte a javaslatot, így a IV. kerületből hárman támogatták, 34-en pedig ellenezték. Az V. kerületből hatan szavaztak igennel, 21-en pedig elvetették a javaslatot. A X. kerületből csak – a kormánypárti honorácior gyógyszerész – Fáczányi Ármin voksolt, ő is a javaslat ellen, így a X. kerület immár oldalt váltott. A Duna jobbpartiak továbbra is egységesen a javaslat mellett, míg a VIII. kerületiek mind a javaslat ellen szavaztak. Még az I. kerülethez köthető Keleti Károly is az eredeti javaslatot támogatta a kérdés statisztikai szempontú megközelítése helyett – vagy a konkurens statisztikussal szembe fordulva. A városvezetés is megosztott maradt a kérdésben: Gerlóczy Károly alpolgármester és a jelenlevő tanácsnokok igennel voksoltak, de Kamermayer Károly polgármester továbbra is ellenezte a határozatot, és az ekkor immár szavazó Csengey Endre tiszti főügyész, valamint Incze György főépítész is csatlakozott hozzá.

A leadott szavazatokat áttekintve mintha tehát egy Buda és Pest közötti törésvonal lenne inkább a meghatározó, azzal a megkötéssel, hogy a VI. és VII. kerületiek, mint a tervezett szabályozásnak a budai oldal melletti másik nyertesei, inkább támogatták a javaslatot, a Józsefvároson kívül pedig minden pesti kerületben szintén voltak az új választókerületi beosztásnak támogatói, sőt, a Ferencvárosban már kiegyenlítetté váltak a második szavazásra az erőviszonyok – talán többen is belátták, hogy az új IX. választókerület Óbuda után a második legkevesebb választóval dönthet egy parlamenti mandátumról, így a városrész nem feltétlenül jár rosszul az új felosztással.

Az előző döntést helybenhagyó határozatot újra meg kellett indokolni a Belügyminisztérium felé. A Ráth Károly, illetve Kamermayer Károly által szignált

²¹⁰ BFL IV.1403.a. Az 1877. június 13-án és 14-én folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve. 143–144. A jegyzőkönyv szerint 145-en szavaztak igennel, de csak 144 szavazó nevét jegyezték be.

indoklások nagyjából ugyanazokat az érveket sorolták elő, elutasítva a Kőrösi által előterjesztett mindhárom változatot. Ráth Károly megjegyezte, hogy személyesen a teljesen egyenlő darabolás mellett lenne, de ez szerinte a gyakorlatban teljesen kivihetetlen, maga Kőrösi is elvetette, a másik két változat esetében pedig a kerületek közti számaránybeli különbségek nem szűnnének meg. Leszögezte továbbá, hogy:

„ (...) a szóban lévő közgyűlési határozat nem épen particularisticus törekvések kifolyása, mint sokan a nyilvánosság útján is jellemezni kívánják, mivel a közgyűlési többség majd fele részben dunabalparti bizottsági tagokból áll, a kik az esetben, ha a választó kerületeknek a lakosság száma alapján való beosztása fontosabb érdekek kockáztatása nélkül lehetséges lenne, ehhez bizonyára a legnagyobb készséggel hozzá járulnának, mivel a[z] e módon az 1877: XI. tcz. által engedélyezett két további országgyűlési választó kerület a főváros dunabalparti részének javára esnék (...)”.²¹¹

A Kamermayer Károly polgármester által aláírt indoklásban az egyenlő választókerületekkel szembeni fő érv az volt, hogy „ (...) olyannyira szétdarabolják létező közigazgatási kerületeket és városrészeket, s oly kevéssé bírnak szembetűnő határokkal, hogy ezen épen nem gyakorlati felosztáson még térkép után sem könnyű eligazodni.” De e verzió kapcsán az is kifogásként merült fel, hogy a választók száma így sem áll arányban a népesség számával, amit a törvény szintén megkövetel. A másik két változatot épp arra hozta fel bizonyítékkul, hogy lehetetlen egyidejűleg fizikai határokat és egyenlő népességet biztosítani. ezekben az esetekben sem valósulna meg az arányosság, hiszen az egyes kerületek népessége 24000 és 41000, illetve 24000 és 44000 fő között szóródna. Továbbá tisztán a népesség és a választók száma szerint szintén lehetetlen igazságos beosztást készíteni, például a dunajobbparti lakosság a teljes lakosság alig negyede, a választók száma az összes választó egyharmada: előbbi alapon kettő, utóbbi alapon viszont három kerület járna nekik.

„Mivel pedig a political jogokat nem maga a nép, hanem annak választó képes része gyakorolja: önként következik, hogy a hol a népesség és választók számának figyelembe vétele ellentétes eredményekre vezet, - a döntő szempontot inkább ez utóbbi tényezőnek kell tulajdonítani (...)”. A közigazgatási kerületeken alapuló választókerületek mellett még egy gyakorlati érvet is felhozott: így nem kell a fővárosi bizottság kiegészítésére, illetve a kerületi esküdtek választására újra meg újra eltérő összeírásokat készíteni.²¹²

A második felíratra adott belügyminiszteri leirratban végül elfogadták a főváros által javasolt választókerületi beosztást, arra hivatkozva, hogy a közgyűlés ragaszkodása

²¹¹ MNL-OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877. 25973. jkv-i szám. Nem egészen egyértelmű, hogyan értette a főpolgármester, hogy a közgyűlési tagok nem egészen fele pesti – talán a viriliseket nem, csupán a kerületekben megválasztott tagokat értette ide. Lakóhely, illetve városrészi kötődés szerint a Duna jobb partja kisebbségben volt a közgyűlésben.

²¹² MNL-OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877. 25967. jegyzőkönyvi szám.

korábbi határozatához az állam érdekeit nem veszélyezteti, megjegyezve azonban, hogy a kifejtett érvek továbbra sem oszlatták el teljesen a minisztériumi aggályokat.²¹³

Az új, immár jogerőre emelkedett szabályozás nyomán a választópolgárság számát tekintve kiugró eltéréseket nem mutató, kezdetben úgy 1500–2500 választóval rendelkező választókerületek alakultak ki a fővárosban. Egyúttal sikerült végül eleget tenni az 1874-es választójogi törvény ama előírásának, hogy a központi választmányba minden választókerületből legalább két tag kerüljön be.²¹⁴

Az új választókerületi beosztás kérdését azért volt érdemes körbejárni, mert a választási eredmények befolyásolásának egyik kézenfekvő, stabil demokráciákban is bevett módszere a választókerületi határoknak az ott élő választók társadalmi jellemzőinek figyelembe vételével, a térképet rajzolókat által elvárt eredményekre tekintettel való meghúzása, a *gerrymandering*.²¹⁵ Szabó P. Csaba és Gerő András egyaránt a kormánypárt parlamenti többségét biztosító egyik legjellemzőbb stratégiaként értelmezte a választókerületek beosztásának manipulálását, noha a törvény egyenlő választókerületek kialakítását írta elő – igaz, a már megszerzett (képviselőválasztási) jogot sem engedte eltörölni.²¹⁶ Megítélésem szerint ebben az esetben nem lehet effajta szándékossággal vádolni a fővárosi közgyűlést. Megvizsgálták ugyanis az egyenlő népességű választókerületek kialakításának esélyét is, és végül a választási procedura lebonyolításának praktikus érvei győztek a minél igazságosabb beosztás kialakítása felett. Elképzelhető ugyan, hogy az egyes városrészek honorációjai a választási eljárásban jelentős szerepet betöltő helyi előljáróságok feletti befolyásuk könnyebb bevethetősége okán nem forszírozták a közigazgatási kerületekkel kevésbé konvergáló választókerületi rendszer felállítását – a józsefvárosiak is, úgy tűnik, inkább saját városrészüknek szántak még egy képviselőt, és ők sem voltak nyitottak egy, a városrészek határait figyelembe nem vevő választókerületi beosztásra. Így szerintem a felállt rendszer kialakításának körülményei nem utalnak közvetlen manipulálási szándéokra. Ennek alátámasztására két olyan esetet ismertetnék röviden a korszakból, amelyeknél sokkal inkább megáll a *gerrymandering* vádja.

²¹³ MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877.

²¹⁴ A központi választmányban minden választókerületnek legalább két fővel kellett képviseltetnie magát, tehát 1877-től legalább 18 tagúnak kellett lennie a törvényi szabályozás szerint.

²¹⁵ A jelenség szerintem legextrémebb aktuális példája Illinois állam 4. választókerülete, amelyik hatalmas, fojtogató kígyóként tekeredik Chicago köré, és amelynek kialakításával a latin többségű területeket kívánták egyetlen szavazói tömbbé szervezni. Északi, Puerto Ricó-iak, és déli, mexikóiak által dominált sávjai között van, ahol csak egyetlen út biztosítja a megkívánt területi egybefüggőséget.

²¹⁶ Szabó P. 1986: 79–80; Gerő 1988: 63–67. A kis népességű szabad királyi városok így váltak igazi „*rotten borough*”-kká.

1877-ben Bánffy Dezső, a későbbi miniszterelnök még Szolnok-Doboka vármegye főispánjaként terjesztette fel a belügyminiszterhez a megye választókerületi beosztására tett javaslatát.²¹⁷ Bánffy büszkén, és később közismertté vált nemzetiségpolitikai felfogását megelőlegezve, 1877. május 16-án kelt levelében ekképp kommentálta térképmelléklettel is ellátott „művét”:

„ (...) ily beosztás mellett lehetséges az öt megyei kerületből hármat állandóan magyar kerületnek biztosítani, ha netalán a románság határozott tevékenységre határozná el magát jövő választásoknál, midőn a küzdelem már nem párt, de nemzetiségi alapon volna.”²¹⁸

A Belügyminisztériumban nem aratott osztatlan elismerést a beosztás, a válaszleiratban konkrét módosítási javaslatokkal éltek, a túl népesnek talált bethleni választókerület egyes déli falvait a nagyiklói választókerülethez, míg emez nyugati falvait a nagyilondai választókerülethez javasolták csatolni. Bánffy azonban az alábbi érvekkel utasította vissza a javaslatot:

„ (...) a bethleni választó-kerület déli és nyugati széleiben fekszenek oly magyar községek, melyek a legtöbb választójogosultakkal bírnak, például a déli részben Kis-Devecser, Szépkenyerü-Szent Márton stb. a nyugoti részen pedig Felső- és Alsó-Ilosva stb. De másfelől nemzetiségi tekintetből az eként alakított bethleni választó-kerület a magyarság részére van biztosítva, holott annak felosztása által a széleken lévő nagyobb magyar községek részint az ilondai részint az iklói választó-kerülethez osztatván be; a különben is kevés magyar választó-kerületek száma eggyel megapasztatnék a nélkül, hogy az akár a nagy iklói akár az ilondai túlnyomó román nemzetiségi tekintetből ellensúlyoztatnék (...)”²¹⁹

Csak e fejtegetése után, mintegy mellékesen tért ki Bánffy a legkézenfekvőbb érvre, mely szerint igaz ugyan, hogy jóval magasabb a bethleni választókerület népessége, mint a többi megyei választókerületé, de a választók száma még így is ezen a megcsonkításra kijelölt területen volt a legalacsonyabb.²²⁰

A másik eset Szeged városával kapcsolatos. Az 1879. évi árvíz előtt Szeged

²¹⁷ MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 21758/1877.

²¹⁸ Uo.

²¹⁹ Uo.

²²⁰ A Bánffy által javasolt beosztás szerint a bethleni választókerületben 52676 lakos mellett volt 980 választó, a nagyiklódiban 42306 lakos mellett 1418, a nagyilondaiban 32081 lakosra jutott 1778 választó. MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 21758/1877. A választási törvény alapján, ahogy a budapesti dilemma esetében már volt róla szó, mind az összlakosság, mind a választók létszámát figyelembe kellett venni a választókerületek kialakításakor. Az ügy folytatásaképpen a Belügyminisztérium következő javaslatát a megyei törvényhatósági bizottság 1877. június 22-ei ülésén el is fogadták, és az alábbi községeket végül a nagyilondai választókerülethez csatolták: Zálka, Nagykrisztolc, Tóthszállás, Kiskristolc, Szalona és Szurduk. Ezt a megoldást a minisztérium végül azzal a feltétellel fogadta el, hogy a közöttük fekvő, valószínűleg véletlenül kimaradt Muncsel község is Nagyilondához kerüljön. Ebben a döntésben azonban, úgy tűnik, nem működött közre Bánffy. MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 24784/1877. alapszám 28506/1877. jegyzőkönyvi szám.

mindkét országgyűlési választókerülete heterogén jellegű volt: az I. választókerülethez tartozott a Belváros, a Felsőváros és a Felsőtanya, míg a II.-hoz Rókus, az Alsóváros és az Alsótanya. Az árvíz után azonban a városvezetés új választókerületi beosztásra tett javaslatot, mondván, a régi kerületek határai „elenyésztek”. Az 526/1880. számú városi közgyűlési határozattal azonban nem volt mindenki elégedett: Csikós Ignác és (állítólagos) társai megtámadták azt. Felhívták a figyelmet arra, hogy a tervezett új I. választókerület (a városnak a szegedi kiskörúton belüli része, továbbá az 1880-ban bekebelezett Újszeged) népessége az idő szerint 21066 fő, választóinak száma 1175 fő, míg a tervezett II. új választókerület (a kiskörúton kívüli bel-, valamint a külterületek) lakossága 53028 fő, választóinak száma 2531 fő volt. Azt az aránytalanságot is sérelmezték, hogy a belső választókerület választói főleg az úri osztályba tartoztak (hivatalnokok, „honoráciorok”, kereskedők), addig a külső választókerületben kevés iparos mellett elsősorban földművesek tették ki a választók zömét; azaz egy „úri” és egy „paraszt” kerületet alakítottak ki. Míg a lakosságában megfigyelhető aránytalanságra a városvezetés válasza az volt, hogy az újjáépítés során ez az aránytalanság ki fog egyenlítődni, addig arra már nem maradt érv, miért is kellett a korábbi, mind kül-, mind belterületekre kiterjedő választókerületeket egy belső és egy külső választókerülettel pótolni. A belügyminisztérium mégis egyetértett az új választókerületi beosztással, azzal az egy kikötéssel, hogy az 1881. évi választásokon kivételesen a kiskörút és a Kálvária utca – Londoni körút – Párizsi körút – Brüsszeli körút – Felső Tisza-part által határolt terület választói az I. választókerülethez tartozzanak. Ezt a beosztást erősítette meg az 1881. évi XXXVII. törvény is.²²¹ Az új beosztás eredményeképpen a Függetlenségi Párt Szegeden veszélyeztetve is érezte győzelmi esélyeit a szegedi új I. választókerületben, fel is merült, hogy indítsanak-e ott egyáltalán jelöltet.²²²

Mint láthattuk, a választókerületek kialakításakor időnként tetten érhető a törekvés a társadalmi státus vagy a nemzetiségi arányok szerint kedvezőnek vélt választói többség létrehozására. Budapesten, épp azért, mert végül mellőzték az effajta társadalmi tényezők méricskélését, az aránytalan választókerületi népességeloszlás nem *gerrymandering* műve, hanem inkább a kerületi érdekérvényesítés eredményének tekinthető. Figyelemre méltó a Belügyminisztérium eltérő reakciója a három esetre: míg a szegedi „parasztok” feltételezett ellenzékisége okán itt az új választókerületi beosztást egyből jóváhagyták, Budapest és Szolnok-Doboka esetében, ahol a függetlenségi ellenzékét nem erősíthette az új beosztás, a

²²¹ MNL-OL K 150 876. cs. 1881-II-10 6901/1881, 30982. jegyzőkönyvi szám.

²²² *Egyetértés* 1881. május 19. Melléklet 1.

Belügyminisztériumban inkább éltek fenntartásokkal a javasolt módosításokkal szemben. A választókerületi beosztás kialakításával kapcsolatban azonban nem lehet általánosságban kijelenteni, hogy csak a megfelelő választási eredmény elérése volt a kitűzött cél.

VII. A helyszín és a közeg – Pest társadalmának főbb jellemzői a vizsgált korszakban: tevékenységszerkezet, választójog és városrészi sajátosságok

Az egyesülő főváros modernizációs teljesítményének történetírói megítélése nagyban összefügg az egész ország modernizáció során elért sikereinek megítélésével. Míg a szocialista korszakban a fővárost tárgyaló történetírói munkák zömében is a dualizmus korának Magyarországnak Nyugat-Európától eltérő jellegzetességeit, az „elmaradottság” tényezőit emelték ki,²²³ addig a rendszerváltást megelőző és az azt követő években Magyarország európaiságának kifejezésekként a főváros modernizációjában elért sikerekre helyeződött a hangsúly,²²⁴ hogy azután az utóbbi időszakban, Magyarország és Nyugat-Európa különbségeinek ismételt tudatosodásával összefüggésben, újra a fejlődés felemás mivolta kerüljön az elemzések fókuszába.²²⁵ Amiben soha nem volt eltérő értelmezés, az Budapest fejlődésének az országon belüli „modernsége”.

Pest, akár népességét, akár gazdasági erejét, akár a kulturális vagy a politikai életben betöltött szerepét tekintve – gondoljunk csak a Pest vármegye székhelyeként a reformkorban kivívott presztízsére – a 19. század során egyértelműen és egyre inkább kiemelkedett a többi magyarországi nagyváros közül. Pest megnövekedett jelentősége, kiegészülve a régi királyi székhely, Buda patinájával, továbbá a centrális földrajzi elhelyezkedés, minden szempontból alkalmassá tette az ikervárost arra, hogy regionális központból a modern magyar állam nyugat-európai metropoliszokkal összemérhető fővárosává váljon. Ehhez azonban először is Pest, Buda és Óbuda jogi különállásának adminisztratív akadályait kellett kiiktatni. A már a reformkorban – például Széchenyi víziójaként – felmerült gondolat végül csak a kiegyezés után valósulhatott meg.

²²³ A modernizációs deficit nyomatékosítása érezhető például Vörös Károly szintézisén is: Vörös 1978a, Vörös 1978b.

²²⁴ Ez az „optimista” felhang figyelhető meg a Kubinyi András, Bácskai Vera és Gyáni Gábor által írt főváros-történeti szintézisnek a korszakkal foglalkozó részeiben. Bácskai 2000, Gyáni 2000. Hanák Péter már az 1980-as években írt tanulmányaiban is, bár nem tagadva el a budapesti modernizáció „utolérési komplexusát” sem, összemérhetőnek tartotta Bécs és Budapest korabeli urbanizációját. Hanák 1988.

²²⁵ Jó példa erre Horváth J. András monográfiája: Horváth 2010.

A tényleges városegysítést megelőzték már egyes, az abszolutizmus korában született, a három város integrációja felé mutató intézkedések, de az egyesítés előkészítése az alkotmányosság helyreállítása után gyorsult fel. 1868-tól Budán és Pesten, szemben az ország többi törvényhatóságával, ahol az állam lépett fel adóbehajtóként, az adók behajtását a községi adóhivatalok feladataként határozta meg. Ugyanebben az évben rendelték el Pest és Buda közös iskolatanácsának felállítását. Az egyesítés legfontosabb előzménye pedig a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1870. évi felállítása lett.²²⁶

Az 1872-ben megvalósult városegysítés nyomán felállt budapesti törvényhatóság, egyúttal az állam fő célkitűzése egy megjelenésében, civilizációs viszonyaiban egyaránt nyugat-európai színvonalat képviselő, az egész magyar államiságot reprezentáló világváros kialakítása lett. Ezt a célt szolgálta a többi törvényhatóságnál kiterjedtebb igazgatási autonómia biztosítása a főváros számára, de az is, hogy egyúttal bizonyos hatáskörök országos érdeknek minősítették, és – más törvényhatóságokkal ellentétben – nem terjedt ki rájuk a fővárosi autonómia. Ez elsősorban az építésigazgatást érintette, ahol a Fővárosi Közmunkák Tanácsára gyakorolt kormánybefolyást megmagyarázhatják az országos ügynek számító, és országos finanszírozásúként folytatott reprezentatív fővárosi építkezések. Másrészt a rendőrhatalom ügyekben volt szűkebb a fővárosi autonómia, éppen a politikai fővárosból adódó magasabb „biztonsági igények” miatt.²²⁷

Az 1869-es népszámlálás eredményeiből azonban Pesten egy, a nyugat-európai metropoliszoknál szegényebb, arányaiban hatalmas nincstelen tömegekkel és jóval vékonyabb középosztállyal, valamint kevésbé módos elittel benépesített nagyváros képe rajzolódik ki. Ez a kiinduló állapot nyilván összefügg azzal a kudarccal, amelyet Horváth J. András írt le, amikor a városvezetés felemás sikereit elemezte akár az építkezésekhez elvárt lakossági tehervállalás, akár a modern nagyváros civilizációs igényeihez mért kulturális vagy akár higiéniai viselkedésminták elterjesztése terén.²²⁸ A Duna két partja pedig a városegysítés dacára társadalmi jellemzőit tekintve még hosszú ideig két (sőt Óbudával együtt három) különböző város maradt, lakóik pedig ritkán ruccantak át a folyam másik partjára.

Az egyes pesti városrészek társadalmi arculata a korabeli statisztikák szerint

²²⁶ Gyáni 2000: 128.

²²⁷ Gyáni 2000: 132–133.

²²⁸ Horváth 2010. A helyzetet Horváth azért nem látta annyira elszomorítóknak. Egyrészt méltányolta a városvezetés attitűdjét e „civilizatórikus” lépések megtétele érdekében, másrészt jó alaprak tekintette a történetet a századforduló táján már jóval hatékonyabban megvalósult infrastrukturális, civilizációs fejlesztések megvalósulásának előkészítéséhez.

jelentős eltéréseket mutatott. A városrészek közötti műveltségi-civilizatórikus, illetve jövedelmi különbségek az alábbi táblázatokkal mutathatóak be a legplasztikusabban. A II. táblázat az analfabétáknak az 1881-es népszámlálás szerinti százalékos arányát illusztrálja az egyes pesti városrészekben:

II. táblázat: Az analfabéták aránya a tíz éven felüliek körében az egyes pesti városrészekben, 1881²²⁹

Belváros	Lipótváros	Terézváros VI. kerület	Terézváros VII. kerület	Józsefváros	Ferenc- város	Kőbánya
8,30%	13,70%	18,07%	19,16%	18,36%	19,56%	19,61%

A III. táblázat pedig az 1870-ben megfizetett állami adóösszegek mértékének városrészenkénti bontását mutatja be (Kőbányát ekkor még nem tekintették önálló városrészenek), azaz azt, hogy az egyes városrészek lakói milyen mértékben részesedtek Pest gazdasági életéből:

III. táblázat: Megfizetett állami adóösszegek az egyes pesti városrészekben, 1870²³⁰

Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros
315 000 Ft	980 000 Ft	271 000 Ft	164 000 Ft	75 000 Ft

Az adatok alapján kijelenthető, hogy míg a Belváros műveltségben még őrizte vezető pozícióját, a jövedelmi viszonyok terén a Lipótváros már átvette a vezetést. A két városrész közötti jövedelmi átrendeződés részben annak volt köszönhető, hogy egyre inkább a Lipótvárosban koncentráltak a jövedelmező, tehát magas adót fizető cégek, főleg bankok és malomipari vállalatok. A rangsort a Terézváros folytatja (bár a VII. kerületet analfabetizmus szempontjából lekörözni látszik a Józsefváros), majd a Józsefváros és a Ferencváros, illetve Kőbánya tekinthetők az elmaradottabb városrészeknek.

Hasonló tendenciákat mutat az 1874. évben városrészenként megfizetett jövedelmi, illetve házbéradót összesítő kimutatás, melyet Kőrösi József a választókerületi beosztás

²²⁹ Kőrösi 1882: 149. 55. tábla.

²³⁰ Kőrösi 1873: 23.

reformjával kapcsolatban készített, már említett előtanulmánya részeként mellékelte (1–2. táblázat).

A városrészenként megfizetett 1874-es adóösszegek alátámasztják Vörös Károly megfigyelését a kerületi jellegzetességekről: a Belváros és a Lipótváros közel azonos megfizetett házbéradóival szemben a két városrész közötti olló igencsak szétnyílt a jövedelemadó esetében, sőt immár a Terézváros is megközelítette a Belváros adóösszegeit. Ez Vörös szerint azzal magyarázható:

„ (...) hogy a Belvárosra a régi, vagyonát már korábban házingatlanba befektetett és ekkorra elsősorban már házbérjövödelméből élő polgárság nyomja rá a bélyegét, a Lipótvárosra pedig az az új polgári réteg, melynek vagyona nemcsak, hogy a Belvároséval egyenértékű házingatlanokat hozott létre, de ugyanakkor ennek jövedelmén felül már aktív üzleti tevékenységéből is nagy jövedelmekre tesz szert.”²³¹

A Józsefváros, és még inkább a Ferencváros lakói pedig ezen adatok alapján is jóval szerényebb anyagi körülmények között éltek.

A népszámlálási kategóriák szerinti kereseti ágak szerint a 3. és a 4. táblázat szerint oszlott meg Pest, illetve egyes városrészeinek népessége a városegysítés hajnalán. A táblázatokban a népszámlálások során is felhasznált foglalkozási kategorizálás található, amely Adam Smith alapján a nemzetgazdaság hármas osztályozásából indult ki (őstermelés, ipar, kereskedelem). A kortárs statisztikusok, így Kőrösi is érezte e felosztás elnagyolt voltát: „ (...) hasznosnak nem nevezhetjük azon osztályozást, mely napszámost és minisztert, szakácsnőt és tudót, kocsist és fodrászt vagy bibornokot és ügyvédet együtt foglal magában, s így a társaság legszélsőbb elemeit egy mintaszerű chablon kedvéért egy rakásra tereli.”²³² Ehhez képest e tekintetben az 1869. évi népszámlálás foglalkozási osztályozása kialakításakor csak annyi előrelépés történt, hogy a testi és szellemi személyes szolgálatokat külön kategóriába helyezték. Ezt a kategorizálási formát mégis azért tartom érdemesnek elemezni, mert legalább az egyes városrészek tevékenységszerkezeti jellegzetességeire következtethetünk belőlük, hiszen ha egy ágazat nagyobb arányt képvisel a városrész lakosságán belül, mint más városrészekben, akkor az adott városrész társadalmi jellemzőiről is sokat elárul.

Az őstermelők csak a Kültelkeken, Kőbányán és a Ferencvárosban képviseltek nagyobb arányt a népességben, mint a Belvárosban. Ez leginkább azzal magyarázható,

²³¹ Vörös 1978a: 242.

²³² Kőrösi 1871: 89. A társadalmi státusz és a foglalkozás alapú statisztikai kategorizálás korabeli átalakulásairól, paradoxonairól, a rendies és a polgári normák társadalomstatisztikai keveredéséről lásd: Tóth 1987.

hogy a Belvárosban nagyobb létszámban élt a birtokos nemesség, mint a többi belső kerületben. A szellemi szolgálat, tehát az értelmiségi-hivatalnoki réteg is a Belvárosban volt jelen nagyobb arányban. A lakosságon belül 20% fölötti értékeket értek el az iparban dolgozók a Teréz-, József- és Ferencvárosban, ezek mondhatók tehát a leginkább ipari városrészeknek.²³³

A kereskedelem kategóriájában a Lipót-, a Bel- és a Terézváros ért el kiemelkedő értékeket. A forgalmi foglalkozásúak esetében a kültelkek magas aránya elsődlegesen az itt megtelepedő vasúti és hajós népesség miatt jelentkezett: a 689 kültelkeken élő forgalmi foglalkozású népességből 229-en a vasútnál, 390-en pedig a hajózásban dolgoztak, ezek a számok jóval meghaladják más városrészek adatait.

A testi szolgálat esetében megfigyelhető a két pólus, a Lipótváros és Kőbánya kiemelkedése, ami a Lipótvárosban a szolgák (a házicselés), míg Kőbányán a szintén ide sorolt napszámosok magas létszámának köszönhető. A Józsefváros ebben a kategóriában már akkor is a kéjhölgyek magas városrészi arányával tűnt ki.

A saját vagyonukból élők természetesen a két leggazdagabb városrészben, a Bel- és a Lipótvárosban voltak jelen legnagyobb arányban. Mivel azonban a Belvárosban arányuk jóval meghaladta a lipótvárosi adatokat, ez nem a „modern”, hanem inkább még a „hagyományos” vagyon-felhalmozási minták erejére utalhat.

Az egész kimutatás értékét jelentősen befolyásolja, hogy toronymagasan a legnagyobb kategória az „egyéb önálló kereset és foglalkozás nélküli”. Nemi megoszlásukból már kikövetkeztethető (egész Pesten 20314 férfit és 59144 nőt soroltak ide), kik kerülhettek ide, de e kategóriát részletesen is megmagyarázta Kőrösi. Eszerint a 79458 főből 25098 férjes háztartásbeli asszony, 40004 nem tanuló és nem dolgozó gyermek, 370 fogyatékos és 6889 szülői háznál élő 15–30 éves leány volt. Ide került továbbá a 816 alamizsnából élő és a 867 letartóztatott is. A maradék egy része is pl. 30 év feletti, szüleivel lakó leány volt, illetve azok is itt találhatóak meg, akiknél a foglalkozás rovat nem lett kitöltve. Továbbra is kérdés azonban, hogy a Kültelkek magas adatai e

²³³ A statisztika érdekessége, hogy a „munkás” fogalmát, alacsony esetszámmal, csupán 281 fővel egész Pestre vetítve, a „testi (személyes) szolgálat” kategóriájába helyezte, tehát voltak, akiket nem az ipari dolgozók között tartottak nyilván. Kőrösi egyébként a népszámlálási kategóriák összevonásával felvázolt egy aggregált „proletár” osztályt, amely számításai szerint a foglalkozással rendelkező pestiek háromnegyed részére rúgott. Ezt úgy számította ki, hogy a napszámosokhoz és a „szolgáló osztályokhoz” (inasok, szolgálók, szakácsnők, dajkák, kocsisok – tehát részben a testi szolgálatot teljesítők, részben a forgalmi foglalkozásúakhoz sorolt csoportokat vont itt össze) hozzáadta a 40000 főre taksált iparosokat és a gyári munkásokat – azaz lényegében a teljes ipari népességet is ide sorolta, hiszen számukat a népszámlálás 41097 főben adta meg. Kőrösi 1871: 85.

kategóriában mivel magyarázhatók.²³⁴

Hogyan hatott a fővárosi tevékenységszerkezeti megoszlás a választójogosultak létszámára és jogcím szerinti eloszlására? Ha Budapest választójoggal bíró lakosait akarnánk összevetni a teljes Magyarország választójoggal rendelkező népességével, a jelentős társadalomföldrajzi különbségek miatt ütközhetünk nehézségekbe, Erdélyben ráadásul eltérő is volt a választójogi szabályozás. Szerintem azonban érdemes lehet összevetni a budapesti választójogosultak arányát és megoszlását a nagyváros szűkebb környezete, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye településeinek hasonló adataival. Budapestnek 1881-ben 360551 lakosa volt a katonaság nélkül, ebből 20348 fő volt a választó, azaz a népesség 5,64%-a.²³⁵ Pest vármegye megyei választókerületeinek népessége 496502 fő volt 1881-ben²³⁶, a választók száma 1883-ban 32510 fő volt, azaz az 1881-es népesség 6,55%-a.²³⁷ A megyében a választójogosultak a következő jogcímek alapján kaptak választójogot. Összehasonlítási alapként az 1881-es országos adatokat is feltüntettem a IV. táblázatban:

IV. táblázat: A választójogosultak országos és Pest megyei, jogcím szerinti megoszlása²³⁸

Jogcím	Régi jog	Földbirtok	Házbirtok	Jövedelem	Értelmiség
Választók száma, Pest megye, 1883	590	25591	447	4127	1755
Választók aránya, %, Pest megye, 1883	1,81%	78,71%	1,36%	12,69%	5,4%
Választók száma, országos adat, 1881	92259	538792	22339	104758	53975
Választók aránya, %, országos adat, 1881	11,20%	65,60%	2,70%	12,80%	6,60%

Két fő eltérés látható Pest megye és az országos adatsor között: Pest megyére kevésbé volt jellemző a régi jogon választók jelenléte, részben ebből kifolyólag lett

²³⁴ Kőrösi 1871: 86–87.

²³⁵ Kőrösi 1882: 3; Vörös 1978b: 430. Vörös Károly táblázatában tévesen 361551 fő szerepel.

²³⁶ A megyei választók létszámába nem számítanak bele a városi választókerületek (Cegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, a kecskeméti kerületek – és természetesen Budapest) választói, viszont két, önálló választókerülettel nem rendelkező város, Szentendre és Vác választóit tartalmazza ez az adat.

²³⁷ Az 1881-es megyei, települési népességi adatok forrása: 1881-es népszámlálás. A megyei választójogosultak jogcím szerinti településenkénti kimutatása 1883-ból: MNL–OL K 150 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

²³⁸ Az országos adatokat közölte: Szabó P. 1986: 71, illetve *A Hon* 1881. június 11. Reggeli kiadás 2. A 821241 választóból további 3469 erdélyi választó (0,4%) csak közvetett választójoggal rendelkezett. Emellett föld- és házbirtok alapján tovább 5649 (0,68%) fő rendelkezett választójoggal.

nagyobb a földtulajdon alapján választók aránya. Mivel a megyei adatok nem tartalmazzák a városi választókerületeket, ezért is lehetett magasabb a földbirtokosok, és alacsonyabb a háztulajdonosok, a jövedelmi, illetve az értelmiségi alapon választók aránya.

Budapestről nem rendelkezünk 1881-ből ilyen kimutatással, de azt tudjuk, hogy a régi jog és a földbirtok mértéke elenyésző volt a választójogosultság jogalapjai között, Pesten a többi jogcím viszont nagyjából egyenlően oszlott meg (de a jövedelmi jogalap volt közöttük a legmagasabb arányú). Budán az értelmiség, másodsorban a háztulajdonosok, Óbudán viszont túlnyomórészt a háztulajdonosok tették ki a választók legnagyobb részét.²³⁹

A budapesti választók jogcím szerinti megoszlásához szolgált adalékokat Kőrösi József 1877-es – a már tárgyalt előterjesztéshez készült – kimutatása a pesti választókról (5. táblázat). Ez a forrás nem a jogcímekeket vette sorra, csak azt mutatta ki, hogy az adófkönyvekből (tehát jövedelmi vagy házadó alapján), avagy tisztviselőként írták-e össze a választókat (nyilván ide számítva az értelmiségi alapon választókat is). Ez nem egy év végén lezárt választói névjegyzék alapján készült, hanem a választók összeírásának 1877. június 10-én érvényes pillanatnyi összesítése alapján, így nem tartalmazhatta például a névjegyzékből hiányzó reklamációi utáni változásokat sem.

Az 5. táblázat két kategóriája, azaz az ingatlantulajdon vagy jövedelem révén, illetve tisztviselői státusa révén választók városrészi eloszlása nagy különbségeket mutat. Míg az egész város választóinak körülbelül kétharmada az előbbi kategóriába tartozott, a Várban és a Vízivárosban az utóbbiak voltak többségben, és a Krisztinavárosban, valamint a Belvárosban is kimagasló arányban voltak jelen. Az ellentétes póluson pedig a tisztviselői-értelmiségi rétegek szempontjából meglehetősen alulreprezentált Országút és Újlak, kisebb mértékben a Tabán és a Ferencváros található.

Hogyan alakult viszont a választójogosultak teljes népességhez viszonyított aránya és jogcím szerinti eloszlása a Budapesthez közeli településeken? Volt néhány település, ahol a régi jogon választók száma kiemelkedően magas volt, nyilván korábbi kismemesi falvokról lévén szó. A legtöbb régi jogon választót a megyében a 863 lelket számláló Áporka (98 fő), a 478 lakossal rendelkező Majosháza (60 fő) és a 2779 személy által lakott Tápióbicske (43 fő) adta. A legtöbb Pest megyei településen a földbirtok alapján jogosultak tették ki a választók többségét. Jellegzetes kivétel itt három agglomerációs település, ahol

²³⁹ Vörös 1978a: 220. A kiválasztott választókerületek választópolgárainak jogcím szerinti megoszlásáról a későbbiekben lesz szó.

egyáltalán nem voltak földbirtok alapján választók. Esetleg még ebbe a típusba sorolható Promontor is, ahol a jövedelmi jogcímmel rendelkezők szintén többen voltak, mint a földbirtok alapján választók:

V. táblázat: Választók száma és százalékos aránya a Budapest környéki településeken (1. típus), 1883²⁴⁰

Település	Régi jog	Földbirtok	Házbirtok	Jövedelem	Értelmiség	Összesen
Újpest	2; 0,33%	0; 0%	301; 49,26%	271; 44,35%	37; 6,16%	611; 100%
Kispest	4; 9,76%	0; 0%	7; 17,07%	23; 56,1%	7; 17,07%	41; 100%
Albertfalva	0; 0%	0; 0%	2; 10%	18; 90%	0; 0%	20; 100%
Promontor	1; 0,56%	67; 37,64%	7; 3,93%	80; 44,94%	23; 12,92%	178; 100%

Ezek közül a települések közül tehát Kispesten és Albertfalván egészen hasonló eloszlást mutat a választójogosultak jogcímei szerinti eloszlása, mint a pesti kerületekben, Újpest Óbudára emlékeztet, Promontor pedig már félúton volt ahhoz, hogy választóinak társadalomszerkezete a budapestihez legyen hasonlatossá. Összehasonlításképpen, eltérő típusként, néhány, a későbbi Nagy-Budapesthez tartozó település adatait is bemutatom, hogy látható legyen: választópolgárságuk összetétele szempontjából ezek a községek még nem tekinthetők agglomerációs településeknek az 1880-as évek elején:

VI. táblázat: Választók száma és százalékos aránya a Budapest környéki településeken (2. típus), 1883²⁴¹

Település	Régi jog	Földbirtok	Házbirtok	Jövedelem	Értelmiség	Összesen
Békás- megyer	0; 0%	60; 90,91%	0; 0%	2; 3,03%	4; 6,06%	66; 100%
Csepel	0; 0%	30; 57,69%	1; 1,92%	19; 36,53%	2; 3,85%	52; 100%
Soroksár	1; 0,34%	216; 73,72%	1; 0,34%	55; 18,77%	20; 6,83%	293; 100%
Rákos- palota	2; 0,74%	178; 65,68%	23; 8,49%	51; 18,82%	17; 6,27%	271; 100%

²⁴⁰ MNL-OL K 150 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

²⁴¹ MNL-OL K 150 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

A 2. típusba sorolt települések közül kitűnik a rákospalotaiak körében viszonylag jelentős háztulajdon-arány. A háztulajdonnak már a jogcímek között való megjelenése is valamiféle urbanizáltságot feltételez, mivel a megye településein alig írtak össze háztulajdon alapon választókat. Ennek az urbanizációs jelenségnek a különlegessége figyelhető meg, ha összevetjük a 23 rákospalotai választót a városi jogállású Szentendrén, illetve az 1. típusba sorolt Kispesten összeszámolt hét fővel.²⁴²

Ami a választóknak az összlakossághoz viszonyított arányát illeti, a Budapest közvetlen környékén fekvő települések már nem emelkedtek ki a megyei átlagból. A 6. táblázatban néhány Budapest környéki település, illetve a megye néhány népesebb települése választójogosultjainak összlakossághoz viszonyított arányát vettem össze a megye, illetve Budapest átlagával, a választók összlakossághoz viszonyított arányának emelkedő sorrendjében.

A közvetlenül Budapest környékén fekvő településeket kifejezetten kevés választópolgár lakta, akár a megyei átlagos értékkel, akár Budapest választójogosultjainak arányaival vetjük össze őket. Ez egyrészt az újonnan betelepülő agglomerációs községeknél a nagyváros vonzásába került, de kevésbé tehetős bevándorlók tömegeivel magyarázható. Másfelől nem szabad elfelejteni, hogy Újpest, Albertfalva vagy Kispest esetében lényegében nem számolhatunk a földtulajdon szerepével, nem is voltak itt jelentős megművelhető területek. A többi kategória alapján állt elő tehát ezeken a településeken a választójogosultak csoportja, a háztulajdonos, jövedelmi és értelmiségi kategóriákban ebből kifolyólag e községek kiemelkedő arányokat produkáltak. Ugyanez a következtetés Budapest választóira is levonható: az ország egyes területein nagy arányú régi jog kategóriája, illetve az országsszerte domináns földbirtok alapú választójogosultság fővárosi hiánya ellenére érte el itt is lényegében az országos átlagot a választójogosult lakosság aránya.²⁴³ Kérdéses azonban, hogy a tömeges bevándorlás által meg nem érintett, még sváb hagyományait őrző Soroksár esetében, ahol a földtulajdonnak is kiemelkedő szerepe volt a választójogosultsági küszöb elérésében, miért kaptunk ilyen alacsony értéket.

A másik meglepő eredmény, hogy a Duna–Tisza köze néhány nagy lélekszámú, de városi jogállással nem rendelkező települése még a pesti Belvárost is felülmúlta a

²⁴² A megyében kizárólag az alábbi településeken írtak össze háztulajdon jogcímmel választókat: Újpest (201 fő), Vác (57 fő), Rákospalota (23 fő), Gödöllő (14 fő), Kispest, Promontor és Szentendre (7-7 fő), Kalocsa (6 fő), Pécel és Nagytétény (4-4 fő), Aszód (3 fő), Albertfalva, Budaörs és Kunszentmiklós (2-2 fő), Csepel, Fót, Kerepes, Üllő, Abony, Soroksár és Kiskőrös (1-1 fő).

²⁴³ 1881-ben a választójoggal rendelkező népesség országos aránya 6% volt. Gerő 1988: 58.

választójogosultak aránya szempontjából. Mivel ezekben a nagy határú községekben a választók döntő többsége földtulajdona alapján lehetett választó, ezekben a községekben nagy létszámú, megfelelő értékű birtokkal rendelkező gazdát kell feltételeznünk.²⁴⁴ A 6. táblázatból levonható legfontosabb következtetés azonban az, hogy Budapest nem rendelkezett nagyobb arányú választópolgársággal, mint az öt körülvevő régió átlaga.

Ha a budapesti kerületeket az országgyűlési választójoggal rendelkező népesség összlakosságán belüli aránya alapján vetjük össze, a más mutatókban sereghajtó Ferencváros már nem marad el annyira a többi városrésztől, szemben a mindvégig utolsó Kőbányával. Még a választójogi törvény módosítása előtt, 1872-ben 1312 választója volt a két városrésznek, ami az 1870-ben összeszámolt 21189 ferencvárosi és a 4353 kőbányai lakos 5,13%-át tette ki, felülmúlva ezzel a régi Terézváros 4,93%-os vagy Óbuda 4,78%-os választói arányát. 1881-ben a 8804 kőbányai lakosból 294 fő rendelkezett választójoggal (3,37%), ezzel a budapesti kerületek között ugyan az utolsó helyen állt, de az 1569 ferencvárosi választó a kerület 30284 fős népességének 5,24%-át tette ki, így arányosan több választója volt, mint a III. (4,78%), a VI. (4,34%), a VII. (4,4%) vagy a VIII. kerületnek (5,11%), megközelítve az 5,64%-os budapesti átlagot. A választójogúak budapesti aránya azonban így is csökkent ekkorra a korábbi szinthez képest (az egész országra jellemző módon), mivel 1872-ben ez az érték még 5,91%-ra rúgott, és a tendencia folytatódott is: 1899-ben Budapest választójogosultsággal bíró polgárai már csak az összlakosság 5,48%-át tették ki. Ez az aránycsökkenés azonban mindössze két választókerületet érintett: Józsefvárosban mérséklődött az érték 4,67%-ra, míg Ferencváros és Kőbánya esetében 4,6%-ra. Ha azonban a többi kerületet vizsgáljuk, a választójogosultak arányának csökkenése, szembemelve az országos trendekkel, nem tapasztalható. A Belvárosban volt a legmagasabb a választók aránya, és ez az 1872-es 6,68%-ról 1881-re 9,48%-ra, 1899-re pedig már 14,23%-ra, tehát a budapesti átlag közel háromszorosára tudott nőni. Ezzel mindvégig előzte a heterogénebb lakosságú Lipótvárost, amely 1872-ben 5,83%-nyi, 1881-ben 7,58%-nyi, 1899-ben pedig 9,18%-nyi választóval rendelkezett. Egyedül a Terézvárosban figyelhető meg átmeneti visszaesés: 1872-ben a még egységes terézvárosi választókerület népességének 4,93%-a rendelkezett választójoggal, 1881-ben viszont a VI. kerület lakói közül 4,34%, a VII. kerület lakói közül 4,4% volt választó. Az 1899-es adatok azonban már azt mutatják, hogy egyrészt ebben a

²⁴⁴ A korszakban egyes területeken egész kisméretű birtokkal is választójogosulttá lehetett válni, a kisbirtokosok nagyobbik fele, de még az öt hold alatti birtokkal rendelkezők egy része is elérte a választójogosultsági küszöböt, de a küszöböt átlépő birtokméret nagy regionális különbségeket mutatott. Szabó P. 1986: 91.

két kerületben is nőtt a választójogosultak aránya (a VI. kerületben 5,33%-ra, a VII.-ben alig 4,45%-ra), másrészt megfigyelhető, hogy a VI. kerületben nagyobb lett a választók aránya, mint a VII.-ben, a két kerület közötti egyéb fejlettségbeli mutatókkal összehangba kerülve.²⁴⁵

Vörös Károly az általa kiválasztott I., IV., V., VI. és VII. kerület választóinak diakronikus elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a háztulajdonosok, valamint az önálló kereskedők és iparosok arányának stagnálása a polgárinak tekinthető rétegek szerény életnívójával magyarázható.²⁴⁶ A választók számának növekedése mögött azt az átrendeződést figyelte meg, hogy a hivatalnoki-alkalmazotti rétegek jutottak mind nagyobb mértékben választójogosultsághoz.²⁴⁷ A folyamat azonban városrészenként eltérő lehetett. A Belvárosban 1881 és 1899 között a választójogosultak körében a hivatalnokok és az értelmiségiek száma még nominálisan sem változott (a hivatalnokok mindkét időmetszetben 821-en voltak, az értelmiségiek száma pedig 464-ről 466-ra „emelkedett”), a kereskedők száma viszont több, mint kétszeresére nőtt, és az ipar kategóriája is közel megduplázódott, a háztulajdonosok esetében pedig szolid növekedés figyelhető meg. A Belvárosban tehát nem a hivatalnoki-alkalmazotti rétegek gyarapodása okozta a növekedést. A hivatalnokok és az értelmiségiek száma viszont az V., VI. és VII. kerületben egyaránt három-négyszeresére, míg a választójogosultak száma csupán két-két és félszeresére emelkedett, tehát a fővárosi választópolgárságban a hivatalnoki-alkalmazotti rétegek erősödése tehát inkább ezekhez a kerületekhez köthető.²⁴⁸

A Belváros társadalmának sajátosságai

A későbbi Belváros 1686 után a középkori Pest romjain épült újjá. Az első évtizedekben, a külvárosok megjelenéséig azonos is volt Pest városával, és a későbbiekben szintén a legfontosabb városrésze maradt, egészen a 19. század elejéig, amikortól fogva egyik külvárosa, a Lipótváros egyre több oldalról kezdte ki „elsőségét”. A kapitalizmus kialakulása ugyanis elsősorban ez utóbbi külvároshoz kötődött, a Lipótváros vált fokozatosan a nagykereskedők, a tágabban vett nagypolgárság, majd a bankok, biztosítók, illetve a reprezentatív középületek jellemző városrészévé. A többi korábbi külvároshoz

²⁴⁵ Vörös 1978b: 430.

²⁴⁶ Vörös 1978b: 431–432.

²⁴⁷ Vörös 1978b: 433–434.

²⁴⁸ Vörös 1978b: 430.

képest a Belváros háttérbe szorulása a 19. század első felében már szintén megfigyelhető volt.²⁴⁹ A régi Belváros ezzel párhuzamosan a hanyatló, vagy legalábbis stagnáló, tradicionális pesti polgárság terepe maradt. Köztük őrizte itteni gyökereit a vagyonukat részben legalább megőrző, nagyrészt görög-balkáni eredetű első pesti nagypolgári köröknek a Lipótvárosba át nem húzódó része, illetve az inkább már csak háztulajdonosként feltűnő régi patríciusok, de már korábban itt felépült palotáik révén jelentős számban arisztokraták is ehhez a városrészhez kötődtek. A Belvároshoz kötődött a magyar nagy-, illetve az úri középbirtokosság társadalmi életének centruma, a Nemzeti, illetve az Országos Kaszinó is.²⁵⁰

Jelentős számú hivatalnok is élt itt, nagy részüket a pesti városháza, Pest vármegye székháza, illetve az Országházzal szemközti palotája felépültéig a Ferenciek terén székelő Kúria közelsége vonzotta. Külön színfoltot képezett a városrész lakosságában a legrégebb pesti középiskola, a mai Március 15. tér helyén állt piarista gimnázium, illetve főként az 1784 óta az Egyetem téren (illetve orvoskarával a mai Semmelweis utcában) található egyetem tanári kara.

A kereskedelem sem vészelt ki teljesen a városrész életéből, elég csak a legszínvonalasabb üzleteket felsorakoztató (akkor még csak a Városház térig így nevezett) Váci utcára, Budapest első számú bevásárlóutcájára,²⁵¹ vagy az első, akár már áruháznak nevezhető kereskedésekre gondolni, mely utóbbiak a Ferenciek tere környékén összpontosultak. Az Erzsébet híd megépítéséhez és a Hatvani (a mai Kossuth Lajos) utca kiszélesítéséhez kapcsolódó „területrendezés” (a 18. századi városmag eltüntetése) előtt kis, még többnyire egyemeletes barokk-klasszicista házak közötti szűk utcákkal jellemezhető Belvárosban azonban a hagyományos kiskereskedő és kisiparos rétegek is megtalálhatóak voltak, különösen a városrész Hatvani utcától délre fekvő, csendesebb és szerényebb területein.

A városrész társadalmát meghatározó két csoport, a régi, német eredetű városi polgárság, illetve a jelentős létszámban megtelepedett középbirtokos, hivatalnok, illetve arisztokrata réteg, párosulva a zsidó népesség viszonylag alacsony arányával, inkább a budai oldal társadalmi szerkezetére emlékeztető struktúrát eredményezett. Ez

²⁴⁹ Hanák 1988: 20.

²⁵⁰ A Nemzeti Kaszinó székhelye a korszakban a mai Kossuth Lajos utcában, az egykori Szapáry-palotában volt. A Belvárosban, a dunaparti Hungária Szállóban 1883-ban megalakult Országos Kaszinó 1889-ben a Nemzeti Színház Rákóczi úti bérházába költözött át, és csak 1896-ban vette birtokba a szintén a Kossuth Lajos utcában felépült új székházát. Eőry 2004: 62, Eőry 2006: 322.

²⁵¹ A Váci utcai „korzót”, annak többször visszatérő fénykorát és a fővárosiak életében játszott szerepét mutatta be: Tarr 1984: 13–16.

magyarázhatja azt a gyakran ismételt, a választási földrajzban mindmáig visszatérően emlegetett közkeletű megállapítást, hogy a Belváros tulajdonképpen egy inkább budai jellegű városrész a Duna bal partján.²⁵²

A városrész etnikai összetétele azonban egyáltalán nem Budához tette hasonlatossá a korszakban a Belvárost. 1881-ben már a lakosság közel háromnegyede, 74,94%-a magyar anyanyelvű volt, amellyel nemcsak az összességében még mindig német többségű budai oldalt, hanem a teljes pesti oldalt figyelembe véve is a legmagyarabb kerületnek bizonyult a fővárosban: a második helyen álló Józsefvárosban is csupán a lakosság 64,79%-a volt magyar anyanyelvű. A kerület magyarosodása részben az itt megtelepült hivatalnoki kar és földbirtokosság magas arányával magyarázható. Másfelől a magyarosító törekvések a fővárosban a reformkor óta leginkább a központi fekvésű zónákat érintették, az erőszakos elemeket sem nélkülöző, időnként kampányszerűen feltörő magyarosító mozgalmakban tevékeny szerepet játszó diákság is – az egyetem közelsége miatt – inkább ebben a közegben akciózott; a külvárosi területek tovább őrizték a mindennapi életben a német nyelvet. A Belváros volt az egyetlen kerület, ahol a német anyanyelvűek aránya már ekkorra 20% alá esett vissza.²⁵³

A Belváros további sajátossága volt a protestánsok (és, persze kisebb arányokkal, az ortodoxok) itteni magas számaránya a többi kerülethez képest.²⁵⁴ Ugyan itt is, mint mindenhol Budapesten, a katolikusok voltak többségben (a IV. kerületben arányuk 69,21% volt), de a reformátusok aránya elérte a 9,05%-ot, amelyet csak a Ferencváros 11,03%-nyi kálvinista népessége múlt felül, az evangélikusok viszont 7,92%-os jelenlétükkel a Belvárosban a legmagasabb arányt érték el Budapest kerületei között. A két legprotestánsabb kerület így a Belváros (összesen 16,97%-nyi protestáns népességgel) és a Ferencváros (16,02% protestáns) volt.²⁵⁵

A kerületnek a többi pesti városrészhez képest viszonyított stagnálását az is mutatja, hogy a nagy építkezések az 1870-es és 1880-as években inkább elkerülték ezt a városrészt. A Belváros utcái már elég sűrűn beépültek a városeyesítés idejére, a korszak nagy reprezentatív középítkezései is inkább az akkor még kevésbé városias külsőbb kerületeket

²⁵² A fővárosi önkormányzati választásokat áttekintő tanulmánykötet visszatérő megállapítása, hogy a régi Belváros, ma az V. kerület déli része politikai rendszerektől függetlenül a budai kerületekhez hasonló választási eredményeket produkál. Például: Ignác 2010: 126; Hubai 2010: 163. 1. ábra; Wiener 2010a: 232–233; Wiener 2010b: 256; Szabó 2010: 272, 276.

²⁵³ Kőrösi 1882: 112.

²⁵⁴ Az izraelita felekezet egyébként a Belvárosban 11,35%-os arányával szintén nem volt kicsi: az V., a VI. és a VII. kerület után a legmagasabb érték volt ez a pesti oldalon 1881-ben. Kőrösi 1882: 89, 43. tábla.

²⁵⁵ Kőrösi 1882: 88, 43. tábla.

vették célba. A Dunasor belvárosi része pedig a reformkornak és az 1860-as éveknek a városeyesítés idejére befejeződő építkezései nyomán addigra már eléggé világvárosias külsőt öltött. A barokk kisvárosi miliót, mint világvárosi centrumhoz méltatlan városképi elemet csak az 1890-es évektől vette célkeresztjébe a várostervezői lendület, hogy azután a korábbi idők Belvárosa már csak nyomokban maradhasson fenn.²⁵⁶

A Terézváros társadalmának sajátosságai

Pest lakói a török kiűzése után eleinte még a 15. században felépült városfal által határolt területet, azaz a későbbi Belvárost sem lakták be teljesen. A török uralom, a visszafoglaló háborúk, a Rákóczi-szabadságharc, valamint az ezeket kísérő járványok az 1686-ban lényegében elpusztulva átvett, városfallal övezett terület beépítését és benépesítését is megakadályozták. Egy 1699-es – feltehetően gazdálkodási célú, de hamar megghiúsult – kísérlet után Pest fejlődése csak 1733-ban tette lehetővé a szervezett külváros-alapítást, a mai Józsefváros területén lévő Lerchenfeld létrehozását házhelyek kiosztása révén.²⁵⁷ Ezzel párhuzamosan azonban elszórtan spontán házépítkezések is folytak, a külvárosi telekkönyvben a 91 lerchenfeldi ház mellett már 11, a szántók és kertek között álló olyan épületet is nyilvántartottak, amelyek a későbbi Terézváros területén helyezkedtek el. A külvárosi házakba eredetileg a belvárosi telkek kicsinysége, gazdálkodásra való alkalmatlansága miatt kitelepülő polgárságot várta a városvezetés. Rossz szemmel nézte azonban a polgárjoggal nem rendelkező, jobbára nincstelen zsellérek letelepülését, megakadályozni viszont nem tudta, így a 18. század végéig többségben maradt a napszámos-zsellér réteg, de kiegészült az időközben túlszűfoltta váló Belvárosból kiszoruló, döntően iparos-kereskedő elemekkel is.

A kialakuló külvárosok közül a váci és a hatvani országút között fekvő területet eleinte felső külvárosként ismerték, 1777-ben nevezték csak el Terézvárosnak. A 18. század folyamán a kietlen homoksivatag egyre távolabb került a városfaltól, helyüket szántók, kertek, majd egyre inkább – a 18. században még nem zártosú, hanem falusias jellegű – házak foglalták el. Már ekkortól megfigyelhető tehát a városrész övezetessége, a Belvároshoz közelebb fekvő területeknek a távolabbiakhoz képest városiasabb külseje. Ezt az övezetességet csak a majorságok mellett kialakult, sűrűbben beépült zárványszerű

²⁵⁶ A régi Belváros tervszerű megsemmisítéséről lásd: Vadas 2005: 30–31.

²⁵⁷ Nagy 1957: 99–100.

zsellérnegyedek törték meg, de ezek a városrész későbbi fejlődése során nyomtalanul eltűntek.²⁵⁸

A 18. század végétől két jelentős mozzanat kezdte el átalakítani a városrész arculatát. A II. József intézkedései nyomán immár Pesten is letelepedni jogosult zsidóság kezdettől fogva elsősorban, és egyre jelentősebb mértékben Terézvárost választotta lakhelyéül. Ez a városrész népességének robbanásszerű növekedését is jelentette. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a Városliget városi pihenőparkként való kialakítása, ami a szomszédságában, a mai Városligeti fasor környékén egy új, kezdetben a városi iparosok és kereskedők, később pedig a gazdag polgárság nyaraló-, majd lakónegyedének kialakulását eredményezte. Közben a még ketté nem osztott Terézváros Pest legnépesebb városrészévé vált – immár a Belvárost is beleértve. Az 1838-as árvíz pusztításai után egyre városiasabb házak épültek fel itt. Az 1846-tól működő Indóház viszont kezdetben nem okozott jelentős változást a városrész életében.

Az egyre sűrűbben lakott és egyre sűrűbben beépített városrész, amelynek főútvonala, az immár a Városligethez kivezető Király utca is egyre zsúfoltabbá vált, végül a városegysítés körüli szabályozásnak köszönhetően válhatott az egyesült főváros egyik legvilágvárosiasabb negyedévé. Budapest 1870-ben megálmodott új, nagyvárosias főútvonala, a Nagykörút ugyanis keresztülszelte a városrészt, míg a másik tervezett új főútvonalt, a jóval reprezentatívabb Sugár út teljes egészében a VI. kerület területén épült ki. Az 1880-as évekre e két főútvonalt terézvárosi szakaszán az új házak jó része már fel is épült.²⁵⁹

Éppen Terézvárosnak a többi városrészhez képest nagy területe és népessége kívánta meg, hogy két kerületet szervezzenek belőle. Ez 1873-ban meg is történt.²⁶⁰ A kezdetben Alsó- és Felső-Terézváros nevű, a Király utcával elválasztott két kerület közül a Király utcától délre fekvő a fővárosi közgyűlés javaslatára Erzsébet királynéról kapta meg végül saját nevét.²⁶¹ 1882-től kezdve tehát csak a VI. kerület viseli a Terézváros nevet.

A kettévált Terézvároson belül az 1870-es és 1880-as évek folyamán a VI. kerület vált a magasabb státusúvá: emezt nemcsak a Nagykörút, hanem a kifejezetten nagypolgári

²⁵⁸ Nagy 1957: 112–114. A legjelentősebb ilyen negyed, a Lövölde környékére, a mai Szív és Rózsa utcák egy részére kiterjedő, sűrű beépítésű telep szintén Lerchenfeld néven jelent meg a 19. századi térképeken. Ez a település azután csak az 1870-es évekre épült össze a várossal. Holló 1994: 31, 61.

²⁵⁹ A Sugár út és a Nagykörút kiépítésére lásd: Vadas 2005: 28–30.

²⁶⁰ Az 1894-es apróbb módosításokig érvényes kerülethatárokat az 1873. március 20-án tartott közgyűlésen határozták meg. Idézi: Gárdonyi 1913: 398–399.

²⁶¹ BFL IV.1403.a. (Az 1881. december 14-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve), 326.

jellegű Andrassy út is kettészelte, emellett csupán a Váci körút (a mai Bajcsy-Zsilinszky út) választotta el az egész ország legnagyobb lakóterületétől, a Lipótvároستól. Az ott tömörülő bankok, biztosítók és a nagykereskedelem alkalmazottai pedig részben a VI. kerület közeli utcáiban éltek. Emellett egyre inkább megfigyelhető volt a mellékutcák közép- és kiskereskedelmi jellege, szemben az Erzsébetvárosban domináns kisiparral. Ezzel párhuzamos folyamatként a VI. kerületre a kávéházak, a VII.-re inkább a kisvendéglők lettek a jellemzőek. A VI. kerületi nagyipari munkásság létszámát pedig a Váci út gépgyárainak közelsége növelte meg, míg a VII. kerület munkássága jobbra a kerületben működő kisüzemekben, illetve a vasúti műhelyekben dolgozott. Az Indóházat időközben felváltó Nyugati pályaudvar is, szerényebb elődjével szemben, már jelentősen átalakította a környék társadalmi arculatát, amely Budapest vasutasainak és vasúti mérnökeinek legfontosabb gyűjtőhelyévé vált, eközben a környék gyárai a Váci út felé, kijebb húzódtak.²⁶²

Hasonlóságok is fennmaradtak azonban a két városrész között: mindkettőnek Nagykörúton belüli részén a zsidóság alkotta a lakosság abszolút többségét, és mindkét kerület egészében budapesti viszonylatban is kiemelkedő volt a zsidó népesség számaránya. A nyelvi megoszlás szempontjából 1881-ben a pesti oldal leginkább német ajkú kerülete volt a VI. és VII. kerület: a VI. kerületben a lakosság alig fele (51,31%-a) volt magyar anyanyelvű, ezzel a legkevésbé magyar kerület volt a pesti oldalon, megközelítve a budai I. kerület 50,71%-os arányát. A VII. kerületben pedig csak azért volt arányaiban több magyar ajkú, mint a X. kerületben, mert ez utóbbi jelentős, 15,6%-nyi szlovák anyanyelvű népességgel is rendelkezett.²⁶³

A Ferencváros és Kőbánya társadalmának sajátosságai

A Kecskeméti kaputól délre, a nagy forgalmú Széna piac, a mai Kálvin tér környékén a 18. század folyamán kialakuló külváros 1792-ben, I. Ferenc trónra lépésének alkalmából alakult önálló külvárossá és vette föl az új uralkodó nevét. A 18. század során a lakosság többsége földműves vagy kisiparos volt, ez utóbbiak közül a vízimolnárok és a csizmadiák száma volt jelentős. A városrész külvárosias jellege azonban a 19. század végéig megmaradt, legtöbb háza mindaddig földszintes, falusias jellegű volt. Leginkább városias

²⁶² Vörös 1978b: 455–456.

²⁶³ Kőrösi 1882: 112.

utcája a Soroksári (a mai Ráday) utca volt.²⁶⁴ A 19. század hetvenes éveiben igazán csak az akkoriban nyitott Ferenc körútig épült ki a városrész, külső területein szántóföldek, kertek, raktárak között elszórtan álltak a lakóházak. A Duna, majd a vasút közelsége, valamint a gyér beépítettség viszont lehetővé tette jelentős ipari üzemek idetelepítését. Az első gyárak már az 1840-es években létrejöttek, de a ferencvárosi ipartelepülést elősegítette, hogy az addigi ipari negyednek számító Lipótvárosban a városvezetés nem támogatta újabb üzemek alapítását. Az 1860-as évektől, a vízimolnárok hagyományait folytatva sorra épültek fel a kerület arculatát ettől fogva hosszú ideig meghatározó modern gőzmalmok a Duna partján.²⁶⁵ 1880-ban épült fel a Gizella és a Király Malom a Soroksári úton, ekkor már működött a Concordia, illetve a Pesti Molnárok és Sütők Malma.²⁶⁶ E malmok fejlődését segítette elő az 1882-ben elkészült – a mai Boráros tér mellett állt, a hajón érkezett gabona kiemelésére szolgáló – Elevátor épülete, maga a víz, valamint a vasút közelsége. A malmok mellett több vegyipari üzem, szappan-, sőt dohánygyár is létesült a kerületben. A városatyák elképzeléseikben vegyes, lakó-, egyúttal ipari funkciókat szántak a városrésznek. Itt épült fel az új fővámház, a modern marhaközvágóhíd, valamint a hozzájuk kapcsolódó, a főváros élelmezését biztosító üzemek, raktárak, piacok, következésképpen a lakosság is kibővült az új vállalatokban munkát találók tömegeivel.

Kőbányán szintén a vasút közelsége és a nagy beépítetlen térségek kedveztek a főváros élelmiszerellátását biztosító infrastruktúra letelepülésének. A korábban csupán Pest város szőlőhegyeként és kőfejtőjeként jelentős, rendkívül gyéren lakott hatalmas terület a sertés-nagykereskedelem fővárosi központjává válva indult fejlődésnek. A sertéstelepek, húsipari üzemek dolgozói és a vidékről érkező sertéskereskedőket kiszolgáló vendéglősök jellegzetes csoportjait alkották a kerület társadalmának. A lehanyagolt kőbányászati két további iparág megtelepedéséhez járult hozzá: sorra jöttek létre a téglagyárak, különösen az 1838-as árvízét követő újjáépítés nyomán, a felhagyott aknák pedig a modern sörgyártás kőbányai fellendülését tették lehetővé.²⁶⁷ A Kőbányát átszelő vasutak sok vasúti alkalmazott megtelepedését segítették elő, 1880-ban az egyharmadnyi iparforgalmi népesség mellett a lakosság 4,4%-a közlekedési dolgozó volt.²⁶⁸ A városrész benépesüléséhez két telekparcellázási akció járult hozzá: 1850 körül a szőlők között, Ó-és Újhegyen, míg 1870 körül a később Kőbánya központjává váló Ligettelki dűlőben adtak el

²⁶⁴ Nem pedig a Fő utcának nevezett útvonal, a mai Knézits, Tompa és Balázs Béla utca.

²⁶⁵ A budapesti malomipar történetének összefoglaló munkái: Klement 2010, Klement 2012.

²⁶⁶ Sándor 1959.

²⁶⁷ Holló 1994: 57.

²⁶⁸ Szalai 1970: 51.

házhelyeket.²⁶⁹ Az 1860-as évektől fejlődésnek induló Kőbánya lakói végül elérték, hogy városrészük az egyesülő Budapest egyik önálló kerülete legyen, pedig népessége még ekkor is messze alulmúlta a többi kerületét.²⁷⁰ Azok a szőlősgazdák, akik a sertéstelepek és a gyárak működését sokáig akadályozni próbálták, végül alulmaradtak, 1875-ben megszüntették Kőbánya szőlőhegyi jellegét, majd a filoxéravész végképp jelentéktelenné tette a kőbányai szőlőtermesztést.²⁷¹ Kőbánya sertésnagykereskedői sem jártak végül sokkal jobban: az 1895-től a sertésállományt újra meg újra megtizedelő sertésvész gyorsan véget vetett a nemzetközi jelentőségű kőbányai sertés-nagykereskedelemnek, melynek szerepe ezután már csak a főváros ellátására szorítkozott.²⁷²

Ferencváros és Kőbánya nemcsak a főváros két legalacsonyabb népességű, hanem egyben két legszegényebb kerülete is volt a 19. században. Kőbánya lakosságának nagy többsége egészen az 1890-es évekig munkás vagy napszámos volt.²⁷³ A lakásállomány nagy része gyatrán, a vámvonalon kívül ráadásul nagyrészt vályogból épített házakban volt, 1870-ben a 719 ferencvárosi házból 654 földszintes volt, a 216 kőbányai házból pedig csupán 16 volt emeletes.²⁷⁴

A két kerület elitjét a gyárak, vállalkozásuk közelében megtelepedő vállalkozók, illetve a módosabb iparosok, kereskedők, vendéglősök alkották. Az egyetlen terület, amely nem tekinthető teljesen külvárosiasnak, az a Belvároshoz legközelebb eső néhány ferencvárosi háztömb volt, ahol még a fővárosi elit tagjai is megtelepedtek.²⁷⁵ Ez a terület ugyanis már gyalog is közel feküdt a fontosabb fővárosi közintézményekhez, ráadásul azok egyike, a református egyház Kálvin tér környéki központja már a Ferencvároshoz tartozott. A Vámház körülettől távolodva azonban egyre alacsonyabb társadalmi státusú rétegek lakóövezetei következtek.

A két kerület azonban nem csak abban tért el egymástól, hogy a Ferencvárosban világosan megfigyelhető az eltérő társadalmi státusúak lakóhelyi szegregációja, Kőbányán pedig nem. Míg az előbbi a hagyományos külváros jellegzetességeit viselte, tehát az

²⁶⁹ Dausz 1913: 71–75, 123.

²⁷⁰ Szalai 1970: 42.

²⁷¹ Lukács 1996: 86. A századfordulóra pedig a sertéspestis nyomán hanyatlott le az állattartás Kőbányán.

²⁷² Vörös 1978b: 339.

²⁷³ Dausz 1913: 173.

²⁷⁴ Lukács 1996: 73, 81.

²⁷⁵ Például Arany János a mai Üllői út és Erkel utca sarkán élt évekig, mert a Belváros közvetlen közelében arrafelé voltak a legalacsonyabbak a házbérek. De Ybl Miklós, a dualizmus korának legnevesebb építésze, vagy Stoczek József, a Műegyetem rektora is a Ferencvárosban választott lakást. A korszak egyik legsikeresebb vállalkozója, a norvég származású Gregersen Gudbrand pedig a Ferencvárosban koncentrálnodó vállalkozásai helyszínén, a mai Lónyay utcában építette fel 1875-ben családi palotáját.

agrárnépesség és bizonyos foglalkozások (fuvarosok, kisiparosok) magas aránya a városon belüli hagyományos területi elkülönülés jeleit mutatta, addig Kőbánya igazi telepes kolónia volt. Míg Ferencváros népessége inkább a másik hagyományos őstermelő-kisiparos kerület, Józsefváros népességével állítható párhuzamba, addig Kőbánya a városhatáron túl kialakuló agglomerációs településekkel (többek között Kispesttel vagy Újpesttel) mutatott hasonlóságokat. A két típus különbségeit leginkább a Pesten született 1870-es lakosság mérőszámával lehet illusztrálni:

VII. táblázat: A Pesten született népesség százalékos aránya városrészenként, 1870²⁷⁶

Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
30,33%	28,69%	38,03%	43,86%	39,94%	31,69%	20,38%

Ferencváros mellett, nemcsak a legszegényebb, de ezzel összefüggésben – a Józsefvárossal együtt – Pest egyik legkonzervatívabb városrésze is volt. Ezt már az 1848-as választásokkor konstatálta az azévi képviselő-választás egyetlen pesti, többes jelölés, azaz valódi választás révén mandátumot szerzett győztese, Kacs Kovics Lajos.²⁷⁷

VIII. Az 1878-as, 1881-es és 1884-es választások a IV., a VI. és a IX. választókerületben

A választási kampány a nagyvárosi térben

Korteshadjárat, választási küzdelem, győzelem és vereség: a választásokkal kapcsolatos események leírásakor gyakran élünk a harcászati terminológiából kölcsönzött metaforákkal. Ebben a szimbolikus keretben a (városi) tér a csatamező szerepét tölti be. Ha a „háború” célja a választók meggyőzése, akkor azt gondolnánk, hogy a győzelemre annak van esélye, aki, maradva a katonai analógiáknál, a „csatateret”, azaz a közterületeket is uralja. Az utcai demonstrációk azonban a politikai nyomásgyakorlás alapvető eszközeivé csak a modern tömegpártok megjelenésével váltak. A 19. századi Magyarországra még

²⁷⁶ Kőrösi 1871: 19.

²⁷⁷ Kacs Kovics benyomásait összegezte: Bácskai 1972: 310.

kevésbé jellemzők a befolyásukat a tömegek erejének bevonásával erősíteni kívánó politikai mozgalmak. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ebben az időszakban volt-e már jelentősége annak, hogy a kortesek felmutassák a képviselőjelöltek támogatottságát a közterületeken. A tárgyalt országgyűlési képviselő-választásokra egy kialakulóban lévő nagyvárosban került sor, ahol a választópolgárok aránya az összlakossághoz képest ugyan meglehetősen csekély volt, de a nagyvárosi ember már érdeklődéssel tekintett a kampány eseményeire, és tömeggé verődve akár kihívást is jelenthetett a választások zavartalan lebonyolításában és a politikai véleménynyilvánítások korlátok között tartásában érdekelt hatóságok számára. A kampányesemények kapcsán elsősorban azt kívánom bemutatni, hogy a modern választási hadjáratok kialakulása előtti korszakban mi volt az utca, az utcai jelenlét jelentősége a választásokkal kapcsolatos események során, és hogyan viszonyultak ehhez a kampány szereplői, hogyan viselkedtek a választók a kampányrendezvényeken, továbbá melyek voltak a választójogosultsággal nem rendelkezők lehetőségei a választási eredmények befolyásolására. A választók meggyőzése, politikai döntéseik orientálása, valamint viselkedésük ellenőrzése ugyanis leginkább a közterületeken valósult meg – ami pedig a nem nyilvános szférában zajlott, arról lényegében alig maradtak fenn források. A probléma vizsgálatához ezért a következő kérdéseket szeretném körüljárni: hogyan helyezhetők el a választás eseményei a nagyvárosi térben; továbbá kik és hogyan szervezték meg, használták, illetve ellenőrizték ezt a városi teret a korteshadjárat, valamint a szavazás lefolyása során, emellett azt is be kívánom mutatni, hogyan reagáltak minderre a kampányesemények résztvevői. Ebben a fejezetben azt is át kívánom tekinteni, milyen eseményekből tevődött össze az országgyűlési képviselők megválasztásának folyamata, és ezek az események hogyan befolyásolhatták a választói magatartást.

A történetírás térbeli fordulata (*spatial turn*) nyomán a legújabb kutatások azt hangsúlyozták, hogy önmagában a tér nem magától értetődő kategória, a társadalmi gyakorlat hozza létre, illetve alakítja a teret.²⁷⁸ Ezáltal a kutatása sem szűkülhet le pusztán az épített környezet analízisére: a térhasználatot is a vizsgálat tárgyává kell tenni. Így merülhet fel a kérdés, hogy ki rendelkezik a tér felett, azaz ki ellenőrzi azt, és hogyan tudja fenntartani ezt a hatalmát? A választások kapcsán ezt a kérdést úgy lehet szűkíteni, hogy kik (mely hatóságok, társadalmi csoportok) és milyen módon tudták alakítani a választók – és ezzel párhuzamosan a teljes nagyvárosi népesség – térhasználatát a választási eljárás egyes eseményei során. Mindezzel elsősorban a hatalom és a választók közötti

²⁷⁸ A városi térhasználat historiográfiájának legfrissebb összefoglalásai: Gyáni 2007; Novák 2009.

interakciókat próbálom megragadni.²⁷⁹

A választási eredmények kapcsán előljáróban még azt is érdemes megemlíteni, hogy 1878-ban az öt pesti választókerületből csak kettőben nyert deklaráltan kormánypárti jelölt, egy kerületben pedig – és ez árnyalja, legalábbis fővárosi vonatkozásában, az „érdektelen” választásról tett kijelentést – egyenesen függetlenségi győzelem született. 1881-ben is még három, 1884-ben pedig két nem kormánypárti győzelem született Pesten. Az 1875-ös választási eredmények révén megszilárdult, a pártfúzió nyomán felállt rendszeren belül azonban alapvetően nem történt átrendeződés.

A kampány és a szavazás eseményeinek bemutatásakor elsősorban a fővárosi központi választmány választási irataira, a Belügyminisztérium és a budapesti rendőrség irataira, de legfőképpen az egykorú sajtó tudósításaira támaszkodtam. A hivatkozott lapok közül az *Ellenőr* és *A Hon* (1884-ben már egyesülve, *Nemzet* címen) kormánypárti volt, a *Pesti Napló* ekkor a „habarékpárthoz” húzott, míg az *Egyetértés*, illetve a *Függetlenség* (1878-ban még *A Nép Zászlója* címen) a függetlenségi jelölteket népszerűsítette. Különös helyzet, hogy a kampányt nagyrészt azok egyik legfontosabb összetevőjéből, a jelölteket pártállásuk szerint megítélő, pártokhoz közeli sajtóból lehet csak értesülni, a pártok álláspontjának megismeréséhez is érdemes tehát az induló pártokhoz közelálló lapokat átnézni.²⁸⁰

A korszak kampányeseményeit remekül összegezte Jókai Mór a duális államot bemutató reprezentatív kiadványsorozat, *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásiban és képbén* Budapest társadalmi életét bemutató fejezetében. Jókai jól ismerte a korteshadjáratok fortélyait, hiszen számos megnyert és elbukott választást élt át kormánypárti jelöltként, részben épp a fővárosban. Ennek ellenére leírása, amint az alábbiakból kiderül, teljesen idealisztikus képet fest a választásokról, mely képből teljesen hiányoznak olyan, a kampányeseményeket izgalmasabbá tevő életképek, mint a korrupció, a tettlegességig fajuló összecsapások vagy éppen a választók megfélemlítése. Ebben a fejezetben Jókai szövegét választva vezérfonalul, annak tematikája szerint veszem sorra a három kiválasztott választás eseményeit a három kiválasztott választókerületben. A kampány és a szavazás eseményeinek bemutatása során kitérek azonban a többi pesti választókerületben történt eseményekre is, hiszen mégiscsak egyetlen városról van szó, melyben a

²⁷⁹ Gyáni Gábor az újabb fontos kutatási irányok között jelölte ki a tér mint hatalmi tényező vizsgálatát. Gyáni 2007. Ezzel Michel Foucault felvetésére reflektált, amely szerint a teret nem földrajzi, hanem jogi és politikai keretekben, a hatalom által ellenőrzött mezőként lehet értelmezni. Foucault 1980: 68.

²⁸⁰ A sajtó és a politikai pártok – részben személyi – összefonódásáról, a sajtónak a kampányban betöltött kulcsszerepéről lásd Toth 1973: 68–73; Szabó 1998: 43–44.

kerülethatárok nem képeztek éles választóvonalat a nagyvárosi társadalom szövetében.

A választásokra 1878-ban a fővárosban augusztus 5-én került sor. Két kerületben tartották második fordulót, a IV. és a IX. kerületben ugyanis egyik jelölt sem kapta meg a leadott szavazatok felét, azokban csak augusztus 22-én dőlt el a mandátumok sorsa. 1881-ben 152 választókerületben került sor június 24-én a választásokra. A *Függetlenség* azzal vádolta meg a kormányt, hogy azokban a választókerületekben jelölte meg ekkorra, az első lehetséges napon a szavazás időpontját, ahol ellenzéki jelölt híján vagy egyéb okok miatt a Szabadelvű Párt győzelme biztosra vehető, hogy ezzel lélektanilag a többi választókerületben is a kormánypártot juttassa előnyhöz.²⁸¹ Budapest valamennyi választókerületében ezen a napon voksoltak, pedig hat választókerületben függetlenségi jelölt is indult, két választókerületben pedig a kormánypárt nem is indított saját jelöltet. Második fordulóra sem ekkor, sem a fővárosban 1884-ben június 13-án megtartott választások alkalmával nem volt szükség.

A budapesti választások 1881-ben jóval nyugodtabbak voltak mind a megelőző, mind a következő, azaz az 1884-es választásokhoz képest is. Nagyobb mozgolódás a VI., a VIII. és a IX. kerületben volt tapasztalható, a Belvárosban kimondottan csendesnek minősítették a hangulatot a sajtóban – igaz, ez a választókerület sosem a hangos kampányáról volt nevezetes.²⁸² Meglepő módon ekkor a lipótvárosi választás apropóján még az ellenzéki sajtó is dicsérte a rendőrség viselkedését, ezzel azt támasztva alá, hogy a karhatalom nem feltétlenül a szavazók befolyásolása céljából, hanem valóban a rend fenntartása miatt lehetett jelen a választásokon:

„E közben a vigadó lépcsőit, kapuit s a közeli utcák bejáratait rendőrök szállották meg; általában a rendőrség lelkiismeretesen megtett minden intézkedést, hogy a várható heves jelenetek alkalmával közegei mindenütt kéznél legyenek a jó rend és béke helyreállítására.“²⁸³

A budai és a pesti oldal eltérő sajátosságaira az alábbi – 1881-es – beszámoló világított rá:

„Legélénkebb képet a pesti oldalon levő helyek, – legeredetibbet a budai választások nyújtották, Amott a néptömegek nagysága, a nagy sürgés-forgás, – itt a korcsmákban, közeli kávéházakban szóló zene, s a szélbaliak rikkantó örömrivalgásai juttatták eszünkbe a vidéki hasonnemű mozgalmakat. Most már nem menetekben vonulnak a lobogós kocsik, hanem egyenkint száguldanak szét a kerületekben, csökönyös szavazatokat, kényelmes választókat a „helyszínére” szállítani.“²⁸⁴

²⁸¹ *Függetlenség* 1881. június 24. 1.

²⁸² *Egyetértés* 1881. június 24. 3.

²⁸³ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

²⁸⁴ *A Hon* 1881. június 24. Esti kiadás 1.

Noha sem 1881-ben, sem 1884-ben nem volt kétséges az országos kormánypárti győzelem, az 1884-es választások az antiszemita mozgalom utcai jelenléte révén választási eredményeinél jóval nagyobb szerephez jutott, ezzel téve sokkal mozgalmasabbá ez utóbbi választási évet. A 19. századi választások közül éppen e virulens tömegmozgalom megjelenése miatt az 1884-es az egyik leginkább atipikusnak mondható, míg az 1881-es – amikor ennek szinte még a nyomait sem látjuk, és a választások meglehetősen nyugodt körülmények között zajlottak le – az egyik legtipikusabbnak, legátlagosabbnak tekinthető. A társadalomtörténészek érdeklődését eddig ebből az időszakból jobbra az 1884-es választások keltették fel, éppen részben az ekkor tetőző és a választási harcban is megjelenő antiszemita mozgalom miatt.²⁸⁵

A kampányesemények bemutatása mellett a választások eredményeit is közlöm, hogy követhetőbbek legyenek az egyes pártok és jelöltek közti kusza viszonyok. (7–9. táblázat).²⁸⁶

A jelöltek kiválasztása és a programok meghirdetése

„Mikor aztán a *képviselő-választás* ideje közelít, akkor politikai klubba alakul át minden egyesület. Nincs kávéház, vendéglő, a hol egyik vagy másik jelöltnek a pártja tanyát ne ütne, s ezt jelzi a kapu fölé kitűzött nagy nemzetiszín zászló, a jelölt nevével.

Hat héttel a választás előtt már megkezdődik a munka. A választókerület legtekintélyesebb polgárai fölhívást intéznek plakátok útján a párthívekhez, hogy a jövő vasárnapon gyűljenek össze nagy számmal a megjelölt helyiségben. Ott aztán megválasztják a *száz* bizottságot, s megbízzák azt, hogy huszonöt hintóra ülve vonuljon föl a kiszemelt jeles férfiúhoz, a kiben a párt közbizalma egyesül, s kérje föl őt a jelöltség elfogadására. A nagy férfiú enged a megtisztelő fölhívásnak s a száz bizottsággal együtt visszatérve a gyülekező helyre, kinyilatkoztatja, hogy büszkének érzi magát, ha ezen kerület érzelmeinek tolmácsa lehet a jövő országgyűlésen. Az alatt megválasztották az elnököt, két alelnököt, három jegyzőt és egy pénztárnokot, a ki az alkotmányos működés költségeit fogja elintézni. A szükséges összeg nagy hamar alá van írva. A

²⁸⁵ Horváth 1998; Kövér 2011: 655–677.

²⁸⁶ A táblázatokban kiemeltem a győztes jelölt nevét. Az 1881-es lipótvárosi választásról nem maradtak fenn sem a küldöttségi és a választási jegyzőkönyvek, sem a szavazási listák, így a leadott szavazatok száma csak a napilapokból volt megállapítható. Hoffmann Pál pártállása pedig nem egyértelmű: a korábban Deák-párti Hoffmann 1875-re konzervatív lett, 1878-ban és 1881-ben a VII. kerületben pártonkívüliként szerzett mandátumot, de az 1884-ig tartó ciklust végül kormánypárti képviselőként töltötte ki. Szabadelvűpárti Naptár 1884: 145. Előjelek már kampányában is voltak: a kerületi szabadelvű párt némi hezitálás után úgy döntött, hogy nem állít önálló jelöltet „ (...) tekintettel Hoffmann Pál programbeszédére, melyben esetleg a jelenlegi kormánynak támogatása is kilátásba helyeztetik, a külön képviselőjelölt felállítását ez idő szerint annál is inkább mellőzendőnek véli, a mennyiben a személyharcz terére a polgárok közti egyetértés és béke fentartása érdekében – áttérni, magát hivatva nem érzi.” *A Hon* 1881. június 11. Reggeli kiadás 2.

választás költségeit a párthívek viselik. (...) De már akkorra az ellenpárt is szervezkedett, s *egy más nyilvános téren* [Kiemelés tőlem – G. P.] vagy teremben megtartandó gyűlést hívott össze. Már erre a nagy gyűlésre száz hintóval mennek a jelöltért, s minden kocsis mellett ül egy zászlót lobogtató polgártárs. Az utcán párt szerint éljenezik vagy a kocsiiban ülő nagy embert, vagy az ellenfelét. A programbeszéd nagy lelkesedés között megtartatik, egy óra legalább megkívántatik hozzá. Akkor az egész közönség hazáig kíséri a maga jelöltjét; a két párt gyakran összetalálkozik az utcán. Nem inzultálja senki az ellenfelét, csak a saját jelöltjét éljenezik, s aztán számlálja, hogy hány kocsi volt amazok. A jövő fölvonulásnál két annnyival fognak kirukkolni.”²⁸⁷

Az előző országgyűlés berekesztése idején az új országgyűlés egybehívását tartalmazó királyi leirat indította meg hivatalosan a választási eljárást, a kampány azonban általában addigra már megkezdődött, sőt egyes választókerületekben immár gőzerővel folyt.²⁸⁸ Csak ezt követően került sor a választói névjegyzékek egyeztetésére. A központi választmány határozott arról, hogy meddig legyenek kifüggesztve az előző év végével lezárt névjegyzékek az egyes kerületi előjáróságokon, hogy a választók a nyilvánosságra hozott listák alapján (az előjáróságokon beadott, de a központi választmányhoz címzett) felszólamlásokkal élhessenek. Tulajdonképpen a kampányesemények nyitányához lehet sorolni az egyes kerületek előző ciklusbeli képviselőinek – ekkoriban elhangzó – beszámoló beszédeit is, főleg, ha ezek a képviselők fontolgatták újraindulásukat.

Mivel a korszak pártjai még – weberi értelemben vett – honorácior pártok voltak, a pártoknak először meg kellett alakulniuk, majd csak ezt követően, a választópolgárok egyes szűkebb vagy tágabb csoportjai, választmányok, bizottságok ülésezése nyomán választották ki a megfelelő képviselőjelölteket. Az üzemszerű pártműködés csírájában azért már a korszakban is megfigyelhető: mind a szabadelvű, mind a függetlenségi párt tartott országos kampányindító értekezleteket, és a jelöltek kiválasztásának országos egyeztetésére is történtek kísérletek. De nem csak az országgyűlési, illetve az országos pártok szervezkedtek. Többször történt kísérlet egyes társadalmi csoportok érdekképviselője céljából összehangolt jelöltállítására.²⁸⁹ A jelöltek kiválasztását követően

²⁸⁷ Jókai 1893: 158. (A nem jelölt kiemelések az eredeti szövegben is megtalálhatóak.)

²⁸⁸ 1878-ban az előző országgyűlés feloszlását a kormány előbbre hozatta, hogy még a népszerűtlen boszniai okkupációt megelőzően sor kerülhessen a választásokra, a hadműveletek mégis elkezdődtek a választások kitűzött augusztusi időpontja előtt. Kozári 2003: 313.

²⁸⁹ Az 1881-es kampány kezdetén például a fővárosi iparosok javasolták a fővárosi kereskedőknek az együttműködést, melynek eredménye legalább az lehet, hogy a képviselőjelöltek az ipar és a kereskedelem érdekeinek hangsúlyosabb támogatását programjuk részévé tegyék. *Pesti Napló* 1881. április 2. Reggeli kiadás 1. Ez azután történt meg, hogy a pesti polgári kereskedelmi testület hasonló célkitűzéseket fogalmazott meg közleményében. *Pesti Napló* 1881. március 20. Reggeli kiadás 1–2. A pesti kereskedők 1881-ben állandó bizottságot is választottak a kereskedelmi érdekeknek a választások alatti „szemmel tartására”, melynek tagjai Strasser Alajos, Aebly Adolf, Kerstinger István, Luczenbacher Pál, Kunewalder L. M., Bánhegyi József, Hugamyer János és Ádám Károly lettek. *Pesti Napló* 1881. március 31. Reggeli kiadás 1.

kerülhetett sor a bemutatkozó és programbeszédre, valamint a kortestevékenységre, amelyekről elsősorban az egykorú sajtó adott hírt a választóknak, részletesen beszámolva a rendezvények lefolyásáról.²⁹⁰

A honoráciorok, illetve az általuk választott jelölő bizottságok általában a polgári középosztály exkluzív találkozóhelyein ülészttek (Hungária Szálló, Lövölde, Saskör, Terézvárosi Kör, illetve Terézvárosi Klub stb.), de a szűkebb jelölő bizottságok olykor egyes választók lakásain gyűltek össze. A körök, klubok, kaszinók befolyásos vezetőjük, az úgynevezett „törzsfőnökök” köré szerveződő klikkek voltak, így voltaképpen a helyi hatalmi elitet jelentették: tagságuk általában önálló választói csoportot alkotva együtt állított jelöltet.²⁹¹ A VII. kerületi Polgári Kör közönsége például 1878-ban saját jelöltet akart indítani,²⁹² s a végül megtalált, párton kívüli Hoffmann Pál el is nyerte a kerület mandátumát. A fővárosi körök jellemzően a kormánypárt bázisát alkották, az átmeneti kivételt ekkor az említett VII. kerületi kör, illetve az országgyűlési ellenzék felé is nyitott belvárosi Saskör jelentette.²⁹³ Az egyletekben uralkodó politikai klíma szempontjából tanulságos *A Hon* tudósítása a Terézvárosi Klub egyik 1878-as választmányi üléséről, ahol az alábbi indítvány született:

„[A] helyiség adassék át a Podmaniczky-párt részére, hogy ott naponta 6 órakor gyülekezzenek. Stern Adolf kívánta, hogy minden pártnak, mely a clubban képviselve van, engedtessek át a hely. Végül, a Podmaniczky-párt részére határozottatott odaadni a helyiség minden este. A többi pártnak is jogában áll más időben díjfizetés mellett a körben gyűléseket tartani.”²⁹⁴

Egyes jelöltek választási főhadiszállásukat vendéglőkben rendezték be, de többen külön irodát is fenntartottak, többnyire földszinti üzlethelyiségekben.²⁹⁵ A lejáró mandátumú képviselők beszámoló beszédeire, illetve a jelöltek programbeszédeire általában tágasabb, jelentősebb tömegek befogadására alkalmas helyeken (a már említett középületekben, illetve nagyobb kerthelyiségekben) került sor. A programbeszédet a

²⁹⁰ A későbbiekben nagyüzemivé vált korteskedést mutatta be: Gerő 1990.

²⁹¹ *A Hon* 1878. július 2. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 9. 2. A kerületi klikkekre és azok vezetőire, a korabeli szóhasználat nyomán a szakirodalomban is meghonosodott kifejezéssel: törzsfőnökökre lásd: Vörös 1978b: 463–464; Sipos 1996: 30–31; Horváth 2010: 70–71.

²⁹² *Ellenőr* 1878. június 5. Reggeli kiadás 3.

²⁹³ Három belvárosi helyszín – Vadászkiirt, Arany Sas, Nemzeti Szálloda – közül az egyesült ellenzéki Királyi Pál hívei 1878-ban az Arany Sas szállodát választották gyülekezéseik helyszínéül, a sajtóban ellenben semmi nyoma annak, hogy ezt követően végül bármikor is ott gyűléseztek volna. *Ellenőr* 1878. július 24. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. július 24. Reggeli kiadás 2.

²⁹⁴ *A Hon* 1878. július 21. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.) Stern Adolf a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja volt. Míg az említett döntésig a Szapáry- és a Bobula-párt is használta a Klub helyiségét, ezután már csak a Podmaniczky-párt gyűléseiről tett említést a sajtó.

²⁹⁵ Podmaniczky Frigyes Sugár út 27. sz. alatti irodája címének feltüntetésével külön fejléces levélpapírt is csináltatott 1878-ban.

jelöltet a lakásáról elhozó, majd oda visszakísérő felvonulások során népszerűsítették a választókerületben. Az 1884-es kampányra vonatkozik az a kérelem, amelyet Radocza János nyújtott be a VI. kerületből Thaisz Elek akkori rendőrfőkapitányhoz.²⁹⁶ A kérelemben Radocza megadta annak az egy négyes és ötven-hatvan „rendes” fogatból álló díszmenetnek az útvonaltervét, amely Busbach Péter képviselőjelöltet a Nagymező utcai *Orpheumban* megtartandó programbeszédre kísérte volna Busbach Bálvány (a mai Október 6.) utcai lakásáról odafelé a Deák tér, visszafelé a Gyár (a mai Jókai) – Király utca – Deák tér útvonalon, vagyis a menet szinte az egész városrészt bejárta volna. A rendőrség csak a legrövidebb változatot engedélyezte, mind a Deák tér, mind a Gyár utca és a Király utca érintését megtiltotta, a mindmáig ismerős forgalmi okokra és más, már előbb bejelentett felvonulásokra hivatkozva. Emellett azt a kikötést is tartalmazta a válasz, hogy a jelöltet szállító kocsit legfeljebb csak öt kocsi kísérheti, a rendezőket pedig személyesen felelőssé tette a feltételek betartásáért.²⁹⁷

Radocza János megfellebbezte a döntést a belügyminiszternél. Azzal érvelt, hogy a fővárosi képviselőválasztásoknál még soha elő nem fordult az, hogy a menet fogatainak száma korlátoztatott volna, a választók alkotmányos jogait sérti, ha nem csatlakozhat jelöltjéhez. A nagy forgalomra hivatkozni szerinte túlzás, pünkösdvásárnap a déli órákban rendeznék a menetet, ilyenkor az utcák rendszerint üresek. A rendőrség által javasolt útvonal esetében ráadásul a négyesfogatnak a keskeny Bálvány utcában kellene megfordulnia. Arra hivatkozott továbbá, hogy a VII. kerületi Eötvös- és a VIII. kerületi Szilágyi-párt is rendezett már ilyen menetet anélkül, hogy a rendőrség feltételeket szabott volna. A miniszteri válasz fogalmazványa szerint, ha „a rendőrségnek közbiztonsági szempontból észrevétele nincsen”, a menet az eredeti útvonalon, a megszabott feltételek nélkül engedélyezendő. A menet végül az összes „betiltott” helyszínt, azaz mind a Deák teret, mind a Gyár és a Király utcát érintette.²⁹⁸

Ugyanúgy május 28-án, szintén egy pünkösdvásárnapi, június 1-jei felvonulásra

²⁹⁶ Csak a fővárosi rendőrségről szóló 1881. évi XXI. törvény 7. §. e) pontja (Magyar Törvénytár 1881: 102–103.) szabályozta azt, hogy a meneteket a rendőrségnél kell bejelenteni. 1881-ig a választási gyűléseket és meneteket az 1874. évi XXXIII. törvény 104. §-a (Magyar Törvénytár 1872–1874: 330.) értelmében a polgármesternek kellett bejelenteni, már 1881 előtt is előfordult azonban, hogy egyes rendezvényeket a rendőrségnek jelentettek be. 1878-ban választási rendezvénnyel kapcsolatban két írásos bejelentés maradt fenn: Hindy Kálmán jelentette be a leköszönő IX. kerületi képviselő, Csernátony Lajos június 29-i beszámoló beszédét (ügyiratszám: 33041-1878), illetve bejelentésre került Jókai Mór a Belezsnay-kertben június 21-én előadott programbeszéde (ügyiratszám: 37156-1878). BFL VI.1.b. 9. doboz.

²⁹⁷ BFL VI.1.b. 9. doboz. 36151/1884. A három, itt taglalt bejelentési ügy a Belügyminisztériumban: MNL–OL K 148 1884-IIIa-1424. A Prückler-féle menet ügyszáma: 2499, a Busbach-meneté: 2501, a Festetics Pál-féle fáklyásmeneté: 2987.

²⁹⁸ *Nemzet*, 184. május 31. Esti kiadás 1. 1884. június 3. Reggeli kiadás 1.

csak hasonló kikötésekkel adott engedélyt a rendőrség. Igaz, hogy ez a felvonulás részben érintette volna a Busbach-féle menet útvonalát, de ezt délután kívánták megrendezni. Kemény Gábort munkahelyéről, a Tükör (ma Tüköry) utcai minisztériumi épületből szerette volna elkísérni a menet Prückler László beadványa szerint a Soroksári utcai Prückler-gyár udvarán tartott rendezvényre, majd annak befejeztével a minisztert Sándor (mai Bródy Sándor) utcai lakására hazavinni.

A rendőrségnek ezt a döntését Hindy Kálmán fellebbezte meg a kerületi szabadelvű vezérkar nevében:

„Felettébb sérelmes és fájdalmas reánk nézve e határozat, mert eddigelé a főváros más választókerületeiben hasonló körmenetek a jelenlegi választási időszak alatt is megtartottak a nélkül, hogy ezeket a rendőrség megakadályozta volna, más részről elkedvetlenítő sőt szégyenítő szemben az ellenpárttal, midőn a t. rendőrség éppen velünk a rend és béke leghívebb apostolaival, a szabadelvű párt rendíthetetlen híveivel érezteti első sorban hatalmát s kiteszi pártunkat az ellenpárt gúnyjának, hogy éppen minekünk nem szabad azt megtenni, a mit a törvény és a rendőrség is létezőnek, jogosultnak elismer.

A határozat indoklása ellenében szabad legyen kiemelnünk, hogy kerületünkben hasonló természetű gyülekezet vasárnap nem lesz s nem is lehet, mert ezen napra mi jelentkeztünk s jelentkezésünk ezen részét a t. rendőrség is elfogadta. A mi pedig a közforgalomra való hivatkozást illeti, midőn készek vagyunk elismerni, hogy a váczi köruton, Károly és muzeum körutakon igen is lehet vasárnaponként nagy forgalom, de a Duna partján végig a tükör utcáig sem forgalom, sem választási menet nem lévén, kimutatjuk, hogy e vonalon a menet engedélyezése semmi akadályba nem ütköznék.”

Hindy átmeneti megoldásként a visszaútra is a kevésbé forgalmas Duna-parti útvonalat javasolta, amivel a belügyminiszteri válaszfogalmazvány is egyetértett.²⁹⁹

A rendőrség a gyülekezési jog korlátozásának sikertelen kísérletei ellenére a Festetics Pál mellett 1884. június 10-én megtartani kívánt fáklyásmenettel kapcsolatban is korlátozó határozatot hozott. A Barna Ferenc és társai által benyújtott fellebbezés többek között azt, a többi rendőrségi határozatba is belefoglalt passzust sérelmezte, amely a szervezők erkölcsi és anyagi felelősségét állapította meg:

„Egyébiránt a fennálló törvények sehol sem mondják és annál kevésbé parancsolják, hogy hasonló esetekben a polgárok a rend és vagyon tekintetében jótállást magukra vállalni kötelesek lennének, mert hiszen a rend őreinek gondoskodása éppen azért kéretik ki, hogy a netaláni kihágásokat akadályozza meg.”³⁰⁰

Úgy tűnik, a rendőrség korlátozó szándéka annyira eredményes lett, hogy a

²⁹⁹ Az *Egyetértés* tudósítása szerint a menet végül mégis a Kiskörút felé, tehát nem a Duna-parton hozta el a minisztert a Tükör utcából. *Egyetértés* 1884. június 3. 2.

³⁰⁰ Maga a rendőrségi határozat nem, csupán a fellebbezés maradt fenn. A Belügyminisztériumban itt is a fellebbezőknek adtak igazat.

fáklyásmenet végül el is maradt.³⁰¹ A Thaisz Elek főkapitány vezetése alatt működő fővárosi rendőrség tehát az első választásokon, amikor már ez a szervezet dönthetett a bejelentések elfogadásáról, elég sajtóságosan értelmezte szerepét, de a rendőrségi eljárásmodot a Belügyminisztériumban sem tartották megalapozottnak.³⁰² Ami még különösebb, hogy éppen három kormánypárti menet, köztük egy hivatalban lévő miniszter menete kapcsán támasztott a rendőrség feltételeket, míg ellenzéki bejelentéseket minden kikötés nélkül tudomásul vett. Ezt az eljárást sérelmesnek is tartották a fellebbezők. A rendőrség a kampány során tehát egyáltalán nem mutatkozott részrehajlónak, valószínűleg tényleg a közrend fenntartása lehetett tevékenységének célja. A kormányzat által javasolt, illetve kért intézkedések pedig, ahogy Horváth J. András fogalmazott, szintén a „klasszikus liberalizmus szellemében fogant politizálás igényéről tanúskodnak.”³⁰³

A programbeszédek megtartása kapcsán szót kell ejteni a jelöltek retorikai képességeiről. A rossz szereplésnek ugyanis híre ment, és noha középszerű programbeszéd elmondásával könnyen választást lehetett nyerni, egy csapnivaló beszéd nyomán a jelölt könnyen abban a helyzetben találhatta magát, hogy az ellenérdekelt oldallal szimpatizáló újságírók hosszan rajta köszörülik a nyelvüket. Így járt például 1881-ben a VII. kerület függetlenségi jelöltje, Breslmayer Gottfried, illetve a VIII. kerület kormánypárti jelöltje, Csepreghy János is. A sajtónak ez az attitűdje, legalábbis a fővárosban, gyakorlatilag lehetetlenné tette tágabb társadalmi merítésű képviselők megválasztását, hozzájárulva a képviselőház exkluzivitásának fenntartásához. Mindkét jelölt iparosként próbált meg mandátumhoz jutni, az ellenérdekű sajtó pedig épp viszonylag alacsony társadalmi státusukon élcelődve hajtotta végre rajtuk a karaktergyilkosságot.³⁰⁴ Breslmayer Gottfried esetében *A Hon* rögtön az alábbi, természetesen kacsának bizonyuló lemondási történettel indította meg a hadjáratot, amikor is a jelölt indulásakor állítólag megtudakolta várható kampánykiadásait:

„Arról biztosították, hogy legfőleg nyolczszáz forintba kerül, zászlóstul, plakátostul. Breslmayer ur ebben megegyezett. De már a képviselő jelöltség első napja belekerült ezerháromszáz forintba, a miről B. ur

³⁰¹ Erre utal legalábbis a *Nemzetben* megjelent közlemény: „A mai lapokban közzétett ama hír, mintha a Festetics-párt jelöltjének fáklyásmenetet akart volna rendezni tévedésen alapul, mert ezen mozgalom nem a pártból, de a fővárosi polgárság köréből indult ki, a jelölt programjában kijelent elvek meghálálásáért, a fáklyásmenet megtartását azonban a rendőrség nem engedte meg.” *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 1.

³⁰² A rendőrségi törvény 1881. július 1-jétől, tehát éppen az 1881-es választásokat követően lépett hatályba.

³⁰³ Horváth 1998: 499.

³⁰⁴ Gerő András a megválasztott képviselők összetételét elemezve arra jutott, hogy míg alkalmanként birtokos parasztok felbukkanhattak a képviselőház padosaiban, a választójoggal rendelkező iparosok képviselete nem jelent meg a parlamentben. Gerő 1988: 138.

értésülvén lemondott a kitüntetésről és visszalépett a jelöltségtől.”³⁰⁵

Folytatásképpen azt tették szóvá, hogy Breslmayer nem jelent meg a Lövöldében 1881. június 19-én tartott programadó gyűlésén, csak „magyarrá fordított” programját küldte el, hiába ment érte 13 kocsi.³⁰⁶ A jelölt magyar nyelvtudásának hiányosságaira itt még csak céloztak, de ezt később explicit módon is megfogalmazták, miután Breslmayer személyesen, a Külső Dob u. 10. alatti kerthelyiségben június 22-én végül elmondta beszédét. Ebbe a tudósítás szerint csúnyán belesült, mert nem tudott szónokolni, ráadásul nagyon rossz magyarsággal beszélt, így végül korteseinek kellett átvennie tőle a szót. A jelölt nem tud rendesen magyarul, „szellemileg tehetetlen iparos”, szólta a kormánylap konklúziója.³⁰⁷ Később pedig már a jelöltnek a magyar függetlenségi eszmék képviselőjéhez képest különösen csengő nevén folyt az élcelődés, amit a *Függetlenség* vissza is utasított.³⁰⁸

Csepreghy Jánosról viszont a *Függetlenség* beszélt hasonló hangnemben. 1881. június 19-ei programbeszéde kapcsán a következőképpen írtak róla:

„Ebbe nem öntötték tölcserrel a szellemet, s tudni való, hogy még asztalosnak is Thék András is különb legény nála. Egész programbeszéde nem egyéb a Tisza-kormány izetlen dicsérésénél, bár hír szerint mester uram maga még inasgyerek lévén a politika gyalupadjánál, program-gyalulásnál Jókai Mór s Hegedüs Sándor urak vezették a kezét.”³⁰⁹

Mind Breslmayer Gottfried, mind Csepreghy János nem szereztek elég szavazatot a győzelemhez, az eredmények létrejöttében pedig nem lehet kizárni a fentebb ismertetett lejárató kampányok szerepét sem. Az ellenjelöltek személyeskedésig menő befektítése amúgy a kampány alapvető kelléke volt.³¹⁰

³⁰⁵ *A Hon* 1881. június 18. Esti kiadás 1.

³⁰⁶ *A Hon* 1881. június 20. Reggeli kiadás 1. A *Függetlenség* a távolmaradást a jelölt betegségével indokolta. *Függetlenség* 1881. június 20. 1. A *Pesti Napló* Breslmayer felolvasott programját, mint „a többi függetlenségi képviselőjelölt gyöngé és száraz kivonatát” mutatta be. *Pesti Napló* 1881. június 20. Reggeli kiadás 2.

³⁰⁷ *A Hon* 1881. június 23. Esti kiadás 1. Ebből úgy tűnhet, mintha a Terézvárosban programbeszédet ekkor már csak magyarul illet volna mondani, szemben más, elsősorban dunajobbparti városrészekkel. Mednyánszky Árpád, a II. kerületi függetlenségi jelölt 1881. június 16-án a budai lövöldében Tisza Kálmánt magyarul és németül egyaránt ostorozta, Darányi Ignác II. kerületi kormánypárti jelölt 1881. június 11-ei társas vacsoráján a Braxl-vendéglőben „a polgárok kedvéért” egyenesen kizárólag németül mondott beszédet. *A Hon* 1881. június 17. Esti kiadás 1; 1881. június 13. Reggeli kiadás 3. Azonban Pesten sem áldozott le még a kétnyelvű programbeszédnek korának: még a függetlenségi Helfy Ignác is magyar nyelvű beszédének végén németül fejezte ki 1881-es programjának lényegét, ami pedig éppen a független Magyarország célkitűzése volt. *Pesti Napló* 1881. június 10. Reggeli kiadás 2.

³⁰⁸ *Függetlenség* 1881. június 24. 1.

³⁰⁹ *Függetlenség* 1881. június 20. 1. Egyébként Csepreghy jelöltsége – meglehetősen késői – felmerültekor *A Hon* mindenki által ismert személyiségként aposztrofálta, Horváth J. András is tekintélyes műbútorasztalosként mutatta be őt. *A Hon* 1881. június 14. Reggeli kiadás 2; Horváth 1998: 501.

³¹⁰ A legbizarrabb „érv” a fővárosban éppen egy olyan választáson merült fel, ahol két kormánypárti jelölt csatázott a mandátumért. 1881-ben Óbudán ugyanis Országh Sándor hívei a végül – talán nem emiatt –

A jelöltek személyes képességei azonban nem feltétlenül vetítették előre azt, hogy pusztán emiatt jelentős támogatottságot képesek szerezni. Erre kiváló példa a kiváló szónok, országos hírű politikus Irányi Dániel 1878-ben elnyert 27 darab szavazata a Belvárosban, ahol 1881-ben a viszonylag ismeretlen, és nem is a kerületben választó Havas Sándor már több, mint tízszer annyi voksot gyűjtött be, mint korábban Irányi – hogy azután 1884-ben a szintén jóval ismertebb és műveltebb Degré Alajos 1884-ben újra csak Irányihoz mérhető, azaz minimális támogatottságra tudjon szert tenni. Ez mutatja, hogy a jelölt személyes képességei a választók megnyerésében csak egy tényezőt alkottak a többi, sokszor jóval jelentősebb egyéb tényező között.³¹¹

A választási kampányesemények nem nélkülözték a teatralitást. Ez különösen a képviselők beszámoló és programbeszédeire volt igaz, melyeknek a jelölt és választókerülete egymásra találását kellett szimbolizálnia, ezért egy, leginkább az esküvőkére emlékeztető, megszabott koreográfia mentén kellett végbemennie. Az összegyűlt választókat először az elnök köszöntötte, aki felkért egy küldöttséget, hogy az jelenjen meg a jelölt lakásán, és kérje fel őt beszéde elmondására. Néha a küldöttség és a jelölt között a jelölt lakásán lefolyt párbeszédet is közölték az újságok. A jelöltért a lehető legtöbb kocsiból álló menet ment, míg a gyűlés helyszínén maradt választók lelkesedését további szónoklatok tartották ébren. Ezután megérkezett a jelölt, elmondta beszédét, majd a menet, lehetőleg a választókerület minél nagyobb részét bejárva vitte vissza őt lakására, mindenki számára megmutatva a jelölt hatalmas támogatottságát. A felvonuláshoz annak útvonalán bárhol lehetett csatlakozni, akár saját járművel vagy bérkocsival is. A járdák és az ablakok pedig a jelöltet támogató, vagy csak éppen a látványosságra figyelő emberekkel voltak tele.

alulmaradt Végh Jánost még azzal is meggyanúsították, hogy hamis fogai vannak. Az ellenvád pedig az lett, hogy Országgh állítólag Philadelphiában vásárolta volna diplomáját. A *Függetlenség* meg is jegyezte, hogy ahol nem lehet elvek mentén megkülönböztetni a jelöltek, ott marad a személyeskedő hangnem. Az eset arra is rávilágít, hogy a választási küzdelem intenzitását nem feltétlenül befolyásolta, hogy esetleg ugyanahhoz a párthoz tartoztak a jelöltek. *Függetlenség* 1881. június 26. 1.

³¹¹ Erre utal az is, hogy a vereséget szenvedő jelöltek nem feltétlenül maradtak ki a parlamentből, hiszen több választókerületben is jelölthették magukat. Irányi Dániel „fő” választókerülete például Békés volt, e függetlenségi fészekben 1872-től folyamatosan újraválasztották. Helfy Ignác 1878-ban Debrecenben, 1881-ben a szentgotthárdi kerületben nyert mandátumot. 1884-ben itt nem választották újra, de hamarosan Székelyudvarhely képviselőjeként térhetett vissza a képviselőházba. Thaly Kálmán is egy megüresedett debreceni mandátummal kárpótolhatta magát 1881-es budapesti vereségét követően. Irányival egyébként az a különös eset is megtörtént 1884-ben, hogy Bock János helyi választó a választás napján fellépett jelöltként a budai I. kerületben, de az indítvány teljesen visszhangtalan maradt. *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 1.

A választási kampány további főbb eseményei

Bár a kampány hivatalosan az előző országgyűlést berekesztő királyi trónbeszéddel vette kezdetét, amelyben egyúttal a következő országgyűlés megnyitásának időpontja is megállapításra került, a gyakorlatban addigra már számos kampányrendezvény, így a jelöltek többségének kiválasztása is már lezajlott. Az új választások időpontjának kitűzésével azonban egyre több jele lett a választási küzdelmeknek, amint az alábbi, 1884-es tudósítás is mutatja:

„A fővárosban most indult meg igazán a képviselőválasztási mozgalom. Alig hangozhatott még el a királyi trónbeszéd a budai várpalotában, a kortes zászlók egész tömegét tüzték ki a kerületekben s öles falragaszok hirdették a pártok jelöltjeit. A legtöbb zászló a Váci- és Károly-körut, meg Sugárut házáiról lobog, a Búsbach, Eötvös és Matlekovich párt lobogói.”³¹²

Jókai a kampány e szakaszában a következő eseményeket érezte a legkarakterisztikusabbnak:

„A következő vasárnapra tüzetik ki a nagy pártlakoma ötszáz terítékkal. A mit nem szabad az „etetés-itátás” rovatába sorozni; mert a fővárosi választópolgár a saját költségére lakomázik s ott a „tisztelt jelölt” nem „gazda”, hanem „vendég”. (...) Az alatt folyik minden kávéházban, minden kocsmában a kapacitálás. Elővesznek minden furfangot, kecs egetetést, ijesztetést, hogy az ingadozókat a saját pártjukra térítsék. (...) A párt organizálja magát. Minden utca kápláraljakra van fölosztva: egy ember felelős tízért, hogy azokat együtt tartja és behozza. A nagy lakomán lelkesült áldomásokat mondanak, melyeknek mindegyike egy-egy programbeszéd. A párt hírlapjai megtelnek velök. A programbeszédet pedig kinyomatják, s azokat, többnyire a jelölt arcképével ellátva, ingyen osztják úton-útfélen. Permanens hivatalt állítanak föl, mely rendes statisztikát készít a választókról, ki tartozik ide, ki amoda, ki mit mondott? Ki volna rá hatással, hogy megnyerhető legyen? Mind a két párt arra az örvendetes eredményre jut, hogy legkevesebb tíz szavazattal, de biztosan győzni fog. Ezer meg ezer a szavazó! A jelöltnek még egy programbeszédet kell tartania, hogy az ellenjelölt beszédében mondottakat ellensúlyozza. Arra természetesen az ellenjelölt megint tart egy visszafelelést, a mely állását újra megerősíti. Következik egy tánczvigalom, melyen a jelöltnek ki kell magát tüntetnie, mert a hölgyeknek nagy hatása van a választásokra. Ifjú honpolgároknak, kik a választási mozgalom alatt jönnek a világra, természetesen mind a „képviselőjelölt” a keresztatyja. A fiatalság fáklvászenével tiszteli meg a pártja jelöltjét; lelkes szónoklatok és a Rákóczy-induló hangjai elevenítik föl az utcát. Új dalt komponálnak a jelölt tiszteletére s azt a dalárdák eléneklik. Az ellenjelölt tiszteletére is íratnak versek, de azok már épen nem hízeltő tartalmúak. A városrész legszelebb utcáján két átelleni három-emeletes háznak a padlásáról egy kötél vonatik keresztül, s arról egy óriási zászló leng alá a jelölt nevével. Természetesen az ellenjelölt részéről is hasonló történik. Lényegesebb munkát végeznek el a párt kortesvezérei, kik reklamációk útján igyekeznek az ellenpárt táborából, a mit

³¹² *Pesti Napló* 1884. május 21. Reggeli kiadás 1.

lehet, „lefaragni”, ellenben a saját híveinek megtámadott jogát fentartani. Ez kellemetlen munka.”³¹³

A korabeli választások egyik legjellegzetesebb, Jókai által is említett rendezvénytípusa a választók nem racionális érvek mentén történő meggyőzésére (alapesetben törvényesen!) hivatott, gyakran zenés kortesvacsorák voltak. Jókai szerint, mint láthattuk, ezek a rendezvények egyáltalán nem voltak a választási korrupció melegágyai – hacsak nem az ironia beszélt az íróból. Az ellenzéki lapok ezt másképp érzékelték, amint az alábbi, Kemény Gábor, illetve Busbach Péter kormánypárti jelöltek 1881-es kortesvacsoráiról szóló tudósítások is tanúsítják:

„A IX. és X. kerületi kormánypárt tegnap rendezte nem tudni hányadik kortes lakomáját államköltségen. A kormány e kerület választóinak etetésére, mint hirlik, 30,000 forintot bocsátott rendelkezésre. (...) Kőbányán, ahova 8 és ½ órakor értek, már várták őket a terített asztalok, s az oda csődített nép apraja, nagyja, kor és nem különbség nélkül, kik mind a zsiros vacsora reményében gyültek az ottani vendéglő helyiségeibe és udvarába (...) Étel, ital volt bőven, pazarul, a bor és sör csak úgy folyt, mintha patakból merítették volna.”³¹⁴

„A Kemény-párt hívei ma délután 7 órakor az üllői-ut egyik korcsmájában potyavacsorára gyültek össze, azonban a potyát a Thaly-párt ott levő egyik-másik tagja egészen elrontotta, mert látván, hogy ott „idegenek” is vannak a kortesek nagyobb fejei jónak látták a czechet kifizetni. Ezen igen sok „több mint bizonyos” választó nagyon is megbotránkozott, mert hisz őket „barátságból” hitták meg, s méltó indignációval távoztak. Ők már Keménytől megszokták a potyát. Egy pár kőbányai ember is eljött a kiket a főbb kortesek kézcsókkal fogadtak. (...) A két Thaly-párti észrevette a zavart s azért is ott maradtak (...) míg csak a „barátságos” vacsorázók a magok czechjét ki nem fizették s távoztak.”³¹⁵

„A VI. kerületben a VI. kerületi klub helyiségeiben a Busbach-párt rendezett potya vacsorát, melyhez annyi volt a bor és a sör, hogy valamennyi jelenlevő csakhamar tulkiabálta a nagyszámu zenekar zenéjét.”³¹⁶

Akadtt azonban olyan kortesvacsora is, amelyet, ha hinni lehet a *Nemzet* tudósításának, valóban a résztvevők finanszíroztak. 1884. június 6-án ugyanis arról tudósított a lap, hogy Busbach Péter megválasztása érdekében a másnap a Bajza utca 11. sz. alatt tartandó közvacsorára a részvételi jegyek már nagy számban elkeltek.³¹⁷

A választási rendezvények nagyrészt az adott kerületre korlátozódtak, kivéve a bel- és a lipótvárosi kampányeseményeknek egyaránt otthont adó Vigadó épületét, illetve a régi Terézvárost, ahol a kerülethatáron fekvő Lövdét mind a VI., mind pedig a VII. kerület

³¹³ Jókai 1893: 158–161. (Kiemelés az eredetiben.)

³¹⁴ *Egyetértés* 1881. június 13. 2.

³¹⁵ *Függetlenség* 1881. június 23. 2.

³¹⁶ *Egyetértés* 1881. június 24. 3.

³¹⁷ *Nemzet* 1884. június 6. Reggeli kiadás 2.

jelöltjei igénybe vették.³¹⁸ A kortesvacsorákra természetesen vendéglőkben került sor, amelyek lehettek a jelölttel szimpatizáló vendéglősök tulajdonában, de az is előfordult, hogy a kortesek kibérelték azokat. Arra is akadt példa, hogy ugyanabban a vendéglőben eltérő pártállású jelöltek tartottak rendezvényt. Különböző pártok gyűlésezhettek ugyanazokban a középületekben is, erre szintén a Vigadó vagy a Lövölde épülete a példa. A mai Lövölde téren állt házban – bérleti díj fejében – valamennyi VI. és VII. kerületi képviselőjelölt lehetőséget kapott választói meggyőzésére. Előfordult, hogy két esemény egymásra szervezése miatt az egyik jelöltnek új helyszín után kellett néznie,³¹⁹ de az is megtörténhetett, hogy két csoport egyidejűleg megtartott rendezvénye incidensbe torkollott.³²⁰ Szintén népszerű politikai helyszínnek számított az új és elegáns Duna-parti Hungária Szálló, amelynek egyik lakosztályában 1878-ban a függetlenségi Irányi Dániel, egy másikban pedig a szabadelvű Havas Ignác rendezte be választási főhadiszállását; a Hungária továbbá egyaránt volt helyszíne kormánypárti és ellenzéki kortes rendezvényeknek. Akadt ugyanakkor olyan gyűlés, amit különös módon a nem éppen jó hírű Bástya utcai Garni Szállóban tartottak.³²¹

A belvárosi és lipótvárosi kormánypárti jelöltek irodái, illetve rendezvényei elsősorban a nemrégiben kiépült Duna-korzó (főleg az említett Vigadó és Hungária Szálló), míg a VI. kerület jelöltjeinek rendezvényei főleg a Sugár út épületeire koncentráálódtak.³²² Jókai Mór leginkább a József körúton és a Rákóczi úton tartotta kampánygyűléseit. A IX. kerületi kormánypárti gyűléseket pedig a városrész főutcájában, a Soroksári (a mai Ráday) utcában, vagy olyan középületekben szervezték meg, mint például a Köztelek, illetve a Bakáts téri óvoda. Ezzel szemben a mérsékelt ellenzéki, és különösen a függetlenségi rendezvényekre jellemzően az egyes városrészek nagy múltú, de immár az új *boulevard*-okkal versenyezni nem képes utcáiban került sor, ahol nagyrészt az általuk megcélozni kívánt társadalmi csoportok egyébként is laktak.³²³

³¹⁸ Ezek a helyszínek már az 1872-es választásokon népszerűek voltak. Szabó 1998: 41.

³¹⁹ 1878. július 29-ére mind a VII. kerületi Hoffmann-párt, mind a VI. kerületi Podmaniczky-párt kinézte magának az épületet. Az elsőség okán végül ez az időpont a Hoffmann-párté lett. *Ellenőr* 1878. július 27. Reggeli kiadás 3. Podmaniczky Frigyes programbeszédére új időpontként július 31-e merült fel, amikor a rossz időjárás miatt maradt el a beszéde, másnapra, augusztus 1-jére pedig már a VII. kerületi Füzesséry-párt foglalta le a Lövöldét, így végül a báró programbeszéde a Sugár út 35. sz. alatti VI. Kerületi Klubban hangzott el. *Ellenőr* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2.

³²⁰ *Egyetértés* 1878. július 7. 2; *A Hon* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2.

³²¹ Az egyesült ellenzékiek egy gyűléséről van szó. *Egyetértés* 1878. július 12. 2; *Ellenőr* 1878. július 12. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. július 12. Reggeli kiadás 2.

³²² A maroknyi belvárosi függetlenségi ellenzék irodáját viszont a párt egyik helyi aktivistája, Abaffy Alajos ékszerész Kecskeméti utcai üzletében rendezte be. *Egyetértés* 1878. július 25. 2.

³²³ A fontosabb 1878-as pesti kampányrendezvények eloszlását mutatja be a nagyvárosi térben az 1. ábra. Ezúton köszönöm Majorossy Juditnak a térkép elkészítésében való közreműködését.

E megoszlásnak nemcsak anyagi okai lehettek. Az 1887–1888-as gyulai választások kapcsán Bódán Zsolt vetette fel, hogy a kormánypárti jelöltek általában kerültek összejöveteleik nyilvános helyen történő megrendezését, míg az ellenzékiek kimondottan a minél népesebb, tehát számos nem választót is vonzó, népgyűlés jellegű rendezvényeket preferálták.³²⁴ A pesti kormánypárti jelöltek esetében szintén megfigyelhető, hogy helyszíneként inkább azokat a zártabb klubokat, kaszinókat, szállodákat kedvelték, amelyek a város reprezentatív útvonalain koncentráálódtak.

Ahogy a fentiekből kitűnik, a képviselőjelöltek beszédek helyszínének kiválasztásakor próbálták elkerülni a közterületek, a nyílt utca igénybevételét. A politika működése ezt még nem tette szükségessé, még csak éppen elkezdődött az a folyamat, amelyet Jürgen Habermas a polgári nyilvánosság széteséseként jellemzett. Habermas azt a folyamatot írta le így, amelynek során a polgári nyilvánosságba fokozatosan betörtek az érvek és ellenérvek racionális mérlegelésén alapuló „közvélemény” alakításában részt nem vevő tömegek, és a középosztálybeli férfiak – tehát a magánemberek közössége alkotta polgári nyilvánosság választópolgárai – által alakított „közvélemény” helyett egyre inkább a nyilvánosság egyéb fórumain formálódó „véleményklíma” határozta meg a választói magatartást.³²⁵ Ilyen, a „véleményklímát” alakító egyéb fórummá váltak majd a későbbiekben a tömegsajtó vagy akár az utcai demonstrációk. Mindehhez persze a választójog kiszélesítésére is szükség volt.³²⁶ Korszakunkban azonban alapvetően még nem az utca jelentette a választási gyűlések színterét.

A döntéseket igénylő választási rendezvények helyszíneitől, a társaskörökből, kaszinókból, vendéglőkből, szállodákból távol lehetett tartani a nem választókat, máshonnan – mint például a Soroksári utcában álló Prückler-gyár udvarából, vagy a mai Szentkirályi utcában található Nemzeti Tornacsarnokból – azonban már nem; így ez utóbbi helyeken adott esetben már a nem választók hangja is hallatszott. Mindezek mentén a térhasználat színterei feloszthatók szabadon elérhető nyilvános (azaz utcai), illetve félnyilvános helyszínekre, ahol belépti díj, klubtagság vagy más szűrő rostálta meg a bejutni szándékozókat.³²⁷ A nem választók, például a munkások közösségi életének – így

³²⁴ Bódán 2008: 54.

³²⁵ Habermas 1971: 304–316.

³²⁶ A „közvélemény” rovasára uralomra törő „véleményklíma” előtérbe kerülése viszont párhuzamosan ment végbe a nagyvárosi ember térhasználatának egyre fokozódó ellenőrzésével: Gyáni 1998a.

³²⁷ Ahogy Gyáni Gábor is leszögezte, a nyilvánosság színtereit nem lehet teljesen a „magán” és a „köz” dichotómiájára szűkíteni. Jellemző volt a kampány kezdeti fázisában, hogy a kiszemelt képviselőjelöltet otthonában keresték fel választói, vagy hogy a választók szűkebb csoportjai egyes honoráciorok lakásán gyűléseztek – és ezekről az eseményekről a sajtó is beszámolt. Így az elvileg a magánszféra részére fenntartott lakások is kampányhelyszínekké válhattak – bár a „szalon” intézménye azt mutatja, hogy ezek

politikai aktivitásának – fő színterei ekkor még szintén elsősorban a félnyilvános helynek számító kocsmák és vendéglők voltak.³²⁸ 1878. július 7-én a nem választók például az Akácfa utcai Buzalka-féle táncteremben gyűléseztek.³²⁹ 1881. augusztus 20-án pedig a budai Fácán vendéglőben rendeztek országos munkásgyűlést.³³⁰

Bár a „tömegek” nézetei ebben az időszakban a választási eredményekben nem feltétlenül mutatkoztak meg (hiszen még a korszak egyetlen igazi tömegmozgalma, a már említett 1884-ben tetőpontjára jutott antiszemita mozgalom sem tudott jelentős számú képviselői helyet szerezni), megítélésem szerint azonban a racionális mérlegelést nélkülöző „véleményklíma” némi hatást azért mégiscsak gyakorolt a választási eredmények alakulására. Ennek kapcsán két 1878-as példát említhetünk.

Az 1878-as választás éppen a balkáni válság idején zajlott: ekkoriban a magyarországi közhangulat egyértelműen törökbarát volt, és értetlenül fogadta a Monarchia balkáni terjeszkedését, illetve hozzájárulását az Oszmán Birodalom területcsökkenéséhez. A főváros lakossága például utcai tüntetéseken fejezte ki a hivatalos külpolitikai irányvonallal szembeni nemtetszését.³³¹ Thaly Kálmán, az egyetlen fővárosi győztes függetlenségi jelölt eredményében minden bizonnyal az is szerepet játszhatott, hogy az ő történetírói munkásságának kulcsszerepe volt a törökök iránti magyar szimpátia kialakulásában, akár a kuruc korról, akár a '48-as emigrációról írt munkáira gondolunk.

A másik esemény, amely abba az irányba mutat, hogy a „véleményklíma” esetleg hatással lehetett az eredményre, az az 1878-as VIII. kerületi választás volt, ahol a kerület addigi képviselője, Jókai Mór már július 7-én tartott képviselői beszámolója megtartásakor szembesült az ellenséges bekiabálásokkal, hallgatóságának – elsősorban a boszniai okkupációt sérelmező – ellenzéki szimpátiájával. A mai Rákóczi út és Puskin utca sarkán álló szórakozóhely, a Beleznay-kastély kertjében tartott rendezvényen ugyanis nem a

falain belül is megkettőződött a nyilvános és a privát tér. Gyáni 1998a: 31, 35–37.

³²⁸ Gyáni 1998a: 97.

³²⁹ *Egyetértés* 1878. július 8. 1. „A nemválasztók és a közeledő képviselőválasztások” címmel megrendezett gyűlést Thaisz Elek budapesti rendőrfőkapitány „felügyelet megtartása” mellett engedélyezte. BFL VI.1.b. 8. doboz (ügyiratszám: 34804/1878).

³³⁰ MNL–OL K 149 1881-6-5260 res.

³³¹ A legnagyobb és szokatlanul heves, 1877. december 16-ai törökbarát tüntetés hatására a kormány 1877. december 23-ai ülésén a választási rendezvények kivételével megtiltotta népgyűlések rendezését a fővárosban. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 47. ülés. 1. A nem választók politikai aktivitását mutatja, hogy a tüntetések, tömegrendezvények főszereplői gyakran a választójogból életkoruk vagy társadalmi státusuk miatt kirekesztett egyének voltak. Az 1877. decemberi tüntetések résztvevői is jellemzően fiatal inasok voltak. BFL VI.1.b. 8. doboz. Szabó Dániel pedig az 1889-es véderőtüntetések karakterisztikus résztvevőiként írta le a szervező egyetemistákhoz csapódó fiatal kisipari legényekből és munkásokból álló, a tüntetéssorozat békés jellegének véget vető, így a tüntetéseket ellenző sajtó által csócseléknek minősített csoportokat. Szabó 2004.

Józsefvároshoz amúgy erősen kötődő írófejedelem párthívei uralták a közhangulatot. Az itteni gyűlés olyannyira kontraproduktívvá vált, hogy az író támogatói, eredeti szándékukkal ellentétben, nem ekkor, a nyilvánosság előtt kérték fel őt az újabb képviselőjelöltségre, hanem egy kisebb küldöttség később diszkrétebben, Jókai lakásán kerített erre sort.³³² Az író végül alul is maradt az egyesült ellenzék jelöltjével, Szilágyi Dezsővel szemben.

Természetesen a közterületeken a választók és nem választók egyaránt kifejezésre juttathatták véleményüket; és valójában még a félnyilvános helyeken sem lehetett teljesen kiszűrni a nem választók, így akár a nők és gyerekek megjelenését. A nem Terézvárosban választó Csorba Géza feleségének, Táncsics Eszternek az 1875-ös választás kapcsán Horn Ede terézvárosi képviselőjelölt gyűléséről szóló, a választási gyűléseken a nyilvános és félnyilvános terek elkülönülését jól példázó naplóbejegyzése egyértelműen kifejezi, hogy ezek a választási gyűlések nem csupán a politikai véleménynyilvánítás fórumai lehettek. A nagyvárosi ember az ilyen eseményekre főként látványosságként tekintett, és többek között ezzel is magyarázható, miért vettek részt a nem választók közül is olyan sokan a kampányrendezvényeken.

„[A] Király utcán mentünk ki, mely szörnyen fel van lobogózva; s éppen várták is Hornt, ki a Lövdében fog beszédet tartani. A Lövölde előtt leszállva mi is vártuk a zsidókat; hosszas várakozás után végre megérkezének kocsikon Horn és a küldöttség; lelkes éljenekkel fogadtatott, ezek bementek az udvarra, mi meg ki a Ligetbe [...].”³³³

A gyermekek is látványosságként tekinthettek a kampányeseményekre, mi mással lenne magyarázható, hogy az 1881. május 8-án a Prückler-gyár udvarán tartott IX. kerületi szabadelvű pártértekezleten az első szónoknak, dr. Apáthy István jogászprofesszornak több komolyságot kellett kérnie a hallgatóságtól, „ (...) mert időközben sok apró iskolás gyermek gyűlt össze, kik az elnöki asztal közelében foglaltak *ülést*.”³³⁴

A nagyvárosi ember utcai kampányesemények iránti érdeklődését illusztrálva, Szilágyi Dezső VIII. kerületi jelölt egyik 1878-as választási beszédéről az *Egyetértés* a következőket írta:

„Az Ősz-utczai tornacsarnok minden nesz elfojtó cser-rétegén vasárnap d. u. 4 órára összegyűlt körülbelül 100 választó mellett annyi látni vágyó, lelkes, de történetesen még nem választó elem, a mennyit a helyiség csak befogadhatott; sőt a karzaton egynehány nő is ékeskedett. [...] A látványosságnak vége az lett,

³³² *A Hon* 1878. július 8. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 9. 2.

³³³ Részlet Táncsics Eszter 1875. június 17-i naplóbejegyzéséből. Táncsics – Csorba 1994: 287. Ezzel kapcsolatban lásd még: Gyáni 1998a: 62–74.

³³⁴ *Egyetértés* 1881. május 9. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

hogy egy úr indítványára gyalog kísértetett Szilágyi Dezső úr haza. Azonban a Budapest főváros utcáin nagy számmal létező, hangosszavu, de még nem szavazó „polgárok” nagy zsvivaja arra indítá az „ünnepletet”, hogy csak a habarékpártkorig szenvedje az ovatiót.”³³⁵

A IX. választókerület függetlenségi választói számára a Sturm vendéglő³³⁶ udvarán tartott 1884. május 4-én tartott alakuló gyűlésről, ahol Tompa Antal indításáról döntöttek, a kormánypárti *Nemzet* az oda nem illő résztvevők magas arányát figyelte meg:

„ (...) annak daczára, hogy azok, a kiket a párt saját híveinek tart, már napok óta külön meghívók által házról házra járva meghivattak, alig 150–170 ember jelent meg, kik között igen sok kíváncsi nem választó, s más kerületbeli idegen is volt, nem számítva a laptudósítókat és olyanokat, kik választók ugyan e kerületben, de a szabadelvűpárt hívei s csak azért jelentek meg, hogy tudják, mi fog történni.”³³⁷

Az *Egyetértés* beszámolója Helfy Ignác VI. kerületi jelölt 1878-as programadó gyűléséről is azt illusztrálja, hogyan tudták befolyásolni a nemválasztók a választási gyűléseket:

„A lövölde előtt már hatkor erősen gyülekezett a nép, s a félnyolczkor este tartott programbeszédet több ezeren hallgatták. A lövölde terme zsufolásig megtelt. Az udvart is ellepték. – A lövölde téren, utcákon hullámozott a nép. Dr. Faludy Géza pártelnök megnyitván a gyűlést, ez a jelölthöz 80 tagu küldöttséget menesztett, mely mintegy 25–30 zászlós kocsin ment el Helfyért. Kis vártatva az utcákon nagy riadalom, éljenzés tudatta, hogy a küldöttség megérkezett. Hosszantartó lelkesült üdvkiáltások között lépett a terembe Helfy. [...] Távozásakor az utcán mindenfelé tömérdek néptömeg üdvözölte. Több ház ki volt világítva s virágcsokrokat dobáltak kocsijába. A néptömeg a ½10-kor történt haza vonuláskor ezerekre ment.”³³⁸

Akadtt olyan jelölt is Podmaniczky Frigyes személyében, akinek kortesei mintha szándékosan kerülték volna a tömegek felmutatását a korteshadjáratban, és célzottan a választókat szólították meg:

„Báró Podmaniczky Frigyes [...] programbeszédét a terézvárosi club helyiségeiben ma este tartotta meg. A párt, mely erősnek érzi magát győzelmének biztos reményében, távol tartá magát a zajos, és szemnek való tüntetésektől; nem rendezett sem menetet – hisz csupán két kocsi ment a jelöltért, sem a nagy

³³⁵ *Egyetértés* 1878. július 22. 1. Az egyes lapok persze csak az ellenérdekű jelöltek esetében hangsúlyozták a nem választók jelenlétét a gyűléseken, az általuk favorizált jelöltek gyűlésein a tömeg álláspontjuk szerint egytől egyig választókból állt. Így az *Egyetértés* tudósításainak hangneme is eltérő a lap által favorizált függetlenségi Helfy Ignác, illetve a gúnyosan csak „habarékpártiként” emlegetett egyesült ellenzéki jelölt, Szilágyi Dezső utcai támogatóinak bemutatásakor, hiszen kizárólag az utóbbi esetben hangsúlyos elem a nem választók jelenléte. A lap annak ellenére távolságot tartott Szilágyitól, hogy ekkor nem is indult függetlenségi jelölt a VIII. kerületben.

³³⁶ A Sturm vendéglő egyes tudósítások szerint a Liliom utcában volt (például: *Egyetértés* 1878. július 21. 2.), mások a Két Nyúl (a mai Lónyay) utcába tették (például: *Egyetértés* 1878. július 25. 2.). Busbach Péter is ez utóbbi helyszínt adta meg: Busbach 1899: 271.

³³⁷ *Nemzet* 1884. május 5. Reggeli kiadás 2. A lap maliciózan arra is felhívta a figyelmet, hogy még az egyik szónok, Glatz György sem ferencvárosi választó. Ebben ugyan igaza volt, de az 1881-as névjegyzéken még szerepelt egy hasonló nevű, ráadásul függetlenségi szavazó tanító a Mester utcai iskolából, aki feltehetően azonos a szónökkel. Irányi Dániel pedig a párt országos híru politikusaként mondhatott itt beszédet.

³³⁸ *Egyetértés* 1878. július 18. 2.

közönség tömeges megjelenésével nem akart hatni, mert a terembe csupán választókat eresztettek be. Mindazonáltal nemcsak a terem volt teli, hanem az utcán is nagyközönség rajzolt, mely éljenezte Podmaniczkyt.”³³⁹

Az ellenzéki sajtó ugyanakkor nem hagyta említés nélkül, hogy utcai kampány még Podmaniczky programbeszéde kapcsán is folyt:

„Az ülés külsőleg semmi ünnepies színt nem mutatott. Pusztán két kocsi ment a jelöltért; nem voltak zászlók, nem volt lelkesen éljenző nagy közönség. – A zászlók helyett a sugárút mentén hordárok kínálták boldog boldogtalannak br. Podmaniczky életrajzát [...].”³⁴⁰

Arra azért lehetett számítani, hogy a félnyilvános helyeken a közhangulatot a választók fogják irányítani.³⁴¹ A jelöltek támogatottságát azonban még a szűk választói kör és a politika 19. századi működési keretei között is igyekeztek a közterületeken, vagyis az utcán is valamilyen formában megjeleníteni: a választók mozgósítását elsősorban utcai falragaszok, röplapok, kiakasztott zászlók révén próbálták elérni.³⁴²

„Szilágyi Dezső a VIII. kerületi egyesült ellenzéki jelölt – kisebbségben látván pártját Jókai pártjával szemben – a képviselő jelöltségről lemondott. Diadalittasan huzzák fel Jókai választói a Mendlház és Berg Károly építész háza, valamint a takarékpénztári épület és Németh Samu háza között az ép oly diszes mint óriási zászlót, mely képviselőjelöltjük dicsőségét hirdeti.”³⁴³

A közterületeken való jelenlét részét képezték a különböző felvonulások és a párthíveknek a választási rendezvények közötti csoportos vonulásai, amelyek során – ahogyan arra már fentebb utaltunk – a nők, illetve a gyerekek is passzív vagy akár aktív megnyilvánulási lehetőséghez jutottak. A kiskorúak szerepeltetése már ekkor mindmáig elterjedt gyakorlattá vált: a gyermeki ártatlanságot a politikus saját emberi vonásainak hangsúlyozására használta fel. A nők szerepvállalásának lehetséges kereteit ugyanakkor az *Egyetértés* következő 1878-as tudósítása mutatja be:

„A Terézvárosi hölgyek Helfy Ignácznak, július 21-ére [valójában július 31-ére – G. P.] eső nevenapján gyönyörű fehérselyem zászlót készítettek aranyhímzéssel. A párthelyiségben 31-én közcacsora lesz, melyen Helfy nevével együtt megjelen s ezen alkalommal adják át a Terézváros hazaszerető hölgyei

³³⁹ *Ellenőr* 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 2. Kérdés, hogy ki lehetett-e szűrni a nem választókat a kampányrendezvényekről, amikor ez a feladat a hatóságokra komoly terheket rótt a szavazáskor.

³⁴⁰ *Egyetértés* 1878. augusztus 3. 1.

³⁴¹ A kampányeseményekről tudósító lapok jellemző fogása volt, hogy az ellenfél rendezvényein a nemválasztók magas részvételi arányát mutassák be, ezzel is kisebbnek mutatva az ellenjelölt valós támogatottságát, ezért a nemválasztók valós részarányáról ezek a tudósítások nem tekinthetők a leghitelesebbeknek. Szabó 1998: 41.

³⁴² Az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 104. §-a csupán a zászlók „imaházra, állami, törvényhatósági, városi vagy községi középületre, vagy nyilvános iskolára” történő kitűzését tiltotta. Magyar Törvénytár 1872–1874: 330.

³⁴³ A zászlókiállítás apropója, Szilágyi Dezső visszalépésének híre utóbb kacsának bizonyult. Az említett nagykörúti Mendl-ház volt egyébként Jókai Mór korteseinek főhadiszállása. *Ellenőr* 1878. július 17. Reggeli kiadás 1.

zászlójukat a jelöltnek.”³⁴⁴

A 19. századi nők számos épületet nem, vagy csak meghatározott feltételekkel (férfikísérettel vagy a férfiaktól elkülönített ülésrendet követve) látogathattak, és bizonyos tevékenységeket nem is végezhettek.³⁴⁵ Nem volt ez másként a választások kapcsán sem. Míg a szavazás helyszínéről például teljesen kitiltották őket, addig a választási gyűléseken felbukkanhattak, ám leginkább a fenti idézetben bemutatott módon vehették ki a részüket a jelölt melletti agitációból. A zászlóhímzés révén ugyan a nők is kifejezésre juttathatták politikai szimpátiájukat, de ez a sajátos, rájuk osztott feladat egyúttal meg is erősítette elkülönülésüket.³⁴⁶

A polgárság és a férfiak dominanciájával jellemezhető közterületeken a maguk helyén tehát megjelentek a nem választók különféle csoportjai is. Míg az egyik fentebbi idézetben bemutatott Táncsics Eszter és Csorba Géza a szemlélődő, érdeklődő nagyvárosi embert jelenítették meg, addig mások egyáltalán nem csak nézelődés céljából látogatták a választási gyűléseket, hanem igenis hallatni kívánták a hangjukat.³⁴⁷ Ennek ellenére, ha volt is némi véleményformáló erejük, annak hatása nemigen bizonyítható, a választás napja pedig éppenséggel már a nem választók kizárásáról (is) szólt – noha a nem választók alkalmanként egészen a szavazóhelyiség bejáratáig kísérhették a választópolgárokat: az *Egyetértés* tudósítója 1881-ben a VIII. kerületi kormánypárti jelölt, Csepreghy János táborában „kevés választót, de annál több iparos suhanczot” látott.³⁴⁸

A választók meggyőzésének voltak továbbá a helyi véleményvezérek kapcsolathálóinak felhasználásával hasznosított elemei is. Ezek működési mechanizmusáról az alábbi, a VI. kerületi Busbach-párt vezetésének 1881. május 10-én Pucher József elnöklete alatt tartott üléséről szóló idézet árul el részleteket:

³⁴⁴ *Egyetértés* 1878. július 29. 2. Szinte szó szerint ugyanígy számolt be erről az eseményről az *Ellenőr* és a *Pesti Napló* is: *Ellenőr* 1878. július 29. Rendkívüli reggeli kiadás 2; *Pesti Napló* 1878. július 29. Esti kiadás 2. A július 31-ére eső rendezvények egy része – így ez az ünnepség is – a rossz időjárás miatt később került megrendezésre.

³⁴⁵ Hayden 2010: 100.

³⁴⁶ Gyáni 1998a: 46–47. Zászlókat egyébként nemcsak a lelkes hívek készítettek, hanem megrendelésre is lehetett gyártatni, ahogy erről a kampány során a lapokban megjelent hirdetések tanúskodnak. Így például az *Egyetértés* 1881. május 29-ei számában jelentek meg választásizászló-hirdetések: Neumann Ignác festő (Sugár út 7.) a képviselő-jelölt portréjával ellátott zászlók készítését vállalta, mellette Knopp és Steiner (Ó u. 12.), illetve Rosenzweig J. (Nagy Korona u. 21.) ajánlotta szolgálatait. Rosenzweig azt is ígérte, hogy négy óra alatt teljesíti a megrendelést, zászlóit pedig nemzeti színű rúddal, ezüstözött hegyvel, rojttal, bojtokkal vagy tetszés szerinti feliratokkal is el lehetett látni. *Egyetértés* 1881. május 29. 7.

³⁴⁷ Bácskai Vera hívta fel a figyelmet arra, hogy túlzás lenne a modern nagyváros lakóit Richard Sennett elmélete nyomán kizárólag passzív szemlélőként ábrázolni, hiszen a nagyvárosi ember – és nem csak előadóművészként, vagy magát mutogató *flâneur*ként – tevékeny aktor is lehet. Bácskai 1999: 171, illetve Sennett 1998: 223–236.

³⁴⁸ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

„ (...) felolvasatott a kerület választóinak névjegyzéke s a végrehajtó bizottság minden egyes tagja fogadalmat tett, hogy a párt érdekeit saját ismerősei körében terjesztendi, s a párt minél nagyobb győzelmének biztosítására egész szellemi erejével fog hatni.”³⁴⁹

Főleg a népes nagyvárosokban, így Budapesten is már ekkor jelentős szerepe volt a kampányban a szervezési kérdéseknek, de a választók mozgósításának professzionális logisztikája a századfordulóra fejlődött ki. Így a korszakban még nagy szerepe volt a személyes kapcsolatok bevetésének is. A befolyásos honorácioroknak és a korteseknek a választókkal fenntartott személyes kapcsolatai azután különösen akkor értékelték fel, amikor felvirradt a választás napja.

A szavazás és a választók feletti kontroll a választás napján

„Végre, mikor elkövetkezik a nagy választási nap, már korán reggel összesereglenek a választók a kijelölt külön gyülekező helyre s onnan gyalog, elől vitt zászlók lobogtatása és zeneszó mellett vonóznak a választás színhelyére. S ott mindenik párt megbízza az elnökét és alelnökét, hogy mint bizalmi férfiak képviseljék a szavazatszedő urnánál a pártot; azok ügyelnek föl a szavazók személyazonosságára és hogy nem megy-e valaki kétszer szavazni. A pártelnök ajánlja a jelöltet pontban 8 órakor még más 10 választópolgár aláírása mellett s pontban 8 1/2 órakor kívánja a szavazatot, a mit a választási elnök ünnepélyesen kijelent. Kezdetben húszával bocsátják be párt szerint a szavazókat. Délig egyenlő lépést tart mind a kettő. Délután az egyik párt megcsappan. Már akkor csak öt percenként küldenek be egy-egy szavazót. Az ellenpárt felülkerekedik. De azért nem hagyják abba a harcot. Megindúlnak hintókon, omnibuszokon, tejes-szekereken az elsórt híveket összeszedni, s nagy az öröm, mikor visszatér egy kocsi a megkapott szavazóval. Most kell vigyázni a vezéreknél és káplároknál, hogy a szállingó híveket az ellenfél el ne kapkodja; nyargonczok vágatnak a hírlapokhoz a bulletinekkel: mennyi a vörös toll száma, mennyi a zöldé. Az útczákat ellepik a néptömegek. Mindenki lázas izgalomban jár-kelel. Végre megérkeznek az omnibuszok, a tejes-szekerek. Nagy az örömiadal az ellenpártban: „Itt vannak az extravillánok!” Azok korábban nem jöhettek, mert a mezei munkával voltak elfoglalva. Ezek megint helyreütköznek az egyensúlyt. De más sem volt rest! Azok meg rezervában tartották a százas bizottságot, s mikor már az ellenpárt biztosnak hitte a diadalt, akkor berukkolnak, és mire az éj beáll, csakugyan megszerzik néhány szavazattal a többséget. De még a kórházból is elhózzák a betegeket – szavazni!”³⁵⁰

A választási procedúra fő eseménye természetesen maga a nyílt szavazás volt. A választások színhelyéül egy belügyminiszteri rendelet szerint olyan épületeket kellett kiválasztani, amelyekért nem kértek bérleti díjat, ha pedig erre nem volt lehetőség, akkor a helyszín kijelöléséhez a miniszter engedélye kellett. A fővárosban három ilyen helyszín

³⁴⁹ *A Hon* 1881. május 12. Reggeli kiadás 1.

³⁵⁰ Jókai 1893: 161–162.

merült fel.³⁵¹ A II. kerületben a Fácán vendéglő és a III. kerületben a Korona vendéglő kiválasztása 1878-ban arra utal, hogy megfelelő középületek híján ezekben a városrészekben magántulajdonú helyiségek kibérlésére került sor. A III. kerületben azonban végül a Korona vendéglő helyett mégis az óbudai előjáróság épülete lett a szavazás helyszíne. 1881-ben viszont a II. kerületben a Medve utcai iskola tantermében került sor a szavazásra, míg Óbudán ekkor a Korona vendéglő termét választották az előjáróság épülete helyett.³⁵² Érdekes a VII. kerület számára kijelölt Lövölde épülete: itt eredetileg nem derült ki egyértelműen, hogy kell-e bérleti díjat fizetni, a szavazást ennek ellenére itt ejtették meg. 1884-ben két helyszínen merült fel a bérleti díj fizetése. A fővárosi központi választmány 1884. június 9-ei ülésén tárgyalták azt a belügyminiszteri leiratot, amely jóváhagyta a „fizető” választási helyszíneket, azzal az óhajjal, hogy a Lövölde bérleti díját nem lehetne-e 75 forintról 50-re lealkudni. Márkus József helyettes főjegyző közlése szerint tárgyaltak erről, de eredménytelenül. Kamermayer polgármester viszont elmondta, hogy Óbudán a Korona vendéglő tulajdonosa időközben elengedte a 15 forint bérleti díjat.³⁵³

A szavazás napján a rendfenntartásban egyrészt a – választási elnöknek alárendelt – rendőrség, illetve ahol tömegesebb jelenetekre lehetett számítani, a katonaság vett részt.³⁵⁴

³⁵¹ *Egyetértés* 1878. július 23. 2; *Ellenőr* 1878. július 23. Reggeli kiadás 1; *A Hon* 1878. július 23. Reggeli kiadás 2.

³⁵² *Egyetértés* 1881. június 24. Melléklet 2.

³⁵³ *Nemzet* 1884. június 10. Reggeli kiadás 1. A fővárosi központi választmány 1884. május 25-ei ülésén kérelmezte e két választási helyszín belügyminiszteri jóváhagyását. MNL–OL K 150 1181. cs. 1884-II-10. 28329/1884. 29099. jegyzőkönyvi szám.

³⁵⁴ „A választás vezetése, a rend fenntartása és e célból teendő minden előleges intézkedés a választási elnök feladata és kötelessége; ő rendelkezik a rend fenntartására kirendelt rendőri közegekkel és szükség esetén a fegyveres erővel. A szavazatszedő küldöttségek elnökeinek feladata és kötelessége az eléjük utasított választók szavazatainak összeszedése, ők határoznak a szavazatok ellen felmerült kifogások felett, s a küldöttség szavazó helyiségében és annak közvetlen környékén ők ügyelnek a rend fenntartására, e célból a választási elnöknek rögtön teendő jelentés mellett, a fegyveres erővel is rendelkezhetnek.” 1874: XXXIII. tc. 67. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 325. A választások fegyveres biztosításának részletes szabályozásával kapcsolatban a következő 1881-es tudósítás nyújthat adalékokat: „**A fővárosi központi választmány** ma délután ülést tartott, leginkább a választásoknál szükséges katonai erő alkalmazása ügyében. A *választási elnökök* értekezlete a rend fenntartása végett *Thaisz* főkapitányt megbizta, hogy a budapesti térparancsnokságot kérje fel bizonyos mennyiségű katonai erő kirendelésére. – A főkapitány kijelenté a választmányban, hogy a térparancsnok sajnálattal konstataulta, hogy a helyben levő katonaság igen kevés s csak kétszáz embert bocsáthat az elnökök rendelkezésére (...). A közp. választmány – bár többek által hangsúlyoztatott, hogy a választmánynak nincs joga katonai karhatalmat rendelni ki, a kormány pedig nem is fogja megteríteni ez előlegesen, tehát nem szükségéből felmerült költséget – mégis jóváhagyta a kerületi elnökök intézkedését. Az ötszáz forintot *Thaisz* főkapitány előlegezte s mindjárt letette. (...) A katonai erőn kívül – mint bejelentetett, *Thaisz* saját közegeit következőleg osztá szét a kerületekben: I. ker. 1 tiszt, 2 biztos, 1 lovas, 8 gyalogrendőr, II. ker. 2 tiszt, 3 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, III. ker. 2 tiszt, 3 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, IV. ker. 2 tiszt, 3 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, V. ker. 1 tiszt, 2 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, VI. ker. 3 tiszt, 4 biztos, 10 lovas, 32 gyalogrendőr, VII. ker. 2 tiszt, 4 biztos, 4 lovas, 20 gyalogrendőr, VIII. ker. 4 tiszt, 4 biztos, 4 lovas, 30 gyalogrendőr, IX. ker. 4 tiszt, 3 biztos, 6 lovas, 20 gyalogrendőr.” *Egyetértés* 1881. június 24. Melléklet 2. (Kiemelések az eredetiben.) A *Függetlenség* is ezeket a választókerületenkénti

Másrészt az egyes pártok bizalmi férfiakat választottak, közöttük nem csak olyanokat, akik a választások menetét ellenőrizték, hanem olyanokat is, akik az utcai közrend fenntartásában segédkeztek.³⁵⁵ A szavazás napján tehát a tömegek szabályozott mozgásának biztosítása valamennyi induló párt közös feladata volt.

A választani kívánó választópolgároknak előzetesen a kerületi elöljáróságokon kellett átvenniük választói igazolványukat, „bárcájukat”. Ha nem vették át előzetesen, elvileg a szavazás alkalmával a helyszínen is átvehették azt, és leadhatták voksukat – más kérdés, hogy a gyakorlatban ezt hány esetben tagadták meg. A választókat csak az épületeken belül osztották szavazókörökbe, időnként vezetéknévük kezdőbetűi alapján két csoportra osztva őket.

A választók térhasználatára feletti ellenőrzés igénye jelenik meg egy, a Budapest Főváros Levéltára Térképtárában fennmaradt térképvázlaton (2.a–d ábra). Az Incze György fővárosi főmérnök szignójával ellátott térkép³⁵⁶ négy pesti választókerületben a szavazás lebonyolítását szolgáló, a térképeken sátrózással jelölt épületek környékének helyszínrajzát ábrázolja az egyes jelöltek választóinak felvonulási útvonalával, a pártok „állásával”, és a szavazók csoportjai között felállított – a korabeli sajtótudósítások és választási jegyzőkönyvek által is említett – deszkakerítések bejelölésével. A térképvázlat tehát az egyes jelöltek hívei közötti összeütközések megakadályozására a felettük gyakorolt ellenőrzés megszervezését volt hivatott elősegíteni.³⁵⁷ Bár a térkép keletkezési körülményeiről nem sokat tudunk, közelebbi datálását segíti, hogy a VI. kerületi választási helyszínt bemutató részleten nem csak a ténylegesen elindult három jelölt – Podmaniczky Frigyes, Helfy Ignác és Radocza János – hívei számára rezervált területeket tüntették fel, hanem a kerületi választók egy csoportja által – a jelölt vonakodása ellenére – újra meg újra indítani kívánt neves építész és építési vállalkozó, Bobula János számára is kijelöltek

adatokat közölte, de *A Hon* adataival egybehangzóan úgy tudta, Thaisz nem kétszáz, hanem hétszáz katonát kapott.: *Függetlenség* 1881. június 24. 2.; *A Hon* 1881. június 24. Reggeli kiadás 2. *A Pesti Napló* viszont szintén a kétszáz katonás verzióról számolt be. *Pesti Napló* 1881. június 24. Reggeli kiadás 2. A kirendelt rendőri erők kerületenkénti elosztása egyébként megmutathatja, melyik kerületben mennyire tartott atrocitásoktól a rendőrfőkapitány: mint látható, Thaisz a VI., a VII., a VIII. és a IX. választókerületben számított leginkább incidensekre a voksolás során.

³⁵⁵ A pártok az napi feladata persze nemcsak erre terjedt ki: „Megneveztetek gyorsfutárok, kik napközben többször a szavazat eredményét a választókhoz házhoz viszik, és az utcán is szétosztják. Kirendeltettek a kocsik, melyek a beteges választókat a választás színhelyére hozzák, és azok elhozatalára, kik indolentiából a szavazástól magokat megvonni akarják.” *Ellenőr* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2.

³⁵⁶ BFL XV.16.e. 257/1. Követválasztási pártok állása. A VI–IX. kerületi helyszínrajzok a pártállások jelölésével, 1878.

³⁵⁷ Talán ez a térkép előzménye az utóbb, a 6707/eln./1896. számú honvédelmi miniszteri rendeletben rendszeresített, a karhatalmi helyszínbiztosítás segítségét szolgáló, a szavazás helyszínére vezető, illetve elzárandó utcákat ábrázoló helyrajzi tervnek. Csekő 2006: 332–333.

egy térséget. Bobula végül a VI. kerületi jelöltségről július 30-án végérvényesen lemondott, és hívei Podmaniczky táborát gyarapították.³⁵⁸ Így a térkép nem a végül megvalósult elkülönítést ábrázolja, hanem a fővárosi törvényhatóság berkein belül született, a választások rendjének biztosítását szolgáló előzetes forgatókönyv dokumentuma. Keletkezése talán a központi választmánynak a választókerületi bizottsági elnökökkel július 31-én tartott értekezletéhez köthető. Ezen „ (...) a választási helyiségek, a szavazásnál szükséges segédszemélyzet beosztása, a pártoknak a választás színhelyén miszerént leendő sorakozása, a szükséges kerítések felállítása iránt minden kerületre nézve külön részleges intézkedések tétettek.”³⁵⁹

Említésre méltó, hogy a térképet szignózó Incze György főmérnök fővárosi közhivatalnokként nem a kormánypárt megbízható embereként vett részt a térkép elkészítésében: a *Pesti Napló* szerint valójában a (mérsékelt) ellenzékhez húzott:

„A városi főmérnök, Incze összehívta tíz hivatalnokát s egy ívet mutatva nekik, körülbelül így szólt: Látják ezt az ívet. Azon több név van, legfölül az enyém. Egy magas állami tisztviselő adta nekem az ívet, azt mondva, mi föl vagyunk jelentve a kormánynak, hogy a Józsefvárosban az ellenzékkel tartunk. A magas állami tisztviselő azt is mondta nekem, hogy ebből reánk nézve baj lesz. Én már öreg vagyok, az állam szolgálatában carrière-re nem tartok számat s így majd csak az ellenzékkel szavazok; de önök fiatalok, kötelességemnek tartottam ezt önökkel közleni!”³⁶⁰

A térképvázlat másik érdekessége, hogy nem csak a már eleve lefutottnak tűnő, és – az egyetlen jelölt, Wahrmann Mór közfelkiáltással történt megválasztása révén – valóban el is maradt lipótvárosi választás,³⁶¹ de a meglehetősen mozgalmasra sikeredett, három jelölt indulásával és csak a második fordulóban megszületett végeredménnyel zárult belvárosi választás helyszínére sem ad akciótérvet (és melleleg a budai választókerületek szintén hiányoznak róla).

³⁵⁸ A lemondásról a másnap megjelenő sajtó tudósított. *Ellenőr* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2; *Pesti Napló* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2.

³⁵⁹ *Egyetértés* 1878. augusztus 1. 2; *Ellenőr* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2. A rend fenntartásához katonai segéderőt is igénybe lehetett venni, és ebben a pártok által delegált rendező bizottságok is segédkeztek. *A Hon* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2. A pártok rendező bizottságaiba néha igen nagy létszámban választottak tagokat: 1884-ben a IX. választókerületben Kemény Gábor pártja 100, kokárdával és Kemény arcképével felszerelkezett rendezőt állított ki, a terézvárosi Festetics-párt pedig 200 fős rendező bizottságot választott. *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2, 1884. június 11. Reggeli kiadás 2.

³⁶⁰ *Pesti Napló* 1878. augusztus 3. Reggeli kiadás 2. A szavazási listák tanúsága szerint, bár Incze György valóban a józsefvárosi választói névjegyzéken szerepelt, mégsem adta le voksát augusztus 5-én, tehát a „magas állami tisztviselő” feddése nyomán végül ellenzéki elkötelezettsége mégiscsak megingott. BFL IV. 1405. 4. nagydoboz (1878. évi választói névjegyzékek, VIII. választókerület), 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VIII. választókerület).

³⁶¹ Wahrmann választói egyébként a jelölt főhadiszállásától, a mai Gresham-palota helyén álló Nákó-háztól vonultak a választás színhelyére, a Vigadó épületébe. *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1.

A belvárosi volt az a különös választás, ahol a városrész lokálpatrióta elitjének legjavát tömörítő Saskör jelöltje győzött a kormánypárti jelölt felett, a függetlenségi ellenzéki Irányi Dániel pedig végül csupán 27 szavazatot kapott. Talán a függetlenségi jelölt esélytelensége – és az esélyes jelölt, Királyi Pál valóban mérsékelt ellenzékiessége – tette eleve feleslegessé a komolyabb felkészülést ebben a kerületben. A korabeli sajtóban ugyanakkor visszatérő toposz, hogy ez az „ország első választókerülete”, amelynek mandátumát korábban Deák Ferenc birtokolta, ahol a választók a legfelelősségteljesebbek. Vélhetően ez sem indokolta a készültséget ebben a – kiélezett küzdelem ellenére nyugodt körülmények között szavazó – kerületben. A Belvárosban – talán ezért is – elmaradt a választók átvonulása a kerületen.

„A belvárosban csak a városháza tornyán lengő nagy nemzeti lobogó jelzi, hogy ma van a képviselőválasztás napja. A szokásos zászló dísz a házakon, a választó menetek az utcákon, a zajos lelkesült tömegek mind hiányoztak. Az ország első választókerületének polgári puritán egyszerűséggel és lehetőleg csöndben mentek az utcákon. A városrész egészen megtartotta mindennapi kinézését. Az ellenzék a választói közül [sic!] mintegy százan, a Lipót utca 7 szám alatti pártiroda előtt jöttek össze s minden zászló nélkül mentek a választási helyre. A Havas-párt gyűlhelye a piaristák épületének udvara volt: s alig huszan jöttek össze s szintén minden feltűnés nélkül mentek a régi városházába, melynek első emeleti tanácsterme a választási actus színhelye.”³⁶²

A VI. kerületi térképrészlet (2.a ábra) a terézvárosi templom mögötti iskolaépület környékét ábrázolja. A rajz készítője nem mulasztotta el a három választási főhadiszállás közül kettőt, a Király és a Nagymező utca sarkán álló Benkert Klub avagy Kávéház (Radocza hívei korábban is itt gyűléseztek),³⁶³ valamint a Király és a mai Hegedű utca sarkán álló, akkoriban az utóbbi utcának nevet adó Próféta Kávéház bejelölését sem. A Helfy-párthívek Nagymező utcába történő terelését pedig egyebek között az is magyarázhatja, hogy a jelölt főhadiszállása az adott utca 20. számú házában volt, így hívei nyilvánvalóan ebből az irányból közelítették meg a szavazás színhelyét.³⁶⁴ A választók útvonaláról a *Pesti Napló* tudósítása számolt be:

„Szokatlanul élénk képet nyújtott kora reggel az ország- és váczi-út a Károly kaszányától kezdve fel egész a lipótvárosi bazilikáig. Már hét óra előtt gyülekeztek különböző pontokon a választók. Fehér és zöld toll különböztette meg az egyes csoportokat. A Helfy-párt a lipótvárosi bazilika előtt, a Radocza-párt a sugár-út sarkán, a Podmaniczky-párt a király-utca sarkán gyülekezett. Mindegyik párt gyülekezési helyén

³⁶² *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Királyi Pál választói tehát alig három sarkot vonultak a nagyjából a mai Piarista köz helyén álló városházáig, míg Havas választóinak csak néhány lépést kellett megtenniük a Városház téren. A tudósításban nem említett Irányi Dániel néhány szavazója sem kelthetett nagy feltűnést a Belvárosban.

³⁶³ *Egyetértés* 1878. július 7. 2; *A Hon* 1878. július 7. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 10. 2.

³⁶⁴ *Egyetértés* 1878. július 6. 1.

zenekar játszott s nagy számu néző közönség gyűlt össze a pártcsoportok körül.

¼ 8 órakor indult meg gyülekezési helyéről a fehértollas Podmaniczky-párt. Számos választó gyűlt össze s ezek banderium vezetése mellett sippal dobbal vonultak a katonaság által szegélyzet király-utczán keresztül a terézvárosi templomig s annak háta mögött palánkokkal elzárt helyükön foglaltak állás. Utánok jött a választás színhelyére az ó-utczán és nagymező-utczán keresztül a szintén fehértollas Helfy-párt czigányzenével s banderiummal. Legutoljára jelent meg a választás helyén a zöld tollas Radocza-párt, mely a gyülekezési helyen a legkisebb csoportot képezte. E párt a templom bejárata előtt foglalt helyet. Közvetlenül mellettök a nagymező-utczában van elhelyezve elkerítve a Helfy-párt helye.”³⁶⁵

A választókat az iskola előtt nemcsak egymástól különítették el, hanem a minden irányból zárt térségbe terelték az egyes pártok híveit, amelyet katonasággal is körbevettek.³⁶⁶ A korabeli sajtó szintén összecsapásoktól tartott:

„A VI. kerületben a választási mozgalom a legélénkebb, és a választási színhely a három jelölt részére a tág helyen és deszka falakkal egymástól elválva van elhelyezve. A választási tért katonaság veszi körül és tartja fenn a rendet. Azonkívül a gyár-utczában még egy ezred katonaság és lovasság – netáni szükség esetére – van elhelyezve.”³⁶⁷

Ebben a választókerületben kivételesen még a választási jegyzőkönyv is részletesen ismerteti a választók fizikai elkülönítésének módját; feltehetően a választást lebonyolító hatóságok is komolyabb összecsapásoktól tartottak.

„A választás alkalmával fenntartandó rend módozatai iránt a választási elnök [Mérő János – G. P.] aként intézkedett, hogy a Radocza párt választói a terézvárosi Templom terének a Benkert Kávéház melletti részén; a Helfy-párt ugyan ezen térnek a Mező utcára eső másik részén fel állított korlátok között; a Báró Podmaniczky-párt pedig a Teréz templom háta megetti Proféta Kávéház melletti részt – mely elkorlátoztatott – foglalják el [...]”³⁶⁸

Podmaniczky végül nagy szavazattöbbséggel nyert, így a három induló ellenére sem kellett második fordulót tartani, és az ellenkező várakozások dacára még incidens sem zavarta meg a szavazást. A választók mozgását kontrollálni kívánó hatóságok fokozott elővigyázatosságát véleményem szerint az erős helyi kampány mellett Helfy Ignác, az egyik radikálisan ellenzéki „nagyágyú” indulása, de még inkább Podmaniczky Frigyes

³⁶⁵ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Az *Egyetértés* előző napi száma még a Váci körút (a mai Bajcsy-Zsilinszky út) és az Ó utca sarkára szólította Helfy híveit, ami az épülő Szent István-bazilikától egy kissé északabbra található. *Egyetértés* 1878. augusztus 4. 2.

³⁶⁶ Egy belügyminiszteri rendelet tette lehetővé, hogy a törvényhatóság első embere, vagy az illetékes választási elnök kérheti katonai erő kirendelését a választás zavartalanosságának biztosítására, ha ez okvetlenül szükségesnek tűnik. *Ellenőr* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2. 1875-ben Tisza Kálmán közölte Kamermayer Károly polgármesterrel, hogy a szükséges katonai karhatalom mely gyalogezredekől fog kiállítani, és hogy ezeket a budapesti vár- és térparancsnokságtól kell kérni. Kamermayer polgármester ezt mihez tartás végett Balassa István terézvárosi választási elnökkel is közölte (ügyiratszám: 2643 eln.). BFL VI.1.b. 9. doboz.

³⁶⁷ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1.

³⁶⁸ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

utolsó pillanatban történt, ám annál magabiztosabb, professzionálisan szervezett fellépése okozhatta – aminek nyomán felmerült annak az esélye, hogy mindez az ellenérdekű felek gyanakvását és felháborodását is kiváltja.

A VII. kerületi térképrészlet (2.b ábra) a Lövölde teret ábrázolja. A választókat, mint látható, a téren még nem, csak az – amúgy meglehetősen nagy alapterületű udvarral rendelkező – épületben választották szét. A kerületi függetlenségi Füzesséry-párt reggel hat órakor gyülekezett a Dohány utcai zsinagóga melletti Szegedi Kávéháznál, majd a Dob, Akácfa és Király utcán át³⁶⁹ „zeneszóval, banderiummal, de kevés választóval indultak a választási helyre, a lövöldébe; a Hoffmann-pártiaknak nem volt zenéjük, de annál több a választójuk.”³⁷⁰ A Füzesséry-menet annak ellenére végigvonult az egész városrészen, hogy választási helyisége a Lövölde közvetlen közelében volt, s a párt ennek „ (...) ablakából saját jelvényeit dobálta az utcára, ezeket felkapkodták s ezzel mulattak, míg a választók Hoffmannra szavaztak.”³⁷¹

A VIII. kerületi térképrészlet (2.c ábra) a Nemzeti Múzeum mögött álló Nemzeti Lovarda környékét mutatja be. A következő sajtótudósítás rávilágít arra, hogy a cél elsősorban az volt, hogy a különböző pártállású híveket a szavazóhelyiség körül különítsék el egymástól, hiszen másutt is előfordult, hogy az egyes pártok hívei ugyanazon a téren gyülekeztek. Másrészt kiderül belőle a választók elkülönítésének másik célja, az eseményekbe beleszólni kívánó nem választók minél távolabb tartása a voksolás színhelyétől:

„A Józsefvárosban, hol pedig a pártharc tán legnagyobb méreteket öltött, a pártok egymás közvetlen közelében gyülekeztek, a templomtér jobb felén a Jókai-párt, a baloldalon a Szilágyi-párt. Mindkét párt számos zászlóval jelezte a gyülekezés helyét; a Jókai-párt a hajnali órákban zeneszóval járta körül a várost; később mind a Jókaiak, mint a Szilágyisták részéről díszes bandérium (a Jókai-párt részéről mind magyar nemzeti öltönybe öltözött választók) serkentették a népet részvételre. A lovardához megérkezve, a Jókai-párt a Sándor-utca felől való, a Szilágyi-párt a muzeum-utca felől való oldalon foglalt állást, itt deszkafal által elválasztva. Az utcák bejáratánál rendőrök képeznek sorfalat s visszatartják a nem választó közönséget, mely kiválólag e kerület felé nyomul az egész városból. Az utcára szolgáló muzeumkert a közönség elől el van zárva; ennek kerítése mögül csak Pulszky rivalkodik kifelé, élénken rendreutasítva az ellenézetű választók által.”³⁷²

³⁶⁹ *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2. A VII. kerületi függetlenségi tehát egész közel gyülekeztek a VI. kerületi jelöltek táboraihoz, majd vonulásuk során is megközelítették a VI. kerületi szavazási helyszínül szolgáló iskolát.

³⁷⁰ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1.

³⁷¹ *Pesti Napló* 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2. Úgy tűnik, a Hoffmann-párt viszont nem tartott felvonulást.

³⁷² *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója ekkor már túl volt a szavazási procedúrán: Szilágyi hívei közül elsőként adta le voksát az egyik küldöttség előtt.

A IX. kerületi térképrészlet (2.d ábra) tervezete nyomán a két kormánypárti jelölt, Steiger Gyula és Wodianer Béla egymáshoz közelebb beosztott híveihez képest a függetlenségi Thaly Kálmán választóinak szemből kellett volna megérkezniük a választás helyszínére. A választás napjára azonban feltehetően megváltozott a pártok elrendezése: az *Egyetértés*, az *Ellenőr* és *A Hon* egyöntetű felhívása szerint részben a Soroksári utcába, részben pedig a Ferenc térre hívták össze Wodianer híveit, hogy a Soroksári utcában egyesülve innen, tehát a térképen a Thaly-pártnak kijelölt irányból közelítsék meg a Köztelek épületét.³⁷³ A szavazás során az elkülönítés ellenére a karhatalom mindvégig jelen volt, sőt, mint ahogyan a választási jegyzőkönyv fogalmaz: „csak estefelé kellett az Üllői úton a Köztelek előtt az utcai forgalom szabadon tartása végett az összecsoportosult nép között egy csapat katonaságot felállítani”.³⁷⁴ A térképhez képest eltérően megvalósult forgatókönyvre utal az is, hogy a második fordulóban szintén Thaly hívei érkeztek az Üllői út felől.³⁷⁵ Feltehetően a hatóságok időközben rájöttek, hogy a nagyobb és potenciálisan veszélyesebb függetlenségi tábornak érdemesebb a szélesebb utca felé terelni, sőt augusztus 22-én már Thaisz Elek rendőrfőkapitány is tiszteletét tette itt.³⁷⁶ Thaisz a választási helyszínen történő személyes megjelenésével már más alkalmakkor is demonstrálta, hogy a rendőrség ura a helyzetnek.³⁷⁷

Az valamennyi térképvázlatban közös, hogy a választók, miután leadták szavazatukat, egyetlen kijáraton távozhattak a voksolás helyszínéről, tehát a hatóság szemszögéből a szavazás után azonnal kikerültek a potenciális rendbontók szerepéből. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a választókat kicsi, általában ötfős csoportokban engedték a választási küldöttségek elé, ennek megfelelően a helyszínt már nem tömegesen hagyták el. Az sem volt ugyanakkor ritka, hogy egy szavazó az „övéihez” visszatérve várta meg az eredményhirdetést.

BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VIII. választókerület).

³⁷³ *Egyetértés* 1878. augusztus 4. 2; *Ellenőr* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2.

³⁷⁴ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

³⁷⁵ A Thaly-párt fél nyolckor gyülekezett a Ferenc-téren, majd innen az Üllői úton át vonult a Köztelekhez, míg a Steiger-párt szavazói 6 és 7 óra között találkoztak a Bakács téri kiseddóvónál, majd a Soroksári utca felől közelítették meg a választási helyszínt. *A Hon* 1878. augusztus 21. Esti kiadás 1; *Egyetértés* 1878. augusztus 23. 2; *A Nép Zászlója* 1878. augusztus 24. 2.

³⁷⁶ *Egyetértés* 1878. augusztus 23. 2; *A nép zászlója* 1878. augusztus 24. 2. Ekkor nem a Köztelek első emeleti helyiségeiben zajlott le a voksolás, mint az első fordulóban, mert időközben egy tanszerkiállítás nyílt meg ott, hanem az udvar hátsó részén, sátrokban. *A Hon* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 2.

³⁷⁷ Így tett az 1884-es választások alkalmával is: kora reggel körbekocsizta a fővárosi kerületeket. Varga 2010: 29–30. Az 1877. decemberi, Verhovay Gyula gyújtó hangú beszéde nyomán incidensekbe torkollott orosz- és kormányellenes tüntetésen azonban Thaisz fegyvere visszafelé sült el, és őt magát is atrocitás érte. BFL VI.1.b. 8. doboz.

A fentiekben bemutatott térkép mindemellett nem egyedülálló a korszakban: a budapesti rendőrségi iratokban, az 1875-ös választásokra vonatkozó feljegyzések között található hasonló, ám keltezetlen és nem szignált térképvázlatok.³⁷⁸ Az egyik ilyen skicc az 1875-ös V. választókerületben, azaz a még ketté nem osztott Terézvárosban lebonyolítandó szavazás előkészítésekképpen a terézvárosi iskola, vagyis az 1878-as VI. kerületi választási helyszín, míg egy másik az Üllői úti Köztelek környékét ábrázolja.

Ezekon a térképvázlatokon az egyes táborokat nem azonosították a jelöltek megnevezésével, de datálásukat segíti, hogy mind a terézvárosi, mind a ferencvárosi vázlat két szavazótáborral számol, a terézvárosi részleten pedig az 1878-ban a mai Hegedű utcának nevet adó Próféta Kávéház helyén még egy pékség található. A térképvázlatok létrehozásának körülményeire nézve tanulságos, hogy az 1875-ös térképek a rendőrség budapesti főkapitányságának iratai közt maradtak fenn, tehát a szavazás zavartalan lebonyolításának megszervezése érdekében ez a szerv használhatta fel őket.

Az 1875-ös térképvázlaton a pártok elhelyezkedését egy 1875. június 29-i keltezéssel kiadott, és a rendőrség által gondosan megőrzött falragasz segít azonosítani.³⁷⁹ A hirdetmény szövegéből kitűnik, hogy az 1875. július 1-jei választásokon a választók útvonalának szabályozására a két párt megbízottjai és a választási elnökség között külön megállapodás jött létre, amit az adott plakáton a nagyközönséggel is tudattak. A választók már ekkor is – akárcsak 1878-ban – a kerület forgalmas és nagy kiterjedésű pontjain, de egymás közelében gyülekeztek, hogy aztán eltérő – és az 1878-as választáshoz képest is alternatív – útvonalakon közelítsék meg a szavazás helyszínét. A falragasz szövegéből kiderül továbbá, hogy a szervezők külön gondoltak az egyénileg voksolni igyekvő

³⁷⁸ BFL VI.1.b. 9. doboz.

³⁷⁹ „1-ször. Ünnepeles tömeges felvonulás esetében a *Horn-pártbéli* választók az országuton a szegedi kávéház előtt gyülekezvén egybe, a három dob és az akácza utcán át vonulnak a terézvárosi templom megetté tere s ott a Fleischmann-féle házban levő Holocher kávéház előtt helyezkednek el. A *Falk-pártbéli* választók ellenben ünnepeles tömeges menettartás esetében a vácsi-uton levő hazai takarékpénztári épület előtt gyülvén egybe, a két szerecsen utcán fognak a nagymező utcába bevonulni s a Benkert kávéház és templom közti téren megállapodni. 2-szor. Azon választók, kik *egyenkint* jelennek meg a választási helyen, A Kisdiófa, Kismező, Akácza, Gyár és Nagymező utcákon át a Királyutca valamint a Nagymező utca felől is csatlakozhatnak pártfeleikhez. 3-szor. A pártfelek elhelyezkedési teréről, a választás megnyitásakor sorshuzás útján megállapítandó rendben fognak a két párt választói felváltva 15-önként a választási helyiség épületébe beszóllitatni, hol azok, kik már választási igazolványokkal el vannak látva a szavazási helyiségbe azonnal belépnek, ellenben azoknak, kik még azzal ellátva nincsenek, igazolványuk a belépés előtt átszolgáltatik, csak így lehetvén a választási törvény 34-ik §-ának azon rendelete kivihető, miszerint a választási helyiségben, a működő közegeken kívül csak választók lehessenek jelen. A kik a választók névjegyzékébe felvetteknek nem találtnak, nyomon eltávozhatnak anélkül, hogy a szavazási helyiséget érintsék. 4-szer. A szavazók neveik első betűje szerint fognak a három szavazatszedő küldöttség közt feloszlani. – Ez iránt a pártok megállapodási helyén, valamint a küldöttségek asztalai felett találandó falragaszok szolgáltattak a tisztelt választó közönségnek tájékozást. 5-ször. Szavazás után a választási helyet azonnal elhagyni mindenki kéretik. – Az eltávozás a templom utcán történik.” BFL VI.1.b. 9. doboz. (Kiemelések az eredetiben.)

választókra, és a nem választók távol tartását is részletekbe menően szabályozták.

Az 1875-ös térképvázlatok közül a Köztelek környékét ábrázoló rajz esetében az épület Köztelek utcai bejáratánál felhúzott deszkafal, illetve a két szavazótábornak az Üllői út, valamint a Soroksári utca felőli érkezése hivatott a rajz szerint a választók elkülönítésére, míg a Köztelek Üllői úti bejáratán távozhattak a választók. A terézvárosi térkép ugyanakkor – az 1878-as változattal szemben – mindkét tábornak külön-külön kijáratot mutat a Király utca felé. Ez a megoldás 1878-ra valamennyi ábrázolt választási helyszínen eltűnik, pedig a sajtó szerint a leszavazott választók gyakran visszatértek jelöltjük táborába.

Az 1881-es és az 1884-es választások esetében csak a sajtóból lehet rekonstruálni a jelöltek táborainak vonulási irányát. 1881-ben a IV. kerületben Királyi Pál választói eleve a Városház téren, tehát a szavazás helyszínéül szolgáló emeleti tanácsteremnek otthont adó régi pesti városháza előtt gyülekeztek, míg Havas Sándor hívei sem messziről, a városház mögött található, a Török Császárhoz címzett kávéházból vonultak oda.³⁸⁰ Wahrmann Mór lipótvárosi választói számára az 1878-as vonulási útvonal lett újra kijelölve a Nákó-ház és a Vigadó között, míg mérsékelt ellenzéki ellenfele, Bródy Zsigmond hívei reggel hétkor gyülekeztek a Széchenyi téren (a mai Szabadság tér déli részén).³⁸¹ 1881-ben a VI. kerületi függetlenségi Helfy-párt gyülekezőhelyéről, a Váci körút (a mai Bajcsy-Zsilinszky út) 19. számú ház elől már reggel hétkor az Ó és a Gyár (a mai Jókai) utcán át a terézvárosi templomtéri (a mai Pethő Sándor utcai) iskolaépülethez vonult, ahol a templom mögötti Próféta (a mai Hegedű) utca felőli területet foglalta el, míg a Busbach-párt a Gyertyánffy-ház (azaz a Deák Ferenc téri Anker-ház³⁸²) előtt gyülekezett, majd a Király utca felől érkezett a választás helyszínére, és a terézvárosi templomtéren a Benkert Kávéház melletti részét foglalta el.³⁸³ Itt deszkakerítés, valamint a Schmerling-ezred néhány szakasza és a kirendelt rendőrök mellett egy század huszár is segített fenntartani a rendet. A *Függetlenség* beszámolója szerint délelőtt nem is volt szükség rájuk, viszont ezt követően épp ők lettek a rendetlenség fő okozói. A tudósításból az is kiderül, hogy a korszakban még ismeretlen volt a választás idejére bevezetett szesztilalom szokása:

„Míg az iskolaépületben csendesesen folyt a szavazás, azalatt az élet a templom előtt mind egyre

³⁸⁰ *Függetlenség* 1881. június 25. 1. Az 1884-es választásokon a szintén függetlenségi Degré Alajos pártjának is ez a kávéház volt a gyülekezőhelye. *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

³⁸¹ *Egyetértés* 1881. június 23. Melléklet 2; *Függetlenség* 1881. június 24. 2.

³⁸² Déry 2006: 156.

³⁸³ *Egyetértés* 1881. június 23. Melléklet 2; *Függetlenség* 1881. június 25. 1; BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

élénkült, a mi bár nem lelkesedésnek, mint inkább ama halomnyi sörös hordó kiürült tartalmának tulajdonítható, melyet a Busbach-párt bocsátott közre boldognak boldogtalannak. A tengernyi sör természetesen meg is tette hatását. A rendőrség maga is jó porciót kapott a potyából, maga is garázdálkodni kezdett, mi azután mindegyre fokozta a lassankint lábra kapott rendetlenséget.”³⁸⁴

A VII. kerületben sem bővelkedett izgalmas eseményekben az 1881-es választás. A kerületi választók ekkor nem együtt, hanem egyenként érkeztek az ekkor is a választási helyszínét adó Lövölde épületéhez, ahol az udvaron hosszában felhúzott deszkafal választotta ketté a bejárattól jobbra gyülekező Hoffmann-párt és a balra csoportosuló Breslmayer-párt választóit, a szomszédos nyaralóépület sövényénél pedig a rendőrök mellett kirendelt, a fővárosban állomásozó a 67. gyalogezred csapatnyi katonája pihengetett.³⁸⁵

„Midőn az elnök 7 óra 40 perczkor a választás eredményét ki akarta hirdetni, számos választó, szavazati igazolványukat felmutatva, tiltakozott az elnök azon eljárása ellen, hogy oly korán fejezte be a választási eljárást. Braun Ignác, a Breslmayer-párt egyik bizalmi férfia óvást is emel az elnök ezen eljárása ellen, indokolván ezt azzal, hogy a Breslmayer-párt emberei legnagyobbbrészt iparosok, csak 7 órákor végezvén be munkájokat, ezen idő letelte után gyakorolhatják választási jogaikat.”³⁸⁶

1881-ben a Józsefvárosban Mudrony Soma függetlenségi jelölt pártjának a Mátyás tér lett gyülekezőhelyül kijelölve, a mérsékelt ellenzéki Szilágyi-párt a józsefvárosi templomtér (a mai Horváth Mihály tér) plébánia felőli oldalán, míg Csepreghy János kormánypárti asztalosmester tábora ugyanezen tér másik oldalán gyülekezett. Ezután tízperces eltérésekkel indították a három pártot a választás színhelye, a Nemzeti Lovarda felé, ahová Szilágyi hívei a Múzeum utcán, Csepreghy hívei a Főherceg Sándor (a mai Bródy Sándor) utca felől érkeztek, ezzel szemben a függetlenségi szavazóknak az Ősz (a mai Szentkirályi) utcai hátsó bejáraton keresztül bejutva a Lovarda hátsó udvarán kellett várakozniuk.³⁸⁷ A Lovarda előtt itt is deszkakerítés választotta el Csepreghy és Szilágyi választóit. A IX. választókerületben Kemény Gábor választói érkeztek az Üllői út felől a Köztelekhez, míg Thaly hívei a Soroksári utca irányából.³⁸⁸

Az 1884-es választásokon a két esélyes belvárosi jelölt közül Zichy Jenő hívei a Régiposta utcai Schodl-féle vendéglőben, Királyi Pál választói a Városház tér 4. számú ház udvarán gyülekeztek, de a választás színhelyén itt ebben az évben sem különítették el a

³⁸⁴ *Függetlenség* 1881. június 25. 1. Szó szerint ugyanez a szöveg: *Pesti Napló* 1881. június 24. Esti kiadás 2.

³⁸⁵ *Egyetértés* 1881. június 25. 2; *Függetlenség* 1881. június 25. 2.

³⁸⁶ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

³⁸⁷ *Egyetértés* 1881. június 23. Melléklet 2, 1881. június 25. 2.

³⁸⁸ *Egyetértés* 1881. június 23. Melléklet 2.

választókat. Az V. kerületben Wahrmann Mór ismét ellenfél nélkül, egyhangúlag választatott meg, így tömegmozgalmakra sem volt szükség. A VI. kerületben Busbach Péter választói foglalták el a terézvárosi templomtérnek a Benkert Kávéház melletti részét, míg Festetics Pál választói a templom mögött, a Próféta Kávéház melletti részen gyülekeztek. A szavazásra azonban ötösével, felváltva járulhattak az egyes pártok választói.³⁸⁹ A VII. kerületben a Matlekovits-párt az Orczy-ház elől indult, és a Király utcán át vonult, míg az Eötvös-párt a Károly körúti Szegedi Kávéháztól a Dob utcán vonulva közelítette meg a Lövölde épületét.³⁹⁰

A VIII. kerületben 1884-ben – három jelölt lévén – újra megnyitották a Lovarda Ósz utca felőli hátsó bejáratát is. Ezt újra a függetlenségi jelölt, ezúttal Irányi Dániel kapta, míg a legbizarrabb menettel bevonuló antiszemita Verhovay Gyula hívei az előkelőbb főbejárat Sándor utca felőli részén helyezkedtek el.³⁹¹

A IX. választókerületben ekkor mindkét párt a Bakáts téren gyülekezett, Tompa Antal hívei a templom homlokzata előtt a mai Ráday utca felőli területen, míg Kemény Gábor pártja a Bakáts tér hátsó részén, az óvoda épülete előtt gyülekezett. A két tábor egy hat huszár és néhány gyalogos által alkotott kordon választotta el.³⁹²

A Bakáts térről előbb a Kemény-tábor közelítette meg a Tompa utca – Malom utca (a mai Ferenc körút) – Üllői út útvonalon a Köztelek épületét, míg a Tompa-pártiak csak fél kilenckor indultak el a Soroksári utca – Köztelek utca útvonalon a szavazás helyszínére, ahol az épület udvarán ácsolt fabódében adhatták le voksukat a választók. A két párt szavazóit a Köztelek utcában keresztben felállított korlát választotta el.³⁹³

³⁸⁹ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

³⁹⁰ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2. Kövér György hívta fel a figyelmet annak a szimbolikájára, hogy a függetlenségi jelölt táborát a Lövöldében a bejáratnál balra jelölték ki – éppúgy, ahogy már 1881-ben is. Kövér 2011: 669.

³⁹¹ Verhovay menete a Mátyás térről a Sándor utcán át érkezett, „ (...) elől roppant visitással vagy harmincz inas gyerek; utánuk 3–4 polgár hatalmas vérszinü tollakkal, karjukon nemzeti-szinü jelvényvel, végül 10–15 jókedvü iparossegéd, akik nyolcz zászlót vittek; hat cigánygyerek is volt a menetben, akik elhuztak egy nótát, mely hasonlított a Rákóczy-dalhoz.” *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2. Verhovay tábora annak ellenére kapott magasabb presztízsu helyet, hogy végül jóval kevesebb voksot kapott, mint Irányi, ráadásul a kormánypárt egy párthíveinek címzett utasításban félreérthetlenné tette, „ (...) egyes konkrét esetekben, ha gyöngéeknek érzik magukat, inkább a függetlenségi vagy mérsékelt ellenzéki, mint az antisemita párthoz csatlakozzanak, még ha az utóbbinak a jelöltje szabadelvűpártinak is vallaná magát, mert a szabadelvűpárt semmi körülmények közt nem akarja, hogy köze legyen antisemitával.” *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 2.

³⁹² *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

³⁹³ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2, *Egyetértés* 1884. június 14. 2.

Pártok, jelöltek és eredmények a három kiválasztott választókerületben

Belváros, 1878

1878-ban a belvárosi választókerületben három jelölt indult.³⁹⁴ A kormánypárt Havas Ignácot indította, Királyi Pál³⁹⁵, a Saskör akkori vezetője mérsékelt ellenzéki színekben indult, míg a függetlenségi szavazókat személyesen a helyi pártvezér, Irányi Dániel³⁹⁶ próbálta meg megszólítani. Havas Ignác (1803–1887) korábbi orvoskari dékán, aki a főváros egyesítését kormánybiztosként vezényelte le, szintén a Saskör oszlopos tagja volt, és a korábbi belvárosi választásokon is fontos szerepet töltött be: 1872-ben ő ajánlotta Deák Ferencet a választás napján, 1875-ben pedig a kerületi választási bizottság elnöke volt.³⁹⁷

Királyi Pál jelöltsége dőlt el elsőként. Az *Egyetértés* már 1878. július 9-ei számában megpedzette, hogy „a „Sas”-belieknek már néhány nap óta van jelöltjük, de még eddig jobbnak látják a polgártársak óhajai körül tapogatózni (...)”.³⁹⁸ A tapogatózás eredménye az lett, hogy a – még pártállásra való tekintet nélkül összehívott – július 17-ei, a Hungária Szálló nagytermében tartott gyűlésen a többség Királyi Pál jelölését fogadta el. A hozzászólók megpróbálták Királyit pártállás nélküli, a fővárosi érdekeket képviselni tudó jelöltként beállítani. Báró Kaas Ivor így próbálta „semleges” jelöltként bemutatni Királyit:

„Igaz, hogy ő a szabadelvű párthoz tartozott s abból a vámkérdés miatt kilépvén, az oppositio zászlója mellé állt; úgy, de a vám- és bankügye már befejezett tény s őt ma ellenzékinek tekinteni nem lehet.”³⁹⁹

A jelölt pártállásának lebegtetésére válaszul a kisebbségben maradt, elvi alapon szervezkedni akaró szabadelvű és függetlenségi párti választók kivonultak a gyűlésről.

³⁹⁴ A kerület addigi képviselője, Horváth Mihály történész, akit Deák Ferenc halála után, 1876-ban egyhangúlag választottak meg képviselőnek, egészségi állapota miatt már nem kívánt részt venni az új országgyűlés munkájában. *A Hon* 1878. július 5. Reggeli kiadás 1.

³⁹⁵ Királyi Pál a korszak egyik legismertebb politikusa és publicistája a városatyák között is kiemelkedő tekintéllyel rendelkezett. Már 1861-ben Pest város főjegyzője lett, és az egyesített város közgyűlésében is meghatározó szerepet játszott. Korábban Deák-párti képviselő volt, de éppen 1878-tól a „habarékpárt” egyik vezetőjévé vált.

³⁹⁶ Irányi Dániel a márciusi ifjak egyikeként, majd 1848-as és emigrációbeli szerepe révén, majd a függetlenségi ellenzék egyik vezetőjeként szintén a korszak egyik legtekintélyesebb politikusa volt.

³⁹⁷ *Vasárnapi Ujság* 1872. június 23. 309; BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1875. évi választási jegyzőkönyvek, III. választókerület). A klánszerűen működő, befolyásos fővárosi Havas családról, melyhez Ignác is tartozott, lásd Horváth 2010: 162. Az 1881-es belvárosi függetlenségi jelölt, Havas Sándor viszont nem ebből a családból származott.

³⁹⁸ *Egyetértés* 1878. július 9. 2. Másnap azonban Királyi Pált feltételezett kormánypárti jelöltként említette meg a lap. *Egyetértés* 1878. július 10. 2.

³⁹⁹ *Ellenőr* 1878. július 18. Reggeli kiadás 2.

Még aznap híre is ment Csengery Antal kormánypárti jelölésének a kerületben.⁴⁰⁰

Királyi Pál végül 1878. július 20-án a Vigadó kistermében elmondott programbeszédében tisztázta pártállását, és kijelentette, hogy ellenzékiként kíván az országgyűlésben politizálni. Egyébként a gyűlésen egyértelműen a kerület korábbi képviselője, Deák Ferenc örököseként igyekeztek beállítani a jelöltet. Királyi külön kitért arra is, hogy ellenzi Bosznia és Hercegovina okkupációját.⁴⁰¹

Némi zavart okozott Királyi kampányában, hogy a jelölt – betegsége miatt, orvosai tanácsára – lemondott. A visszalépést július 25-én közölték a lapok, és lázasan megkezdődött az új jelölt keresése.⁴⁰² Addigra azonban a július 27-én a Hungária Szálló dísztermében összegyűlt szabadelvű párti választók egyhangúan elfogadták Havas Ignác jelölését. A jelölt szintén Deák Ferenc szellemi örököseként mutatta be magát, részletes programot azonban nem adott, csupán az eljövendő országgyűlés előtt álló főbb feladatokat ismertette.⁴⁰³ Ráadásul időközben, július 23-án már a függetlenségi ellenzék is megtalálta jelöltjét, a belvárosi pártvezér, Irányi Dániel személyében.⁴⁰⁴ A lábadozó Királyi ezt követően egy öt felkereső delegáció előtt július 29-én, a nagy nyilvánosság előtt pedig végül augusztus 1-jén újra elfogadta a jelöltséget.⁴⁰⁵

Eközben megkezdődött a kölcsönös vádaskodás. A kormánypárti *Ellenőr*, válaszul arra a vádra, hogy a hivatalnokok nyomás alá kerültek a kormánypárt részéről, Becker Károly IV. kerületi elöljárót támadta meg azzal, hogy az elöljáróságra tévedő ügyfeleket arra agitálja, hogy írják alá Királyi Pál támogató ívét.⁴⁰⁶

A napilapoknak köszönhetően a választások napközbeni részeredményeit is ismerjük, amiből a napközbeni mozgósítás állására következtethetünk. Igaz, az egymás mellé tett adatokból látható, hogy nem mindig ugyanazok a szavazatszámok jutottak az egyes tudósítók tudomására, de a tendenciák többnyire egyezők.⁴⁰⁷ Ebben az esetben

⁴⁰⁰ *Ellenőr* 1878. július 18. Reggeli kiadás 2.

⁴⁰¹ *Ellenőr* 1878. július 21. Reggeli kiadás 2, *Egyetértés* 1878. július 21. 2.

⁴⁰² Épp Királyi pótlása céljából merült fel először Havas Ignác neve. *Ellenőr* 1878. július 25. Reggeli kiadás 1.

⁴⁰³ *Ellenőr* 1878. július 28. Reggeli kiadás 2.

⁴⁰⁴ *A Hon* 1878. július 24. Esti kiadás 2. Megjegyzendő, hogy Irányi és köre tulajdonképpen nem tartozott a Függetlenségi Párthoz, hanem egy ahhoz lazán kapcsolódó Negyvennyolcas Függetlenségi Párt nevű csoportot alkotott, és csak 1884 őszén egyesült formálisan a Függetlenségi Párttal. Az új képződmény neve Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, pártelnöke pedig maga Irányi lett.

⁴⁰⁵ *Ellenőr* 1878. július 30. Reggeli kiadás 1, *Ellenőr* 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 2.

⁴⁰⁶ A cikkben tévesen elöljárósági jegyzőként említették Beckert. *Ellenőr* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2.

⁴⁰⁷ Effajta részeredményeket először Kövér György publikált az 1884-es VII. kerületi Matlekovits–Eötvös küzdelem napközbeni állásáról: Kövér 2011: 668.

megfigyelhető, hogy igen szoros küzdelem folyt Havas Ignác és Királyi Pál között, talán a szavazás korai befejezése a Királyi-párti választási elnök, Ney Ferenc részéről arra utalt, hogy esetleg az erőssorrend megváltozására is volt még esély. Mindenesetre senki sem nyerte el a szavazatok legalább felét, így második fordulót kellett tartani. (10. táblázat).

Az első fordulót követően a második fordulóra be nem került Irányi Dániel pártja hosszas vita után úgy döntött, hogy nem fogadja el a Királyi-párt indítványát, és nem csatlakozik Királyihoz, hanem testületileg semleges maradván, a párthívek egyéni döntésére bízva, hogy kire adja le voksát augusztus 22-én.⁴⁰⁸ Mint a részeredményekből látható, e fordulóban eleinte szintén Havas Ignác vezetett, az állás délután 3 óra körül fordult meg, és ettől fogva Királyi előnye egyre csak nőtt, tehát egyre jobb mozgósítási eredményeket produkált. (11. táblázat).

Belváros, 1881

Királyi Pál újraindulása 1881-ben nem volt kétséges, jelölése már 1881. április 10-én megtörtént.⁴⁰⁹ Az Irányi Dániel vezette belvárosi függetlenségi ellenzék pedig június elejére találta meg jelöltjét Havas Sándor gépgyáros személyében.⁴¹⁰ A „jellemes, önerejéből fölemelkedett tekintélyes polgárt”, a „függetlenségi elvek tántoríthatatlan hívét” az *Egyetértés* a következőképpen ajánlotta a választók figyelmébe:

„Havas Sándor egyike a főváros legtektélyesebb iparosainak, ki mintegy 20 év előtt alapítá igen szerény üzletét s kitartó szorgalom és szakértelem által a fővárosi gépgyárak legvirágzóbbjai közé emelte. Üzletének fejlesztésében kiváló egyéni tulajdonain kívül jelentékeny része volt azon szakavatottságnak, melyet Havas több évi külföldön való tartózkodása folytán a legnevezetesebb angol és franczia hajó- és gépgyárakban szerzett (...) gépgyára a hajó-alkatrészek készítésében, mely speciálitását képezi, hazánkban elsővé s a külföldiekkel s versenyképes lett. (...) Évek óta ülnöke a keresk. és váltótörvényszéknek, kereskedelmi tanácsos, az orsz. m. ipartestületnek sok év óta legbuzgóbb tagja, a gyáripari szakosztálynak másodelnöke volt s a közbizalom a múlt év óta az egyesület alelnöki állására emelte. Legujabban a

⁴⁰⁸ *Egyetértés* 1878. augusztus 8. 2. Ennek ellenére a második fordulóban megjelent tizenöt Irányi-szavazó egyöntetűen Királyira szavazott. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, IV. választókerület).

⁴⁰⁹ *Pesti Napló* 1881. április 11. Reggeli kiadás 1. A párt elnöke Kléh István lett, alelnökei közül Morlin Imre és Ney Ferenc küldöttségi, illetve választási elnök lett. 1878-ban kezdetben szintén Kléh István volt a Királyi-párt elnöke, majd őt elutazása után Ney Ferenc váltotta a pártelnökségben. A Hon 1878. július 24. Reggeli kiadás 2. A szintén '48-as múlttal rendelkező Kléh István az 1890-es években immár formálisan is egyesületté alakuló Saskör elnöke lett.

⁴¹⁰ Április elején még Brázay Kálmán kereskedő indítása merült fel, a helyi függetlenségi párt pedig már április 3-án megalakult a Vigadóban. A párt elnöke Irányi Dániel lett, alelnökei dr. Polonyi Géza, illetve a kereskedők képviselőjében Kontur Alajos, az iparosok képviselőjében pedig Mezei Péter lett. A gyűlésen részt vett Eötvös Károly elégedetten konstataálta, hogy a pártnak már 148 tagja van a Belvárosban. *Pesti Napló* 1881. április 3. Reggeli kiadás 1, 1881. április 4. Reggeli kiadás 1.

kereskedelmi és iparkamara tagjai közé választott, melynek eddig csak levelező tagja volt.”⁴¹¹

Meglepő módon azonban a Belvárosban 1881-ben nem lépett fel kormánypárti képviselőjelölt. Igaz, a kampány kezdetén még felmerült gróf Szapáry Gyula neve, illetve Luczenbacher Pálé is – utóbbit a belvárosi kereskedők jelöltjeként, mérsékelt ellenzéki programmal kívántak egyesek felléptetni. A Királyit támogató *Pesti Napló* azzal érvelt, hogy Luczenbacher a Fővárosi Közmunkák Tanácsának kormány által delegált tagjaként, illetve államvasúti igazgatósági tagként nem lehet ellenzéki, Luczenbacher hírbe hozásának valódi célja pedig az ellenzéki iparosok és kereskedők megtévesztése.⁴¹² E jelölésekről azonban hamar kiderült, hogy nem komolyak. A belvárosihoz hasonló módon végül a VII. kerületben sem indult senki szabadelvű párti programmal, de a VII. kerületben legalább kísérletet tettek kormánypárti jelölt elindítására: június 1-jén dr. Grósz Sándor indítványára Matlekovits Sándor államtitkárt jelölték.⁴¹³ Az államtitkár, aki 1884-ben végül elindult ugyanitt a jelöltségért, 1881-ben még elutasította a felkérést. Erre a kerületi szabadelvű végrehajtó bizottság, ismét Grósz Sándor indítványára elhatározta, hogy:

„ (...) tekintettel Hoffmann Pál programbeszédére, melyben esetleg a jelenlegi kormánynak támogatása is kilátásba helyeztetik, a külön képviselőjelölt felállítását ez idő szerint annál is inkább mellőzendőnek véli, a mennyiben a személyharcz terére a polgárok közti egyetértés és béke fentartása érdekében – áttérni, magát hivatva nem érzi.”⁴¹⁴

És valóban, a kormánypárti *A Hon* ettől fogva viszonylag megértőnek bizonyult a mérsékelt ellenzéki Hoffmann Pállal szemben, beszámoló beszédét szinte már kormánypártinak ítélték, és arra jutottak, hogy Hoffmann ügyesen kelt bizalmat ellenzékiben és kormánypártiban egyaránt.⁴¹⁵

A Belvárosban azonban a kampány során sem merült fel a Szabadelvű Pártot támogató jelölt állítása, helyi kormánypárti mozgolódásnak sem volt nyoma. *A Hon* mégsem bánt kesztyűs kézzel Királyi Pállal, sőt, míg Királyi programadó beszédének kormányt bíráló mozzanataira hívta fel a figyelmet, a függetlenségi jelölt programadó beszédét szinte meg is dicsérte.⁴¹⁶

⁴¹¹ *Egyetértés* 1881. június 3. 6.

⁴¹² *Pesti Napló* 1881. április 3. Reggeli kiadás 1. A lap Luczenbacher közmunkatanácsai státusát pontosan írta le: Tiszti címtár 1879: 308. Államvasúti igazgatósági tagságáról azonban sem az 1879-es, sem az 1884-es tiszti címtár nem tud. Tiszti címtár 1879, Tiszti címtár 1884.

⁴¹³ *A Hon* 1881. június 2. Reggeli kiadás 2. A VII. kerületi szabadelvűek eredetileg május 15-re hirdették meg alakuló közgyűlésüket, de olyan kevesen jöttek el, hogy Grósz Sándor indítványára újat hívtak össze. *A Hon* 1881. május 16. Reggeli kiadás 1.

⁴¹⁴ *A Hon* 1881. június 11. Reggeli kiadás 2.

⁴¹⁵ *A Hon* 1881. június 12. Reggeli kiadás 1.

⁴¹⁶ Királyi Pál 1881. június 18-án a Hungária Szálló nagytermében elmondott beszámoló és programadó beszédében bírálta a kormányt, tiltakozott az ellen a vád ellen, hogy a mérsékelt ellenzékiek csak

Ennek ellenére feltételezhető valamiféle egyezség a kormánypárt és a Királyi-párt között. Ennek a feltételezésnek a szavazásról tudósító függetlenségi sajtó hangot is adott:

„A kormányhivatalnokok így pl. a távirda-postatisztek főnökeik vezetése alatt tömegesen jöttek szavazni Királyira, mi annak az elterjedt hírek valószínűsége mellett bizonyít, hogy több mérsékelt ellenzéki jelölt támogatása érdekében a kormánypárt e párttal egyezséget kötött. Mindamellett az igazság érdekében konstatálnunk kell azt is, hogy akadt egy-két oly bátrabb államhivatalnok is, ki Havasra szavazott. A városi tisztviselők nagy része Királyi mellett, egy nem kevésbé jelentékeny rész azonban a Királyi, a mindenható város atyja ellen szavazott. A belvárosi nagykereskedők, kik tudvalevőleg egy időben megkísérelték külön kereskedő párt alakítását, többnyire nem szavaztak, s csak azon esetre ajánlották fel szavazatukat Havas Sándor támogatására, ha ezekkel döntöttek volna.”⁴¹⁷

Maga a választás a legteljesebb nyugalomban zajlott le, karhatalomnak nyomát sem lehetett látni. Mint a napközbeni részeredményekből is látható, Havas Sándor a nap folyamán sosem közelítette meg Királyi Pál eredményeit. (12. táblázat). A függetlenségi eredménnyel azonban elégedett volt mind az *Egyetértés*, mind a *Függetlenség*, hiszen 1878-ban Irányi csak 27 szavazatot kapott.

A belvárosi választás kapcsán jelent meg az alábbi „kis színes” a *Függetlenség* című lapban:

„A IV. kerületben nem volt nagy ágítáció. A kormánypárt ott fel se mert állítani kandidatust. Korruptzióról itt tehát nem is igen lehet szó. De jellemző a habarék pártelnökének eljárása, és azért itt meg akarjuk örökíteni. Professor Ney Ferenc ur előtt megjelent két választó. Mindkettőnek neve Horváth Lajos; csakhogy az egyik szűcs, a másik asztalos volt, mindkettő Havasra szavazott. Midőn Horváth Lajos az asztalos szavazatát bejelenti Ney ur fürkésző szemeit az üvegen át reá mereszti ezen szavakkal: Hiszen maga már itt volt és szavazott.

– A másik Horváth Lajos szűcs volt, kérem alássan, felelé a választó.

– Ezen kérdés igen fontos, és miután én nem vagyok kompetens annak eldöntésére, ön nem szavazhat, volt azután Ney Ferenc professor ur bölcs válasza.”⁴¹⁸

személyes politikát úznének, közölte továbbá, hogy ezután is mérsékelt ellenzéki lesz. *Pesti Napló* 1881. június 19. Reggeli kiadás 1–2, 1881. június 20. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1881. június 19. Reggeli kiadás 2. Havas Sándor június 16-án a fővárosi iparosok körének nagytermében, a Ferenciek Bazárjában Magyarország függetlenségéről, az önálló vámterületről, a magyar nemzeti bankról, az önálló magyar hadseregről, illetve az ipartörvény revíziójáról és Budapest uralkodói székhelyé fejlesztéséről osztotta meg a választókkal elképzeléseit, azaz a szokásos függetlenségi tematikát vezette elő, de külön hangsúlyozta, hogy az ő kiválasztásával az ipart és kereskedelmet érte megtiszteltetés. A kormánypárti lap reakciója ehhez képest ez volt: „A beszéd tetszett.” *A Hon* 1881. június 17. Reggeli kiadás 1. Lásd még: *Függetlenség* 1881. június 17. 1.

⁴¹⁷ *Egyetértés* 1881. június 25. 2. (Kiemelés az eredetiben.) Az említett, Erney Gyula kereskedő vezetésével működő kereskedőpárt már április végén feloszlott. *Egyetértés* 1881. április 30. Melléklet 2. Maga Erney Gyula, aki 1878-ban még Királyi Pál szavazója volt, 1881-ben valóban nem szavazott. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. és 1881. évi szavazási listák, IV. választókerület).

⁴¹⁸ *Függetlenség* 1881. június 26. 1.

A névjegyzékek és a szavazási listák áttekintése alapján e történet, ha meg is történt, legalábbis helytelen adatokkal jelent meg a lap hasábjain. Valóban szerepelt két Horváth Lajos a névjegyzéken, és az egyiküknek be is jegyezték egy voksot Havas Sándorra, de esetükben egy cipészről és egy tanítóról van szó. Azonos nevű asztalos és szűcs pedig nem szerepel a névjegyzéken. Ha azt feltételezzük, hogy a névre emlékezett vissza rosszul a tudósító, találhatunk ugyan egy Szabó József nevű szűcsöt, és egy másik Szabó Józsefet, aki háztulajdonosként szerepelt, és akinek nem sikerült a foglalkozását pontosítani, de mellettük volt egy Szabó József nevű női szabó is. Hármójuk közül egyvalaki Havas Sándorra, egyvalaki pedig Királyi Pálra szavazott. A történet azonban két azonos nevű választóról szól. Horváth József néven hat választó is szerepelt a jegyzéken, köztük egy szűcs, egy cipész, egy főszámvizsgáló, valamint három háztulajdonos. Ilyen névvel azonban csak egyetlen szavazatot adtak le, méghozzá éppen Királyi Pálra. A történet így leginkább a korabeli sajtóban megjelenő történetek forrásértékére világít rá – igaz, a választási elnök valóban a Királyi Pált támogató Ney Ferenc reáliskolai igazgató volt.

Belváros, 1884

1884-ben sem indult deklaráltan kormánypárti jelölt a Belvárosban. Viszont immár szó sem volt arról, hogy a kormánypárt legalább informálisan támogassa Királyi Pált. Ehelyett egy sajátos megoldás született: gróf Zichy Jenő – aki addig Székesfehérvár pártonkívüli képviselője volt – indult el itt, szintén pártonkívüli jelöltként.⁴¹⁹ A kormánypárti *Nemzet* Zichy felé mutatott szimpátiája mutatja viszont, hogy ő gyakorlatilag mégis a Szabadelvű Párt támogatását élvezte. A *Pesti Napló* meg is vélte találni azt a mozzanatot, amikor kiderült, hogy melyik a jelölt mögött álló párt. Ez már a gróft jelölő 1884. március 30-ai gyűlésen bekövetkezett, amikor dr. Preyer (Preuer) Hugó ügyvéd ekképpen érvelt Zichy megválasztása mellett:

„Preuer ugyanis, miután örvendezett rajta, hogy a belvárosban a politikai indolencia megszűnt, mit mutat a megjelentek száma, hogy felkelt a polgárság egy bizonyos klikkuralmat megtörni, kijelentette, hogy képviselőjük nem lehet politikai pártnak uszályhordozója. De – folytatá – különben is csak egy párt van, a kormányé, a többi csak frakció, és így nem csoda, ha a kormány tartózkodik a reformoktól, melyet maga is

⁴¹⁹ A *Nemzet* számításai szerint az egész országban mindössze tíz jelölt lépett fel pártonkívüliként. *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 1. Zichy Jenő, aki 1880-tól az Országos Iparegyesület elnöki posztját is betöltötte, korábban Deák-párt képviselő volt. Élete későbbi szakaszában megjárta mind a kormánypárt, mind a függetlenségi ellenzék országgyűlési képviselőcsoportját is.

jónak lát, megbénítja kezét az a körülmény, hogy ha elesik, nincs kire bizni a kormány gyepőlójét, mert nincs, ki tőle átvehetné.”⁴²⁰

A lap nem is habozott levonni a konklúziót: „Itt van felállítva az az arany híd, melyen a pártonkivüliségből kényelmesen át lehet sétálni a kormány kebelébe.”⁴²¹

Zichy június 4-én tartotta programbeszédét a Hungária Szálló nem nagy, de választókkal és nem választókkal zsúfolt udvarán. A *Pesti Napló* értelmezése szerint a beszédből egyértelműen kiderült, hogy a jelölt:

„ (...) kormánypartis fejtegette az okokat, miért az? Szélső baloldali nem lehet, mert e párt figyelmét – szerinte – elkerüli a pragmatika szankció. A mérsékelt ellenzéknek a gróf úgy suttyomban azzal gyanúsítja, hogy a honvédséget a közös hadseregbe akarja olvasztani. (!) »Az igazság, szeretet és méltányosság« kényszeríti őt arra, hogy a kormánypart által tett jó dolgokat elismerje, de nem léphet a pártba, mert ő az önálló vámterület híve.”⁴²²

A Zichy-párt magát amúgy az iparosok és a kereskedők érdekképviselőiként tüntette fel.⁴²³ Ezt karikírozta ki egy, még a kampány kezdetén megjelent röpirat, *Puttonba az ipargróffal* címmel, amely – noha a Királyi-párt félig-meddig elhatárolódott a pamflettől – egyértelműen, érdemeit magasztalva, az 1884-ben újra mérsékelt ellenzéki színekben induló Királyi Pál mellett agitált, felróva Zichy parlamenti szavazásainál jelentkező tényleges kormányhűségét, amit a névtelen szerző méltatlannak talált Deák Ferenc örökségéhez.⁴²⁴ Az „ipargrófot” támadó röpirat és a Királyi-párti sajtó végül mégis az ipar és a kereskedelem jelöltjeként skatulyázta be Zichyt,⁴²⁵ e kapcsolatot viszont a jelölt tiszteletére június 11-én adott lakoma felszólalói is büszkén vállalták.⁴²⁶

⁴²⁰ *Pesti Napló* 1884. március 31. Reggeli kiadás 1.

⁴²¹ *Pesti Napló* 1884. március 31. Reggeli kiadás 1.

⁴²² *Pesti Napló* 1884. június 5. Reggeli kiadás 2.

⁴²³ Ezt a *Pesti Napló* úgy igyekezett cáfolni, hogy a Zichyt jelölő, március 30-ai gyűlés összetételét elemezve arra jutott, hogy ugyan voltak jelen iparosok és kereskedők is, de a többséget a hivatalnokok tették ki. *Pesti Napló* 1884. március 31. Reggeli kiadás 1. A megjelent választók hasonló összetételéről számolt be a *Függetlenség* is Zichy május 4-ei, szintén a Hungária Szállóban rendezett gyűlése kapcsán. *Függetlenség* 1884. május 5. 1. Másutt még úgy vélte a *Függetlenség*, hogy Zichy támogatói szatócsok, pálinkások és kávések. E szakmák felemlegetése azonban lehet, hogy az ekkorra már tetszőleges téma kapcsán antiszemita kirohanásokra képes lap Zichytől való távolságtartását volt hivatott kifejezni csupán. *Függetlenség* 1884. április 28. 1. A *Nemzet* szerint a választás napján többségében kereskedők szavaztak Zichyre. *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

⁴²⁴ Puttonba az ipargróffal 1884. A röpirat híressé válása a Zichy-pártot is ellenröpirat kiadására készítette: Ingen! Válasz a „Puttonba az ipargróffal” című röpiratra 1884. Már a kampány korai szakaszában az első röpirat terminológiáját felhasználó, de Királyit is bíráló függetlenségi kortesnóta is megszületett – ekkor még egyáltalán nem volt biztos, hogy lesz függetlenségi jelölt is a kerületben. (1. sz. melléklet.) *Függetlenség* 1884. május 5. 1.

⁴²⁵ A *Pesti Napló* például így értékelt: „ (...) itt országos képviselőválasztásról lévén szó, őszintén szólva, az iparosok számára külön jelöltet állítani a belvárosban épp oly ferde dolog, mint ahogy nekik itt külön képviselőjük nincs. A képviselő mindnyájunké osztálykülönbség nélkül.” *Pesti Napló* 1884. április 7. Reggeli kiadás 1.

⁴²⁶ Ezen a Hungária Szálló dísztermében nagy tömeg részvételével tartott rendezvényen került sor a zsidó választók külön megszólítására is. Beszélt Bak (Back) Izrael rabbi, továbbá „Brünauer Lipót a zsidó

Az 1884-es belvárosi kampány legérdekesebb jelensége az volt, hogy itt a kormánypárthoz közelebb álló Zichy-tábor vádolta a Királyi-pártot a választók hatalmi pozícióból történő zsarolásával, amikor Királyi Pál városházi és kerületi befolyására utalva, elsősorban a fővárosi tisztviselőkre gyakorolt pressziót, illetve a kerületi elöljáróságon folytatott kampányt tette szóvá:

„Mondhatom rendszeresen járnak el, mert hajnaltól délig arra kapacitálnak, hogy szavazzunk, déltől estig arra, hogy hát ne szavazzunk legalább senkire. (...) Fenyegetik a cipészt, hogy nem csináltatnak cipőt, a trafikost, hogy másutt veszik a havannát, a kávést, hogy másutt iszszák a kapuczinert, az ügyvédet, hogy másnál vesztik el pöreiket, az orvost, hogy más által gyógyittatják drága énjöket, a fővros (sic!) részére dolgozó iparost, hogy elveszti a fővárosi munkát, a magánintézet számára dolgozót, hogy elveszti az intézetet.”⁴²⁷

Az utolsó pillanatban, 1884. június 9-én döntötte csak el a Függetlenségi Párt, hogy a Belvárosban ismét megméretik magukat. A Hungária Szálló egyik különtermében megjelent 50–60 választó inkább csak jelképes döntést hozhatott, tudván, hogy jelöltjüknek úgyszólván esélye. A hozzászólók végül az önálló jelöltállítás mellett álltak ki, erre a kerületi pártelnök, Irányi Dániel Degré Alajost javasolta. Ezután maga Degré is elvállalta az esélytelen jelöltséget.⁴²⁸ Elindultak tehát jelöltek anélkül is, hogy kampányt folytattak volna (akárcsak maga Irányi Dániel ugyanitt hat évvel korábban): Degré csekély számú választója még pártjelvényt sem viselt a választás napján.⁴²⁹ Az erőteljes kampány után maga a választás is a kerületben meglepő izgatottsággal kezdődött meg:

„A belvárosi választás idén zajosabban, lelkesedettebben kezdődött, mint az előző alkalmakkor. A Királyi-párt a városház utca 4-ik számú ház udvarán, a Zichy-párt a régi posta-utczában, a 11. sz. házban, a Schodel vendéglőben gyülekezett a kora reggeli órákban. A bemenetet mindkét helyen kortesek állták el, a Királyi-párti kortesek nemzeti színű kokárdát s rózsát, a Zichy-pártiak havasi gyopárt osztogatva a választóknak. A Zichy-párt reggeli ½8 órakor már anyira megtöltötte az említett helyiséget, hol cigánybanda húzta a Rákóczyt, hogy az egybegyűlt választók nagy része kiszorult az utcára.

Innen a menet, lobogókkal, virágosan, tuláradó lelkesedéssel éltetve gróf Zichy Jenőt, a régi

választópolgárok nevében üdvözli Zichyt, ki ép oly távol áll az antiszemitismustól, a mily közel a megválasztásához.” *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.) Brünauer Lipót nem szerepel az azévi belvárosi névjegyzéken, ő esetleg azonos lehet Brünauer Endre tókéssal.

⁴²⁷ A *Nemzet* idézte így Mátyus Arisztid ügyvédnek, a Zichy-párt egyik főkortésének egy banketten elmondott beszédét, melyet annak apropóján tartottak 1884. május 24-én a Hungária Szálló dísztermében, hogy Zichy Jenő valóságos belső titkos tanácsos lett. *Nemzet* 1884. május 25. Reggeli kiadás 2. A Zichy-párt szerint a választási bárcák kiosztói hivatalos tevékenységük közben is Királyi-párti agitációt folytattak a kerületi elöljáróságon. *Nemzet* 1884. június 8. Reggeli kiadás 2.

⁴²⁸ *Függetlenség* 1884. június 10. 2; *Pesti Napló* 1884. június 10. Reggeli kiadás 2. Degré Alajos ügyvéd, író, országgyűlési képviselő is 1848-as szerepe révén vált közismertté. Degré Alajos, aki utoljára 1881-ig volt a képviselőház tagja, sem ekkor, sem később nem szerzett mandátumot, legalábbis az Országgyűlés almanachjaiban nem szerepel.

⁴²⁹ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1. Ezzel szemben nemzeti színű csokrot viseltek a Királyi-, fehér virágot a Zichy-párti szavazók.

városházára vonult, hol időközben megjelentek a Királyi- és Degré-pártiak is. A vegyes színezetű csoportok a széles ódon lépcsőn fölhaladva, oly illendő éljenést rögtönöztek, hogy megrengettek bele a folyosók. Fönt a nagy tanácsteremben ember ember hátán tolongott, várva a választási elnök, dr. Ney Ferenc megjelenését, ki e tisztet most harmadizben tölti be.”⁴³⁰

A Zichy-párt kortesei kezdettől fogva kocsikon is hozták a választókat.⁴³¹ A választási izgalmakat fokozta, hogy – az egyébként IV. kerületi választó – Thaisz Elek személyesen felügyelte a végül teljes nyugalomban lefolyt választási procedúrát:

„Thaisz Elek főkapitány fönt a teremben diszruhában járt-kelt, figyelemmel kisérvén a szavazás lefolyását, mely a legszebb rendben, a kerület művelt közönségéhez méltó módon folyt le, a rend fenntartására nem volt szükség katonaságra vagy rendőrségre.”⁴³²

A szavazáson mindvégig Zichy vezetett, Királyi Pálnak nem volt esélye megszorítani őt.⁴³³ A kampányt sem folytató Degré Alajos pedig nem tudta megismételni Havas Sándor 1881-es előretörését, a függetlenségi választók újra törpe kisebbséggé váltak a kerületben. (13. táblázat).⁴³⁴

⁴³⁰ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴³¹ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1.

⁴³² *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2. Thaisz Elek a szavazási lista szerint egyébként a vesztes jelöltre, Királyi Pálra voksolt. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1884. évi szavazási listák, IV. választókerület). A rendőr-főkapitány közben a VII. kerületi választás helyszínén is megjelent. Kövér 2011: 669.

⁴³³ Tanulságos, hogy a szavazási listán, ahol általában két-három hasonló foglalkozású, a voksolási procedúrát feltehetően együtt végigvizsgáló választó helyett ekkor a Nemzeti Színház művészeinek egy egész különítménye adta le egyszerre a szavazatát: Németh Elek, Ráczy Gyula, Lang Fülöp, Fektor Ferenc, Scharf Róbert, Sándory Ignác és Talián János mellett az esetleg hozzájuk tartozó Stoll Péter énekmester (aki az 1878. és 1881. évi névjegyzékeken szintén nemzeti színházi tagként szerepelt) és Szuk Lipót zenetanár adták le együtt Zichy Jenő melletti voksukat. Valamivel később ráadásul Káldy Gyula, Gassi Ferenc, Gobbi Alajos, Hajós Zsigmond, Faludy Antal és Csepregi Lajos nemzeti színházi tagok is együtt voksoltak, szintén mind Zichy Jenőre. Különös, hogy míg a Józsefvárosban voksoló színészek jellemzően a függetlenségi jelöltet, Irányi Dánielt támogatták, a Nemzeti Színház IV. kerületben választó színészei a kormány favoritjára voksoltak. Horváth J. András a színészek választói magatartása kapcsán a népszínmű-játszás hagyományaira, a színpadi és privát élet határának elmosódottságát gyanította a függetlenségi érzelmek mögött. Lehet, hogy ez a Népszínház Józsefvárosban lakó tagjaira igaz is volt, de az előkelőbb Nemzeti Színház belvárosi lakói más attitűdökkel rendelkeztek. 1884-ben a húsz belvárosi nemzeti színházi tagból tizenhatan voksoltak, valamennyien Zichy Jenőre. Ez a korábbi választásokon sem volt másképp: 1881-ben négyen voksoltak Királyira és hárman Havas Sándorra, 1878-ben pedig az első fordulóban ugyan Királyi Pál kapott három voksot, de Havas Ignác tízet, a második fordulóban pedig mind a 13 voksoló színész már Havas Ignácra szavazott. Horváth 1998: 507; BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IV. választókerület).

⁴³⁴ A sajtóban eltérés mutatkozott abban, hogy 995 vagy 996 szavazatot kapott-e Zichy. A szavazási íveken valóban 996 szavazatot adtak le Zichyre, de csak 995 érvényes szavazatot számoltak össze. Ennek oka az volt, hogy Engel M. A. 68 éves, a Deák Ferenc utca 5. szám alatt lakó szerszámkereskedő helyett fia szavazott le, mivel az apa időközben elhalálozott. E tényről a szavazatszedő küldöttség utólag értesülve, a szavazási listán a név mellé bejegyezték, hogy „meghalt,” és a visszautasítottak – egyébként ebből az egyetlen tételből álló – jegyzékén magyarázták meg ezt a furcsa helyzetet. Mindebből kifolyólag én sem vettem figyelembe ezt a szavazatot. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, IV. választókerület), 2. nagydoboz (1884. évi szavazási listák, IV. választókerület).

Terézváros, 1878

Az 1875-ös választásokon a még az egész Terézvárosra kiterjedő akkori V. (a későbbi VI. és VII.) választókerületben Falk Miksával szemben Horn Edét választották meg képviselőnek. Horn Ede azonban még 1875 novemberében meghalt, ezután 1878-ig a kormánypárti Schwarcz Gyula volt a városrész képviselője.⁴³⁵ Ő 1878. június 29-én mondta el beszámoló beszédét, de újabb jelöltsége itt nem merült fel.⁴³⁶ Az új VI. választókerületben ekkor sok potenciális jelölt neve felmerült, annak ellenére, hogy itt először még megalakult a valamennyi választó által megválasztott 200-as, illetve a jelölt kiválasztására felállt 31-es kijelölő bizottság. Ez utóbbi 1878. július 3-án tartott ülésén 22 főnyi szótöbbséggel gróf Szapáry Gyula jelöltségét javasolta a 200-as bizottságnak.⁴³⁷ A kerületi választók egységének megbomlását már előrevetítette, hogy már július 2-án Mérő János ügyvéd lakásán terézvárosi választók és nem választók egy csoportja megnevezett egy jelöltet – az eseményről tudósító *Pesti Napló* azonban nem fedte fel a jelölt kilétét.⁴³⁸ Másnap, a 31-es bizottság álláspontját figyelmen kívül hagyva, ellenzéki választók dr. Faludy Géza lakásán Helfy Ignác jelölését határozták el.⁴³⁹

A következő napokban azután egyre-másra jelentek meg az új jelöltek. Kiderült, hogy a 31-es bizottságban jócskán alulmaradt Radocza-párt szándékai is komolyak.⁴⁴⁰ Emellett Bobula János pártja – noha jelöltjük újra meg újra visszautasította a jelöltséget – szintén megkezdte kampányát.⁴⁴¹ A Szapáry-párt július 12-én tartott értekezletén azután

⁴³⁵ Schwarcz Gyula megválasztásának körülményeiről lásd: Szabó 1999: 73.

⁴³⁶ *A Hon* 1878. június 30. Reggeli kiadás 1. A *Vasárnapi Ujság* szerint a VII. kerületi részen vetődött fel Schwarcz újraindítása. *Vasárnapi Ujság* 1878. július 7. 432.

⁴³⁷ A 31-es bizottságban az 1872-ben már terézvárosi mandátumot szerzett helyi honorácior, Radocza János mellett voksolt Gardos Károly és Adler Zsigmond, a függetlenségi Helfy Ignácra pedig Chorin Zsigmond. *Pesti Napló* 1878. július 4. Reggeli kiadás 3.

⁴³⁸ *Pesti Napló* 1878. július 3. Esti kiadás 1. Az egyetlen ellenzéki jelölt, Helfy Ignác a Lövdében 1878. július 17-én tartott, már említett gyűlésen elmondott programbeszédében a vámszerződés megújítását és a Törökország szétszabdolásában való részvételt róta fel a kormány két fő bűnéül. *Egyetértés* 1878. július 18. 2. Programbeszédét 1878. július 23-án este a Nagymező utcai párthelyiségben tartott közös vacsorán a kisiparosok és a főváros érdekében végzendő tevékenységének bemutatásával egészítette ki. *A Hon* 1878. július 23. Reggeli kiadás 7.

⁴³⁹ *Egyetértés* 1878. július 4. 2; *Pesti Napló* 1878. július 4. Reggeli kiadás 3. Helfy Ignác szintén '48-as múlttal 1869-ben az egyik első – igaz kikeresztelkedett – zsidó honatya lett a képviselőházban.

⁴⁴⁰ Eközben a még nem eléggé szétvált Terézváros másik választókerületében is felmerült Radocza jelöltsége. *Vasárnapi Ujság* 1878. július 7. 432.

⁴⁴¹ Bobula összesen háromszor utasította vissza a jelöltséget, az egyöntetű kerületi támogatás hiányára hivatkozva. Kálnoki 1879: 56. Bobula János (Ján Nepomuk Bobula) építész korábban még a szlovák nemzetiségi mozgalomban játszott vezető szerepet, de ekkorra ebbéli tevékenységével teljesen felhagyott, és inkább a Terézváros egyik meghatározó, a Terézvárosi Klubhoz kapcsolódó klikkjét irányította. Múltjában turkálva az ellenjelöltek részéről pánszlávizmussal is megvádolták, az őt védő pamflet jelentős része az általa korábban szerkesztett *Slovenské Noviny* című lapból vett fordításokkal próbálta e vádakát cáfolni. Kálnoki 1879: 84–169. A képviselőházba Bobula végül csak 1892-ben jutott be a lublói választókerületből. Országgyűlési Almanach 1892: 199. Bobula Jánosról lásd még: Halász

kiderült, hogy jelöltjük nem vállalja a megmérettetést a VI. kerületben. Ennek ellenére a résztvevők úgy döntöttek, nem csatlakoznak a már megalakult Helfy-, Radocza- és Bobula-pártok egyikéhez sem, hanem továbbra is önálló jelölt felléptetésében gondolkodnak.⁴⁴² Néhány nap alatt, július 15-ére meg is találták új jelöltjüket, Podmaniczky Frigyes személyében, aki el is fogadta a felkérést.⁴⁴³ Ekkor tehát úgy tűnt, a függetlenségi Helfy Ignác mellett három szabadelvű párti jelölje is lesz a kerületnek.

A Radocza-párt július 15-ei gyűlésén Gardos Károly elnök azt állította, hogy „Radocza pressiót a Szapáry-pártra soha nem akart gyakorolni, ő csak akkor lépett föl, mikor már biztos forrásból értesült, hogy a gróf a jelöltséget el nem fogadja.”⁴⁴⁴ Ugyanezen a gyűlésen Adler Zsigmond orvos összegezte a kerületi kormánypárti belviszály általa feltételezett indítékát:

„Mindennek csak az az oka, hogy a Lipótvárosból fiatal ügyvédek jönnek át, kik azt hiszik, a VI. kerület az ő szereplésüknek alkalmas színhelye. (...) Szeretett volna ő is iparosjelöltet, bár maga lateiner, hanem ilyen alig található elegendő jelenleg.”⁴⁴⁵

Azt viszont nem árulta el, Bobula Jánost miért nem tartja alkalmas jelöltnek. A Bobula-párt ugyanis jelöltjét éppen „a polgári osztály és az ipar képviselőjének” tekintette.⁴⁴⁶ A VI. kerületi Klubban július 15-én tartott gyűlésen sajátos módon nem a jelölt hirdette meg a párt programját, hanem dr. Rosenberg Lajos ügyvéd, a párt elnöke.⁴⁴⁷ A program a polgári elemek, az anyagi érdekek, az ipar és a kereskedelem előmozdítását tekintette a jelölt fő feladatának.⁴⁴⁸

Radocza Jánost is „iparos” jelöltként pozicionálták.⁴⁴⁹ Ő 1878. július 21-én a Lövdében „igen kevés számú hallgatóság előtt” szabadelvű, de igen független polgárként mondta el programbeszédét. Radocza leszögezte, hogy őt előkelő körök kegyei nem

1998.

⁴⁴² Az ülésen Tenczer Pál kirohanást intézett Bobula János ellen, ami a jelen lévő Bobula-pártiakban heves dühkitöréseket eredményezett. *Ellenőr* 1878. július 13. Reggeli kiadás 1; *Egyetértés* 1878. július 13. 2.

⁴⁴³ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4; *Egyetértés* 1878. július 17. 2.

⁴⁴⁴ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4.

⁴⁴⁵ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4. Az nem egészen világos, hogy melyik pártra célzott Adler Zsigmond. A kerületben szavazó ügyvédek közül a legtöbben – öten – a szintén ügyvéd Radoczára szavaztak, ahogy végül maga Adler is. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VI. választókerület).

⁴⁴⁶ *A Hon* 1878. július 14. Reggeli kiadás 2. Bobula János kifejezett iparos érdek-képviselői jelöltségét bizonygatta az őt védő, de csak 1879-ben megjelent, már említett pamflet: Kálnoki 1879.

⁴⁴⁷ Szabó Dániel az 1872-es fővárosi választási programokat elemezve két modell keveredését mutatta be: az egyik, amelyben a jelöltek programjai közül választanak a választók, a másik pedig az, amelyben választópolgárok egy csoportja keres céljaik képviselőjére alkalmas jelöltet. Szabó 1998: 51.

⁴⁴⁸ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4.

⁴⁴⁹ *Egyetértés* 1878. július 11. 2. Radocza János, a Terézvárosnak a Benkert Klub, illetve a VI.-VII. Kerületi Kör köré szerveződő klikk egyik meghatározó alakja egyébként ügyvéd volt, tehát személyében nem képviselte az iparosokat.

támogatják.⁴⁵⁰ Szabadelvű pártisága ellenére sem kívánta feladni azt a jogát, hogy a kormányt bírálja és ellenőrizze. A következő országgyűlés teendőinek felsorolása, a keleti kérdésben az érzelmi politizálás elutasítása, a főváros és a kerület érdekeinek megtartása szerepelt még programpontjai között.⁴⁵¹

A Podmaniczky-párt vádolta meg végül a kerületi előljáróságot, hogy ott a választói igazolvány (bárcák) kiosztásakor az egyik (meg nem nevezett) jelölt mellett fenyegetések és ígéretek elegeyből álló kampány folyik. Ezt Zettner Ede kerületi előljáró élesen visszautasította.⁴⁵² Egy névtelen „VI. kerületi választó” azonban nem hagyta szó nélkül a választ, és azt bizonygatta, hogy az ismert Podmaniczky-párti választókat, azaz az olyan választókat, aki nem hajlandó a „fővárosi clique” emberére szavazni, a – házaknál korteskedő, így a hivatali eseményekre rá nem látó – Zettner helyett a bárcákat kiszolgáltató esküdtek vegzálják. Két névtelen példát is hoz az igazolvány kiadásának névelírás miatti megtagadására. Harmadik példája viszont a választói névjegyzékből alátámasztható: a levélíró arról számolt be, hogy egy Krausz nevű választónak, aki a névjegyzékben tévedésből az R betűhöz vettek fel, emiatt – mintha ő tehetne erről a hibáról – megtagadták a bárca kiadását.⁴⁵³ További vádként kortescélokra felhasználható listák készítésével is megvádolta az előljáróságot:

„A tisztelt esküdt urak ugyanis *egészen törvénytelenül* minden választótól megkérdezik, *hogy hol van a mostani lakása*, mihez semmi közük, ezt a lakást azután ők külön névjegyzékben fölveszik, mely névjegyzék kizárólagosan egy pártirodának kortesczéljaira használtatik fel és senki másnak rendelkezésére nem bocsájtatik.”⁴⁵⁴

Bobula János pártja, miután jelöltjük július 30-án véglegesen visszautasította, hogy mandátumért szálljon harcba, feloszlott, és némi vita után csatlakozott Podmaniczky Frigyes táborához.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Szabó Dániel figyelt fel arra, hogy Radoczát már 1872-es kampányában is, amikor báró Liphay Bélával versengett Jókai terézvárosi mandátumának elhódításáért, a demokrata és az arisztokrata értékrend szembeállításával a „nép fiaként” állították szembe a báróval. Szabó 1998: 48.

⁴⁵¹ *Ellenőr* 1878. július 22. Esti kiadás 2.

⁴⁵² *Ellenőr* 1878. július 26. Reggeli kiadás 1, *Ellenőr* 1878. július 27. Reggeli kiadás 3.

⁴⁵³ Krausz Mór szénáros a nyomtatott névjegyzéken valóban az R betűnél szerepel. BFL IV.1405. 4. nagydoboz (1878. évi választói névjegyzékek, VI. választókerület).

⁴⁵⁴ *Ellenőr* 1878. július 27. Esti kiadás 2. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴⁵⁵ *Ellenőr* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2. Az *Egyetértés* szerint Bobula azzal a feltétellel lépett vissza, és irányította át az általa vezetett „klikk” szavazóit Podmaniczky táborába, hogy másutt, egy erdélyi választókerületben a kormánypárt mandátumot szerez neki. Ott azonban nem sokan akadtak, akik rá szavaztak volna. *Egyetértés* 1878. augusztus 9. 2. Ezt a magyarázatot erősítette meg a magát Bobula barátjának mondó Kálnoki Henrik is, aki szerint az ügyletre Zichy-Ferraris Viktor, majd személyesen Gorove István beszélte rá Bobulát. Kálnoki azt is megadta, hogy a fiaskó színhelye a szászvárosi választókerület volt. Kálnoki szerint Bobula arra, hogy megvezették, már a választások előtt rájött, hívei mégsem fordultak szembe egységesen a Podmaniczky-párral, hanem vagy semlegesek maradtak, vagy ki-ki lelkiismerete szerint szavazott (maga Bobula végül nem adott le szavazatot). Kálnoki 1879: 63–66;

Podmaniczky Frigyes augusztus 1-jén a Terézvárosi Klubban mondta el programbeszédét, melyben elsősorban az ország pénzügyi nehézségeit ecsetelte, és azt bizonygatta, az európai válságból Magyarország más országokkal összehasonlítva nem is jött ki annyira rosszul. A keleti kérdésben pedig a reálpolitikai lehetőségek figyelembe vételét ajánlotta.⁴⁵⁶ A választás napján azután Podmaniczky előnye mindvégig megkérdőjelezhetetlen maradt. (14. táblázat.)

Terézváros, 1881

1881-ben ugyanazok a szereplők játszottak kulcsszerepet a választások kapcsán a Terézvárosban, mint három évvel azelőtt. Radocza János volt például Busbach Péter első számú ajánlója, dr. Faludy Géza Helfy Ignácé, a választási elnök pozícióját ismét Mérő János töltötte be.⁴⁵⁷

A kormánypárti jelölt viszont új, de a kerületben nem ismeretlen személy lett. Ennek előjeleként a VI. és VII. kerületi körben tartott, az eddigi képviselőt felléptetni szándékozó jelöltállító gyűléssel egy napon, 1881. március 27-én a régi államvasúti indóházban tartott sokkal népesebb gyűlés párthovatartozás megállapítása nélkül abban maradt, hogy más jelöltet keres az ellenzék által is elismert kvalitásokkal rendelkező Podmaniczky helyett.⁴⁵⁸ Budapest közönsége már megismerhette ugyanis – az egyébként a Lipótvárosban lakó – Busbach Péter ügyvédet a fővárosi közgyűlés ülésein, az utolsó években ráadásul határozottan ellenzékiként.⁴⁵⁹ Az *Egyetértés* szerint még 1881 márciusában is a társas ellenzék programjának szerkesztésében azért nem vett részt, mert közelebb állt a függetlenségi párthoz.⁴⁶⁰ A helyi mérsékelt ellenzéki választók pedig még április elején is úgy tudták, Busbach az ő jelöltjük lesz – állítólag ezt maga Busbach sem cáfolta meg.⁴⁶¹ Ennek ellenére végül a kormánypárt jelöltje lett – egy megtért jelölt mindig fontosabb, indokolta az ellenzéki lap a döntést.⁴⁶²

BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VI. választókerület).

⁴⁵⁶ *Ellenőr* 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 2–3.

⁴⁵⁷ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

⁴⁵⁸ *Pesti Napló* 1881. március 28. Reggeli kiadás 2.

⁴⁵⁹ Busbach Péter (1827–1905) ügyvéd, 1849-ben honvédszázados, fővárosi közgyűlési tag, a budapesti magyar–német evangélikus egyház főfelügyelője, 1881-től 1892-ig a Terézváros, majd 1896-ig szülőföldje, a Tolna megyei kölesdi választókerület képviselője. Országgyűlési Almanach 1892: 204–205; *Vasárnapi Ujság* 1904. január 31. 74. Busbach neve egyébként már az 1878-as terézvárosi kampányban is felmerült képviselőjelöltként, akárcsak Bródy Zsigmondé vagy Brüll Miksáé. Kálnoki 1879: 53.

⁴⁶⁰ *Egyetértés* 1881. május 16. 1.

⁴⁶¹ *Pesti Napló* 1881. április 2. Reggeli kiadás 1.

⁴⁶² *Egyetértés* 1881. május 16. 1. A Podmaniczky-pártban eredetileg nem aratott osztatlan sikert az, hogy

Az 1881. március 27-ére a VI. kerületi választók számára összehívott értekezleten megválasztott 30-as bizottság egyhangúlag Busbachot jelölte, aki április 4-én már el is fogadta a jelöltséget. Minden elő volt tehát készítve. Ekkor, Busbach lakásán Radocza János azzal indokolta Busbach jelölését, hogy a „kerület eddigi képviselőjével megelégedve nincsen”, míg Busbach a polgárok, a főváros és a kerület érdekeit megfelelően tudja képviselni. Még azt is hozzátette Radocza, hogy nem számít, ha Busbach bármelyik 67-es alapon álló párthoz csatlakozik, mert meg van róla győződve, hogy választói érdekeit mindenképpen meg fogja óvni. Busbach válaszában azonban rögtön tisztázta, hogy hiába kapott szabad kezét pártállása megválasztásában, ő a szabadelvű párthoz fog csatlakozni, mert ott a „független vélemény nyilvánítása lehetséges”, és ott szolgálhatja legjobban hazája, a főváros és a kerület érdekeit, míg a mérsékelt ellenzék ugyan „kitűnő egyének tömörüléséből áll, de minden szorosabb kapocs nélkül”, az ilyen ellenzékieskedés pedig „meddő munka”.⁴⁶³

Míg Podmaniczky a Benkert Klubban tanyázó VI. és VII. Kerületi Körben mondta el beszámoló beszédét 1881. április 10-én, addig Busbach mellett az első társas vacsorára a konkurens helyi egyesületben, a Terézvárosi Klubban került sor. Itt Bobula János, a Terézvárosi Klub vezére mondta az első köszöntőt, a jelölt felszólalása után Tenczer Pál és Radocza János beszélt – utóbbi, a VI. és VII. Kerületi Kör vezetőjeként Bobulára és a Terézvárosi Klub tagjaira emelte poharát, ezzel mintegy megpecsételve a két rivális Busbach Péter személyében megtestesülő kompromisszumát. A nagy szövetséget erősítette meg az is, hogy Bobula a VI. kerületi elöljáróságra, végül Radocza a szövetséget összehozó Tenczerre emelte poharát.⁴⁶⁴

A Busbachot jelölők viszont a következő szempontokkal indokolták a jelölt kiválasztását:

„E kerületben az ipar- és kereskedelem oly kiváló fontosságú, hogy a polgároknak okvetlenül oly kezekbe kell tenni érdekeiket, a ki azok iránt érzékkel bír, s a kinek multja és működése az ipar- és kereskedelem terén oly előnyösen ismeretes. A másik szempont, a mely a választókat vezérelte, a fővárosi szempont. (...) Olyant kellett tehát kijelölni, a ki a főváros érdekeit is a szívében viseli. Busbach ilyen férfit s ő benne a párt teljesen megbízik. Ő elfogadta a jelöltséget, s kijelentette, *hogy azért csatlakozik a szabadelvű*

Podmaniczky a VI. kerületben elutasította a jelöltséget, miután Busbach már korábban fellépett, nem akarván pártviszályt szítani a kerületben. *Pesti Napló* 1881. április 7. Reggeli kiadás 2. Busbachhal sem lehetett mindenki elégedett, mert sokan ellenjelölt fellépetésében gondolkodtak. *Pesti Napló* 1881. április 8. Reggeli kiadás 2. Podmaniczky egyébként ebben az évben az ókanizsai választókerületben lett képviselőjelölt, el is nyerve itt a mandátumot. *Pesti Napló* 1881. június 28. Reggeli kiadás 2.

⁴⁶³ *Pesti Napló* 1881. április 5. Reggeli kiadás 2.

⁴⁶⁴ *Pesti Napló* 1881. április 8. Reggeli kiadás 2.

*párthoz, mert működni akar s mert ez a párt az, a hol ezt teheti.*⁴⁶⁵

A Schuster-féle vendéglőben 1881. május 1-jén megejtett jelölés során Tenczer Pál azzal érvelt, hogy bár ő maga sem szabadelvű párti, mégis Busbachra fog szavazni, mert hosszú évek során sem talált különbséget a közjogi alapon álló pártok között.⁴⁶⁶

Busbach Péter június 4-én, Radocza János „invitálására” mondta el programbeszédét a Schuster-féle vendéglő nagytermében. Beszért a vámszövetség megreformálásáról a hazai ipar és kereskedelem érdekében, az adóreformról, a közigazgatási bíróság felállításáról, a teljes értékű polgári házasság bevezetéséről. Azt állította, hogy bár tagja egy pártnak (azt nem közölte, melyiknek), de nem zárta ki, hogy esetenként nem a párttal azonos álláspontot fog képviselni.⁴⁶⁷

A függetlenségi párt által a kerületben újra felléptetett⁴⁶⁸ Helfy Ignác 1881-es programbeszéde nemcsak a szokásos függetlenségi tematikában mozgott, hanem emellett ellenjelöltje „pálfordulását” is bírálta. Mikor például a boszniai okkupáció miatt vád alá akarta helyezni a függetlenségi párt a kormányt, ennek Busbach volt a legnagyobb szószólója a fővárosi közgyűlésben, állította Helfy. Busbach programját elemezve kifejtette, hogy szerinte a jó dolgokat belőle, például a külön vámterületet, a Függetlenségi Párt képviseli. Helfy szerint Busbachról igaz az, hogy szeretné,

„ (...) hogy a felekezeti különbségekből a folyó társadalmi és törvényelötti különbségek megszüntessenek. De azért csatlakozik a kormánypárthoz, melyen ott ül Istóczy is, a ki hat éven át rendszeresen izgat a zsidók ellen s nyíltan hirdeti, hogy ő a zsidó üldözést tűzte feladatává (...) Most a választások közeledtekor azonban a kormány jónak találta benyújtani a zsidók és keresztények közti házasságról szóló javaslatot, mert meggondolta, hogy a zsidó szavazata csak annyit ér, mint másé (Derűtség.) azonban úgy intézte a dolgot, hogy az a tárgyalásról lekéssék s azután levette a napirendről.”⁴⁶⁹

Helyi sajátosságként értékelhető tehát az izraelita felekezetűek felé gyakorolt gesztus, a teljes jogegyenlőség hangsúlyozása. Egy, a Helfy-párt által kiadott közleményben továbbá helyi harcot is hirdettek a „ (...) VI. kerületben érdemetlenül előtérbe nyomuló clique ellen (...)”, melyet a választók fenyegetésével és zaklatásával

⁴⁶⁵ *A Hon* 1881. május 2. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁶⁶ *Pesti Napló* 1881. május 2. Reggeli kiadás 1. A Busbach-párt elnökei egyébként éppen Tenczer Pál javaslatára Radocza János, Pucher József és Schweiger Adolf lettek, míg jegyzőknek dr. Örley Simont, dr. Hartmann Józsefet és Futtaky Gyulát választották meg. Tenczer tehát a VI. és VII. Kerületi Körnek, illetve a volt Podmaniczky-pártnak tett engedményt azzal, hogy Radoczának, illetve a volt pártelnöknek, Pucher Józsefnek ajánlotta fel az elnöki pozíciókat, míg Bobula látványosan a háttérben maradt. A Terézvárosi Klubban már április 15-én tartottak egy gyűlést, ahol felkínálták a Podmaniczky-pártnak és annak elnökének, Pucher Józsefnek az egyesülést. *Pesti Napló* 1881. április 16. Reggeli kiadás 3.

⁴⁶⁷ *Pesti Napló* 1881. június 5. Reggeli kiadás 2.

⁴⁶⁸ Helfy a jelöltséget 1881. június 4-én fogadta el. *Pesti Napló* 1881. június 5. Reggeli kiadás 2.

⁴⁶⁹ *Egyetértés* 1881. június 10. 3.

vádoltak meg.⁴⁷⁰

A két jelölt tábora között elmélyülő ellentéteket mutatja, hogy a Helfy-párt június 11-én a Svoboda-vendéglő kerthelyiségében tartott értekezletén a Busbach-párt előző napi gyűlésén Tenczer Pál által Helfyre tett megjegyzéseken úgy felháborodott egy választó, hogy azt indítványozta, hogy „ (...) e csörgősipkás és az elvváltoztatás kánkánjában megsántult, pénzesképviselőjelöltek kukoriczáján hízó korteskáplár botrányos nyilatkozata fölött jegyzőkönyvileg fejeztessék ki a megvetés.”⁴⁷¹

A szavazás előtti nap némi zavart keltett az a hír, hogy Bobula János is fellépett, mint az ipar és a kereskedelem VI. kerületi jelöltje. „Állítólag maga Bobula volt a legjobban meglepetve, midőn egy szekér „éljen Bobula” feliratu zászlót hoztak hozzája, kérdezve, hogy hova kell vinni a „megrendelt” zászlókat.”⁴⁷² Bobula természetesen cáfolta a híresztelést. Az *Egyetértés* tudni vélte, hogy a Benkert Klub, vagyis a VI. és VII. Kerületi Kör egyik tagja állhatott az akció mögött, mert ez a klikk, noha Busbachot támogatja, nem tudja megbocsátani Bobuláéknak, azaz a Terézvárosi Klubnak, hogy ebben az évben ők, nem pedig a Kör állíthatott képviselőjelöltet.

„Nagy érdeklődés mutatkozott fővárosszerte a VI-ik kerület (külső Terézváros) választása iránt. E kerület azonban, mely oly sok ízben a legérdekesebb választási küzdelmek színhelye volt, ma nagyon csöndes. Az érdeklődés lanyha, a lelkesedés a zérus fok alatt. Csak a *Helfy*-párt táborában csillan föl a valódi lelkesedés, mert e párt tagjai a polgárság teljesen független rétegét képezik.

Elismerik ezt a választási bizottsági tagok, kik látják, hogy a Busbachisták – leginkább hivatalnokok s néhány VI. kerületi klubista – egész lanyhán csoportosulnak és gépszerűen szavaznak, míg a Helfysták határozott, férfias fellépése mindenkinek imponál. (...) A Helfy-pártból mintegy 250 aláírt választó nem érvényesítette szavazati jogát, mivel a délutáni arány már előre sejtette Busbach megválasztását és nagyon lehütötte a Helfysták reményét.”⁴⁷³

A Busbach-párt már előre, 1881. június 22-én a Terézvárosi Klubban tartott gyűlésén úgy döntött, hogy „szavazatait mindjárt a választás kezdetén tömegesen fogja beadni.”⁴⁷⁴ Ezzel ugyan lélektani nyomást lehetett gyakorolni az ellenfélre, de ennek értékét erősen lerontotta, hogy a sajtó közhírré is tette a „tervet”. Mindenesetre a szavazási részeredményeken megfigyelhető, hogy Busbach szavazói valóban már az első órában tömegesen voksoltak. (15. táblázat.)

⁴⁷⁰ *Függetlenség* 1881. június 17. 1.

⁴⁷¹ *Függetlenség* 1881. június 12. 2.

⁴⁷² *Egyetértés* 1881. június 24. Melléklet 2.

⁴⁷³ *Egyetértés* 1881. június 25. 2. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁷⁴ *Egyetértés* 1881. június 23. Melléklet 2.

Terézváros, 1884

1884-ben Busbach Péter, a kerület addigi képviselője jelentkezett először a képviselő-jelöltségre. A választók egy Bobula János és klikkje köré tömörülő csoportja viszont, antiszemitizmussal vádolva meg a jelöltet, nem fogadta el jelöltségét. A függetlenségi választók is a szakadókkal tartottak egy ideig, de végül elváltak tőlük, annak ellenére, hogy később sem állítottak önálló jelöltet.

Hogyan merült fel az antiszemitizmus vádjja Busbachhal szemben? Már 1881-ben megjelent a pozsonyi izraelita hitközség tagjainak nyílt levele, amelyben antiszemitizmussal vádolták meg Busbachot:

„Évek hosszú sora óta figyelemmel kísérjük szeretett hazánk legnagyobb hitközségének, Budapestnek mikénti állapotát, mindennemű mozgalmait és legnagyobb sajnálatunkra azt vettük észre, hogy oda lent gyakran oly dolgok történtek, melyek a zsidóság becsületét nagy mértékben beszennyezik (...) A mi szent kötelességünk is benneteket figyelmeztetni oly dolgokra, melyek megtörténtek. Tudjátok, szeretett hitfeleink, midőn elődeink Egyiptomból kivonultak, Amalek, az első zsidógyűlölő reájuk rontott és nemzetünket egészen megsemmisíteni akarta; Isten, ki elődeinket az egyiptomiak kezei közül kiszabadította, megoltalmazta őket egyszersmind Amalek elől is.

A ti körötökben is, szeretett hitfeleink, Budapest főváros VI. kerületének polgárai, van egy ily Amalek, ki mindjárt azon idő után, midőn felséges királyunk és a nagylelkű magyar nemzet bennünket emancipált és hitfeleink az őket megillető jogait gyakorolni kezdék, nyilvános gyűlésben az egész zsidóságot megtámadta és a zsidókról oly dolgokat állított, melyeket mi nem felejtünk el, de nem is szabad elfelejtenünk.

E férfiu Busbach Péter ügyvéd s VI. kerületi képviselőjelölt – 1869-ben, – midőn Wahrman Mór ellenében a lipótvárosi választókerületben agy (sic!) töredék minden áron egy más felekezetbeli polgárt képviselőjelöltül óhajtott – oda nyilatkozott, hogy „a tapasztalat mutatja s fogja mutatni, hogy a zsidófelekezet még nem érett arra, hogy a Ghetto sötétjéből az emancipáció világos színvonaláig emelkedhessék, mert hiányzik nála a hazaszeretet, mely előfeltétel, hogy a magyar nemzettel egygyé forrjon.”

1876-ban ugyanezen Busbach Péter ur Budapest főváros törvényhatóságának közgyűlésén az előtérbe nyomuló handle szellemről beszélt s ez alkalommal ujjal egy zsidófelekezetű fővárosi bizottsági tagra mutatott. (...) Midőn 6 évvel ezelőtt épen ezen kerület a boldogult Horn Ede nevét irta zászlajára, akkor ez nekünk igen jól esett, mert hiszen tudjátok, hogy alig jött ő vissza hazájába, mi nevét zászlainkra irtuk és itt kapott *Horn Ede* legelőször mandatumot a magyar képviselőházba, – azért 6 év előtti tetteket igen élénk emlékezetben tartottuk és nemcsak mi, hanem az egész magyar zsidóság köszönettel tartozik nektek, hogy a zsidóságnak ily módon tudatok becsületet szerezni; legyetek ennél fogva következetesek, őriztétek meg a boldogult *Horn* emlékezetét, ne válasszatok oly egyént, ki törzsünket mint egy vallásnak testületét nyilvánosan kétszer is szidalmazta.

De azt is akarjuk fölemlíteni, hogy távol esik célunktól ezen közzétett iratunkkal azt elérni, hogy ezáltal nemzsidónak megválasztását meggátoljuk. Ezt egyáltalában nem szándékozunk, mert vallásunk arra tanít bennünket, hogy felebarátainkat testvérként szeressük (...) Kérünk benneteket, szeretett hitfeleink, hagyjátok el a zsidógyűlölők gonosz gyülekezetét és felséges királyunkat és szeretett hazánkat éltetve sorakozzatok a másik zászló alá!”⁴⁷⁵

A vád ekkor még visszhangtalan maradt a VI. kerületi választók körében, mint láthattuk, Helfy Ignác is csak azzal vádolta Busbachot, hogy Istóczy Győzővel egy párthoz tartozik. 1884-ben azonban már egészen más közhangulat uralkodott az országban, a tisztaeszlári vérvádper nyomán ekkor állt tetőpontján az antiszemita mozgalom, egy ilyen vád egészen más súllyal és kontextusban jelentkezhett. Ezért a Busbach-párt vezetése úgy döntött, a vádak nem lehet szó nélkül hagyni.

„Busbach múlt évi szeptember havában tartott beszámoló beszédének néhány mondatát olyan elferdített alakban hozták forgalomba, hogy az némely választóban tényleg azt a véleményt keltette, mintha Busbach csakugyan tett volna kifogásolható nyilatkozatokat. Az elnök tehát szükségesnek látja, hogy szólíttassék fel Busbach, nyilatkozzék e rosszakaratu ferdítések ellen.”⁴⁷⁶

A tisztázónak szánt szónoklatra a VI. és VII. Kerületi Kör központjában, a Király utca és a Nagymező utca sarkán állt Benkert Klubban 1884. május 1-jén rendezett társas vacsorán került sor.⁴⁷⁷ A beszéd fogadtatása azonban igencsak felemás lett. Busbach liberális nézeteit hangoztatta, és a *Pesti Napló* szerint a következőképpen viszonyult a tisztázandó kérdéshez:

„Beszéde folyamában továbbá kikelt az antiszemitizmus ellen, s azt határozottan elítélte. Fejtegette azután az egyes néposztályokat, összehasonlítást téve a régebbi s a mostani osztályok közt. Kiemelve az egyes osztályokat, különösen pedig a főrendiek osztályát, melynek nagy hivatása van a közélet terén, megjegyzé, hogy feladata mindenkinek, hogy a haza jólétét előmozdítsa. Az erre való törekvést különösen az iparos osztály feladatául jelzé.

Beszéde végén még egyszer visszatért az antiszemitizmus kérdésére, s így végzé szavait:

A mi hivatásunk nem az, hogy a társadalmat rétegekre bomlasztjuk fel, hanem hogy egyesítsük az államfentartás nehéz munkájában; fajok, osztályok, nemzetiségek ne elkülönítenek, hanem összeolvasszassanak. Szabad-e, helyes-e, a józan észszel összeegyeztethető-e, s mindenek felett liberális-e egy egész osztályt kizárni abból, hogy a hazát, a közjót teljes erejével szolgálja?

Egy nemzet, mely itt az óriási s többnyire ellenséges idegen népcsaládok közé elhelyezve csak egy

⁴⁷⁵ *Egyetértés* 1881. június 24. 3. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴⁷⁶ *Nemzet* 1884. április 29. Reggeli kiadás 2.

⁴⁷⁷ A Mendl István erzsébetvárosi és Radocza János terézvárosi honorácior körül csoportosuló, később Terézvárosi Casino néven ismert kör a Benkert Klub helyett 1885-re építette fel új székházát a Sugárúton. Ennek ma is álló hátsó traktusát később a Párisi Nagyáruház épületébe építették be, benne a közismert Lotz-teremmel. Eőry 2010: 103–104.

gyenge kis szigetcskét képez, a helyett, hogy magát egy rokon és önkényt csatlakozó elemmel erősíteni törekednék – az elemet eltaszitsa?”⁴⁷⁸

Az Egyetértés tudósítása a következőképpen értékelte a beszédet:

„Ezután kiterjeszkedett az agrár kérdésre és az antiszemitizmusra, de míg az agrár kérdést tüzetesen fejtegette, addig az antiszemitizmussal nagyon kurtán végzett, úgy hogy nyilatkozatához sokféle kommentárt lehet fűzni. (...) A mult idők mulasztásait említve, nagy elismeréssel említi fel, hogy a legujabb idő egy ily nagy mulasztást tett jóvá a zsidók emancipációjával.”⁴⁷⁹

A Busbach-ellenes pártot sem nyugtatta meg a beszéd. Török József köztisztviselőben álló gyógyszerész rohogott át a Busbach-féle kampányrendezvény színhelyéről az ellenpárt főhadiszállására, a Sugár úti Leikam-féle vendéglőbe. A hozzászóló Tenczer Pál szkeptikus maradt, mondván, „tudja jól, hogy a beszéd nem lehetett más, mint annak kijelentése, hogy Busbach nem antiszemita, de mindaddig, míg nem olvasta a beszédet, hitelt nem ad annak.”⁴⁸⁰ Egy másik választó, Kohn Mór még sarkosabban fogalmazott:

„Török szavaiból éppen arról győződött meg, hogy Búsbach az antiszemitizmusnak hódolt, különben nem lett volna szüksége nyilatkozni. (Zajos felkiáltások: Ugy van! Igaz!) A ki egyszer antiszemita volt, az nem lehet jó ember. A Benkert-klubban nem lehet jóvá tenni az ilyen hibát. (...) Aki egyszer antiszemita volt, az az marad.”⁴⁸¹

Az ellenpárt úgy vélte – talán azért is, hogy mégse a felekezeti kérdés legyen a kampány középpontjában –, hogy legnagyobb esélyei egy főúri származású jelölt bevetésével lehetnek. A megfelelő személy kiválasztása azonban nem volt problémamentes. Először Keglevich István gróf neve merült fel, idő előtt, mivel ő, noha egy április 21-ei értekezleten megszavazták jelöltségét, visszautasította azt. Ezután egy ifjú arisztokrata, az 1858-ban Bécsben született ifjabb gróf Festetics Pál neve jött szóba, aki viszont már el is fogadta a jelöltséget.⁴⁸² A jelölt fiatalsága azonban nem jelentett makulátlan politikai múltat: hamarosan már neki is az antiszemitizmus vádjával kellett megküzdenie. Az *Egyetértés* mégis úgy vélte, Festetics Busbachnál sikeresebben tisztázta magát:

„E párt helyzetét meglehetősen kellemetlenné teszi az a körülmény, hogy jelöltjét épen az antiszemitizmus vádja alól kell tisztázni, a miért a párt Busbachtól elfordult. Ugy látszik, gr. Festeticheknek a nyílt, őszinte szó többet használt a választókkal szemben, mint Busbachnak sokfelé magyarázható nyilatkozata.”⁴⁸³

⁴⁷⁸ *Pesti Napló* 1884. május 2. Reggeli kiadás 1.

⁴⁷⁹ *Egyetértés* 1884. május 2. 4.

⁴⁸⁰ *Egyetértés* 1884. május 2. 4.

⁴⁸¹ *Pesti Napló* 1884. május 2. Reggeli kiadás 1.

⁴⁸² Gudenus 1990: 399.

⁴⁸³ *Egyetértés* 1884. május 22. 2.

Festetics ugyanis a VI. kerületi választóknak címzett levélben ismerte el *liaison*-ját az antiszemitákkal. A viszony onnan indult, hogy Festetics a tisztaeszlári per idején Szabolcs vármegye tiszteletbeli tisztviselője volt, bár védekezése szerint ezalatt nagyrészt fürdőhelyen tartózkodott, a perre befolyást gyakorolni nem volt lehetősége.

„Daczára annak, tudomásomra jutott, hogy a végtárgyalás folyama alatt a megyémbeli tisztviselői kar azzal vádoltatott, hogy törvénytelen és erkölcstelen eszközökkel hamis tanukat szerez. Én ezen állítással szemben kijelentettem, hogy ha ezen vád való, akkor én az ilyen tisztviselői karban tovább maradni nem akarok; ellenkező esetben azonban kötelességemnek tartom, nemcsak saját személyem végett, de tekintettel kartársaim iránti rokonszenvemre a tisztviselői kart ily súlyos én (sic!) alaptalan vádak ellen megvédelmezni. Erre azonban nem volt szükség, miután az alispán és a tiszti ügyész akkor megtették a kellő intézkedéseket a tisztikar megvédésére. - Nem lehet csodálkozni azon, hogy a fentjelzett körülmények felháborodást idéztek elő bennem az alaptalan vád miatt, de semmi tekintettel különben a pernek lefolyására, és hogy ezen felhevülésem annyira fokozódott, hogy képes voltam azon elemekhez hajolni, és felhívásukat aláírni, melyek – mint kitűnt – a szabadelvűségnek egyik legnemesebb vívmányait, a vallásszabadságot és a nemzetiségek egyenjogusítását lábbal tiporni akarják, de melyek tulajdonképeni működéséről csak akkor győződtem meg, midőn alkalmam volt pártjukba mélyebben betekinteni. Ezen, a legrövidebb idő alatt szerzett tapasztalatok folytán hazafiúi kötelességemnek tartottam, nemcsak tőlük elfordulni, de csekély tehetségemhez képest káros működésüket a hol lehet, megakadályozni. Erre alkalmam volt, midőn Vas megyében a szabadelvű kormánypárti értekezleten megjelenvén, kijelentettem, hogy minden befolyásomat mint a szabadelvű pártnak a hive érvényesíteni fogom az antiszemitizmus vezérének megválasztása ellen és ezt a nyilatkozatot tettem akkor, midőn tudomásom egyáltalán nem volt arról, hogy a VI. ker. választópolgárok bizalmukkal meg fognak tisztelni. A főrendiházban az utóbbi időkben kifejtett mozgalmakra vonatkozólag meg kell jegyezmem, hogy azokban nem vettem részt, a lapokban felhozott törvényjavaslat tárgyalásánál éppenséggel nem voltam jelen és nem is szavaztam.”⁴⁸⁴

Különös módon a Busbach-ellenes pártban nem okozott látványos törést a kellemetlen eset. Talán nem véletlen azonban, hogy Festetics végül alulmaradt Busbachhal szemben. Busbach esetében ugyanis magához az antiszemita mozgalomhoz való – akár átmeneti – vonzódásról nem lehet beszélni.

1882-ben Szatmár megye törvényhatósága az oroszországi pogromok elől menekülő zsidók bevándorlásának korlátozását célzó kérvényt nyújtott be. A tisztaeszlári ügy kapcsán már kibontakozóban lévő antiszemita mozgalom a képviselőházban e kérvény apropóján intenzív propagandába kezdett. A kérvény és az antiszemita uszítás egyik legélesebb ellenzője a vitában éppen Busbach Péter volt, aki 1882. június 9-én kifejezetten filoszemita beszédében a bevándorlás korlátozását élesen elutasította, és a zsidók hazafiúi érzületét, valamint az ország fejlődésében betöltött szerepét hangsúlyozta.⁴⁸⁵ Hasonló

⁴⁸⁴ *Egyetértés* 1884. május 22. 2, *Pesti Napló* 1884. május 22. Reggeli kiadás, Melléklet 1.

⁴⁸⁵ Képviselőházi napló, 1881–1884. 6. kötet. 1882. május 23. – június 10. 1882. július 9-ei ülés, 272–274.

pozícióból, erkölcsi érvekkel támadta az antiszemita pártot 1884. október 17-ei képviselőházi beszédében is.⁴⁸⁶ E beszédéről, valamint a terézvárosi kampány nem várt fordulatairól Mikszáth is megemlékezett 1884-as parlamenti karcolataiban, de mint láthattuk, abban tévedett, hogy Busbach az antiszemiták ellen csak az 1884-es vádak cáfolata érdekében vette fel a kesztyűt:

„Tehát *Busbach* Péter volt az első szónok, aki a múlt választáson csaknem áldozatul esett a Terézvárosban, amikor elhíresztelték róla, hogy antiszemita. Hiába szabadkozott akkor, nem hittek neki. Szerencse, hogy Tenczer Pál még idejekorán meggyőződött róla, hogy olyan filozemita – mint gróf Festetich Pál, az ellenjelölt – Busbach Péter is van, s nem vette többé a választását komolyan. Ha már mindegy, akár Pál, akár Péter, hát akkor gondolá magában, legyen inkább Péter. És amit Tenczer Pál gondol, az meg van gondolva.

Péter tehát meglelt, s megragadta a legelső kínálkozó alkalmat az ország házában lemosni magáról a rákent gyanúnak még az árnyékát is, mintha őbenne az antiszemizmusból egy mákszemnyi nem sok, de csak annyi is lenne, s hatalmas filippikával rontott neki a Ház legifjabb pártjának, mely vihart vet, gonosz szenvedélyeket izgat, és nem áll az erkölcs alapján.

Hej, lett erre zivatar az antiszémi táborban! Mint mikor a borkósavat összeöntik a kétszer szénsavas szódával, úgy pezsgett, sistergett és bugyborékol. Maga Péter állt a habok fölött, mint a szikla, és igyekezett imponálni a zajgásnak, amiben pompás szolgálatot tón nékie már az arca is, lévén az legrózsásabb hangulatában, és olyan színű, mint más emberé, ha nagyon méregbe jön.”⁴⁸⁷

Az idézetben is említett, korábban is többször szóba került Tenczer Pál nemcsak a kerületi politikai élet egyik meghatározó alakja volt. Amilyen fontos szerepe volt, annyira rejtélyes figurája, szürke eminenciása volt ő az asszimilálódó pesti és magyarországi zsidóságnak. Ahogy Welker Árpád megállapította, még alapvető életrajzi adatai (végzettsége, pontos tevékenysége) is bizonytalanok, az sem egészen egyértelmű, mitől is volt ő jelentékeny közszereplő.⁴⁸⁸ Lapszerkesztői karrierjénél sokkal jelentősebbnek tűnik az a diszkrét tevékenysége, amelyet egyrészt a neológ izraelita hitközség választásainál töltött be, de jelentős szerepet játszott országgyűlési képviselők választásában is, ő egy igazi, kapcsolatokkal és befolyással operáló főkortes volt.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Képviselőházi napló, 1884–1887. 1. kötet. 1884. szeptember 27. – december 3. 1884. október 17-ei ülés, 75–76.

⁴⁸⁷ Mikszáth 1974: 109–110. (Kiemelés az eredetiben.) Busbach később, a század végén megjelent önéletrajzában nem találkozik antiszemita nézetekkel, a zsidóság főleg pozitív kontextusban jelenik meg, leszámítva egy-két odavetett megjegyzést. Busbach 1898: 83, Busbach 1899: 34. Tenczer végül valóban nem szavazott 1884-ben a Terézvárosban. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1884. évi szavazási listák, VI. választókerület).

⁴⁸⁸ Welker Árpád próbált utánajárni a Tenczer körül tapasztalható bizonytalanságnak. Welker 2006: 145–148.

⁴⁸⁹ Tenczer Pál egyébként nemcsak a terézvárosi voksgyűjtésnek volt meghatározó alakja, legalábbis a *Függetlenség* egyik 1881-es anekdotája szerint, amely szerint Tenczer négy pár virslit rendelt örömeiben munkatársainak arra a hírre, hogy Wahrmann Mórnak kihívója akadt a Lipótvárosban Bródy Zsigmond

A másik, Busbach ellen felmerült vádat a Busbach-ellenes párt kampányrendezvényeinek egyik helyszínén, a Bajza u. 40. sz. alatti magántulajdonú tekepálya udvarán 1884. május 24-én tartott értekezleten Erdős József értekezleti elnök vetett fel. A vád úgy szólt, hogy Busbach a képviselőház azon bizottságának előadójaként, mely a tisztviselők helyzetének javítása kapcsán beadott kérvényről döntött, arra szavazott, hogy a kérelem az állam anyagi helyzete miatt nem teljesíthető. Ezzel szemben Festetics a hivatalnokok anyagi helyzetét javítandónak tartja. Az értekezlet erre úgy határozott, hogy Festeticset támogadják.⁴⁹⁰

Busbach annak cáfolatául, hogy ő a tisztviselők bérének emelése ellen szavazott volna, a pártja irodájában május 27-én tartott értekezleten kénytelen volt idézni a képviselőházban elmondott beszédéből.⁴⁹¹ A május 29-ei, a Bajza és Nagy János (azaz a mai Benczúr) utca sarkán lévő Albrecht-féle vendéglőben tartott kampányrendezvényen pedig Busbach mellett korteskedett Mihók Sándor is, mint tisztviselő. A Festetics-párt következő értekezletén az eredeti vádat megfogalmazó Erdős József úgy vélte, Busbach válasza nem meggyőző a tisztviselőkkel kapcsolatban, Busbach ráadásul egy fővárosi közgyűlésen „kvalifikálatlanul” támadta meg a tisztviselőket a polgármestertől az utolsó díjnokig, azt állítva, hogy ők semmit nem dolgoznak.⁴⁹²

A kampány további szakaszában a két párt nyilatkozatháborúba kezdett arról, hogy

személyében – hiszen Wahrmann ügyis fizetni fog neki, hogy Bródyt „lerántsa”. *Függetlenség* 1881. június 26. 1. Wahrmann első megválasztásakor is kulcsszerepet játszott, de maga Tenczer úgy vélte, a 19. század összes zsidó parlamenti képviselője neki köszönhette mandátumát. Welker 2006: 147.

⁴⁹⁰ *Egyetértés* 1884. május 25. 2; *Pesti Napló* 1884. május 25. Reggeli kiadás 2.

⁴⁹¹ *Egyetértés* 1884. május 28. 3. Valószínűleg Busbach alábbi hozzászólására célzott a vád: „A pénzügyi bizottsághoz a t. ház határozatával átszarmaztatott a miskolci, győri, székesfehérvári, pozsonyi, nagyváradai törvényszékek személyzetének és az ipolysági kir. törvényszék segédszemélyzetének folyamodásai, melyekben részint lakbéremelést, részben fizetésemelést kérnek már az idei költségvetésbe a bírói segédszemélyzet részére megállapíttatni. Kérik továbbá a fokozatos előléptetés biztosítását, a végleges bírói elhelyezés elhatározását szintén kimondatni. A mint a t. ház emlékezni méltóztatik, a múlt évben szintén egész tömege érkezett be a kir. törvényszékek és ügyészségek személyzete hasonló kérelmeinek, akkor a t. ház ezen kérelmeket a pénzügyi állásra való tekintetéből elutasítandóknak vélelmezte. A pénzügyi bizottság ez alkalommal szintén, részben hivatkozással a pénzügyi helyzetre, részben pedig arra, hogy a múlt évben lépett életbe a fizetésemeléseknek egy igen nevezetes része, t. i. hogy 1552 bírósági hivatalnok közül 781 részint 200, részint 150 frtos fizetésemelésben részesített, ép így a kir. ügyészségek összesen 167 egyénből álló személyzetéből 84 egyén, tehát ismét 50% fizetésemelésben részesített s e fizetés emelés már a múlt évben kitett 124–130,000 frtot: indítványozza, hogy ezen kérvények az igazságügyminister urnak figyelembevétel végett kiadassanak, de az idén még a költségvetésbe fel ne vétessenek.” Képviselőházi napló, 1881–1884. 14. kötet. 1884. január 10. – február 5. 1884. január 26-ai (vagy 27-ei?) ülés, 230. A *Nemzet* is Busbach e felszólalásából idézett tudósításában. *Nemzet* 1884. május 28. Reggeli kiadás 2.

⁴⁹² *Egyetértés* 1884. május 30. 2. A Busbach-párt május 30-ai gyűlésén erre válaszul több tisztviselő, mint Büky Gyula vagy Pilinszky Zsigmond, kiállt Busbach mellett. „Ami pedig a Festeticspárt tegnapi ülésén felhozott azon állítást illeti, hogy Busbach a főváros szolgálatában álló tisztviselőket is megtámadta, megczáfolta az ülésen jelenvolt több fővárosi tisztviselő, kik ismerik Busbach multját, jelenét s ez nekik teljes garantiát nyujt.” *Nemzet* 1884. május 31. Reggeli kiadás 2.

az egyes választói csoportok melyik jelölt táborát erősítik. Festetics Pál május 31-én a Lövölde zsúfolásig megtelt nagytermében tartott programbeszédében külön ígéretet tett a tisztviselői réteg helyzetének megjavítására, ezt a gyűlést megnyitó Bobula János azzal nyomatékosította, hogy bejelentette: a kerületben élő postatisztek Festeticshez álltak.⁴⁹³

Busbach Péter június 2-án tartott beszámoló beszédéről viszont Radocza János állította, hogy a kerület számos választója, köztük tisztviselők és tanítók is gratuláltak annak sikeréhez.⁴⁹⁴ A párt nagyválasztmányának június 10-én tartott ülésén Radocza újra a tisztviselők – és az izraelita választók – Busbach-pártiságát hangsúlyozta:

„A hírlapokban megjelent közleménnyel szemben, mintha a VI. ker. izr. választók nagy része s az osztrák-magyar államvasut tisztviselői közül 80-an a Festetics-párthoz csatlakoztak volna, az elnök felmutatta az eredeti gyűjtőíveket, melyeken az izr. választók tulnyomó és legtekintélyesebb része a Busbach-párthoz iratkozott; az osztrák-magyar államvasut tisztviselőit illetőleg pedig megjegyzi, hogy ezek az elnökségnél történt bejelentések szerint 100-at meghaladó számban, tehát tulnyomó többségben a Busbach-párthoz tartoznak. Hasonlóan áll a dolog a többi tisztviselővel is.”⁴⁹⁵

A jelölteket támogatásukról gyűjtőíveken aláírásukkal is biztosító választók motivációit próbálta megvilágítani az ellenpárt másnap tartott ülésén, ahol egyébként tisztviselők egy csoportja továbbra is támogatásáról biztosította Festeticset. Ezzel a terézvárosi kampányban is felbukkant a hatalmi pozícióból történő nyomásgyakorlás vádja. Az idézetben az a legtanulságosabb, hogy akadhettek csoportok, akik a jobb meggyőződésük ellen leadott szavazat alternatívájának a szavazástól való távolmaradást választották:

„Nagy tetszéssel fogadtatott több VI. ker. polgárnak azon bejelentése, hogy ők aláírták ugyan a Busbach-párt ivateit, de mert azon jelölt ellen, ki gróf létére a polgári osztály képviselője, és mert a tisztviselői kar jogos törekvéseit e kerületben gátolni nem akarják, nem szavaznak, elutazásukat jelentik be és kérik az elnökséget, hogy a Festetics párt győzelméről táviratilag értesítsenek. A nagy bizottság konstatálja, hogy nemcsak az aláírások vezettek váratlan jó eredményre, de azt is, hogy a kerület apraja-nagyja lelkesül és működik a Festetics-párt győzelméért, melyet biztosnak tart.”⁴⁹⁶

Mindkét párt tehát biztosra vette győzelmét, Festetics hívei még arra is kapacitálták jelöltjüket, hogy a biztos budapesti mandátum miatt lépjen vissza Kecskeméten, amit az ifjú gróf elhamarkodottan meg is tett.⁴⁹⁷ Radocza János pedig – az addig beérkezett gyűjtőívek alapján – már június 5-én úgy vélte, hogy a kerület választóinak abszolút

⁴⁹³ *Nemzet* 1884. június 1. Reggeli kiadás 1.

⁴⁹⁴ *Nemzet* 1884. június 4. Reggeli kiadás 2.

⁴⁹⁵ *Nemzet* 1884. június 11. Reggeli kiadás 1.

⁴⁹⁶ *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 1.

⁴⁹⁷ *Nemzet* 1884. június 4. Reggeli kiadás 2.

többsége Busbach-szavazó.⁴⁹⁸

Látható tehát, hogy az 1884-es terézvárosi kampány két fő célcsoportja az izraelita vallású választópolgárság, illetve a hivatalnoki réteg volt. Az, hogy a hivatalnoki kar is a kampányban megfogalmazott üzenetek célcsoportja lett, nyilván összefügg azzal, hogy – két kormánypárti jelölt összecsapásáról lévén szó – a tisztviselők itt „szabadon” választhattak a két jelölt között. A tisztviselők kiemelt megszólítása a kampányban azonban nemcsak ezzel magyarázható. 1884 tájára országos problémává vált a hivatalnokok sanyarú anyagi helyzete, létbizonytalansága. Komoly nyomás nehezedett a kormányzatra a létbizonytalanság kiküszöbölése céljából állami nyugdíj megállapítására a tisztviselői kar számára. Az 1884-ben zárult törvényhozási ciklusban viszont már nem sikerült benyújtani az erre vonatkozó javaslatot, a hivatalnokok nyugdíjáról csak a következő országgyűlés intézkedett az 1885. évi XI. törvényben.

Maga a választás viszonylagos nyugalomban zajlott le. Hogy egy aránylag nyugodt voksolási procedúrát sem lehet csendesnek nevezni, arra is példát nyújtanak a következő tudósítások:

„Csupán szabadelvűpárti jelöltek lévén, a választási actus megtartotta magát komoly, nyugodt méltóságos jellegét. Nem különböző pártok, hanem személyek között folyt a küzdelem s bár mindkét »személyes párt« lelkesen buzgott saját jelöltje érdekében, mind a kettő a szabadelvűpárt méltóságához illően viselte magát. A Festetics-párt hívei már a kora reggeli órákban a vácziköruti »Páris-szálloda« előtt gyülekeztek. Számos zászlót osztottak ki s a fehér leveles piros-zöld tollakat feltűzték a választók. Ezután megindult a menet czigányzene mellett s a váczki köruton és a szerecsen utcán keresztül a választás színhelyére, a nagytemplomtérré ment, utközben mindenütt zajosan éltetve Festeticset. A Busbach-párt a Gyertyánffy-féle ház előtti téren gyülekezett s midőn 7 óra felé a piros leveles fehér-zöld tollakkal diszitett választók a nagy gomolyból kibontakozva hosszú menetben zászlókkal, czigányzenével a sugár-uton keresztül a nagy templomtérré indultak, kitörő lelkesedéssel éltették jelöltjüket.”⁴⁹⁹

„A választási helyiséget, mely a polgári leányiskola egyik földszinti termében van elhelyezve, a nemválasztó közönségtől deszkakerítés választja el. A kerítés egyik része a Templom-tért választja el a Király-utcától, a másik része a Nagymező-utcát és Gyár-utcát rekeszti el. Közvetlenül a szavazóhelyiségbe való bejárat előtt kisebb deszkakerítés van alkalmazva, mely egyszersmind szónoki emelvényt képez. E helyről hirdetik ki időnkint a szavazás eredményét.”⁵⁰⁰

„A Busbach-párt a nagymező-utca, király-utca és érsek utca közötti elzárt térségen állott fel, a Festetics-párt pedig a próféta-utca, nagymező-utca és király-utca között állott. Mindkét párt kitűzte a

⁴⁹⁸ *Nemzet* 1884. június 6. Reggeli kiadás 2.

⁴⁹⁹ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

⁵⁰⁰ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1. Az idézetből az is kiderül, hogyan értesülhettek a tudósítók a szavazás pillanatnyi állásáról.

kerítésekre zászlóit s mindig lelkesen megéljenezte az ujonnan érkező párthiveket.”⁵⁰¹

Az egyes pártok tehát a Kiskörúttól a mai Andrassy út és a mai Paulay Ede utcán át vonultak a voksolás színhelyére. Ezzel egyidejűleg a VII. kerületi választók szintén a Kiskörúttól haladtak a Lövölde felé: a Matlekovits-párt hívei meg is közelítették a VI. kerületi választás színhelyét, mivel a Király utcán, míg egyetlen függetlenségiként Eötvös Károly hívei a szélső Dob utcán vonultak. Négy párhuzamos utcán tehát négy különböző választási menet haladt át. Karhatalmi erők a terézvárosi templomnál jelentős számban képviseltették magukat, tehát azért tarthattak némi atrocitástól a Terézvárosban is:

„A rend fenntartására a rendőrség részöl (sic!) kiküldettek: Egyed István vezetése alatt Minorich Albert és Cájlik Lajos rendőrségi fogalmazók, továbbá 4 rendőrbiztos, 32 gyalog rendőr s 12 lovas rendőr. Az Este-ezredtől egy század katonaság is kirendeltetett Krátky kapitány vezetése alatt. A rendőrök nagyobbrészt a kapuknál állottak fel, de a délelőtti órákban közbelépésükre sehol sem volt szükség.”⁵⁰²

A szavazás legelején mutatkozó Festetics-fölényt hamarosan Busbach Péter egyre növekvő előnye váltotta fel. A kezdeti Festetics-előny a pártok eltérő mozgósítási stratégiája miatt állhatott elő, melyet a *Pesti Napló* fedett fel:

„A választás megkezdésével a mozgalom hatalmas arányokban indult meg. A kocsizó-bizottság tagjai azonnal megkezdtek működésüket. A Király-utca és Sugárut mozgalmas képet nyújtott. Zászlós kocsik robogtak fel és alá, tele kokárdás választókkal. A Festetics-párt különös erőfeszítést fejt ki. Kocsizóbizottságának tagjai egytől-egyig el vannak foglalva. A Búsbach-párt, mint azt a hangulatból kivehettük, meg van győződve győzelméről s tartalékját a későbbi órákra akarja fentartani, míg az ellenpárt tömeges megjelenésével kíván hatni.”⁵⁰³

A Busbach-párt tehát épp az ellenkezőjét tette, mint 1881-ben: a szavazás végére tartalékolta embereit, míg a Festetics-párt próbált lélektani előnyre szert tenni választóinak tömeges korai bevetésével.

Délutánra maga a választás helyszíne valamivel csendesebb lett, de a városrész lakói továbbra is izgatottak maradtak:

„A küzdelem most már az utcákra szorult, a mennyiben a kocsizó-bizottságok mind lázasabb tevékenységet fejtenek ki. Az érdeklődés a kerület minden körében igen nagy. A tudakolók egymásután jelentkeznek a választás színhelyén.”⁵⁰⁴

Fél hatkor a választási bizottság elnöke, Mérő János kijelentette, hogy egy óra múlva lezárja a szavazást. „Ekkor vonult a szavazó-helyiségbe a nagy tömeg éljenzése közt

⁵⁰¹ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

⁵⁰² *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

⁵⁰³ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1–2.

⁵⁰⁴ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

a Búsbach-párt tartalékja, több mint száz szavazó.”⁵⁰⁵ Hiába terjedt el a hír, hogy a Festetics-párt tartaléka 150–170 főre rúg, negyed hétkor Bobula János mégis összegyűjtötte a még ott lévő Festetics-párti szavazókat, és felszólította őket, hogy – miután már fél hétig nincs esély az állás megfordítására – hagyják el békén a választás színhelyét. Bobula azzal vigasztalta a csalódott párthíveket, hogy Festetics úgyis az ő érdekeik képviselője lesz – a főrendiházban.⁵⁰⁶ A Festetics-párt erre eltávozott, fél hétkor pedig lezárták a szavazást. (16. táblázat.)⁵⁰⁷

Ferencváros és Kőbánya, 1878

1878-ban a Ferencvárosra és Kőbányára kiterjedő budapesti IX. választókerületében három jelölt közül választhattak a választók.⁵⁰⁸ Az ismert történész, a kuruc kort aktuálpolitikai felhangoktól sem mentesen erősen Habsburg-ellenes szemszögből tárgyaló Thaly Kálmán (1839–1909) függetlenségi programmal lépett fel.⁵⁰⁹ A kormányon lévő Szabadelvű Párt az 1837-ben született Steiger Gyula köz- és váltóügyvédet, a korábbi józsefvárosi képviselőt, az 1870-es népszámlálás megszervezésében való közreműködéséért 1870-ben Vaskorona-renddel kitüntetett virilis polgárt, a Józsefváros addigi országgyűlési képviselőjét

⁵⁰⁵ *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

⁵⁰⁶ A főrendiházat azonban 1885-ben megreformálták, és ifjabb Festetics Pál ettől fogva már e testületnek sem volt a tagja. Ő a család másik ágához tartozott, mint az 1841-ben született idősebb gróf Festetics Pál, aki viszont a reform után is főrendiházi tag maradt. Gudenus 1990: 399; Országgyűlési Almanach 1887: 54.

⁵⁰⁷ *A Pesti Napló* szerint 1458 választó szavazott, 1234 fő pedig távol maradt. *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2, 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

⁵⁰⁸ A korábbi képviselő Csernátony Lajos volt. Az – igaz, ellenérdekelt – *Egyetértés* Csernátony 1878. június 31-ei beszámoló beszédéről mint csúfos fiaskóról számolt be, talán ezért nem került szóba az ő újraindulása. *Egyetértés* 1878. július 1. 2. Csernátony ellentmondásos megítélését az is okozhatta, hogy a lezáruló parlamenti ciklusban egy időre elhagyta a kormánypártot. *Pesti Napló* 1878. június 30. Reggeli kiadás 1.

⁵⁰⁹ Az *Ellenőr* úgy tudta, kormánypárti oldalról a városrészben is befolyásos, de 1870-től 1886-ig a képviselőházban Vízaknát képviselő Korizmicz László, a „habarékpárt” részéről pedig Mudrony Soma (aki egyébként függetlenségi politikus volt) neve került szóba. *Ellenőr* 1878. július 4. Reggeli kiadás 2. A *Vasárnapi Ujság* is Mudrony habarékpárti jelöltségéről írt. *Vasárnapi Ujság* 1878. július 7. 432. A *Hon* úgy tudta, Mudronyt a fővárosban több kerületben is szervezkedő, országgyűlési párthovatartozástól függetlenül iparos érdekképviselőket felléptetni kívánó mozgalom szemelte ki, ahogy Szabóky Adolfot a VII. kerületben, avagy – az ekkor még jelöltsége ellen tiltakozó – Bobula Jánost a VI. kerületben. A *Hon* 1878. július 9. Reggeli kiadás 2. Az *Ellenőr* július 19-én azt közölte, hogy sem Korizmicz László, sem a még korábban jelölt Tavaszy Endre nem kíván indulni a kerületben. *Ellenőr* 1878. július 19. Reggeli kiadás 1. Végül a Tavaszy-párttal kiegészült Korizmicz-párt, miután Korizmicz újra elutasította felkérésüket, a két állva maradt szabadelvű jelölt közti tetszés szerinti választásra buzdította a párthíveket. *Ellenőr* 1878. július 21. Reggeli kiadás 2. Néhány nap múlva viszont már arról tudósítottak, hogy a jelölt nélkül maradt párt Steiger Gyula pártjával fuzionált. *Ellenőr* 1878. július 25. Reggeli kiadás 1. Függetlenségi részről Thaly jelölése előtt felmerült még Verhovay Gyula jelöltsége is. *Egyetértés* 1878. július 4. 2.

indította.⁵¹⁰ Rajtuk kívül még Wodianer Béla (1831–1896) ’48-as hadmérnök százados indult, akinek a másik két jelölnél több köze volt a választókerülethez: az Új Országgyűlési Almanach szerint az ő kezdeményezésére épült fel az első ferencvárosi gőzmalom, a Concordia 1866-ban.⁵¹¹ Wodianer az előző, 1875 és 1878 között működött országgyűlésben Sepsiszentgyörgy városát képviselte, kormánypártiságát legfőképpen a gazdasági válság felszámolásának igényével indokolta meg választóinak egy brosúrában.⁵¹² A Szabadelvű Párt országos végrehajtó bizottságának elnöke nem adott iránymutatást arról, melyik jelölt lenne az országos párt favoritja.⁵¹³

Thaly Kálmán esélyeit javította, hogy épp 1878 augusztusában, a választások idején zajlott Bosznia és Hercegovina okkupációja, amely fegyveres harcokkal és elesett magyar katonákkal járt. Ezt a Függetlenségi Párt ügyesen ki tudta használni, ráadásul a boszniai muzulmánok elleni harcot az ország közvéleménye azért is ellenezte, mert az éppen befejeződött orosz–török háborúban egyértelműen (nagy szabású tüntetéseken) elkötelezte magát a török oldalon. A törökök iránti szimpátia kialakulásában pedig épp Thaly Kálmán történetírói munkásságának jutott kulcsszerep, aki a Habsburgok elleni küzdelemben a kuruc kortól Kossuthék befogadásáig terjedő ívvel mutatta ki, hogy a törökök hasznos szövetségesei Magyarországnak.

Thaly Kálmán képviselő-jelöltsége a törökbarát szimpátiahullámot meglovagolni igyekvő függetlenségi ellenzék körében több választókerületben is felmerült. Végül Thaly csak a budapesti IX. választókerületben indult, ahol, állítása szerint tudta nélkül és akarata ellenére, már olyan fázisba jutott a kampány, hogy nem mondhatott nemet az indulásra.⁵¹⁴ Így itt, a függetlenségi „egyik biztos kerületében” próbált a „mostani kárhuzatos kormány” megbuktatásában szerephez jutni, de tanulságos módon leszögezte: „ (...) én

⁵¹⁰ Szabó 1998: 58; Hof- und Staats-Handbuch 1878: 97, 120. Steiger a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatósági tagja is volt 1869 óta, majd később, 1883-tól a bank vezérigazgatója, 1886-tól elnök-vezérigazgatója lett. *Vásárnapi Ujság* 1890. február 9. 93. Az *Egyetértés* viszont csak így jellemezte Steigert: „a fővárosi hivatalnokok réme”. *Egyetértés* 1878. július 22. 2.

⁵¹¹ Új Országgyűlési Almanach 1888: 337. Az almanach állításával szemben Klement Judit szerint Wodianer Albert vett részt a családból a Concordia megalapításában, Béla pedig a lipótvárosi Unió Gőzmalom Rt. megalapításánál bábáskodott. Klement 2012: 148. Reggeli kiadás 1. Wodianer Béla a pesti zsidó nagykereskedők egyik legtipikusabb családjából származott. Míg a család egyik ága még a reformkorban kikeresztelkedett, maga Wodianer Béla 1848-ban tért át a református vallásra. Welker 2006: 155. Maglódi előnévvel 1867-ben nemesítették is. Varga 2006: 40. A Wodianer család stratégiáit, köztük a kikeresztelkedéseket és az arisztokráciába történő betagozódásukat részletesen bemutatta: Bácskai 1989, különösen: 153–169. A családról lásd még: Vörös 1971: 278–279.

⁵¹² Wodianer 1878a: különösen 19, 29.

⁵¹³ *A Hon* 1878. július 25. Reggeli kiadás 2. Wodianer jelöltségét Gorove István országos szabadelvű pártelnök már 1878. július 12-én elfogadta. *Ellenőr* 1878. július 13.

⁵¹⁴ OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. augusztus 12. Idézi: Veszprémy 1931: 58. Thaly itteni jelölésére 1878. július 19-én került sor. *Egyetértés* 1878. július 20. 2.

mindenesetre *a baloldali ellenzékhez* tartozom, hogy azonban melyik árnyalatához, t. i. a független szabadelvű, vagy a 48-as párthoz fogok-e csatlakozni (...) azt ma még nem tudom (...).⁵¹⁵ Egy korábban idézett levelében a kampányát a következőképpen mutatta be Thaly:

„Kúrámát félbeszakítottam, félbetegen, izgatottan, boszúsan hazajöttem, programmbeszédemet indóházakban, vendéglőkben firkálván össze. Pesten 40-50 zászlós kocsival parádésan meghurcoltak, zajjal fogadtak, a mitől elejétől fogva irtóztam. (...) Programmbeszédem reményen felül sikerült; nagy sokaság hallgatta, többször enthusiasmusban törtek ki, – néhány igazán megható jelenet fordult elő. Választóim igen derék lelkes nép, s azóta nagyon ragaszkodnak hozzám. Sokszor voltam velük, közös vacsorákon; sokat kellett dictióznom.”⁵¹⁶

Említett programbeszédében – amit a Soroksári utca egyik házának udvarán tartott – Thaly tartózkodott a konkrétumok felelgetésétől, inkább a választói érzelmekre próbált apellálni, programja tulajdonképpen egyetlen név volt: Rákóczi.⁵¹⁷

Wodianer Béla kampánybeszédét meg is jelentette, méghozzá magyar és német nyelvű bilingvis kiadvány formájában. Az ő programja sem tartalmaz túl sok konkrétumot, de ő inkább racionális érvekkel környékezte meg a választókat. Brosúrájában tisztázta, hogy a kiegyezést (azaz a megújított gazdasági kiegyezést) megszavazókhhoz tartozik, de oly politikát nem támogat, mely Törökország ellen irányulna. Programjaként igazságosabb adórendszert és a fényűzési adó eltörlésének szorgalmazását jelölte meg, valamint azt ígérte, hogy az ipar és a kereskedelem fejlesztésére fog koncentrálni. Ez utóbbiban szerinte kitüntetett szerep juthat Ferencvárosnak és Kőbányának, mely városrészek az ország három legnagyobb vasútvonalának csomópontjaként szinte elhivatottak arra, hogy az ország ipari és kereskedelmi centrumává váljanak.⁵¹⁸

Steiger Gyula 1878. július 21-én tartotta meg programbeszédét a Köztelek épületének második emeletén. Beszédében kárhoztatta azon képviselőket, akik egyetlen országgyűlési párthoz sem csatlakozva akadályozzák a kormányképes többség felállítását. Az új országgyűlés előtt álló feladatok rövid vázolója után külön kitért személyes óhajára is, hogy a fővárosi törvény revíziójára is sort kellene keríteni, mivel szerinte a hatályos

⁵¹⁵ OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. január 11. (Kiemelés az eredetiben.) A Thaly Kálmán Odescalchi Arthurhoz írt leveleit feldolgozó történészek közül Veszprémy Dezső eléggé pontatlanul idézett Thalytól, R. Várkonyi Ágnes idézetei már pontosabbak, de e levelét mindketten félrekeltezték: Veszprémy június 11-ei, R. Várkonyi pedig március 26-ai levélként idézte az ebből a levélből átvett szövegeket. Veszprémy 1931: 56; R. Várkonyi 1961: 194.

⁵¹⁶ OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arhurnak, 1878. június 11. Idézi: Veszprémy 1931: 56.

⁵¹⁷ R. Várkonyi 1961: 195–196.

⁵¹⁸ Wodianer 1878b: 2.

szabályozás a gyakorlatban nem bizonyult megfelelőnek, és a lassú és költséges adminisztráció kialakulásáért is felelős.⁵¹⁹

A fennmaradt választási jegyzőkönyv tanúsága szerint 1878. augusztus 5-én a Köztelek épületében került sor a szavazásra.⁵²⁰ A választás folyamán eleinte Wodianer Béla szavazói voltak többségben, déltájban Steiger Gyula, a nap végén azonban már – a talán munka után szavazó hívei, vagy a mozgósított tartaléksereg révén – Thaly Kálmán került az élre. Miután senki sem érte el a szavazatok 50%-át, a választás eredménytelenül – és viszonylagos nyugalomban – zárult le. (17. táblázat.)

A választás második fordulójára augusztus 22-én került sor, ekkor a két legtöbb szavazatot kapott jelölt közt dőlt el a mandátum sorsa. Ekkor Thaly hívei vörös tollat viseltek és zöld levelet, melyen arany nyomattal az „Éljen Thaly Kálmán”-felirat volt olvasható. Steiger hívei fehér tollal és a jelölt nevével feliratozott zöld levéllel vonultak fel.⁵²¹ A választás idejének meghosszabbítását viszont ekkor már fél hatkor elrendelték, igaz, két óra hosszabbítással, de így is az első fordulónál egy órával korábban, fél nyolckor fejeződött be a szavazás. A második fordulóban a választás napján mindvégig Thaly Kálmán vezetett, ő is nyerte el a mandátumot. Ezt a fordulót még olyan incidens sem zavarta meg, mint az elsőt. (18. táblázat.)

Ferencváros és Kőbánya, 1881

1881-ben Thaly Kálmán a kormánypárti jelölttel, báró Kemény Gábor (1830–1888) földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterrel szemben botrányos körülmények között lezajlott választás után veszítette el 1878-ban megszerzett mandátumát.

A függetlenségi párti sajtó a választásról a vesztes fél szemszögéből tudósított, a szavazás 1881. június 24-én fél nyolckor történt berekesztésétől fogva az alábbi eseményekről számolt be:

„Ekkor elnök, székéről felállva, kijelentette, hogy az idő lejárt, s ezután csak a bizalmi férfiak szavazhatnak, ezek leszavazása után a választási eredmény ki fog hirdettetni. Azon pillanatban, midőn a választási elnök szólni kezdett, a függetlenségi párt elnöke Hets Ödön a következőket mondta:

⁵¹⁹ *Ellenőr* 1878. július 22. Esti kiadás 2.

⁵²⁰ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület). Már az 1848-as választásoktól kezdve, amikor még Pest V. választókerülete volt a Ferencváros, a választás helyszíne a Köztelek – erősen átalakított formában ma is álló – épülete, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület székháza volt, ez a mai Üllői út 25. Berza 1993: II. 738. Köztelek szócikk.

⁵²¹ *A Nép Zászlója* 1878. augusztus 24. 2.

»Kérem a határidő meghosszabbítását, még vannak szavazók«, – s rámutatott a szavazás színhelyén megjelent választókra. Az asztal előtti tért elálló kormánypártiak erre rémisztő zsvajba törtek ki, s követelték, hogy a választás berekesztessék. Igen sokan azok közül, kik az elnökhöz közel állottak, állítják, hogy az elnök ekkor a berekesztési határidőnek egynegyed órával való meghosszabbítását mondta volna ki – A kormánypártiak azonban szakadatlanul zajongtak, s fülhasogató kiabálás közepette követelték, hogy a választás befejeztessék. Az elnök erre Hets Ödön és az összes függetlenségi párti bizalmi férfiak tiltakozása daczára a szavazást befejezettnek jelentette ki, s a functionáriusok leszavazása után kihirdette az eredményt, mely szerint (...) Kemény Gábor báró 27 szótöbbséggel a IX. kerület képviselőjévé választatott. A kormánypártiak éljen rivalgását azonban tul harsogta a függetlenségek zugása, kik a szenvedett sérelmet megbocsátani nem tudták. Hets Ödön kijelentette, hogy 27 függetlenségpárti választó van jelen, ki még nem szavazott, s többen utban vannak. Szavait azonban már alig lehetett hallani a zajtól. Az elnök vállait vonogatta, s hivatkozott a törvényre, mely eljárásához jogot nyújt. A szóváltást ekkor tompa dübörgés szakította félbe. Valami suhancz megrugdosta a második kaput. Az elnököt e zajra azonnal halálsápadtság borította el, s ijedtében rendeletet adott a katonaság kivonulására. A félszázad katonaság a szemközti épület kapuboltozata alól rohamlépésben, feltüzött szuronyokkal rontott elő, s közel volt a pillanat, hogy ismét polgárvér folyjon. (...) Szerencsére a vezető hadnagyban elég emberség volt, s meglegedett azzal, hogy kardját a nép szemébe villogtassa, s így baj nem történt. A kaput rugdosó suhanczok félre állottak, egyet közülök oldalba ütött egy rendőr, – a vészkiáltás attól eredt – s azután kitisztult az utca.»⁵²²

A *Függetlenség* ekképpen beszélte el a történeteket: a vesztes jelölt tábora „ (...) elkeseredésében neki dőltek a kapunak, kerítésnek. Erre az odarendelt Philippovics század szuronysegezve rontott neki a Thaly-pártiaknak. A nép eloszlott és igen bölcsen, mert az ordre ki volt adva, hogy a »rebelliseket« nem kell respektálni (...)».⁵²³

Egy másik tudósítás már a Thaly-párt által elkövetett szervezési hibákat is megpendítette, de egyértelműen a kormánypárti jelölt közéleti pozíciójából vezette le a kialakult végeredményt:

„A fővárosi IX. és X. kerület egyik függetlenségi választópolgárától kapjuk azt az értesítést, hogy Kemény miniszter győzelmét leginkább annak köszönheti, hogy a függetlenségi párt, biztos győzelme reményében, nem tett intézkedéseket arra nézve, hogy a választópolgárok a szavazásra ideje korán bejöhessenek. A függetlenségi pártnak tudvalevőleg nincs rendelkezési alapja – mint a kormánypártnak – a melyből bérkocsikra is lehessen költeni, hogy a távolabb lakó választópolgárokat – a kik munkájuktól egy-két órára nem távoznak el – behozhassák. Így történt, hogy Mórocz elnök megválasztotta a miniszter urat, noha még körülbelül harmincz Thaly-párti jött szavazni, a kiket az elnöki hatalom szavára a glédába állott katonaság szuronyai nem bocsátották az urnához. A Thaly-pártiak azért estek neki a kapunak, hogy azt kinyitva, a szavazáshoz bocsátassanak. Hja! nagy a miniszter hatalma! A katonaság az ő szavára szét kergetheti a választókat; a rendelkezési alapból telik ludra,⁵²⁴ borra; nála hatalom van, míg nálunk csak a

⁵²² *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

⁵²³ *Függetlenség* 1881. június 25. 2.

⁵²⁴ Az ellenzéki sajtóban visszatérő vádként jelentek meg Kemény Gábor „libás” vacsorái.

tiszta öntudat. A mi fegyverünk a becsületesség – az övéké minden törvénytelen eszköz.”⁵²⁵

Maga a bukott képviselő, Thaly Kálmán egy levelében így értékelte utólagosan az eseményeket:

„A ferencvárosiak, szegények, csak nem nyughatnak; folyvást gyűjtik az adatokat (sok is van már!) a petícióra és tanácskoznak. Hiába; azért a választást, miniszter lévén Kemény, meg nem semmisítik, bár napfény-tiszta igazuk van is a miéinknek! Abban ugyan hibáztak az enyéim, hogy igen elbizták volt magukat (mit nekik sokszor feddőleg előre megmondtam), igaz azonban, hogy az óriási sokoldalú nyomás és képtelen etetés-ítás dacára is biztosnak látszott győzelmünk egész a választás előtt 4-5 napig; ekkor kezdett a kormány pénzzel vásárolni: 2-300, sőt 700-800 ftot is adtak egy-egy befolyásosabb szavazóért és sok istentelenséget követtek el. Kőbányán néhány olasz salámicsináló és 20-30 sváb majoros⁵²⁶ eladta magát; ferencvárosi polgárt nem tudtak venni! A hivatalnokok (468) közül tényleg leszavaztattak Keményre úgy szólván erőszakkal 402-t s még így is győzünk; hanem este, midőn szám szerint 41 szavazóm (a tartalékból) berukkolt a 27 többségüket végkép lenyomni, – ekkor látván bukásukat, *inscenirozták a zavargást, s 41 emberem szavazatát föl nem vevén*, az elnök bezárta a szavazást törvényellenesen, és szuronyokkal hajtatta el a polgárokat az urna elül.”⁵²⁷

R. Várkonyi Ágnes szerint olyan tudósítás is született, hogy a Thaly-párt harminc (és nem negyvenegy) tartalék embere két perccel a szavazás berekesztése után érkezett meg.⁵²⁸ Az időrend értelmezése körül felkorbácsolódott indulatoknak mindenesetre csak elég mérsékelt visszhangja maradt a választási jegyzőkönyvben, amely lakonikusan csak ennyit közölt: „A szavazás befejezése után Hets Ödön, Thaly Kálmán pártjának elnöke kijelentvén, hogy az ezentul történendőkért felelősséget nem vállalhat, a választási elnök

⁵²⁵ *Függetlenség* 1881. június 29. 3. A lap egyébként a választás napján elkövetett vesztegetéssel és zsarolással is megvádolta Kemény korteseit. *Függetlenség* 1881. június 25. 2. Thaly Kálmánhoz – saját bevallása szerint – a Függetlenségi Párton belül nem a *Függetlenség* Verhovay Gyula által képviselt (és egyre inkább antiszemitává váló) vonala állt közelebb, hanem az *Egyetértés* című lapé: a történész már 1878-ban is a Verhovay Gyula és Madarász József nevével fémjelezhető irányzat helyett Simonyi Ernő, Orbán Balázs és Mocsáry Lajos köreivel szimpatizált. OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. május 12., 1881. augusztus 21.

⁵²⁶ A fővárosi tejjelátást biztosító tehenészek, a korabeli szóhasználatnál majorosok (*Milchmeier*) a pesti külvárosok külsőbb utcáinak és külterületeinek elsősorban a József- és Ferencvárosra jellemző, karakterisztikus társadalmi csoportját alkották.

⁵²⁷ OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. július 16. Idézi: R. Várkonyi 1961: 390; Veszprémy 1931: 96. A kampányhadjárat magas költségeinek mibenlétéről is sokatmondóak Thaly Kálmán megjegyzései, és joggal feltételezhető, hogy nemcsak az ellentábornak kellett a választók „meggyőzésére” nagyobb összegeket elköltenie.

⁵²⁸ R. Várkonyi 1961: 390. A választási jegyzőkönyv szerint a szavazást fél nyolckor rekesztették be. A kormánypárti *Vasárnapi Ujság* csak a tumultust tartotta fontosnak megemlíteni, a szavazás berekesztésekor történt eseményekről nem emlékezett meg: „A *Ferencváros* választása két utcára szolgált. A széles üllői-ut volt hagyva a Kemény-pártnak, s a »Köztelek« előtt a közlekedést is elzárták a mi egyébiránt egész nap nem mutatkozott szükségesnek, mert tolongás épenséggel nem fenyegette a választási helyet. A soroksári-ut a Thaly-párt számára maradt, úgy hogy innen a dohánygyár melletti sikátoron juthattak a »Köztelek« mellék bejáratához. A Ferencváros és Józsefváros nyújtott legélénkebb s a régiebb választások érdeklődésére emlékeztető képet. (...) A *Ferencvárosban* is fél 8 órakor dőlt el b. *Kemény Gábor* győzelme Thaly Kálmán fölött 606 szóval 579 ellenében.” (Kiemelések az eredetiben.) *Vasárnapi Ujság* 1881. június 26. 415.

kénytelen volt a biztonság megóvása érdekében a karhatalmat kirendelni.”⁵²⁹

A választás körülményeit azért szükséges ilyen részletesen tárgyalni, mert ezek a végeredményt erősen befolyásolhatták. A körülmények megismerésére azonban nem feltétlenül a választási jegyzőkönyv a leghitelesebb forrás, hiszen például Petőfi Sándor 1848-as, botrányos körülmények között megakadályozott képviselő-jelöltségéről pusztán a jegyzőkönyv alapján semmit sem tudhatnánk meg.⁵³⁰

A botrányos körülmények között lezajlott választásokhoz vezető események az év februárjában kezdődtek. Thaly Kálmán már ekkor értesült arról, hogy ezúttal ferencvárosi ellenfele egy hivatalban lévő miniszter lesz, mint fogalmazott, „irtóztató pénzpocsékolással”, és már ekkor erős küzdelmet prognosztizált.⁵³¹ Hivatalosan áprilisban alakult meg a helyi szabadelvű párt és léptette fel Kemény Gábort jelöltként, de a párt végrehajtó bizottsága csak május 8-án alakult meg.⁵³² Míg Thaly Kálmán elegendőnek tartotta, hogy három évvel azelőtti programját változatlanul tárja választói elé, addig Kemény Gábor írásos formába (is) öntötte politikai elképzeléseit. A miniszter programbeszédét Ferencvárosban a Soroksári utcai Prückler-gyár udvarán mondta el június 16-án, míg Kőbányán június 19-én az öreg sörház üvegtermében szólt választóihoz. Június 16-ai beszéde nyomtatott formában is megjelent, és e brosúra szerint elsősorban közgazdaságtani eszmefuttatásokkal népszerűsítette magát. Elsősorban a régi, önellátó, de főleg mezőgazdasági terményekkel rendelkező Magyarországgal hasonlította össze a korabeli állapotokat, és azt fejtegette, hogy a külföldi termékektől való függés elkerülésére minisztersége alatt a hazai ipar fejlesztését tekintette fő feladatának.⁵³³ A – természetesen nem elfogulatlan – ellenzéki sajtó szerint kevésbé volt sikeres ez a kampányrendezvény.⁵³⁴ Thaly Kálmán a Kemény-kortestyűlés helyszínének közelében, egy szintén Soroksári utcai házudvarban június 12-én megtartott beszámoló és programbeszédében tartózkodott konkrét program felvázolásától, és hallgatóságának érzelmeire apellálva próbálta bővíteni választói táborát.⁵³⁵ Kemény Gábor tehát, akárcsak a három évvel korábbi egyik

⁵²⁹ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

⁵³⁰ Csizmadia 1963: 124.

⁵³¹ OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. február 22.

⁵³² *Egyetértés* 1881. április 29. 6.

⁵³³ Kemény 1881. Ebben a programban a választókerületről egy szót sem ejtett a jelölt. Ferencváros ipari fejlődését, az Elevátor és az összekötő vasút megépítését Kemény Gábornak tulajdonítja viszont egy beszédes című, meglepő módon feltehetőleg már a választások után, de még 1881-ben megjelent röpirat: *Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmívelési, ipar- és keresked. minister? Szóljanak a tények!*

⁵³⁴ *Függetlenség* 1881. június 17. 1.

⁵³⁵ *Egyetértés* 1881. június 13. 1–2. Eredetileg június 5-én került volna sor erre a rendezvényre. *Egyetértés* 1881. május 26. Melléklet 2.

kormánypárti jelölt, Wodianer Béla, inkább a választókat észérvekkel megszólítani próbáló, a közgazdasági racionalitás talaján mozgó politikus szerepében tűnt fel, Thaly Kálmán ellenben mindkét alkalommal inkább a választók emocionális megnyerésére törekedett.

A választási küzdelem eldurvulását jelezte, hogy a helyi kampány ügyei parlamenti interpelláció formájában az országgyűlést is megjárták.⁵³⁶ A *Függetlenség* szerint a kormánypárti agitáció fontos célcsoportjai lettek a trafikosok, akiket üzleteik elvételével fenyegettek (volna) meg a pénzügyigazgató emberei. Udvarnok Kálmán „exgárdistát” viszont a királyi tanácsosi cím odaígéréseivel állították Thaly oldaláról Keményére, Vámosy Mihály református gimnáziumi igazgatónak pedig a tanfelügyelői állást helyezték kilátásba kortesként tanúsított buzgalmaért.⁵³⁷ Gyakran visszatérő vád volt az is, hogy a kormánypárti kortesek etetéssel-itatással népszerűsítik jelöltjüket, de szintén a helyi függetlenségi párt sérelmei között szerepelt, hogy a választási küldöttségbe közülük senkit sem delegált a központi választmány.⁵³⁸

A szavazás napközbeni állása a lapok tudósításai szerint eléggé változatos volt. Ugyan mindvégig Kemény Gábor vezetett, de estefelé a két jelöltre leadott voksok közötti olló egyre inkább kezdett becsukódni, a függetlenségi oldal erősödő optimizmusa is elősegítette a fentebb bemutatott ribillió kialakulását.⁵³⁹ (19. táblázat.)

Ferencváros és Kőbánya, 1884

A tisztviselők anyagi helyzetének rendezése 1884-ben a Terézvároshoz hasonlóan még a

⁵³⁶ Almássy Sándor interpellációjában amiatt tiltakozott Tisza Kálmánnál, mint belügyminiszternél, hogy Kőbányán Apaticzky Kálmán kerületi halottkém és Szilágyi László kerületi rendőrkapitány Roith György Thaly-párti vendéglős udvarán erőszakkal egy rudat állítottak fel, melyre a Kemény-pártiak zászlóját kívánták kitűzni. Emellett Szilágyit azzal is megvádolta Almássy, hogy a Thaly-pártiak által látogatott kocsmák esetében korábbi zárórát foganatosít, mint a kormánypárti vendéglőkben. Képviselőházi napló, 1878–1881. 19. kötet, 1881. május 12. – június 1. 1881. május 25-i ülés, 99–101.

⁵³⁷ *Függetlenség* 1881. június 24. 1–2. Udvarnok Kálmán 1878-ban az első fordulótól távol maradt, a második fordulóban Steiger Gyulára, 1881-ben és 1884-ben pedig Kemény Gáborra voksolt, így ő kevésbé tekinthető hezitáló szavazónak. Vámosy Mihály minden alkalommal a kormánypárti jelöltre, Steiger Gyulára, illetve Kemény Gáborra voksolt, így ő valóban biztos kormánypárti szavazó volt. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület). A *Függetlenség* egyébként azt is tudni vélte, hogy Kemény győzelme összesen 120000 forintjába került a kormánypártnak. *Függetlenség* 1881. június 26. 1.

⁵³⁸ *Egyetértés* 1881. június 15. Melléklet, 1.

⁵³⁹ Az esti órákban az *Egyetértés* egyre részletesebben mutatta be a szavazási arányokat, de este 7 után a különbség mintha újra növekedni kezdett volna a két jelöltre adott voksok között: 19 óra 5 perckor 25, negyed nyolckor 31, majd fél nyolckor, a bizalmi férfiak szavazása előtt 30 voksnyi volt Thaly lemaradása a lap szerint. *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

IX. választókerületben folyó kampányban is előtérbe került, ahol pedig Kemény Gábor miniszternek függetlenségi kihívója volt. Tompa Antal 1884. június 1-jén, különös módon közterületen, a Ferenc téren ácsolt emelvényen megtartott programbeszédében külön ígéretet tett, hogy megválasztása esetén a tisztviselők helyzetének javítását és a lakbérilletmény felemelését fogja képviselni.⁵⁴⁰ Ellenfele sem hagyta szó nélkül a kérdést ugyanaznap tartott programbeszédében. Kemény Gábor ismét a Soroksári utcai Prücklergyár udvarán beszélt. Ő is biztosította a hivatalnokokat nyugdíjigényük jogosságáról, közölte továbbá, hogy nyugdíjuk biztosításáról a törvényjavaslat készen van, de hivatalban lévő miniszterként le kell hűtenie a kedélyeket, mivel az ország pénzügyi helyzete miatt ő sokat nem tehet. A hivatalnoki családok anyagi biztonságának megteremtéséhez további javaslatot tett: a nők alkalmazásának lehetőségeit vetette fel, például a postánál, természetesen politikai jogaik kiterjesztése nélkül. Együttérzését a következőképpen fejezte ki:

„(...) ismerem azon alkalmazott helyzetét, kinek három-négyszáz forintból kell esetleg családotól megélnie, vagy azon kis hivatalnokét, a ki már jogot végzett, a kinek 1000, 1200, 1500 frt fizetésből kell megélni. Tudom, hogy ez majdnem lehetetlen.”⁵⁴¹

1884. június 13-án tehát az immár (1882 óta) közlekedési miniszter Kemény Gábor és a helyi függetlenségiek egyik vezére, Tompa Antal ügyvéd között választhattak a választókerület szavazójoggal rendelkező polgárai.⁵⁴² A választás napjáról a következőképpen tudósított a sajtó:

„Mindkét párt gyülekezési helye a Bakács-téren volt, honnan fél 8 órakor indult meg először a kormánypárti menet a Malom-utcán és Üllői-uton keresztül, élén egy igen értékes s a jelölt nevét viselő nehéz selyem zászlóval, továbbá Rácz Pali bandájával és mintegy 50–60 gyermekkel, a kik apró zászlócskákat tartottak kezükben.”⁵⁴³

⁵⁴⁰ *Nemzet* 1884. június 3. Reggeli kiadás 1.

⁵⁴¹ *Nemzet* 1884. június 3. Reggeli kiadás. Melléklet 2. Kemény Gábor amúgy közlekedési miniszterként főleg a közlekedéssel kapcsolatos elképzeléseit osztotta meg hallgatóságával (nem mulasztva el saját érdemeit kidomborítani a választókerületet érintő közlekedési fejlesztésekben), míg Tompa Antal elvi függetlenségi álláspontjáról szónokolt. *Egyetértés* 1884. június 3. 2, 1884. június 5. 2, 1884. június 12. 2. Kőbányán érdekes módon a jelöltek ugyanott, a Haller-vendéglő kertjében mondták el – a Ferencvárosban elhangzottal azonos tematikájú – kampánybeszédeiket, értelemszerűen itt már eltérő időpontokban. A helyszín azonossága mutatja, hogy nem minden vendéglős meggyőződésből fogadta be az egyes jelöltek kampányrendezvényeit, egyeseknél a sok résztvevőt vonzó esemény jövedelmezősége lehetett a szempont. *Pesti Napló* 1884. június 3. Reggeli kiadás 1; *Egyetértés* 1884. június 12. 2.

⁵⁴² Az ekkor már teljesen antiszemita – így az Erzsébetvárosban nem a függetlenségi, ám a lap megfogalmazásában „sakterpárti” Eötvös Károlyt, hanem Matlekovits Sándor államtitkárt favorizáló –, a választókerületben Tompa Antalt támogató *Függetlenség* még egy Tompa-párti kortesdalt is leközölt. *Függetlenség* 1884. június 5. 2. (2. sz. melléklet.)

⁵⁴³ Az idézet nemcsak azért tanulságos, mert kiderül belőle, hogy a gyermeki ártatlanság kampányüzenetként történő felhasználása korántsem új találmány (Tompa Antal menetében egy lovasbandériumot követtek a zászlócskákat lobogtató gyerekek), hanem a választási tudósítások keletkezéséről is sokat elárul – az idézet szó szerint jelent meg két újságban is: *Pesti Napló* 1884. június

Az egyre professzionálisabb választói stábok kialakulására utal, hogy a választás színhelyéül szolgáló, katonákkal és rendőrökkel megrakott Köztelek (pontosabban az épület udvarán ácsolt fabódé) közelében „ (...) mindkét pártnak irodája van, hol minden választót evidenciában tartanak.”⁵⁴⁴ Kemény Gábor miniszter végül 998 vokssal nyert Tompa Antal 544 szavazata ellenében, azaz a szavazók csaknem 65%-a támogatta Keményt, 35%-a Tompát.⁵⁴⁵ Tompa ekkor tehát még Thaly 1881-es eredményét sem tudta megismételni, Kemény nagy fölényrel győzött, ráadásul a választási jegyzőkönyv tanúsága szerint a szavazást ezúttal semmiféle incidens nem zavarta meg.⁵⁴⁶ A szavazás berekesztésével kapcsolatban minden forrás más időpontot adott meg, csupán annyi bizonyos, hogy délután fél hatkor meghosszabbították a szavazóhelyiség nyitva tartását.⁵⁴⁷ (20. táblázat.)

A korabeli lapvélemény szerint a korábbi két választáshoz képest aratott könnyű kormánypárti győzelmet a függetlenségi jelölt állítása kapcsán a hosszas vacillálás után hozott rossz döntés okozta:

„A Ferencváros függetlenségi pártjáról tudni lehetett, hogy nem hagyja magát. Mindig tisztességesen, többször diadalmasan vívta meg az alkotmányos harcot. A fővárosban a legszervezettebb párt ez, mely a győzelmet megnehezíti, de most sokáig ingadoztak a jelöltben, s b. Keménynek gyöngébb

13. Esti kiadás 2; illetve *Függetlenség* 1884. június 14. 2.

⁵⁴⁴ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2. Az *Egyetértés* szerint a Kemény-párt irodája a „Fehér Miklós-féle helyiségekben”, míg Tompáéké a Köztelek utca egyik sarkán lévő vendéglőben volt, az irodákban a megfáradt választó zeneszó mellett pihenhetett ki a voksolás fáradalmait. *Egyetértés* 1884. június 14. 2.

⁵⁴⁵ Tompa Antal végül csak 1892-ben, az ókanizsai választókerületben tudott mandátumhoz jutni, szintén függetlenségi programmal. Országgyűlési Almanach 1892: 336.

⁵⁴⁶ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület). Az – egyébként eléggé botránysos és sok véres incidenssel tarkított – 1884-es választásokkor ezt a választókerületet viszonylag ritkán emlegették a lapok. Országos sajtónyilvánosságot kapott viszont, amikor a Kemény Gábor június 1-jén tartott ferencvárosi kampánybeszédet a miniszter egy – állítólag távirász – kortese más, a beszédet hallgató távirásztól az „ügyet” támogató aláírásokat próbált begyűjteni, majd amikor emezek tréfás megjegyzések vagy kifogások ürügyén az aláírást tőle megtagadták, „feljelentette” őket a képviselőjelöltnek. Kemény odahatott, hogy Koller miniszteri tanácsos és Szalay táviráigazgató hallgassa meg a távirásokat, akik elmondták, hogy eszük ágában sem volt nem a miniszterre szavazni. Amennyiben megtörtént, sokatmondóan indokolhatja ez az eset a hivatalnoki kar stabilan kormánypárti „vonzalmait”. *Pesti Napló* 1884. június 13. Reggeli kiadás 2. Egy másik állítólagos visszaélést – bármiféle konkrétum említése nélkül – az *Egyetértés* „tárt fel”: a lap szerint sok kishivatalnok, akiket az előző év májusa (a választói névjegyzék összeállítása?) óta más vidékre helyeztek, ekkor retúrjegyek kiosztásával rendelték be, hogy a miniszterre voksoljanak. A kormánypárti intrikára a lap által felhozott legkülönösebb példa az, hogy Lustig Somát betegen, tolókoksin hozták el Keményre leszavazni. (Lusztig Simon kocsmáros a szavazási listák szerint ekkor valóban a kormánypárti jelöltre voksolt, noha az 1878-as második fordulóban, valamint 1881-ben még Thaly Kálmánt választotta.) *Egyetértés* 1884. június 14. 2.

⁵⁴⁷ A *Vasárnapi Ujság* szerint nyolc óra előtt hirdettek eredményt. *Vasárnapi Ujság* 1881. június 15. 386. A *Pesti Napló* szerint fél nyolckor. *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1. Az *Egyetértés* azt írta, fél hatkor csupán fél órával hosszabbították. *Egyetértés* 1884. június 14. 2. A *Függetlenség* viszont úgy tudta, este 7-kor zárták le a szavazást. *Függetlenség* 1884. június 14. 2. A *Nemzet*, illetve maga a választási jegyzőkönyv szerint viszont fél hatkor két órára hosszabbították meg a voksolást, de a szavazás negyed nyolckor mégis befejeződött. *Nemzet* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2; BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

ellenfele akadt, mint a máskori függetlenségek voltak.”⁵⁴⁸

A szavazás után Tompa Antal tábora széteszlott, míg Kemény választói az Üllői úti Gutgesell-féle vendéglőbe indultak megünnepelni jelöltjük győzelmét.⁵⁴⁹ Közben került sor az azévi pesti választások talán legkomolyabb zavargásaira, melyről paradox módon mégis csupán a *Nemzet* tudósított:

„Az üllői uton végigmenve, folyton éltették b. Kemény Gábort. Arra menő Tompa-pártiak is éltették a maguk jelöltjét, csak egyes inas kiáltozott a szabadelvű pártiak felé egyszer gunyszavakat, a Kemény-pártiak azzal feleltek, hogy krajczárokat dobtak a gyerekek közé, mire ezek egy része b. Keményt kezdte éltetni.

A mondott vendéglő előtt vagy 50–60 főnyi csőcselék csoport ácsorgott, melynek soraiból »Éljen Tompa« kiáltások hangzottak. Benn a vendéglő kerthelyiségében folytonosan b. Kemény Gábort éltette száz és száz torok. A gyülekezet egyre szaporodott; mikor Prückler László, a párt elnöke jött be, szünni nem akaró riadó éljenekkel üdvözölték.

Künn az utcán a csőcselék mintegy 8 órakor egy bérkocsist insultált; beverte kocsija ablakait és a lovakat megállította. De egyéb kihágást nem mert megkísérelni. Alig öt percre rá a szomszéd üllői laktanyából már jött egy félszakasz katonaság, mely a vendéglő kapuja előtt feltüzött szuronnal foglalt állást.

Közbelépett aztán a rendőrség is; egy *Muzsika* nevű lázitót elfogott, de azután Prückler László gyáros kérésére egyelőre szabad lábra helyezte.

A zavargás közben Nagy József közbégőhídi hivatalnokot kővel megdobták és a fején megsebesítették. A csőcselék egyébként inkább sárral dobált.

Félkilencz óra felé esni kezdett és a csőcselék széteszlott.”⁵⁵⁰

Ez a megmozdulás, amennyiben nem túlzó a *Nemzet* beszámolója, még akkor sem vetekedhetett sok vidéki, véres végkifejletbe torkolló választási zavargással.⁵⁵¹ Rövid idő alatt le is zajlott, és az előzményekből úgy tűnik, nem Tompa szavazótábor, inkább a

⁵⁴⁸ *Vasárnapi Ujság* 1884. június 15. 387. 1884-ben ebben a választókerületben nem indult jelölt az ekkor a tetőpontjára jutott antiszemita mozgalom színeiben, így az antiszemiták ferencvárosi és kőbányai támogatottsága – legalábbis a képviselőválasztásokkal kapcsolatos források alapján – nem vizsgálható.

⁵⁴⁹ *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1; *Egyetértés* 1884. június 14. 2; *Nemzet* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2.

⁵⁵⁰ *Nemzet* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2. (Kiemelések az eredetiben.) Az említett Nagy József közbégőhídi felügyelő valóban Kemény Gábor szavazója volt a szavazási lista szerint.

⁵⁵¹ A Belügyminisztériumba eljutott egy 1884. június 11-ei, tehát még csupán a kampányidőszakot áttekintő összegzés a választási készülődés során előfordult nagyobb mérvű kihágásokról. Ezek címszavakban felsorolva: Dunapataj: kődobálás; Makó: kődobálás (két csendőr és öt tüntető sérült meg); Mindszent: kődobálás, majd összetűzés a csendőrökkel (öt halott, hét sebesült); Vas megye: több kisebb zavargás és egy fejszés támadás; Jászberény: kődobálás; Szegény: rálöttek a kormánypárti jelöltre; Kolozsvár: kavicsdobálás (20 sérült); Gyergyóalfalu: összetűzés a csendőrökkel (három halott, kilenc életveszélyes és 12 könnyű sérült, valamint két súlyosan és három könnyen megsérült csendőr); Gyergyóremete: kődobálás. MNL–OL K 149 1884–6–731 res. Időközben még egy súlyos zavargás tört ki Soltvadkerten is. *Pesti Napló* 1884. június 11. Reggeli kiadás 1–2.

választások miatt szintén izgatott nemválasztók állhattak a Kemény-pártiakat ért támadás mögött.

A kampányesemények hatása a választói magatartásra

A kampány és maga a szavazás eseményeinek részletes bemutatását azért tartottam szükségesnek, mert a választói döntés kialakulásának fontos körülményei derülnek ki az események rekonstrukciójából. Noha a modern democráciákban sem tartja már a témával foglalkozó szociológiai és politológiai szakirodalom a választói magatartást a szavazófülke magányában meghozott döntés függvényének, az eddig bemutatott események elárulják, hogy az 1870-es és 1880-as években az, hogy az egyes választók mire voksolnak, a szavazás napjára lényegében már tudható volt, inkább a mozgósításban elért teljesítmény befolyásolhatta a választás napján a végeredményt.

Országosan esély sem volt a kormánypárt leváltására, és ezzel valamennyi ellenzéki formáció a kampány ideje alatt mindvégig tisztában volt, hiszen az ellenzéki lapok is bizonyos választókerületek megtartását vagy elhódítását jelölték ki maximális célként. Ennek ellenére, mint láthattuk, igen zajosakra sikeredhettek egyes választások. Mivel mindenki tisztában volt azzal, hogy kormányváltásra nincs esély, mégis meglepő, milyen sokan éltek szavazati jogukkal. Ez mutatja, a választásoknak nem pusztán a kormányzat irányának meghatározása volt a célja. Ebből a szempontból tanulságos a mérsékelt ellenzéki *Pesti Napló*-ban az 1881-es választások napjának reggelén megjelent cikk, amely a következőképpen „fokozta” a lelkesedést az ellenzéki szavazókban:

„Noha a fővárosnak csak egyetlen egy kerületében várható egyhangú választás, mégis csak egyetlen egy, a IX. kerület az, hol az eldöntés még bizonytalan. A többi nyolcz kerületben a végeredmény iránt kétség alig foroghat fenn. Az V. kerületben az ellenzék csak ma este állított jelöltet, kinek győzelme óhajtható ugyan, de nincs kellően előkészítve.⁵⁵² Az I. II. III. és VI. kerületben a kormánypárti, a IV. VII. és VIII.

⁵⁵² 1881-ben kivételesen lett ellenjelöltje Wahrmann Mórnak is, az utolsó pillanatban felléptetett mérsékelt ellenzéki Bródy Zsigmond hírlapíróval kellett megküzdenie, de Wahrmann így is győzött 623 szavazattal Bródy 388 voksával szemben. *Vasárnapi Ujság* 1881. június 26. 415. (A szavazási listák erről a voksolásról nem maradtak fenn.) Az *Egyetértés* is nehezményezte, hogy Wahrmann, noha 1878-ban kormánypártiként szerzett mandátumot, de a bosnyák okkupáció nyomán kilépett a szabadelvű pártból, majd az 1881-es választások előtt visszalépett a kormánypártba. *Egyetértés* 1881. április 23. Melléklet 2, 1881. április 25. 1. Ezt maga Wahrmann sem hallgatta el beszámoló beszédében: elismerte, hogy ki „kellott” lépnie a kormánypártból a boszniai kérdés miatt, de a kérdés akut jellegét már elvesztette, így idővel visszatérhetett oda. A *Hon* 1881. június 15. Reggeli kiadás 2. Bródy utolsó pillanatban való felléptetése azért is tanulságos, mert kiderült, hogy egy „olcsó”, kampány nélküli felléptetéssel, ha igazán megszorogatni nem is lehetett az ellenjelöltet, de szép számú szavazat begyűjtése azért elképzelhető volt.

kerületekben a mérsékelt ellenzék jelöltjeinek többsége biztosítva van ugyan, de azért felhívjuk a közjogi alapon álló nemzeti ellenzék híveit, hogy szavazatukkal pártjok diadalát minél impozánsabbá tegyék.”⁵⁵³

A választók voksa a nyílt szavazás és korabeli meggyőzési technikák révén igencsak transzparens volt, még a sajtó is gyakran közölte az egyes pártok legelkötelezettebb választóinak neveit. Látható, hogy, noha az üzemszerű szavazatszerzési technikák csak a 19. század végére kezdenek meggyökeresedni, már a tárgyalt időszakban is komoly arzenál állt a kortesek rendelkezésére a potenciális párthívek feltérképezésére, illetve arra, hogy rábírájék a bizonytalanokat a megfelelő jelölt melletti voksolásra.

A választásokon való részvétel sokkal nagyobb elköteleződést igényelt, mint a titkos szavazáson alapuló modern típus esetében. Igaz, hogy ez utóbbiaknál sem ismeretlen az, hogy a választónak hosszabb várakozási idővel kell számolnia voksa leadásáig, vagy az, hogy jelentősebb távolságot kell leküzdenie, míg eljut a szavazóhelyiségig, de az ma már szokatlannak számít, hogy a voksolás tulajdonképpen egy sajátos koreográfiával rendelkező tömegdemonstráció is egyben, amelyen a választók zömének rituálisan újra meg újra meg kell erősíteniük feltétlen azonosulásukat a jelölt személyével, az általa képviselt eszmékkel és célokkal. Ez a csoportkohéziót erősítő mozzanat, a voksolás közösségi élménye, a világosan felismerhető ellentábor közelsége sokkal aktívabb viselkedést várt el tehát a választóktól. Ráadásul a kampány során a választók gyakran egyfajta kollektíven fellépő hivatásrendi csoportként („postatisztek”, „államvasúti hivatalnokok”, „majorosok”) jelentek meg a tudósításokban.

A voksolás közösségi rítusát persze nem mindenki élte át, hiszen a kortesek által a szavazás közben „odarángatott” szavazók e társas élményből jobbra kimaradtak. A választásoktól távol maradók esetében is érdemes figyelembe venni, hogy ők nem csupán egy „voks” leadását tagadták meg, hiszen a szavazat leadásához mind ez a rítus, mind a választó politikai véleményének közismertté válása elválaszthatatlanul hozzátartozott.

A korabeli választásokkal kapcsolatban felmerült dilemma, hogy a választók pártokat vagy személyeket tiszteltek-e meg bizalmukkal. Nem ritka példa, hogy egy választókerület azután is újraválasztotta képviselőjét, hogy ő megváltoztatta párthovatartozását. Fel lehet azonban úgy is tenni a kérdést, hogy a választók esetleg elsősorban a helyi érdekek potenciális képviselőjeként tekintettek-e jelöltjükre, és inkább ebbéli minőségében ítélték meg tevékenységét, nem pedig – az amúgy úgyszólván változtathatatlan – pártszerkezetben betöltött szerepe alapján. Busbach Péter vagy

⁵⁵³ *Pesti Napló* 1881. június 24. Reggeli kiadás 1.

Wahrmann Mór át- illetve visszacsábítása a kormánypártba jelentheti azt is, hogy a kormánypártban szintén felismerték: a választók körében elfogadott jelölt megnyerésével jobb esélyeik lehetnek, mint egy megbízható pártkatona felépítésével az adott választókerületben.

A jelöltek által meghirdetett programokat áttekintve kiderül, hogy a választók nem a programokra szavaztak: nagyon hasonló tematika merült fel szinte az összes jelölt esetében. Kiemelt feladatként hirdették meg a főváros és az adott választókerület, az ipar, a kereskedelem és a közlekedés fejlesztését, az ország pénzügyeinek rendbetételét, a hátramaradt társadalomátalakító jogszabályok (főrendiházi reform, polgári házasság bevezetése, polgári törvénykönyv megalkotása). Emellett voltak az egyes választásokat jellemző, a programbeszédekben rendszeresen visszaköszönő témák, ilyen volt 1878-ban a keleti kérdés, amelyben a függetlenségi „érzelmi” attitűd és a kormánypárti „reálpolitika” volt szembeállítható egymással, vagy 1884-ben a megkérdőjelezett jogegyenlőség kérdéséhez való viszony tisztázása, illetve annak jelzése, hogy az adott jelölt törődni kíván a hivatalnokok helyzetével.

A vizsgált országgyűlési képviselőválasztások kampányeseményeinek nagy része félnyilvános, illetve magánterületekre korlátozódott, hogy a politikai véleménynyilvánítás megfelelő korlátok között maradjon. Az utca ekkor még alárendelt szerepet játszott: alig volt terepe a választási harc keretei között a politikai nézetek artikulálásának. Az utcai jelenlét leginkább a jelöltek mögött álló tömegtámogatást nyomatékosította. A korteshadjárat során szükség volt ugyanis arra, hogy a jelöltek a közterületeken is megmutassák magukat. Ennek elsődleges eszközei voltak a kampányrendezvényekre invitáló falragaszok, az elkötelezett választók által kiaggatott zászlók, a nagy forgalmú terekről induló, a választókerületet átszelő felvonulások. A tömegtámogatás bizonygatására igénybe lehetett venni akár a – még inkább csak szemlélődő/báméskodó, de időnként aktivizálódó – nem választókat is.

A kortársak azonban talán túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítottak az „utca hangjának”, mint a szavazás végeredményét befolyásoló tényezőnek. Valójában a választóhelyiségen kívül is elsősorban a szervezés, a rendelkezésre álló anyagi források mértéke, illetve egyes választók függő helyzetének kihasználása számított. A korteshadjárat színhelyeit áttekintve megfigyelhető, hogy az egyes pártok között éppen az anyagi forrásokhoz való hozzáférés, illetve a megcélozni kívánt választói rétegek különbségei miatt jelentős eltérések voltak. A kormánypárti jelöltek inkább Pest

reprezentatívabb körzeteiben jelentek meg, az ellenzékiek azonban a kevésbé tehető, illetve a modernizáció által kevésbé érintett területek lakóihoz közeledtek. Az utóbbiakra volt jellemzőbb a nyilvános területek használata is a választási küzdelem során.

Míg a jelöltállítás befolyásolásában, illetve a jelöltek népszerűségének „alakításában” a választójoggal nem rendelkezők is bizonyos, korlátozott szerepet játszhattak, addig a választási eredményeken a „tömegek” ereje már aligha mutatkozott meg.⁵⁵⁴ A vizsgált választásokon – ahogy a dualizmus időszakának legtöbb választásán – a hatóságoknak sikerült mederben tartaniuk, a kellő szintre szorítaniuk a politikai véleménynyilvánításokat. A hatalom törekvését a tér kontrollálására ugyanis mindig veszélyeztették a közterületeken zajló tömeges megmozdulások, mivel a választási kampány lebonyolításához szükséges tömegrendezvények az eltérő, és jellemzően nem racionális kritikai vélemények artikulálásával fenyegetően megkérdőjelezhetik a fennálló hatalmi viszonyokat.⁵⁵⁵ Ez a veszély a korszakban még nem volt véresen komoly: a választási rendszernek és a politikai tömegmozgalmak hiányának köszönhetően ekkor még ellenőrzés alatt lehetett tartani a nagyváros lakóit. A cél eléréséhez azonban a hatóságoknak – és a velük a térhasználat feletti ellenőrzésben együttműködő pártoknak – már ekkor is komoly erőfeszítéseket kellett tenniük. Ez különösen a választás napján vált szembetűnővé, amikor a képviselőjelöltek táborait egymástól deszkakerítésekkel választották el, a választókat kisebb csoportokban bocsátották a szavazóhelyiségekbe, a nem választókat pedig szigorúan kizárták a választás helyszínéről, ezzel biztosítva, hogy a közterületeken nem garantálható teljes körű ellenőrzés a szavazóhelyiségekben már totális lehessen.

Mint a kampányesemények ismertetéséből kiderült, már a vizsgált korszakban megjelentek azok az – alapértelmezetten nem pártpolitizáló – egyesületek, amelyek döntő szerepet játszottak a jelöltek kiválasztásában és a választóknak a megfelelő táborokba terelésében. Míg azonban a IX. választókerületben nincs nyoma olyan egyesületnek, amely a választások között is folyamatosan működött volna, addig a IV. kerületben már találkozhatunk egy – igaz, még teljesen informális – csoportosulással, míg a VI. kerületben két, ráadásul egymással rivalizáló, és immár formálisan létező egyesület is a választási csataterre lépett.

A IV. választókerületben ez az informális csoportosulás az abszolutizmus idején létrejött Saskör volt. Az Újvilág (a mai Semmelweis) utcában állt Arany Sas fogadóban

⁵⁵⁴ Az 1884-es józsefvárosi, illetve erzsébetvárosi választások kapcsán egyaránt erre a következtetésre jutott: Horváth 1998: 512; Kövér 2011: 677.

⁵⁵⁵ Hurd 2000.

ülésező asztaltársaság első elnöke Ráth Károly későbbi főpolgármester volt, korszakunkban Királyi Pál elnökölte, később Királyi egyik főkortese, Kléh István ügyvéd, újságíró vezette. Formálisan csak 1892-ben alakult meg, akkor már függetlenségi színezettel, elnöke pedig az addig is függetlenségi Polónyi Géza lett. De az új Saskör részben személyi összefonódásokat is mutatott a régivel, például Kléh István vagy Hahóthy Sándor iskolaigazgató révén.⁵⁵⁶ Ez az, amúgy 1878-ban még pártállás nélküli, a kerületi és fővárosi elit tagjaival működő kör léptette fel Királyi Pált, és tartott ki mellette akkor is, amikor kiderült, hogy ezzel mérsékelt ellenzéki jelöltet juttat a parlamentbe.⁵⁵⁷

A Terézvárosban viszont a kormánypárti jelöltek osztódását eredményezte a két, helyben rivalizáló egyesület, a sugárúti, Bobula János vezette Terézvárosi Klub (a városrész kettéválása után inkább VI. Kerületi Klub néven⁵⁵⁸) és a Király utcai, Radocza János vezetése alatt álló VI.-VII. Kerületi Kör (későbbi nevén Terézvárosi Casino) rivalizálása. 1878-ban mindkét tömörülés saját jelölt indításával próbálkozott, de maga Bobula ítélte meg úgy a helyzetet, hogy klikkjének érdekesebb Podmaniczky Frigyes támogatnia.⁵⁵⁹ A Radocza vezette másik csoport így alul is maradt 1878-ban, annak ellenére, hogy a központi választmány akkori tagjai közül Mérő János, Radocza János, és Török József a VI.-VII. Kerületi Kör oszlopos tagjai voltak. Ezt az összefonódást az is mutatja, hogy ők a kerületi klikk-rendszer részeként mindannyian érdekeltek voltak a Terézvárosi Casino új székházának sugárúti felépítésére 1884-ben alakult Fővárosi Casino-Épület Rt.-ben is.⁵⁶⁰ A klikkharcok során a kerületi „törzsfőnök”, Mérő János mégis viszonylag a háttérbe húzódott, választási elnökként kevésbé exponálta magát az érdekküzdőlemben. 1878-ban pedig Török József patikus még e nexus ellenére is Podmaniczky Frigyes pártjának volt az elnöke.⁵⁶¹

A Fővárosi Casino-Épület Rt. alapítása jól mutatja a honoráciorok klikkszerű

⁵⁵⁶ Az új Saskör hamarosan a lebontott Arany Sasból új, saját építésű székházba is költözött – a Kalap (a mai Irányi) utcába, és a századforduló fővárosi politikai csatározásainak egyik meghatározó szervezete lett.

⁵⁵⁷ A régi Saskörről lásd: Draveczy 1998. A függetlenségi irányultságú Saskörről lásd: Szócs 1977: 21. Egyébként a Saskörben is meghatározó városvezetésből nem mindenki állt Királyi Pál mellé: a fővárost irányító három Károly közül Ráth Károly főpolgármester 1878-ban mindkét fordulóban Havas Ignácot támogatta, 1881-ben és 1884-ben viszont már nem szavazott. Gerlóczy Károly alpolgármester csak 1881-ben és 1884-ben szerepelt a belvárosi névjegyzéken, ő mindkétszer Királyi Pálra szavazott, Kamermayer Károly polgármester viszont nem szerepelt a kerületi névjegyzékeken. BFL IV.1405. 4. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi névjegyzékek, IV. választókerület). BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IV. választókerület).

⁵⁵⁸ E klub első tiszteletbeli elnöke és 1875-ös képviselőjelöltje Horn Ede volt. Kálnoki 1879: 47.

⁵⁵⁹ Az 1879-es fővárosi választásokon Bobula klikkje külön virilista listát is állított. Horváth 2010: 88.

⁵⁶⁰ Horváth 2010: 91.

⁵⁶¹ Török József nemcsak az 1884-es választásokkor lavírozott a táborok között: 1878-ban Szapáry elárvult pártját csatornáztatta be Bobula táborába, majd aktívan közreműködött Bobula Podmaniczky javára történő visszaléptetésében is. Kálnoki 1879: 55, 63.

tömörülését. A társaság elnöke, Mendl István 1878-ban és 1884-ben VII. kerületi választási elnök lett. Mellettük Mérő János, Radocza János és Török József igazgatósági tag lett. De az igazgatóság névsorában a központi választmány tagjai közül megtaláljuk Nasztl Mórt is. Mind az egyesület, mind a részvénytársaság alapításában részt vett Schweiger Adolf, Busbach Péter 1884-es kampányának egyik kulcsfigurája. A cég felügyelőbizottságában szerepelt továbbá Dobos Ferenc háztulajdonos, 1878-ban és 1884-ben VI. kerületi választási elnökhelyettes és Morzsányi Károly ügyvéd, 1878-ban és 1884-ben VII. kerületi küldöttségi elnök.⁵⁶²

1881-ben, mint láthattuk, Busbach Péter kompromisszumos jelöltként lépett fel, a fő feladat ekkor az volt, hogy szabadelvű jelöltek ne rivalizáljanak a kerületben, és végül ezt a két klikk által kötött fegyverszünettel el is lehetett érni – pedig kiderült, hogy Busbach jelöltségének már ekkor is akadtak ellenzői. A kompromisszum korának 1884-re vége szakadt: Busbach állítólagos antiszemitizmusának ürügyén a Bobula-klikk újra önálló jelöltet állított, ráadásul az is kiderült, hogy a jelölt személye lényegtelen számukra, a cél a rivális klikk feletti győzelem.⁵⁶³ Ehhez ráadásul Tenczer Pál személyében a helyi választókra komoly befolyással bíró szövetségest is meg tudtak nyerni – igaz, Tenczert a kampány során tanúsított ügyetlenkedés eltávolíthatta Bobuláéktól.⁵⁶⁴

A választások „szervezői”: hogyan definiálhatók a honoráciorok?

A választási események lefolyását összegezve arról is érdemes beszélni, kik kontrollálhatták mindezeket, kik irányíthatták a választás eseményeinek menetét. A korabeli választások idején Kamermayer Károly polgármester elnöksége alatt működő, a helyi törvényhatóság tagjai közül választott fővárosi központi választmány összetétele segíthet megvilágítani azt, hogyan nyerhettek ellenzéki vagy pártonkívüli jelöltek egyes pesti választókerületekben. A korszakban a függetlenségi ellenzéknek csak két budapesti kerületben, a II. (Víziváros) és a IX. (Ferencváros) kerületben volt jelentősebb bázisa.⁵⁶⁵ A központi választmány 1877-ben, a fővárosi közgyűlés által saját tagjaiból megválasztott

⁵⁶² Eőry 2010: 102–103.

⁵⁶³ Hogy mindenki számára világos legyen, kik állnak az egyes jelöltek mögött, 1884-ben az a választó, aki Busbach jelöltségét hivatalosan kezdeményezte, az maga Radocza, aki pedig Festeticsét, az maga Bobula János volt. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

⁵⁶⁴ A századfordulóra a Mérő János utódjává előlépett Radocza klikkje egyeduralkodóvá vált a kerület politikai életében. Szócs 1977: 18.

⁵⁶⁵ Horváth 2010: 154.

névsora szerint azonban csak a II. kerületi Andorffy Károly nevezhető a testületben a függetlenségi ellenzék hívének. Erős (de nem rendszertagadó) ellenzékét találunk továbbá a IV. kerületben – itt elsősorban a Saskör tevékenységének köszönhetően –, illetve a VIII. kerületben. Így a képviselőjelöltek közül a pártonkívüli Hoffmann Pál és a mérsékelt ellenzéki Királyi Pál éppúgy a tagok között szerepel, mint a mérsékelt ellenzéki Szilágyi-kampány egyik vezetője, Molnár Endre. Egyetlen választási eredményt nem jelzett tehát előre a központi választmány összetétele: a testületben ülő, a függetlenségi Thaly Kálmán győzelmében ellenérdekelt IX. kerületi tagok végül nem tudták megakadályozni ellenfelük 1878-as győzelmét.

A kortárs közvélekedés és a történészek értékelése egybevág abban, hogy a központi választmányt megválasztó fővárosi közgyűlésen belül a törésvonalak nem feltétlenül az országos pártok mentén, sokkal inkább a kerületi érdekérvényesítő csoportok között húzódtak.⁵⁶⁶ A helyi politikában kiemelkedő szerepet játszott Rákosi Jenő például így fogalmazott:

„Magán a városházán a képviselőtestület nem oszlik egymással szemben álló elvi pártokra; ott azok mellett, a kik a fővárost, mint egységes egészet, sőt mint egy ország középpontját és fejét magasabb szempontból ítélik meg, leginkább kerületi csoportok vannak, melyek a közgyűléseken külön kerületi érdekeiket iparkodnak előmozdítani.”⁵⁶⁷

Horváth J. András mutatta ki, hogy a korabeli Budapesten erős maradt a városrészi érdekérvényesítés, sőt ez volt a politikai csoportkohézió egyik fő iránya a várost irányító testületekben.⁵⁶⁸ Nagyobb, több kerületen átívelő összefogásról (például belső és külső kerületek szembenállásáról) azonban Horváth szerint nem lehet beszélni, leszámítva a (részben a korábbi önkormányzati elkülönülést továbbvivő), de egyúttal minden más városrészi kötődésnél is erőteljesebb szembenállást a Duna bal és jobb partja között.

A honoráciorok tehát nem az országos pártstruktúra, hanem szűkebb városrészi érdekek mentén tevékenykedtek, sokaknak nem is volt kifejezett pártállása. Elsősorban a választások megszervezését koordináló, a közgyűlés tagjai közül választott központi választmányi tagok, illetve az egyes választókerületben működött szavazatszedő bizottságok tagjai sorolhatók tehát ide. E – tagságát tekintve nagymértékben egybeeső – két csoport személyi kontinuitása figyelhető meg a három vizsgált választás idején, és ők gyakorolhattak leginkább befolyást a választások kimenetelére. Megfontolható, hogy

⁵⁶⁶ Például Sipos 1996, Horváth 2010.

⁵⁶⁷ Rákosi 1893: 191–192.

⁵⁶⁸ Horváth 2010: 138–150.

magukat a képviselő-jelölteket is a honoráciorok közé lehetne számítani, de egy részük, különösen, amikor országosan ismert politikusokról van szó, nem feltétlenül rendelkeztek helyi beágyazottsággal, ha viszont igen, ők is megtalálhatóak a vizsgálni kívánt két csoport valamelyikében. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy vannak olyan kivételek is, mint az országos politikusként is ismert báró Podmaniczky Frigyes, aki, noha nem volt sem központi választmányi tag, sem szavazatszedő bizottsági tag, a fővárosi és VI. kerületi politikai elit meghatározó tagjaként lehetett országgyűlési képviselő-jelölt.

A legelkötelezettebb pártemberek a helyi párt vezetősége (pártelnökök, alelnökök, jegyzők, pénztárnokok, végrehajtó bizottsági tagok) mellett a választási jegyzőkönyvben felsorolásra kerülő jelöltajánló választók, valamint a jelölteknek a választási bizottságokban helyet foglaló bizalmi férfiak voltak.⁵⁶⁹ Feltehetően nagy részüket szintén a helyi közvéleményt befolyásolni képes, weberi értelemben vett honoráciorok közé lehet sorolni.⁵⁷⁰ A jelöltajánló választók és a bizalmi férfiak vizsgálatokor ugyanis az tűnik ki, hogy minden jelölt tekintélyes vagy egyes társadalmi csoportokban nagy befolyással rendelkező ajánlókat vagy bizalmi férfiakat próbált felvonultatni (a kocsmárosok és vendéglősök is bizonyára közéjük tartoztak, ők vendéggörüket voltak képesek befolyásolni). Az is megfigyelhető, hogy a jelöltek legelkötelezettebb szavazói nagyrészt a szavazóbázisok társadalmi összetételét képezték le.

A választások lebonyolítóinak köre a vizsgált választásokon jelentős részben ugyanazokra a személyekre terjedt ki. A Belvárosban Ney Ferenc reáliskolai igazgató, a Terézvárosban Mérő János ügyvéd volt mindegyik alkalommal a választási elnök, Tokaji Nagy Lajos közjegyző a küldöttségi elnök. Az 1878-as második fordulóban Morlin Imre ügyvéd még Királyit képviselte bizalmi férfiúként a választási bizottságban, de 1881-ben és 1884-ben már – az 1878-as Takácsy Miklós háztulajdonos helyett – elvileg semleges küldöttségi elnökként látjuk viszont a testületben. Sullay Aurél ügyvéd is 1881-ben Busbach Péter bizalmi férfia volt, hogy azután 1884-ben már küldöttségi jegyzőként szerepelt a választási jegyzőkönyvben.

A három IX. választókerületi választáson a választási bizottság tagjai körében szintén jelentős volt a személyi átfedés: a választási bizottságban 1878-ban és 1881-ben

⁵⁶⁹ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi választási jegyzőkönyvek, IV., VI., IX. választókerület).

⁵⁷⁰ Weber 1970: 414–415. Weber 1987: 293; Weber 1998: 180. A függetlenségi párt jelöltállító mechanizmusánál mind a központi (Irányi Dániel, Helfy Ignác, Thaly Kálmán vagy esetében), mind a helyi akarat (Degré Alajos vagy Tompa Antal kiválasztásakor) megfigyelhető. A kormánypárti jelöltállításkor Havas Ignác, Podmaniczky Frigyes, Busbach Péter, Steiger Gyula és Kemény Gábor felléptetésével központi, míg Radocza János vagy Festetics Pál esetében helyi döntésről lehetett szó.

helyet foglalt Morócz István, mint választási elnök, Fáczányi Ármin és Pordán Imre, mint küldöttségi elnök vagy elnökhelyettes (illetve Pordán 1884-ben mint választási elnök). Rajtuk kívül csak az 1878-as első fordulóban volt küldöttségi elnök Nartel Mór, és csak 1881-ben és 1884-ben küldöttségi elnök, illetve elnökhelyettes Schmidlechner Károly.⁵⁷¹

A választók befolyására leginkább képes honoráciorok tehát többféle szerepben is feltűnhettek. Ők voltak a jelöltek kiválasztói és a „kampányfőnökök”, de jó részüket a választás napján a szavazatszedő bizottságokban lehetett viszontlátni. Az is előfordulhatott, hogy ők maguk léptek fel képviselőjelöltként. Radocza János például 1872-ben mandátumhoz jutott a Terézvárosban, 1878-ban – vesztes – jelöltként látjuk viszont, 1881-ben és 1884-ben a Busbach-kampányt irányította, de 1887-ben Zala megyében szerzett mandátumot, és jóval később, 1896-ban lett újra a VI. kerületben képviselő. Prückler László is hosszú ideig a kormánypárti jelölt kampányában játszott kulcsszerepet, és személyesen csak 1887-ben lépett a küzdőtérre. A szintén a IX. választókerületben befolyásos Korizmics László pedig itt – egy átmeneti gondolat kísérlet kivételével – nem lépett fel jelöltként, hiszen egyúttal Vízakna örökös képviselője volt.

Szabó Dánielnek azt az álláspontját, hogy nem az országos, hanem a helyi többségnek volt a legmeghatározóbb befolyása a választás kimenetelére igazolja az is, hogy a fővárosi központi választmány 1878. augusztus 3-i ülésén, a választások előtt két nappal volt kénytelen foglalkozni például egy olyan problémával, miszerint egyes választókerületekben még a látszatra sem ügyelve, a szavazatszedő küldöttségek élén pártelnököket lehet találni. Köztük nem csak kormánypártiakról volt szó: a VIII. kerületben az elnökségről lemondott Röck Szilárd helyett Molnár Endre lett a választási elnök, aki egyidejűleg a helyi ellenzéki Szilágyi-párt egyik vezetője volt, és az itteni küldöttségekben szintén a Szilágyi-pártiak domináltak.⁵⁷² Épp a VIII. kerületben érték vádak a kerületi

⁵⁷¹ Ők Nartel Mór és 1881-ben Morócz István (orvos, OMGE-titkár, MTA-tag) kivételével, valamennyien a IX. választókerületben voltak választópolgárok, és mind konzekvensen Steiger Gyulára, illetve Kemény Gáborra szavaztak. 1881-re az egyik (természetesen a kormány)párt fő kortesei lényegében egybeestek a szavazatszedő küldöttségek vezetőivel, ezt szónak is tette a Thaly-párt. A Kemény-párt kortesei: Pordán Imre ügyvéd, Korizmics László földhitel-intézeti hivatalnok (szabadelvű párti országgyűlési képviselő, MTA-tag), dr. Wagner Géza ügyvéd, Schmidlechner Károly háztulajdonos, Fáczányi Ármin gyógyszerész, Prückler László gyáros, dr. Virava József ügyvéd, Csiky Kálmán református gimnáziumi tanár, országgyűlési képviselő, dr. Schönberg Ármin ügyvéd. *Egyetértés* 1881. május 9. 1. Közülük Pordán Imre, Schmidlechner Károly, Fáczányi Ármin, Wagner Géza elnök, helyettes vagy jegyző, a választási elnök Morócz István Kemény kortese, csak Röck Géza, a másik jegyző nincs nevesítve köztük. 1884-ben már nem is akadt fenn az ellenzék, amikor a választási bizottság nagyjából a korábbiakkal azonos összetételével szembesült, pedig 1881-ben a bizottságnak is szerepe lehetett az eredmény kialakulásában.

⁵⁷² *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2. 1878-ban Molnár Endre mellett Ney Ferenc a IV., Méri János a VI., Mendl István a VII. és Mórocz István a IX. választókerületben töltötte be a választási elnök funkcióját Királyi-, Radocza-, Hoffmann-, illetve szabadelvű pártvezetőként. *Ellenőr* 1878. július 12.

előjárásot, hogy az ellenzéki Szilágyi-párt javára megengedhetlen eszközökkel befolyásolta a választókat.⁵⁷³ Így a kormánypárti többségű Budapesten az egyes választókerületekben akár ellenzéki kezekben is lehetett a szavazás irányítása. A helyzetben visszaköszön Adalbert Toth éles különbségtétele a rendszerkonform és a rendszertagadó ellenzéki pártok között: a függetlenségi ellenzék nem kaphatott pozíciókat a választási küldöttségekben, ezt a fővárosi törvényhatóság szintjén megakadályozták.⁵⁷⁴

Néha, a látszatra ügyelve, a választási vagy küldöttségi elnök a választást megelőzőleg lemondott párttisztviseléséről, de gyakran ezt az összeférhetetlenséget még formálisan sem oldották fel.⁵⁷⁵ Erről szól a következő 1881-es tudósítás is:

„*Molnár Endréről*, a Józsefváros egyik legtiszteltebb polgáráról, ki a mult választások alkalmával a Szilágyi-pártnak elnöke volt, a »Pester Lloyd« megjegyezte azt, hogy ez alkalommal nem szerepel a párt tisztviselői közt. A »P. Napló« erre azt válaszolta, hogy ennek oka pusztán abban rejlik, hogy Molnár – mint leendő választási elnök – nem tartaná rendén levőnek, hogy mint bármely párt vezére szerepeljen. – Ez, a mi tudunk szerint, nem így áll. Molnár tavál (sic!) is választási elnök volt, de azért elnöke volt az akkori Szilágyi-pártnak is. S akkor a »Napló« nem ütődött meg ebben. Mostani félrevonulásának oka az, hogy a Józsefváros e tekintélyes polgára csak úgy, mint minden gondolkodó politikus, elkárhóztatja azt a személyeskedő politikát, melyet a mérsékelt ellenzék s különösen annak józsefvárosi jelöltje folytat.»⁵⁷⁶

Reggeli kiadás 2. Ney Ferenc egyébként az eredetileg jelölt (és Havas Ignácot támogató) gróf Szapáry Gyula lemondását követően lett IV. kerületi választási elnök, Mérő János pedig a Podmaniczky-párt részéről megválasztatni próbált Tokaji Nagy Lajost győzte le a központi választmány 1878. július 11-ei ülésén megejtett szavazáson, ahol a függetlenségi Helfly-párt Füzeses Géza választási elnökké jelölését próbálta meg elérni. Az említett ülésen Kamermayer Károly polgármester úgy próbálta megnyugtatni az emiatt aggodalmaskodó választókat, hogy a szavazatszedő küldöttségeket esküjük kötelezi a részlehajlás mellőzésére, de azért a jövőre nézve azt tanácsolta, hogy a választási elnökök mondjanak le pártelnökségükről. Mérő, Mendl és Molnár ezután felajánlotta lemondását (Ney Ferencet egyáltalán nem említették a tudósítások), de a központi választmány megerősítette őket pozíciójukban. *Ellenőr* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. augusztus 4. 2.

⁵⁷³ „Tudvalevőleg a mostani választási mozgalom idejében a korteskedés országszerte pro- és contra folyik és a tisztességes korteskedés a törvény korlátain belül is meg van engedve a mit Komlósy László VIII. kerületi előjáró helyettes és békebíró tesz t.i. hivatali állását felhasználva boltból-boltba megy és az illető kereskedőket, kik sok tekintetben az előjáróságtól függenek, aláírásra kényszeríti, hogy Szilágyi Dezsőre fognak szavazni. [...] Kérjük ezt különösen amiatt is közzé tenni, hogy a főváros polgármestere, kinek igazságszeretetét ismerjük, tudomást szerezzen arról s e tekintetben intézkedjék, mert nem hisszük, hogy ilyen hivatali visszaélést eltérne. Különben Komlósytól nem lehet más eljárást várni, hisz ő a »Pesti Napló« szerkesztőségi szolgája volt, ő még most is lekötöztette ezen szerkesztőségnek [...]” *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4. A hírbe hozott lap természetesen visszautasította a vádat. *Pesti Napló* 1878. július 19. Reggeli kiadás 2.

⁵⁷⁴ Toth 1973: 83–84. A IV. kerületben kivételként az egyik szavazatszedő küldöttségi jegyzői helyettesnek – amely a választási bizottságok legjelentéktelembb posztja volt – a fővárosi központi választmány 1878. július 11-ei ülésén viszont a függetlenségi párti Polónyi Gézát választotta meg. MNL-OL K 150 676. cs. 1878-II-10 30267/1878.

⁵⁷⁵ Így tett Mendl István, a VII. kerületi Hoffmann-párt elnöke 1881-ben, aki, miután ellenpárt is alakult a kerületben, lemondott pártelnökségéről, hogy választási elnökként „nehogy befolyásolni látszassék a pártot.” *A Hon* 1881. június 21. Reggeli kiadás 2. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a névjegyzékeket összeállító bizottságok tagságában is jelentős volt a személyi átfedés e két említett körrel.

⁵⁷⁶ *A Hon* 1881. június 10. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.)

Szintén 1881-ben az éppen a kerület mandátumát birtokló függetlenségi Thaly Kálmán pártja közleményben tiltakozott az ellen, hogy noha ők képviselik a „többséget”, a központi választmány továbbra is mellőzte e párt tagjait a választási küldöttségek összeállításakor.⁵⁷⁷

Az Eötvös Károlyt támogató függetlenségek pedig a fővárosi központi választmány 1884. május 25-ei ülésén beadványt nyújtottak be annak érdekében, hogy a választási bizottságokba függetlenségek szintén méltányosan beválasztassanak. Dr. Ország Sándor indítványára a beadványt a központi választmány egyhangúan mellőzte, mondván, a választmány:

„ (...) a pártokon felül áll, a küldöttségek megalakításánál pártszempontok nem vezérelnek, az eddigi s újlag javaslatba hozott tagok ellen panasz soha nem emeltetett s végül minden pártnak törvényesen biztosított joga van magát a szavazó helyiségben bizalmi férfiak által képviseltetni.”⁵⁷⁸

Mivel alapesetben az egyes mandátumok sorsa a választás napjára lényegében eldőlt, a szavazatszedő bizottságok pártemberekkel való feltöltése leginkább biztonsági intézkedésnek tekinthető. Ha esetleg mégis kiegyenlítetté vált a küzdelem, a választási elnökök és tagok kezében ugyanis még ott maradt a lehetőség az eredmények befolyásolására, akár egyes választók személyazonossági bizonytalanságokra hivatkozva történő kizárása, akár a szavazás berekesztésének előrehozása vagy prolongálása révén. Az amúgy a rend fenntartására hivatott karhatalmi erők ilyen esetekben szintén a rendelkezésükre álltak, hiszen ők a választási elnököknek tartoztak engedelmességgel. A vizsgált választásokon azonban csupán egyetlen esetben, a IX. választókerületben 1881-ben vált olyan szorossá a szavazás állása, hogy valóban szóba jöhet a választási eljárást irányítók közreműködése a végeredmény létrejöttében.

IX. Választói csoportok és választói magatartás a választói névjegyzékek és a szavazási listák tükrében

A képviselőjelöltek

Az 1878-as belvárosi választásokon maguk a jelöltek nem adtak le szavazatot, pedig

⁵⁷⁷ *Egyetértés* 1881. június 15. 1.

⁵⁷⁸ *Nemzet* 1884. május 26. Reggeli kiadás 2. Az *Egyetértés* a döntést így kommentálta: „A főnebbi irányzatosan összeállított névsor az ellenkezőt mutatja. A pártelnököknek választási elnökké való tételéről nagyon sokat lehetne szólni. A pártelnök nem lehet elfogulatlan, a pártok felett álló választási elnök.” *Egyetértés* 1884. május 26. 1.

mindhárman szerepeltek a névjegyzéken, és lakásuk is Budapesten volt. Irányi Dániel 1881-ben, amikor már nem ő volt a függetlenségi jelölt, leadta szavazatát, sőt az egyik küldöttség előtt 1881-ben elsőként, 1884-ban harmadikként szavazott a függetlenségi jelöltre. Havas Ignác is csak 1881-ben, amikor már nem volt jelölt, szavazott korábbi ellenfelére, Királyi Pálra. A többi jelölt, Havas Sándor, Degré Alajos, illetve Zichy Jenő nem szerepelt a belvárosi névjegyzéken.

A VI. kerületben Podmaniczky Frigyes csak az 1878-as, Festetics Pál csak az 1881-es névjegyzéken szerepelt, Helfy Ignác nem szerepelt a névjegyzéken, és csak Radocza János került fel mindkét névjegyzékre, de ő is csak 1881-ben szavazott, amikor ő maga nem volt jelölt.

A IX. választókerületben csupán Tompa Antal 1884-es jelölt szerepelt a kerületi névjegyzéken, de ő sem adott le voksot ekkor. Mindebből úgy tűnik tehát, nem volt illendő a jelölteknek saját magukra szavazniuk a vizsgált korszakban.

A választópolgárok

A Belváros választópolgárainak jogcím szerinti megoszlása első pillantásra a háztulajdon alapján összeírtak, azaz a régi típusú belvárosi polgárság fokozatos visszaszorulására utal. (21. táblázat.) Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy számszerűen nem csökkent a belvárosi háztulajdonosok létszáma, és a kerületi ingatlanok száma is – a már korábban elért maximális telekbeépítettség révén – nagyjából változatlan maradt: a háztulajdonosok számának növekedése fizikai képtelenség volt. Arányuk csökkenése inkább más választói rétegek létszámának felduzzadására utal. Mivel a választók jelentős hányada mind jövedelmi, mind értelmiségi alapon politikai jogokhoz juthatott, az, hogy melyik rovatba sorolták be őket, az összeírókon múlt. Ez magyarázhatja az értelmiségiek átmeneti visszaesését, és a jövedelem alapján jogosultak kiemelkedő arányát 1881-ben. A vizsgált években mindenesetre a jövedelem alapján választójoghoz jutók előretörése kétségtelennek tűnik a Belvárosban.

A Terézvárosban a háztulajdon alapján összeírtak száma gyakorlatilag nem változott a két vizsgálható év, 1878 és 1881 között. (22. táblázat.) A választójogosultak száma azonban e három év alatt is körülbelül egyharmadával nőtt, így a háztulajdonosok aránya jócskán lecsökkent. Ez a fejlemény itt is, a Belvárosban végbement folyamathoz

hasonlóan, az ingatlanmennyiség viszonylagos állandósága és a választók létszámának dinamikus növekedése összhatásával magyarázható. A további elemzést megnehezíti, hogy láthatóan más szempontok alapján történt az összeírás 1878-ban, mint 1881-ben, hiszen 1881-ben a korábban jól kihasznált értelmiségi jogcím teljesen kiüresedett, csupán 56 választót soroltak be ide. A jövedelmi kategória felduzzadása mutatja, hogy ebben az évben nagyrészt ide kerülhettek az értelmiségi jogcímen összeírandók is.

A IX. választókerület választójogosultjai jogcím szerinti megoszlásának áttekintésekor feltűnik a házbirtok mindhárom névjegyzéken megfigyelhető magas aránya, illetve a jövedelmi jogcímen bejutók fokozatos előretörése annyira, hogy 1884-ben a választójogosultak többségét már ez utóbbi jogcímen írták össze. (23. táblázat.) E kategória alacsony 1878-as aránya azonban azzal magyarázható, hogy ekkor a 221 hivatalnok közül 202 fő, azaz 91,4%-uk értelmiségi jogcímen került be a választójogosultak közé, pedig a választójogi törvény nem tartalmazott olyan rendelkezést, amely őket ezen az alapon választójogosultsághoz juttatta volna. Valószínűleg itt a választói névjegyzék összeállításakor elkövetett szisztematikus hibáról lehet szó, mivel ennek a kategóriának a tagjai jó részben csak jövedelmi szintjükkel ütötték meg a választójogosultság mércéjét. Később már realisabb mértékben sorolták be e hivatalnokokat az értelmiségi jogcímmel rendelkezők közé.⁵⁷⁹

A három vizsgált választókerületben, dinamikusan fejlődő nagyvárosi kerületekről lévén szó, nem meglepő a földbirtok, illetve a régi jog alapján választók alacsony aránya. A háztulajdonos választópolgárság nagyobb IX. választókerületi és alacsonyabb belvárosi aránya a már említett városrészi település-földrajzi sajátosságokkal magyarázható. A jövedelmi és értelmiségi jogcímen választók arányát az eltérő összeírási gyakorlat miatt nehezebb összehasonlítani, de az a kijelentés megkockáztatható, hogy egyik kerületben sem volt kirívóan alacsonyabb vagy magasabb e két kategória alapján választók aránya, mint a többi vizsgált kerületben, tehát az egyes városrészek eltérő társadalomszerkezeti sajátosságai a jogcímek vizsgálata révén kevésbé domborodnak ki.

Míg a Belváros legkarakterisztikusabb választói csoportjait az ügyvédek, valamint az egyetem és a piarista gimnáziumhoz oktatói, a IX. választókerületét az őstermelők

⁵⁷⁹ Valószínűleg az zavarhatta meg az összeírókat, hogy az állami hivatalnokokat hivatalonként, tehát munkahelyük alapján írták össze. Például a Belügyminisztérium kérte be, majd küldte meg a fővárosi központi választmánynak az alábbi hivatalokban tevékenykedő tisztviselők listáját: a minisztérium, és azon belül a földtehermentesítési beralap igazgatósága, a számvevőség és az országos levéltár, továbbá a főrendiház és a képviselőház irodája, a Nemzeti Színház igazgatósága, a lipóttmezei és az angyalföldi tébolyda és a fővárosi rendőrség. MNL-OL K 150 1180. cs. 1884-II-10 24767/1884. alapszám 29081/1884. jegyzőkönyvi szám.

alkották, addig a Terézvárosban ezt a szerepet a vasutasok töltötték be. 1878-ban 188, 1881-ben 323 hivatalnokot lehetett itt egyértelműen a vasúthoz kötődőnek tekinteni. Azt azonban, hogy melyik vasúttársaság alkalmazásában álltak, gyakran nem lehetett kideríteni. Emiatt, továbbá szolgálatuk erősen hierarchizált és függelmi jellege miatt, ami valamennyiőjüket az állami, és nem pedig a magánhivatalnokok kategóriájához közelítette, foglalkozásuk szerint az államhivatalnokok megfelelő hierarchiaszintjére soroltam be.

A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását áttekintve feltűnő, hogy az 1878 és 1884 közötti időszakban még nem tapasztalható Vörös Károly következtetése az 1881 és az 1899 közötti mozgások természetéről: sem a hivatalnoki rétegek erősödése, sem az iparosok és kereskedők arányának stagnálása ekkor még nem jellemezte a választójoggal rendelkezők megoszlásának változásait.⁵⁸⁰ Ebben az időszakban még éppen a hivatalnoki rétegek aránya stagnált, sőt a Belvárosban pontosan az arányuk csökkenése tapasztalható, az iparosok és kereskedők aránya viszont csak a IX. választókerületben mutat stagnálást, esetükben mind a Belvárosban, mind a Terézvárosban az arány emelkedése figyelhető meg. Az is látható, hogy ez a növekedés e két utóbbi kerületben az alacsonyabb jövedelmezőségű szakmák képviselői esetében volt nagyobb mértékű, a Terézvárosban a magas státusú kereskedők aránya viszont éppen, hogy csökkent 1878 és 1881 között. A IX. választókerületben 1878-hoz képest a következő hat évben – talán a hivatalnokok arányának 1884-es emelkedését leszámítva – nem volt jelentős elmozdulás a választópolgárság foglalkozási összetételében. (24–26. táblázat.)

A nem szavazók

A választójogosultak legalább egyharmada egyik vizsgált választáson sem adott le szavazatot. Közöttük bizonyosan vannak még rejtőzködő „duplák”, vagyis akiket két különböző jogcímen is névjegyzékbe vettek, csak például eltérő lakcímen és foglalkozás-megnevezéssel, így nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy egy, avagy két személyről van-e szó. Minden bizonnyal ez duzzasztotta fel a nem szavazó háztulajdonosok számát, ráadásul az ő esetükben lehet a leginkább feltételezni, hogy más választókerületben is összeírták őket, és esetleg ott szavaztak.⁵⁸¹ A nem szavazók között tehát lehettek olyanok,

⁵⁸⁰ Vörös 1978b: 431–434.

⁵⁸¹ Az sem lehet véletlen, hogy az összes hajós, akit a IX. választókerületben írtak össze, de a lakcímberegyszéknél egy-egy hajó neve található, távol maradt a választástól. Ők feltehetőleg nem is tartózkodtak a választás idején a választókerületben.

akik, mivel feltehetőleg másutt is összeírták őket, másutt is szavaztak, így a szavazási listáról való hiányzásuk nem feltétlenül politikai passzivitásukra enged következtetni.⁵⁸² A nem szavazók között találhatóak azok az esetek is, ahol nem tudtam a szavazási listán szereplő nevet biztosan egyik névjegyzéki névvel sem azonosítani. A nem szavazók csoportját ezen túlmenően azért is fenntartással kell kezelni, mert a korszakban nem minden szavazatot „gyűjtöttek be” a kortesek, hanem gyakran csak annyit, amennyi a győzelemhez kellett, hiszen minden egyes szavazatnak komoly költségei lehettek.

Mindezek figyelembe vételével is a távolmaradási adatok megerősíteni látszanak Horváth J. András állítását, hogy a legmagasabb státusú választók voltak a legkevésbé aktívak, főleg a magasabb státusú hivatalnokok, valamint a politikai és tudományos elit tagjai.⁵⁸³ Továbbá meg lehet figyelni a társadalmi státus és a szavazási részvétel aránya közötti összefüggést, ami nem feltétlen, hiszen például az alacsonyabb presztízsű kereskedőszakmák képviselői több ízben kisebb arányban voksoltak, mint a magasabb presztízsű kereskedők. A részvételi adatok összességében ezekben az években már jócskán alulmúlták a korszak első választásait.⁵⁸⁴ Ez arra utal, hogy már kevésbé jelentős téttel bíró választásokról volt szó. A legtöbb választáson így is megjelent a szavazóhelyiségeknél a választópolgárok többsége, ami viszont azt jelentheti, hogy a rendszer legitimitása még így sem kérdőjeleződött meg.

A Belvárosban jellemzően alacsony részvétel jellemezte a választásokat. Különösen megugrott a távol maradók aránya az 1881-es, kormánypárti jelölt nélkül rendezett választásokon, itt a választók körülbelül kétharmada hiányozhatott. Ez leginkább arra utalhat, hogy nem minden kormánypárti választó érezhette saját jelöltjének Királyi Pált, annál is inkább, mert az elégedetlen választókat ekkor mobilizálta leginkább a függetlenségi jelölt, aki ebben az évben pedig éppen egy kevésbé ismert személyiség, Havas Sándor volt. 1878-ban különösen a magántisztviselők és az alacsony státusú iparosok jelentek meg előszeretettel a szavazóhelyiségben, akik körében egyébként Királyi Pál nagy népszerűségnek örvendett. A kiélezett kampány és a jelöltek nagyobb választéka

⁵⁸² A címtárak szerint számos választónak valamelyik másik pesti kerületben volt a lakcíme, feltehetően ők csupán egy-egy, az adott kerületben található üzlet- vagy háztulajdonuk alapján kerültek összeírásra. A jelek szerint ez valószínűleg Kőbányán volt a leggyakoribb eset, ahol sokan csupán egy kőbányai szőlő, telek vagy nyaraló birtoklása révén kerültek összeírásra ebben a kerületben.

⁵⁸³ Az előző két választási évben nagyon alacsony részvételi arányokat produkáló művészek viszont 1884-ben egész nagy mértékben, közel 60%-ban jelentek meg a belvárosi szavazáson. A Terézvárosban ráadásul ők a magas részvételi arányokkal jellemezhető kategóriák egyikét képezték.

⁵⁸⁴ Szabó Dániel például az 1872-es választásokkal kapcsolatban azt állapította meg, hogy a belvárosi 74%-os részvétel igen alacsony volt a többi pesti kerülethez képest, sőt a József- és Ferencvárosban 90% fölötti volt a részvételi arány. Szabó 1998: 58.

1884-re magasabb részvételt eredményezett, és még olyan, addig inkább jobbra távolmaradásukkal tüntető körök aktivizálódásához is elvezetett, mint a művészek, sőt a magas, de főleg a közepes státusú hivatalnokok csoportjai. (27–30. táblázat.)

A Terézvárosban 1878-ban és 1881-ben a szavazáson megjelentek aránya alatta maradt még a belvárosi részvételnek is. A részvétel 1884-ben sem emelkedett: ekkor a névjegyzékben található 2792 névhez képest szavazott 1458 választó (52,22%), nem szavazott 1334 választó (47,78%).⁵⁸⁵ 1878-ban és 1881-ben a Terézvárosban is az iparosok, a kereskedők és az alacsony státusú hivatalnokok körében volt a legmagasabb a részvételi arány. Az alacsony státusú hivatalnokok részvételi aránya itt – szemben a Belvárossal – jelentősen felülmúlja a magántisztviselők körében tapasztalható részvételi arányt, amely adat igazolni látszik azt a kampányokban hangoztatott feltételezést, hogy a helyi alacsony státusú hivatalnoki gárda, különösen a vasutasok a „megfelelő” jelölt mellett mobilizálhatók. A diplomás értelmiségiek viszont mindkét évben nagyobb arányban jelentek meg a szavazáson, mint a középfokú értelmiségiek. A nagyobb létszámú kategóriák közül távolmaradásukkal tüntettek – a már ismertetett okokból – a háztulajdonosok, továbbá a magas státusú hivatalnokok. Egyes csoportokban, például a hivatalnokok vagy az értelmiségiek körében az 1881-es részvétel jelentősen megnőtt 1878-hoz képest, összesítve azonban – ahogy a többi kategóriában is – 1878-hoz képest szinte változatlanok maradtak az 1881-es részvételi adatok. (37–38. táblázat.)

A IX. választókerületben az őstermelők, az alacsonyabb presztízsű iparosok és a vendéglősök, azaz itt is a középosztály alatti választók szavazási hajlandósága volt a legmagasabb. A diplomás értelmiségiek politikai aktivitását is felülmúlta a középfokú értelmiségieké. Az összefüggés okai azonban nem tűnnek egyértelműnek. A kortárs megfigyelő rögtön a szavazáson való megjelenés kecsegtető anyagi vonzataira utalna. Ezek a foglalkozási kategóriák azonban nem feleltethetőek meg egyszerűen a jövedelmi viszonyoknak. A távol maradók aránya jócskán lecsökkent 1884-ben, és a foglalkozási kategóriák közötti különbségek is elmosódtak, különösen a hivatalnokok részvételi aránya nőtt meg jelentősen ekkorra. A hivatalnokok 1884-es magas részvételi hajlandósága utalhat az államhatalom részéről történő nyomásgyakorlás megnövekedésére, de a participáció megnövekedése összefügghet az országos közhangulat megváltozásával is. A korabeli pártrendszer sajátosságai miatt az eredményeken nem igazán látszik, de ezek a választások időben egybeestek az antiszemita mozgalom népszerűségének tetőpontjával. Ugyan a IX.

⁵⁸⁵ Mivel a névjegyzék nem maradt fenn, a sajtóból derült csak ki a névjegyzéken szereplők létszáma. *Nemzet* 1884. június 15. Reggeli kiadás 1.

választókerületben nem indult antiszemita programmal fellépő jelölt, de 1883–1884 folyamán a fővárosban elsősorban utcai megmozdulásokban manifesztálódó, és feltehetően inkább a választójoggal nem rendelkezők körében jelentős támogatottságot szerzett ez az – ekkor a pártpolitika színpadán is fellépett – ideológia, amely a kapitalizmus visszásságaiért elsősorban a zsidóságot kiáltotta ki bűnbaknak.⁵⁸⁶ (42–45. táblázat.)

A szavazók

Belváros

A Belvárosban 1878-ban az államhivatalnokok egyértelműen a kormánypárt egyik törzsbázisát képezték. Rajtuk kívül a politikai, a tudományos elit, a művészek, a katonatisztek, valamint a középfokú értelmiségiek kategóriájában győzött mindkét fordulóban Havas Ignác. Megfigyelhető azonban, hogy minél alacsonyabb státusú államhivatalnokokról beszélünk, annál több voksot szerzett Királyi Pál is: a közepes státusú államhivatalnokoktól kilenc, az alacsony státusúaktól már 27 voksot ő kapott. Ráadásul e kategóriában Irányi Dániel is kapott két, illetve egy szavazatot. Ha azonban a fővárosi és a megyei hivatalnokokat nézzük, egészen más képet kapunk, látható, hogy rájuk már nem nehezedett a kormányzati nyomás: a megjelenő fővárosi hivatalnokok az első fordulóban nagyrészt, a másodikban már mind Királyira voksoltak, a megyei hivatalnokok közül az első fordulóban csak Irányi, a másodikban csak Királyi kapott szavazatot.⁵⁸⁷ A fővárosi tisztviselőket, bár a fővárost nem lehet ellenzéki irányításúnak nevezni, Királyi városatyai múltja és tekintélye bátoríthatta a nem kormánypárti voks leadására.

Királyi Pál az összes többi kategóriában győzelmet aratott mind a két választási fordulóban, sikere elsősorban az iparosok és kereskedők körében volt elsőprő. Mint már szó volt róla, Királyi a maroknyi függetlenségi szavazót is sikeresen szólította meg a döntőben. Irányi első forduló 27 szavazót egyébként nehéz jellemezni, hiszen a függetlenségi pártnak lényegében csak a törzsgárdája szavazott le általuk, ketten közülük a párt színeiben a képviselőházat is megjárták (Csávolszky Lajos, Polónyi Géza), köztük volt

⁵⁸⁶ Az antiszemita mozgalom korabeli történetét, valamint az 1884-es választásokon való fellépését részletesen elemezte: Kubinszky 1976.

⁵⁸⁷ A szavazó Pest megyei hivatalnokok közül Császár József írnok az első fordulóban Irányira, a másodikban Királyira szavazott, Kladek Károly tisztviselő az első fordulóban Irányit támogatta, Füller Sándor árvaszéki jegyző pedig a második fordulóban szavazott, értelemszerűen Királyira.

a párthelyiségnek otthont adó Kecskeméti utcai ékszerüzlet tulajdonosa, Abaffy Alajos, további nyolc ügyvéd, de két vasúti hivatalnok is. Találunk azonban alacsony státusú függetlenségi voksolókat is, például Bieber Antal kereskedősegédet, Leier Ferenc szatócsot vagy Reisz Antal borbélyt is. (27–28. táblázat.)

E csekély létszámhoz képest 1881-ben Havas Sándor már több, mint megtízszerezte a párt szavazóinak számát. Ekkor az a különös szituáció állt elő, hogy – kormánypárti jelölt híján – Királyi Pál lett a legmagasabb státusú szavazók számára alkalmas jelölt, és Havas Sándor gyűjtötte be inkább az alacsonyabb státusúak, illetve az önállók szavazatait.⁵⁸⁸ Még a korábban elsöprő mértékben Királyit támogató iparosok és kereskedők esetében is az alacsony státusúak között Havas több szavazatot kapott, mint Királyi – igaz, e rétegek, különösen a kereskedők választási részvétele jóval alacsonyabb volt, mint 1878-ban.⁵⁸⁹ Havas Sándornak főleg az iparosok között tapasztalt előretörése nyilván összefügg azzal is, hogy őt iparos jelöltként pozicionálták. Támogatottsága viszont nem úgy mérhető, hogy az iparosok körében jól szerepelt, a kereskedők körében meg rosszul, hanem a társadalmi státus dimenziója mentén: a rá adott voksok aránya az alacsonyabb státusúak körében lett magasabb az iparosoknál és a kereskedőknél egyaránt. Mindez inkább arra utal, hogy az alacsonyabb státusúak egyfajta rendszerkritikát kívántak jelezni a rá adott voks révén.

Azzal, hogy a kormánypárt lényegében Királyit támogatta, úgy tűnik, nem sikerült minden potenciális szavazóját megmozgatnia a jelölt mellett, mivel a részvételi adatok alacsonyabbak maradtak az 1878-asoknál. Az alacsonyabb részvétel magyarázható a lagymatagabb kampánnyal (az önállók esetében is alacsonyabb volt a részvétel), vagy a „kormány-pressure” elmaradásával is. Ennek ellenére Havas Ignác 33 olyan szavazója, aki 1878-ban az egyik, 43 olyan szavazója pedig, aki 1878-ban mindkét fordulón a kormánypárti jelöltre szavazott, most Királyit támogatta. Figyelemre méltó azonban, hogy a középfokú értelmiségiek, a megyei (és részben a fővárosi) hivatalnokok esetében a részvételi adatok ekkor magasabbak voltak az 1878-asoknál. (29. táblázat.)

1884-ben a kerülethez addig kevésbé kötődő jelölt, Zichy Jenő a legtöbb foglalkozási kategóriában begyűjtötte a voksok többségét. Királyi csak a diplomás és középfokú értelmiségiek, az őstermelők, a fővárosi és megyei hivatalnokok, a katonatisztek, az ügyvédek és enyhe mértékben a háztulajdonosok körében őrizte meg

⁵⁸⁸ A Belvárosban az őstermelők nagyrészt földbirtokosok, tehát nem éppen alacsony státusú választók voltak. A nem földbirtokos őstermelők mellett néhány műkertészt és halászt soroltam ide, utóbbiak, ha szavaztak, mindig Királyi Pált választották.

⁵⁸⁹ Rajtuk kívül még a vendéglátók körében volt népszerűbb Havas, mint Királyi.

többségét. A politikai elit tagjai körében pedig a három jelölt egyenlő számú szavazatot kapott. A jelöltek nehezen megkülönböztethető viszonyát a hatalom pozícióihoz mutatja, hogy egymáshoz közelálló foglalkozási kategóriák, például az állami és a fővárosi tisztviselők, vagy például a tudományos elit és a diplomás értelmiségiek között nagy eltérés mutatkozott a két jelölt támogatottságában. A fővárosi hivatalnokoktól Zichy olyan kevés szavazatot kapott, hogy még Degré Alajos is megelőzte ebben a kategóriában (Degré kettő, Zichy egyetlen voksot kapott), de az őstermelők és a diplomás értelmiségiek között is kétszer, a középfokú értelmiségieknél háromszor annyi voksot kapott Királyi, mint Zichy. Az államhivatalnokoktól, a tudományos elit tagjaitól, vagy a művészeketől viszont akár egy nagyságrenddel nagyobb szavazatmennyiséget is begyűjtött, mint Királyi. Szavazóbázisa lefedte ráadásul az – amúgy a legkiemelkedőbb részvételi arányokat felmutató – iparosok és kereskedők táborát is.

Degré Alajos kevés szavazója elsősorban az iparos, az értelmiségi és a fővárosi hivatalnoki rétegekből verbuválódott. Az alacsony státusú hivatalnokok köréből is elnyerte két irodatiszt voksát, de a kereskedők körében meglepően rosszul szerepelt, a tudományos elitből vagy a művészek közül pedig senki sem támogatta. (30. táblázat.)

A IV. kerületben 85 olyan választó akadt, aki mindhárom évben, mind a négy alkalommal szavazott. E stabil szavazók közül Thaisz Elek rendőrfőkapitány 1878-ban Havas Ignácra, később Királyira szavazott, a legváltozatosabb utakat pedig Brucki József lakatos, Buchas Márton szabó, Kőrös János kalapkereskedő, Lechner József óragyáros, Ottenreiter Ferenc kesztyűs és Szalay Péter kezelőtiszt járta be, akik 1878-ban mindkét fordulóban Királyi Pálra, 1881-ben Havas Sándorra, 1884-ben viszont már Zichy Jenőre voksoltak. Rajtuk csak Scheidl János biztosítási hivatalnok tett túl, aki 1878-ban az első fordulóban Havas Ignácra, a másodikban Királyi Pálra szavazott, 1881-ben Havas Sándort támogatta, végül 1884-ben már Zichy Jenőre voksolt.

A stabil szavazókat elemezve (31–36. táblázat) az figyelhető meg, hogy Havas Sándor 1881-es tábora egészen széteszlott, és az 1884-ben újra a választási bizottság elé járuló 1881-es függetlenségi szavazók többsége a két nem függetlenségi jelölt egyikére szavazott. Ez még magyarázható a függetlenségi kampány hiányával a Belvárosban. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy a korábban és később is jelentéktelen belvárosi függetlenségi tábor 1881-es jó szereplése a Királyi Pállal szembeni tiltakozó voksokból származhat. A *protest*-szavazatok begyűjtőjének szerepét azonban 1884-ben Zichy Jenő vette át, aki így egyaránt sikerrel integrálta táborába a rendszerrel elégedett kormánypárti

érezelmű, és a Királyival elégedetlen szavazókat, sőt „pártonkívüliként” az alacsonyabb státusú, elégedetlenebb rétegek tagjait is. Különösebb azonban, hogy Királyi Pál táborából szintén jelentős lemorzsolódás figyelhető meg, mégpedig éppen a Zichy Jenő táborához csatlakozók miatt. Ez különösen az állami hivatalnokok, valamint az iparosok és kereskedők körében szembetűnő. Az 1881-ben Királyira szavazó állami hivatalnokok közül 36-an szavaztak Zichyre, és csak 18-an maradtak meg Királyi táborában. Ezzel szemben fővárosi és megyei hivatalnokok egyáltalán nem „álltak át”, a diplomás értelmiségiek és a magántisztviselők körében is azért a stabil Királyi-kötődésűek maradtak többségben. Az iparosok és kereskedők között viszont csak a magas státusú kereskedők körében maradtak többségben a stabil szavazók Királyi mellett (hatan Zichyre szavaztak, nyolcan Királyira), de minden más iparos és kereskedő kategóriában többen voltak az immár Zichyt támogatók, mint a Királyi mellett maradók: körükben összesen 35 fő már Zichy mellett állt, és csak 28-an Királyi mellett.

Mindez még indokolható lenne azzal, hogy egyfelől – kormánypárti jelölt híján – 1881-ben Királyi gyűjtötte be a potenciális kormánypárti voksokat, míg Királyi pozíciójának váltakozása a kusza pártviszonyok szövevényében némi zavart is kelthetett 1884-ben, amikor sok – tájékozatlanabb – választó Királyit tekinthette az „inkább” kormánypárti jelöltnek a névleg pártonkívüli Zichyvel szemben. De hasonló tendenciákat figyelhetünk meg, ha az 1878-ban és 1884-ben egyaránt szavazókat vizsgáljuk. Az iparosok és a kereskedők közül 27-en az 1878-as első fordulóban Királyira szavaztak, de 1884-ben már Zichy Jenőre, míg csupán 21-en tartottak ki Királyi mellett. Az államhivatalnokok esetében pedig öten szavaztak át Zichyre, míg csak négyen maradtak meg Királyi táborában. Igaz, esetükben a második fordulóban szavazók közül hatan 1884-ben is kitartottak Királyi mellett, szemben a Zichyhez átpártolók ötfős csapatával. Az iparosoknál és kereskedőknél azonban az 1878-as második fordulóban és 1884-ben egyaránt szavazók közül az 1878-as Királyi-tábor 31 tagja 1884-ben már Zichy pártját erősítette, csak 23-an maradtak Királyi szavazói, ez az arány pedig csak az alacsony státusú kereskedők esetében mérséklődött 4-4-es „döntetlenre”.

Tizenhárom olyan választót találunk, aki stabilan szavazott, és 1878-ban Havas Ignácra, 1881-ben Királyi Pálra, 1884-ben pedig Zichy Jenőre, tehát mindig a kormány által inkább elvárt eredmény mellett szavazott: ők Kellner István lottógyűjtő, valamint két ügyvéd (Giczey Samu, valamint Mátyus Arisztid, a kerületi kormánypárt vezető személyisége) kivételével mind államhivatalnokok voltak. Királyi Pálnak 37 ilyen stabil

szavazója akadt, köztük a legnépesebb szakmák: hét orvos és háztulajdonos, négy ügyvéd, de három hivatalnok is megtalálható volt köztük. E listában találkozhatunk például Jellinek Henrik közúti vaspálya-igazgatóval, illetve a helyi Királyi-párt mindenkori kulcsfiguráival: Ney Ferenc reáliskolai igazgató, kerületi választási elnökkel, Kléh István ügyvéd, kerületi pártelnökkel, báró Kaas Ivor publicistával, Gebhardt Lajos tanárral, Gebhardt József orvossal vagy Forgó István üveges, kerületi választási elnökhelyettessel. Közülük Gebhardt József és Forgó István – magához Királyihoz hasonlóan – a fővárosi központi választmány tagjai is voltak.

A függetlenségi párt stabil szavazója volt a kerületben a már említett Abaffy Alajos és Csávolszky Lajos, továbbá Kun Gyula fővárosi tanácsjegyző és Reisz Antal borbély. Ők az 1878. évi második fordulóban – függetlenségi jelölt híján – a távolmaradó Kun Gyula kivételével mind Királyira szavaztak.

Terézváros

A Terézvárosban 1878-ban a magas státusú hivatalnokoknak a voksoláson megjelent fele, mind a tíz fő a „hivatalos” kormánypárti jelöltre, Podmaniczky Frigyesre szavazott. A közepes státusú hivatalnokok körében már Radocza János is kapott 15 voksot, sőt itt egy függetlenségi szavazat is született. Érdekes módon az alacsonyabb státusú hivatalnokok körében Radocza arányaiban rosszabb eredményt ért el, mint a közepes státusúak körében, és talán ezzel összefüggésben náluk Podmaniczky is jobban szerepelt, ráadásul az alacsony státusú hivatalnokoktól Helfy Ignác is be tudott gyűjteni 19 voksot, megelőzve ezzel a kormánypárti Radoczát.

A hivatalnokokon kívül Podmaniczky azonban csak a magántisztviselők, a diplomás értelmiségiek, az őstermelők és a vendéglátók körében szerzett többséget. A fuvarosok mindhárom jelöltnek két-két szavazatot adtak, míg a magas státusú kereskedők körében Podmaniczky és Helfy ugyanannyi voksot kapott. (A katonák és a csendőrök közül senki sem szavazott, a politikai elit tagjai közül pedig az egyetlen szavazó, Duka Ferenc Helfyt támogatta.)

Radocza János a középfokú értelmiségiek, a művészek, a háztulajdonosok, valamint kollégái, az ügyvédek körében szerzett többséget. Figyelemre méltó továbbá, hogy az iparosok körében Helfyt ugyan nem, de Podmaniczkyt megelőzte. Ez azért érdekes, mert

Radocza magát az iparosok képviselőjének tekintette, mégis úgy tűnik, ezzel sem tudta Helfy támogatottságát elérni a körökben, de legalább nem szorult a harmadik helyre, amint az a kereskedők esetében történt.

Helfy Ignác lett tehát az iparosok és kereskedők körében az első, de más kategóriákban nem tudott az élre törni. Részéről ez azért jelentős eredmény, mert e kategóriák választói produkálták az egyik legmagasabb részvételi arányt ezen a választáson, kis híján beérve a megbízható kormánypárti törzsszavazóként felvonultatható kishivatalnokokat is. Úgy tűnik tehát, noha ez már a kampány legfőbb célközönsége szerepébe kerülve is gyanítható volt róluk, hogy e választás jelentőségét leginkább az önálló iparos és kereskedő rétegek érezték át. A Helfyre adott voksok azonban csak az alacsony státusú iparosok esetében múltak felül a két kormánypárti jelölt szavazatszámát, így jó eredménye inkább a vetélkedő kormánypárti klikkek harcának, mint kimagasló támogatottságának volt köszönhető. (37. táblázat.)

Mindez különösen a következő, 1881-es választás fényében válik világossá, ahol lényegében hasonló eredményeket kapunk, csak éppen a kormánypárti voksok nem forgácsolódtak szét. Helfy ekkor is az iparosok és a kereskedők körében szerepelt a legjobban, de csak az alacsony státusú iparosok kategóriájában sikerült legyőznie, az alacsony státusú kereskedők körében pedig csaknem utolérnie az immár egyetlen kormánypárti jelöltet. (38. táblázat.)

Érdekes külön tárgyalni az őstermelők kategóriáját. Ide soroltam egyfelől a nyolc (1881-ben tizenkettő) földbirtokost, akik közül 1878-ban senki nem adott le szavazatot, 1881-ben pedig csak Schweiger Ármin (esetleg Schweiger Adolf is) szavazott le közülük Busbach Péterre.⁵⁹⁰ 18 fő képviselte az őstermelők között a hol majorosnak, hol tehenésznek nevezett szakmát. Közülük 1878-ban heten Podmaniczkyre, hárman Helfyre szavaztak, 1881-ben ráadásul a tizenhat majorosból tizenegyen Busbachot támogatták, és csak Polya János szavazott Helfyre. Ez a fejlemény a majorosok körében igazán népszerű ferencvárosi függetlenségi jelöltekkel összehasonlítva meglepő.

Az elemzésből egy, a választópolgárság tagoltságát lényegesen jellemző dimenzió hiányzik. Welker Árpád közvetett adatokból arra következtetett, hogy az emancipáció után elnyert választójog révén a Terézvárosban a választók többsége zsidó lehetett.⁵⁹¹ Mint

⁵⁹⁰ A már említett Busbach-párti honoráciornak, Schweiger Adolfnak Ármin rokona lehetett, hiszen mindkét földbirtokos a Váci körút 27. alatt lakott. Adolfnak volt egy virágkereskedő névrokona is, ezért nem egyértelmű, hogy ő is leszavazott-e, mert ezen a néven csak egyetlen szavazatot jegyeztek be.

⁵⁹¹ Welker 2006: 123–134.

láthattuk, az antiszemitizmussal kapcsolatos diskurzus kisebb mértékben már az 1881-es kampányban megjelent, hogy azután az 1884-es kampány egyik fő eleme legyen. Módszertanilag aggályosnak tartanám a választókat névelemzés alapján felekezeti vagy akár etnokulturális kategóriákba sorolni, e kérdéskörben csak azt a halvány állítást kockáztatnám meg, hogy zsidó választói valamennyi vizsgált jelöltnek voltak. Még 1884-ről sem jelenthető ki az, hogy a zsidó választók kollektíven a Busbach-, illetve a Festetics-párt oldalára álltak volna. Érdekes körülmény, hogy a tárgyalt választásokon a jelöltek közül a zsidóságból csak Helfy Ignác érkezett, viszont ő is kikeresztelkedett már korábban, és, mint az eredményekből látható, a kerület zsidó választóit sem tudta átütő mértékben megszólítani.⁵⁹² Így, noha Wahrmann Mór 1869-es lipótvárosi megválasztása óta már arra is volt precedens, hogy izraelita vallású jelölt is választást nyerhet, ezen a három választáson mégsem merült fel, hogy az ország feltehetően legmagasabb arányú zsidó választópolgársággal rendelkező kerületében izraelita vallású jelölt is megmérettesse magát: erre megítélésem szerint a zsidóság korabeli asszimilációs foka adhat magyarázatot. Ezzel értelmezni lehet egyfelől azt, miért nem törekedett a Terézvárosban sem az integrációra kész zsidóság saját politikai képviselőre, másfelől azt is, hogy a vizsgált terézvárosi választásokon miért születtek kiemelkedő kormánypárti sikerek, a visszavisszatérő törekvéseket, hogy arisztokratákat juttasson a kerület a képviselőházba, továbbá azt, hogy az antiszemita tömegmozgalommal terhelt 1884-es választásokon miért nem indult ellenzéki jelölt a kerületben, miért csak a kerületi klikkek közötti törésvonalak manifesztálódtak a választásokon.⁵⁹³

A stabil szavazókat vizsgálva azt az eredményt kapjuk, hogy a korábbi kormánypárti szavazók 8,88%-a voksolt Helfyre, Helfy szavazóinak pedig 22,67%-a

⁵⁹² Igaz, Helfy 1878-ban első lett az iparosok és kereskedők körében, és ezekben a kategóriákban 1881-ben is jól szerepelt. Ha feltételezzük is, hogy a zsidó választók az iparosok és kereskedők kategóriáiban felül-, a hivatalnokok körében pedig alulreprezentáltak voltak, a választói névjegyzékek alapján ezt a feltételezést sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. Helfy 1884-ben pedig már nem is indult a Terézvárosban. Az egyetlen izraelita vallású 1884-es ellenzéki jelölt, Mezei Ernő miskolci bukása kapcsán az *Egyenlőség* cikkírója, 'Amicus' a lap 1884. július 6-ai számában azt írta: „a zsidók országszerte a kormánypárti jelöltet támogatták”. Idézi: Kövér 2011: 673–674.

⁵⁹³ Karády Viktor asszimilációs társadalmi szerződésnek nevezte azt a jelenséget, amelynek keretében a magyar zsidóság nyelvi és kulturális magyarosodását és feltétlen államhűségét kínálta volna fel a magyar történelmi uralkodó osztálynak, amely utóbbi ezért a jogegyenlőséget, a szabad érvényesülést és a gazdasági modernizáció „terepét” adta cserébe. Karády 1997. E gondolatébresztő fogalmi konstrukciót számos kritika érte, részben forráskritikai természetűek, részben az Erdei Ferenc-féle kettőstársadalom-elmélet kritikátlan átvétele miatt. A legélesebb vita Karády és Gyáni Gábor között zajlott le a BUKSZ hasábjain. Ennek során Gyáni – többek között – rávilágított arra, hogy éppen az „érvényesülési terepek leosztása” mutatja meg az asszimiláció tökéletlenségét, az amalgamáció teljes bekövetkezésének elmaradását. Ugyan Gyáni vitatta a „zsidó túlkompensáció” Karády-féle tézisének is, de azt nem, hogy e „paktum” részeként, legalábbis a 19. században, a polgárosodó zsidóság maradéktalanul elfogadta a történelmi uralkodó osztály politikai vezető szerepét. Gyáni 1997, Karády 1998, Gyáni 1998b.

hagyta el Busbach Péterért korábbi támogottját, annak ellenére, hogy Helfy ezen a választáson arányaiban némiképp jobban szerepelt, mint 1878-ban. Ezt azonban, úgy tűnik, Helfy jellemzően nem a korábbi kormánypárti jelöltek támogóinak átcsábításával, hanem új választói csoportok megszólításával érte el. (39. táblázat.) Az 1878-ban valamelyik kormánypárti jelöltet, 1881-ben pedig Busbach Pétert támogató stabil kormánypártiak csoportjában a legtöbben alacsony státusú hivatalnokok és háztulajdonosok voltak, de az iparos és kereskedő rétegekben is számos stabil kormánypárti szavazóval találkozhatunk. Helfy Ignác stabil szavazói elsősorban az iparosok és kereskedők közül kerültek ki, mindkét kategóriában jellemzően az alacsony státusúak voltak függetlenségi törzsszavazók. A stabil kormánypárti szavazók száma azonban ezekben a kategóriákban is elérte, sőt általában meghaladta a stabil Helfy-szavazók létszámát. (40. táblázat.)

Ugyan az 1884-es választói névjegyzék nem maradt fenn a kerületből, de az ekkor leadott szavazatok közül azoké, akik már valamelyik korábbi vizsgált választáson is szavaztak, összevethetőek a korábban leadott voksokkal.⁵⁹⁴ Ezekből látható, hogy Radocza János 1878-as szavazói csaknem 90%-ban Busbachra szavaztak 1884-ben, viszont Podmaniczky 1878-as támogóinak csak kétharmada választotta Busbachot, egyharmada már Festetics Pálra szavazott. Ez arra utal, hogy 1884-ben Radocza János és köre egyértelműen, voksokra válthatóan állt Busbach mögött, míg a rivális, Bobula János által vezetett klikkből, amelyik végül nem állt kollektíven Podmaniczky mögé, ekkor sokan Festeticset támogatták. Persze Podmaniczky táborából, ami 1878-ban sem csak a Terézvárosi Klubhoz kötődő választókból állt, a legtöbben ekkor Busbachra szavaztak. Az 1878-ban Helfyt támogatók közül több, mint 45% lett Festetics voksolója, az 1881-es Helfy-szavazóknak pedig több, mint a fele (58,42%-a) választotta a fiatal grófit. Ebből az következhet, hogy ők Festeticset tarthatták „ellenzékibb” jelöltnek az előző ciklus képviselőjével, Busbachhal szemben. Busbach Péter támogatói közül sokan – talán részben éppen a Terézvárosi Klub tagjai, akik 1881-ben még a helyi klikkek közötti konszenzusos jelöltként támogatták Busbachot – immár Festeticset választották 1884-ben. Arányuk az 1881-ben is Busbachra szavazók 20%-át is meghaladta. (41–42. táblázat.)

⁵⁹⁴ Ezeket az eredményeket különösen óvatosan kell kezelni, mert nem lehetett a névjegyzék alapján ellenőrizni, hogy az azonos név valóban ugyanazt a választót takarja-e. Így a táblázatban közölt választók között nyilván vannak olyanok, akik új választók voltak a kerületben, csak azonos volt a nevük egy korábbi itteni választóéval.

Ferencváros és Kőbánya

Az első fordulóban szavazatot leadó választók foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását tartalmazza a 43. táblázat, melyből kiderül, hogy a Steiger Gyulát és Wodianer Bélát szavazatukkal inkább kitüntető kategóriák között csak némi együttjárás fedezhető fel: mindketten az átlagosnál több szavazatot kaptak a teljes hivatalnoki kartól, és az átlagosnál kevesebbet az alacsony presztízsű iparosoktól, az őstermelőktől, a fuvarosoktól, a vendéglátósoktól és a háztulajdonosoktól. A magántisztviselők és az értelmiségiek, valamint kismértékben a háztulajdonosok kategóriáiban viszont Steiger Gyula szavazatai erősen felülreprezentáltak lettek, míg Wodianer Béla a magas presztízsű iparosok és az alacsony státusú kereskedők között volt sikeres (utóbbiak között meg is előzte vetélytársait).

Thaly Kálmán választói bázisát különösen a fuvarosok, az őstermelők, az alacsony státusú iparosok és a vendéglősök alkották, míg az átlagnál kevésbé volt népszerű Thaly a hivatalnokok, az értelmiségiek, a magántisztviselők, valamint az alacsony státusú kereskedők körében. A háztulajdonosok szavazatainak az átlaghoz való közelsége nem meglepő, de az már annál inkább, hogy a magas státusú kereskedők szavazatainak megoszlása szinte tökéletesen azonos az átlagos megoszlással. A második fordulóban a magas státusú kereskedők körében viszont már egyértelműen Thaly került fölénybe, ahogy ez a 44. táblázatból kiderül.

Milyen következtetések vonhatók le a szavazatok megoszlásából, milyen társadalmi csoportok támogatták a különböző jelölteket? Steiger Gyulát a magasabb foglalkozási státusú és lakhelyű választók támogatták. Így a legerősebb bázisa a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében volt. Thaly Kálmánnak is jól körülhatárolható választói bázisa volt: az őstermelők, a fuvarosok, a vendéglősök szavazatainak nagy részét megszerezte. Thaly választói tehát azokból a csoportokból rekrutálódtak, amelyeket Horváth J. András válságos helyzetben lévő csoportokként jellemzett, és az 1884-es józsefvárosi választásokon tiltakozásukat részben az antiszemita jelölt támogatásával fejezték ki.⁵⁹⁵ Vörös Károly a három kispolgári fővárosi választókerület (a Víziváros, a Józsefváros és a Ferencváros) korábbi radikális ellenzéki erődjeinek elvesztését a Deák-párt 1872-es offenzívájának és az elszegényedő, és így radikalizálódó kispolgári elemeknek a választójogosultak köréből való kihullásával

⁵⁹⁵ Horváth 1998: 513.

magyarázta.⁵⁹⁶ Thaly 1878-as sikere azonban még e folyamat utóvédharcának egyik állomása lehetett. Thaly Kálmánnak sikerült szavazatokat szereznie, igaz, nem sokat, az állami kis- és középhivatalnokok körében is: nem mindenki érezte úgy, hogy a karrierjét veszélyeztetné az ellenzékre leadott szavazat. A hivatalnoki-értelmiségi rétegek körében a Thaly Kálmánra adott szavazat azonban elég ritka volt, a nem tisztviselő értelmiségben és a magántisztviselői rétegben sem sikerült sok voksot gyűjtenie.

A második fordulóban az egyes foglalkozási csoportok voksainak megoszlását szemlélve egyértelműnek tűnik a választóvonal: a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében Steiger Gyula, míg a nem „értelmiségi” foglalkozásoknál Thaly Kálmán támogatottsága volt a domináns. Ha azonban az első forduló eredményeit is figyelembe vesszük, akkor ezt a képet árnyalhatjuk: a harmadik jelölt, Wodianer Béla támogatói csoportja már sokkal heterogénebb volt. Az ő támogatottsága Steiger Gyuláéval összemérhető mértékű volt a hivatalnoki kategóriákban, ellenben jóval szerényebbnek bizonyult az értelmiségiek és a magántisztviselők körében. Viszont, Steigerrel szemben, Wodianer egyes nem értelmiségi kategóriákban is az átlagosnál jobban szerepelt, konkrétan a magas presztízsű iparosok, illetve a kereskedők körében. Különösen az alacsony státusú kereskedők csoportjában ért el sikert, hiszen ebben a kategóriában 43,9%-os eredményével ő kapta a legtöbb szavazatot. Ez talán választási ígéreteivel magyarázható: kampánybeszédében igazságosabb adórendszert ígért, és az ipar és a kereskedelem fejlesztését jelölte meg fő céljának, ha megszerzi a mandátumot.⁵⁹⁷ A második fordulóra viszont a két jelölt közötti választóvonalak az „értelmiségi” – nem „értelmiségi” szembenállásra redukálódtak.

1881-ben az új kormánypárti jelölt, Kemény Gábor valamelyest előretört a nem „értelmiségi” kategóriákban: különösen az alacsony státusú kereskedők körében meglepő, hogy csaknem annyi szavazatot kapott, mint függetlenségi riválisa. Az 1878-ban is megfigyelt tendenciák azonban ekkor is jelentkeztek, amint az a 45. táblázaton látható.

A három választás közül 1884-ben volt a legmagasabb a kormánypárti jelölt támogatottsága. Ha foglalkozási kategóriák szerinti bontásban nézzük, látható, hogy sok, korábban ellenzéki dominanciájú csoportban is Kemény Gábor kapott több szavazatot (46. táblázat). A korábban Thaly Kálmánt favorizáló kereskedők és a magas státusú iparosok körében túlnyomó túlsúlyba kerültek a kormánypártiak, míg Tompa Antal többséget csak

⁵⁹⁶ Vörös 1978a: 258–259.

⁵⁹⁷ Wodianer 1878b: 2–3.

az alacsony státusú iparosok, a majorosok, a fuvarosok és a vendéglősök körében szerzett. Az egykorú vélekedés szerint a szokásos „kormány-pressure” most is a hivatalnokokra neheztelt, a Tompa-párt zömét az önálló iparosok és majorosok képezték.⁵⁹⁸ A szavazók foglalkozási kategóriák szerinti bontása megerősíteni látszik a korabeli megfigyelést, de ez utóbbi sem utalt azonban arra, mi okozhatta a kereskedők és a magas státusú iparosok körében érezhető kormánypárti előretörést.

Hogyan szavaztak 1878-ban az első forduló szavazói a második forduló során? Ezt mutatja be a 47. táblázat. Steiger Gyula és Thaly Kálmán mindkét fordulóban voksoló hívei szinte mind konzisztensen voksoltak. Nyolc olyan személy volt,⁵⁹⁹ aki az első fordulóban Steiger Gyulára, míg a másodikban Thaly Kálmánra szavazott, a fordított esetre pedig csupán három példa akadt.⁶⁰⁰ Ez azt mutatja, hogy hatalmi úton nem került sor a választók „meggyőzésére” a két forduló között. Wodianer Béla szavazóinak a második fordulóban is véleményt nyilvánító részének többsége, 61,6%-a Steiger Gyulára voksolt. Wodianer szavazói között a 63 hivatalnokból csupán ketten szavaztak Thaly Kálmánra, a három magántisztviselő mind Steiger Gyulára szavazott, az öt értelmiségi közül viszont már csak ketten. A nem értelmiségi kategóriákban Wodianer szavazóinak nagy többsége Thaly Kálmán mögött sorakozott fel. Thaly Kálmán második fordulás győzelmét tehát elsősorban nem a Steiger Gyulától elhódított hívektől, és nem is csak Wodianer Béla szavazói megszerzése révén érte el (Wodianer szavazói közül a második fordulóban szavazóknak csak egyharmada voksolt Thalyra). Mint a 47. táblázatból látható, a Thaly Kálmánra leadott második fordulás szavazatok nagyobb arányban származnak az első fordulóban leszavazottak újbóli felvonultatásából, valamint az első fordulóban szavazatot le nem adott választók jobb mozgósításából (a 168 második fordulás új szavazó 68,5%-a őt támogatta). Ezzel szemben Steiger Gyula csak Wodianer Béla szavazói felé tudta bővíteni bázisát, de így sem dolgozhatta le az első fordulóban kialakult hátrányát.⁶⁰¹ Egymás szavazóbázisát pedig lényegében nem tudták megbontani a jelöltek.

Az előző állítás akkor is megkockáztatható, ha összevetjük a két 1878-as forduló és az 1881-es szavazás eredményeit. (48–49. táblázat.) Kemény Gábor választói közül Thaly

⁵⁹⁸ *Egyetértés* 1884. június 14. 2.

⁵⁹⁹ Foglalkozásuk szerint egy MÁV-személypénztárnok, egy pék, egy mészáros, egy ügynök, egy kocsmáros és három háztulajdonos.

⁶⁰⁰ Egy vágóhíd-felügyelő, egy pénztárnok és egy majoros.

⁶⁰¹ Wodianer Béla programbeszédének (Wodianer 1878b) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében megtalálható példányában egy korabeli bejegyzés Wodianer Bélát olyan jelöltként jellemzi, akinek nem volt pártja, de miatta lett Thaly Kálmán a „nevető harmadik”. Ha Wodianer indulása nélkül szavazói az első fordulóban olyan megoszlásban szavaztak volna a két másik jelöltre, mint ahogy ténylegesen a második fordulóban tették, Steiger szerzett volna többséget.

Kálmánra 13-an szavaztak az 1878-as első fordulóban, 23-an pedig a második fordulóban: ez az adat tompítja a tömeges szavazatvásárlási és hatalmi visszaélések Keménnyel szemben megfogalmazott vádját, hiszen fordított előjellel is hasonló mértékű „pálfordulások” történtek.

1881-et és 1884-et összevetve is találunk olyanokat, akik időközben megváltoztatták pártállásukat. 34-en voltak olyanok, akik 1881-ben még Thaly Kálmánra szavaztak, de 1884-ben már nem Tompa Antalra voksoltak, míg fordított előjellel 22 „pálfordulásra” került sor. (50. táblázat.)

Ha az 1878-as második fordulóval vetjük össze az 1884-es eredményeket, azt láthatjuk, hogy több, 1881-ben távol maradt választó ekkor újra voksolt, feltehetően a magasabb részvétel miatt. Többen nem is szerepeltek az 1881-es névjegyzéken. Hat év távlatából már valamivel nagyobb a politikai oldalt váltók száma, 41 fő vált kormánypártivá, míg 14-en lettek ellenzékivé. (51. táblázat.)

Az 1878-as első fordulóban és 1884-ben egyaránt szavazók esetében Wodianer Béla szavazóinak további útja a legérdekesebb. Ők ebben az esetben is valamivel nyitottabbak maradtak a függetlenségi szavazótábor felé, mint Steiger Gyula szavazói. Összességében azonban a három választás stabilan részt vevő, de átszavazó választóiról elmondható, hogy nem voltak sokan, statisztikailag nem is értelmezhető sokaságúak, nem is az ő pártváltásuk változtatta meg az eredményeket, így az eltérő választási eredmények mögött inkább a saját szavazótábor mozgósításának, és nem az ellenfél szavazóinak átcsábításának stratégiáit kell keresnünk. (52. táblázat.)

A legelkötelezettebb választók azok körül kerültek ki, akik mind a négy választáson szavazatot adtak le. Közülük 68-an mind a négy választási fordulóban kormánypárti jelöltre voksoltak (húszan az 1878-as első fordulóban Wodianer Bélát, 48-an Steiger Gyulát támogatták. Nemcsak ők lehettek stabil kormánypárti szavazók, hiszen nem mindenki szerepelt mindhárom névjegyzéken, olyanok is vannak, akik csak 1878-ban és 1884-ben kerültek fel a névjegyzékre, de akkor le is szavaztak. A legelkötelezettebb kormánypárti és ellenzéki szavazók foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását az 53. táblázat mutatja.

Mint látható, a stabil kormánypárti szavazók közel fele a hivatalnokok közül került ki, az őstermelők viszont hiányoztak. Közöttük olyan kormánypárti politikusok tűnnek fel, mint Perczel Béla vagy Korizmics László. A többiek között a helyi honoráciorok olyan

képviselőit találjuk, mint Fáczányi Ármin kőbányai gyógyszerészt, a választási küldöttségek állandó résztvevőjét, a választási küldöttségekben és a kortesek között szintén felbukkanó Pordán Imre ügyvédet vagy Schmidtlechner Károly háztulajdonost, illetve a Prückler család két tagját is, Prückler Jánost és Prückler Lászlót.⁶⁰² A kerület gazdasági életében meghatározó szerepet játszó norvég származású ácsmester, építési vállalkozó Gregersen Gudbrand is a kormánypárt stabil szavazója volt.⁶⁰³ A többiek között három szatócs és három bérkocsis-fuvaros is található, a vendéglősöket viszont csupán Pehácsek József kőbányai kocsmáros képviselte. A képet egy-egy borkereskedő, paplanos, cipész, látszerész, illetve színész színesíti.

A véletlenül szintén 68 főt számláló, mindvégig a függetlenségi jelöltre szavazó választók foglalkozási kategóriák szerinti bontását szintén az 53. táblázat tartalmazza. A függetlenségi tábor esetében éppen nem a hivatalnoki karban kell keresni a legstabilabb szavazókat, hanem az alacsony státusú iparosok és az őstermelők körében. Köztük olyan népes helyi famíliák, mint a Sáska vagy a Schwarzenberg(er) család több taggal is képviseltette magát a stabil ellenzéki szavazók között. A hivatalnoki karból csak Wallenfels Ede tisztviselő, míg az értelmiségiek közül csupán Kovács Miklós gimnáziumi tanár tartozott ide. A legelkötelezettebb függetlenségi tábor hét vendéglős is erősítette a választókerületben.

Voltak néhányan, akik igen kacskaringós utat jártak be az egyes szavazótáborok között.⁶⁰⁴ A pártot váltogatók jellemzően az önállók körül kerültek ki, tehát kevésbé merül fel esetükben a befolyásolás esetleges vádja, valószínűleg ők meggyőződésük szerint módosították politikai szimpátiáikat.

Az egyik legkarakterisztikusabb választói csoport a választókerületben az őstermelőké volt. Hogyan alkothatták ők a függetlenségi szavazóbázis egyik legmeghatározóbb alkotórészét a nagyvárosi környezetben?

A mezőgazdaság a főváros gazdasági életében, a város élelmezésében jelentős

⁶⁰² A Prückler családról, így Prückler Jánosról és Lászlóról is részletesen lesz szó a továbbiakban.

⁶⁰³ Gregersen Gudbrandról és családjáról lásd: Halmos 1987, Halmos 2004, Halmos 2005.

⁶⁰⁴ Mayer József vendéglős 1878-ban Thaly Kálmánt támogatta, de 1881-ben már Kemény Gábort, míg végül 1884-ben Tompa Antalt. Kalenda György vattagyáros 1878-ben kétszer is Steiger Gyulára voksolt, 1881-ben pedig Kemény Gáborra, de 1884-ben már Tompa Antalra. Hartman Antal majoros 1878-ban mindkétszer Thaly Kálmánra szavazott, 1881-ben Kemény Gáborra, de 1884-ben már Tompa Antalra. Fischl Fülöp marhakereskedő, Glaszner József bőrfestő, Müller Lajos vasúti segédmérnök, Pollak Lipót szatócs, Reibel Gáspár majoros, Tómas (vagy Tamás) Sebestyén majoros Wodianer Bélára, majd Thaly Kálmánra szavazott a két 1878-as fordulóban, végül Kemény Gábor szavazója lett. Mások, mint Holdampf Imre hentes, Márky Pál sertéskereskedő, Matosek Henrik szatócs vagy Ringer Jakab szállodabérlő Wodianer Bélára adott voksukat követően amikor lehetett, Thaly Kálmánra voksoltak, de 1884-ben már a kormánypárti jelöltet támogatták.

szerepet játszott a városegysítés előtt, különösen a külterületeken. Ez a szerep az áruszállítás fejlődésével ugyan csökkent, de bizonyos szegmensei tovább éltek a korszakban. A budai – vagy akár a kőbányai – szőlőtermelés csak a filoxéravész nyomán hanyatlott le, de a pesti külterületeken – így a Ferencvárosban is, Kőbányán már kevésbé – jelentős bázisa maradt a fővárosi tejellátást biztosító marhatenyésztő majorosoknak.

A mezőgazdaság háttérbe szorulását jelezte, hogy 1857-ben már csak 1287 őstermelőt írtak össze Pesten.⁶⁰⁵ Ez a visszaszorulás azonban nem volt folyamatos: 1869-ben egész Pesten 1721 őstermelőt (az összlakosság 0,86%-a), köztük 1587 férfit találtak (megoszlásuk: 1093 mezőgazdasággal foglalkozó, 559 marhatenyésztő, 69 egyéb), tehát abszolút számban még nőtt is a számuk.⁶⁰⁶ Budával és Óbudával együtt 11693-an voltak.⁶⁰⁷ Különös módon ezután, 1870 és 1881 között, még a lakosságon belüli arányuk is nőtt, míg 1870-ben 10000 lakosra 86, addig 1881-ben már 98 őstermelő jutott,⁶⁰⁸ Ezen belül a majorosok és a tehenészek aránya is növekedett: minden 10000 lakosból 28-ról 44-re.⁶⁰⁹ 1891-re azonban végül már az őstermelők aránya és abszolút száma is csökkent: az 1881-ben kimutatott 4575 őstermelő helyett 1891-ben immár csak 2944-et számoltak össze.⁶¹⁰

Az őstermelők az 1869-es népszámlálás szerint a következőképpen oszlottak meg a városrészek között:

⁶⁰⁵ Kőrösi 1871: 243.

⁶⁰⁶ Kőrösi 1871: 240. 53. táblázat.

⁶⁰⁷ Budapest félszázados fejlődése 1925: 65.

⁶⁰⁸ Kőrösi 1883: 10, 12.

⁶⁰⁹ Kőrösi 1883: 11.

⁶¹⁰ Kőrösi – Thirring 1894–1898: III. kötet, 4.

VIII. táblázat: Az őstermelők száma és aránya az egyes városrészekben, 1870⁶¹¹

Városrész	Őstermelők száma	A városrészi őstermelők aránya a pesti őstermelőkhöz képest, %
Belváros	250	14,53%
Józsefváros	405	23,53%
Ferencváros	258	14,99%
Terézváros	192	11,16%
Lipótváros	122	7,09%
Kültelkek	422	24,52%
Kőbánya	72	4,18%
Összesen	1721	100,00%

Az őstermelők tehát a külterületek mellett leginkább a Józsefvárosban és a Ferencvárosban laktak (a belvárosi őstermelők magas aránya inkább az itt élő földbirtokosok miatt állhatott elő). Az alacsony kőbányai érték viszont inkább a városrész alacsony népességével, nem az őstermelők itteni hiányával függhet össze, 1870-ben még – az ekkor külön vett kültelkek után – ebben a városrészben volt a legmagasabb az őstermelők helyi aránya.⁶¹² Nem meglepő tehát, hogy az „igazi”, tehát nem földbirtokosként őstermelőnek tekintett mezőgazdasági népesség leginkább a VIII. és a IX. választókerületben gyakorolhatott befolyást a választások kimenetelére.⁶¹³

A választói névjegyzékeken megadott lakcímek segítségével a választók lakóhelyük alapján is csoportosíthatók. A lakóövezeti besorolás és a foglalkozási kategória egyaránt ugyanazt a változót fejezi ki: az adott személy társadalmi státusát. A két változó használata együtt közelíti meg legjobban a társadalmi státus fogalmát, hiszen a foglalkozási kategóriák többsége nem fejezi ki az adott személy pontos jövedelmi, avagy presztízshelyzetét, és ugyanez mondható el a lakóövezeti besorolásról, hiszen tökéletes szegregáció még ekkor sem jellemezte a választókerületet.

Noha Ferencváros és Kőbánya a főváros két legszegényebb kerületeként volt ismert, azért magasabb társadalmi státusú polgárok itt is éltek. A Ferencváros esetében ráadásul egyértelmű a lakóhely és a társadalmi státus összefüggése: a városközponttól távolodva egyre alacsonyabb státusú területeket találunk, jól megfigyelhetőek az övezetek.⁶¹⁴ A klasszikus városökológiai modellek egy egész nagyvárosra történő általános

⁶¹¹ Kőrösi 1871: 246–247. 55. táblázat.

⁶¹² Kőrösi 1871: 247, 249. 56. táblázat.

⁶¹³ Horváth J. András is karakterisztikus csoportként írta le a józsefvárosi őstermelőket. Horváth 1998.

⁶¹⁴ Ennél heterogénebb kerület csak a Józsefváros volt, ahol a Nemzeti Múzeum környéki mágnásnegyedről a Külső-Józsefváros szegénynegyedeiig a főváros teljes társadalmi spektruma, viszonylag éles területi

alkalmazhatósága ugyan az empirikus kutatások fényében rendre megkérdőjeleződött, de bizonyos városoknál, egyes körzetekben mégis megfigyelhető a társadalmi státus szerinti elkülönülés városökológiai logikája. Budapest esetében az övezetes, illetve szektoriális hatás, tehát a városközponttól távolodva más-más jellegű, ezért eltérő társadalmi státusú népességnek otthont adó területek világos elkülönülése jól megfigyelhető a Duna bal partján fekvő belső (V–IX.) kerületeknél.⁶¹⁵ Csanádi Gábor és Ladányi János, amikor a klasszikus városökológiai modellek tarthatatlanságát Budapest példáján mutatták be, elismerték, hogy ezeken a területeken felismerhető az övezethatás, csak éppen a tudatosan övezetképző várostervezés hatását látták jelentősebbnek, mint a spontán folyamatokét.⁶¹⁶ A várostervezés eredményei az 1870-es évektől kezdtek jelentkezni, addig viszont spontán módon övezetes, illetve inkább szektoriális (azaz egy főútvonal mentén kifelé hatoló) fejlődés jellemezte a belső pesti városrészeket.⁶¹⁷ A Ferencvárosban eleinte a szektoriális terjeszkedés a Soroksári utcára (mai Ráday utca), mint a városból kivezető főútvonalra fűződött fel, az 1870-es években ez a funkció már a kerület határát képező Üllői útra volt jellemző.⁶¹⁸ A városrész átmeneti övezet jellegét az 1870-es években már a városvezetés is erősítette, amikor ipari-logisztikai tevékenységek ferencvárosi megtelepedését ösztönözte.

Budapest esetében a szegregációs folyamatok ellen alkalmazható további érv a körfolyosós, a magasabb lakbérű és nagyobb, a középosztálynak lakhelyet nyújtó utcai és a kisebb, kispolgári és munkás egzisztenciákat befogadó udvari lakásokat magukba foglaló bérházak magas fokú heterogenitása. Az 1870-es évek VI–IX. kerületét azonban még nem a bérházak, hanem inkább a földszintes lakóházak jellemezték, így kevésbé volt gyakori eltérő státusú lakók egy házon belüli együttélése. Ezen megfontolások alapján megítélésem szerint kísérletet lehet tenni a ferencvárosi választók lakóhely szerinti elkülönülésének beemelésére a vizsgálat szempontjai közé.⁶¹⁹ Ehhez, kísérleti jelleggel az 1878-as

elkülönülésben, leképeződött.

⁶¹⁵ Budán és az 1950-ben a fővároshoz csatolt agglomerációs településeken a terepviszonyok, illetve a sokféle egyedi sajátosságot felmutató településfejlődés miatt ezek a modellek végképp nem használhatóak. Csanádi – Ladányi 1992: 27.

⁶¹⁶ Csanádi – Ladányi 1992: 37. Azt Csanádi és Ladányi is elismeri, hogy Budapest esetében a nagyvárosok többségéhez képest jobban érvényesül a városközponttól való távolság – a spontán övezetek kialakulásának irányába ható – jelentősége. Csanádi – Ladányi 1992: 152.

⁶¹⁷ Csanádi – Ladányi 1992: 36.

⁶¹⁸ Ezt mutatja, hogy az Üllői úton a telekhatárok nagyméretű osztódására került sor: a legmagasabb telekkönyvi számok a helyrajzszám-rendszer bevezetése előtt mind az Üllői útra estek. A főútvonalak mentén pedig ebben az időben inkább a magasabb státusú népesség koncentrált.

⁶¹⁹ Még az évtizedekkel későbbi 1890-es népszámlálási körzetek eredményeit feldolgozó, különféle változók (laksűrűség, cselédszám, ágyrajárók száma, túl népes lakások, magyar nyelvismeret, analfabéták száma) területi eltéréseit ábrázoló kartogramok is világosan mutatják a Ferencvárosban tapasztalható lakóhelyi szegregációt. Kőrösi – Thirring 1894–1898. A heterogén Ferencvárost ellenpontozva Kőbányán viszont ekkor még nem figyelhető meg az eltérő társadalmi státusú lakosok lakóhely szerinti szegregációja.

ferencvárosi választók lakóközter szerinti csoportosítását készítettem el. Azért csak kísérleti jelleggel, mert a társadalmi státusnak a lakóhely alapján történő jellemzése felveti azt a problémát, hogy nem esünk-e esetleg az ökológiai tévkövetkeztetés csapdájába. Eszerint egy adott lakóköznyezetben leadott szavazatok nem feltétlenül az adott közter teljes népességének, hanem csak a szavazók társadalmi státusát reprezentálják, például egy alacsony státusú lakóközterben élő szavazók nem feltétlenül alacsony társadalmi státusú egyének.⁶²⁰ Csalóka lehet az is, ha a választók foglalkozási megoszlásából következtetünk egy-egy lakóközter foglalkozási szerkezetére. Azért választottam a Ferencvárost, mert a kis területű, viszonylag homogén Belváros és a Terézváros, ahol a Sugár út és Nagykörút kiépítése éppen a vizsgált időszakban kuszálta össze az addigi spontán övezetképződés „eredményeit”, nem látszott alkalmasnak a lakóhely és a társadalmi státus összefüggésének vizsgálatára.

A ferencvárosi lakóközterek kialakításához az 1890-es népszámlálás számlálóközterei alapján osztottam fel a kerületet, mert a népszámlálás során ezeket az egységeket vették az összehasonlítás alapjául.⁶²¹ Az 1890-es népszámlálás után került sor először ilyen mélységben az adatok közzétételére, az 1870-es és 1880-as évtizedfordulón lebonyolított népszámlálások során még nem, a tizenkét év távlat ellenére talán ez a közterbeosztás alkalmazható az 1878-as viszonyokra is.⁶²²

⁶²⁰ Az ökológiai tévkövetkeztetés fogalmáról lásd: Bertalan 1980; Babbie 1998: 118–119.

⁶²¹ Ezt az eljárást követte Horváth J. András a Józsefvárosban. Horváth 1998: 489–490.

⁶²² Kőrösi – Thirring 1894–1898. A népszámlálási közterek határait a kötetekben mellékelt térképek tartalmazzák. A népszámlálási közterek ferencvárosi határai (mai utcanevekkel) a következők: 1-es közter: Duna – Vámház körút – Lónyay utca – Soroksári út – Haller utca – Mester utca – Vágóhíd utca – Soroksári út – kb. a mai Könyves Kálmán körút. 2-es közter: Vámház körút – Üllői út – Kinizsi utca – Lónyay utca. 3-as közter: Kinizsi utca – Üllői út – Ferenc körút – Lónyay utca. 4-es közter: Ferenc körút – Tompa utca – Bokréta utca – Ipar utca – Soroksári út. 5-ös közter: Ferenc körút – Üllői út – Liliom utca – Tompa utca. 6-os közter: Liliom utca – Üllői út – Thaly Kálmán utca – Balázs Béla utca – Tompa utca. 7-es közter: Thaly Kálmán utca – Üllői út – Márton utca – Balázs Béla utca. 8-as közter: Márton utca – Üllői út – Haller utca. 9-es közter: Ipar utca – Bokréta utca – Balázs Béla utca – Márton utca – Haller utca – Soroksári út. A Haller utca – Mester utca – Vágóhíd utca – Soroksári út – Könyves Kálmán körút vonalon kívül eső területek (a térképeken 0-val jelölve) külterületként nem tartoztak egyik közterbe sem, pedig itt is élt – akár választójogú – népesség, például a Közvágóhíd épületeiben. E beosztáson annyit módosítottam, hogy a Közvágóhidat a hozzá legközelebb fekvő 1-es közterhez csatoltam, az alacsony esetszámú 8-as közteret pedig felosztottam a 7-es és a 9-es közter között a mai Balázs Béla utca vonala mentén. Itt a telkek jó része 1878-ban még olyan hosszú volt, hogy gyakran két közteret is érintettek, ezért is célszerű volt ezeket a telkeket egy közterbe csoportosítani. Az eredetileg 9-es számot viselő közter lett így a 8-as. (Lásd 3. ábra.) A IX. választókerületnek csak a Ferencvárosra kiterjedő bontottam lakóközterekre, Kőbányát, illetve a józsefvárosi külterületeket egyetlen közterként vettem figyelembe, mivel itt a népszámlálási felosztást nem vehettem alapul. Egyrészt Kőbánya ekkor sokkal gyorsabban fejlődött, mint Ferencváros, ebben az esetben még az 1878 és 1890 között eltelt tizenkét év is sokat számított. Új utcák jelentek meg, a népesség mozgása jelentősebb volt. Kőbányát továbbá nehéz övezetekre tagolni abban a korszakban, településrészei sokkal homogénebbek, mint a Ferencvárosban. Praktikus megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy Kőbánya választóit nem tagoltam lakóhely szerint tovább. Egyrészt az alacsony esetszám miatt, másrészt a lakcímek lokalizálásának nehézségei okán: Kőbányán ekkor ugyanis még alig voltak utcanevek, a helyrajzi számok (melyek közül a kőbányaiakról nem készült mutatókönyv), illetve a sommás lakcímmegjelölések pedig (például

Az újonnan egyesített fővárosban éppen ekkor fogalmazódott meg a kaotikus utcanev-, házszám- és telekkönyvi viszonyok rendezésének igénye. 1878–1879-ben került sor az addig toldozott-foltozott telekkönyvi rendszer felváltására és új, az egész városban folyamatos számozást követő, egységesített helyrajzi számok kiosztására. Ezzel párhuzamosan zajlott az utcanevek felülvizsgálata – az ismétlődéseket elkerülendő – valamint az addigi, nem éppen szisztematikus házszám kiosztás felváltása az áttekinthető, az utcákat páros és páratlan oldalra osztó új rendszerrel.⁶²³ Az 1878-as választói névjegyzékeken még a korábbi telekkönyvi számozással, a rendezést megelőző utcanevekkel és házszámbeosztással találkozhatunk, a későbbiekben már az újjal.⁶²⁴ A helyrajzi számok azonosításában Budapest topográfiai mutatójának a harmadik, a Ferencvárost tárgyaló kötete segített,⁶²⁵ míg a korabeli házszámokat a Holló Szilvia Andrea által kiadott térképeken azonosítottam.⁶²⁶

1878-ban az első fordulóban a szavazók, illetve a távol maradók megoszlását lakóközvet szerinti bontásban az 54. táblázat tartalmazza, amelyből kiolvasható, hogy a legmagasabb részvételi arány a 3-as körzetben volt, csak ezután következnek a külső-ferencvárosi lakóközvetek, azok közül is a választás színhelyül szolgáló Köztelek épületéhez legközelebb fekvő 4-es és 6-os körzet.

A második forduló esetében már más képet kapunk. (55. táblázat.) Ekkor a legmagasabb részvételi arányok már a külső lakóközvetekben figyelhetőek meg, sorrendben a 7-es, a 6-os, a 8-as és a 4-es körzetben, csak ezután következik a 3-as körzet. Érdeemes megfigyelni, hogy a két esélyes jelölt, Steiger Gyula és Thaly Kálmán között a legkiegyenlítettebb verseny mindkét fordulóban az inkább magas státusú 3-as lakóközvetben volt. Elképzelhetőnek tartom, hogy a két fordulóban a lakóközvetenként mért részvétel eltérései a szavazók mozgósításának technikái miatt álltak elő: lehet, hogy az első fordulóban Thaly Kálmán kortesei csak a szavazás ideje alatt mozgósították pártjuk szavazóinak egy részét, és ezért a választás színhelyül szolgáló Köztelek épületéhez legközelebb lakó híveiket, azaz a 3-as, kisebb mértékben – az első fordulóban a leginkább Thalyt támogató – 4-es körzet szavazóit mozgósították.⁶²⁷ A második fordulóra már

államépület, gyártelep, indóház – melyekből akár több is állt itt) nem, vagy csak nehezen azonosíthatóak.

⁶²³ [Bácskai –] Hidvégi 2000: 6.

⁶²⁴ Az 1880–1881-es lakcímtárral összevetve látható, hogy a választói névjegyzékekben nemcsak az utcanev, hanem a házszám is a régi. Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–81.

⁶²⁵ [Bácskai –] Hidvégi 2000.

⁶²⁶ Holló 1994: 53–54, illetve 69–70.

⁶²⁷ A szintén közeli 1-es és 2-es körzetben volt Thaly Kálmánnak a legkevesebb választója a Ferencvárosban, pedig ezek voltak a legtöbb választót adó lakóközvetek.

felkészültebben, a stabilan Thaly-párti külső-ferencvárosi körzetek szavazóit előre mobilizálhatták, innen adódhat, hogy ezekben a Thaly-többségű körzetekben lett a legmagasabb a részvételi arány.⁶²⁸ Mindez a szavazók és a nem szavazók megoszlásának az egyes választók attitűdjeitől kevésbé függő aspektusaira hívja fel a figyelmet.

A jövedelmi viszonyokat részben szintén tükröző lakóövezet szerinti besorolás alapján a részvétel és a társadalmi státus közötti összefüggés már nem akkora mértékű. Alapvetően az alacsonyabb státusú területeken a legmagasabb a részvételi arány, de nem feltétlenül. Kőbányán az alacsonyabb részvételt a feltehetőleg másutt is összeírtak nagyobb száma, valamint az inkább a Ferencvárosra koncentrálódó kampány magyarázhatja. Meglepőbb, hogy az inkább magasabb státusú 3-as körzetet a valóban alacsony státusú 7-es körzet után a második legmagasabb részvételi arány jellemzi, megelőzve ezzel négy alacsonyabb státusú körzetet is. Ennek a jelenségnek a magyarázatához át kell tekinteni külön-külön a két forduló részvételi arányait és a leadott szavazatokat.

Steiger Gyula három lakókörzetben ért el az első fordulóban többséget: a legmagasabb státusú 1-es (42,4%) és 2-es (48,3%) körzetben, valamint Kőbányán (54,8%). A 3-as körzetben csak egy, az 5-ösben pedig csak két szavazattal kapott kevesebbet, mint függetlenségi ellenfele. A legrosszabbul a 8-as körzetben szerepelt, ahol csupán öten voksoltak rá, így még 10%-ot sem kapott.

A Wodianer Bélára adott szavazatok feltűnően együtt mozognak Steiger Gyula eredményeivel. A legtöbb szavazatot az 1-es körzetben (37%), Kőbányán (31,5%) és a 2-es körzetben (29,3%) érte el a másik 67-es jelölt. Legrosszabbul ő is a külső ferencvárosi kerületekben szerepelt, kivéve a 6-os körzetet, ahol meglepő módon 24 szavazattal 26,1%-os eredményt ért el. Itt második lett, akárcsak az 1-es, 2-es körzetben és Kőbányán, ahol Thaly Kálmánt sikerült megelőznie, valamint a 8-as körzetben, ahol egy szavazattal kapott többet, mint Steiger Gyula.

Thaly Kálmán hat körzetben lett az első, a középső és a külső ferencvárosi lakókörzetekben, sőt a 4-es, 6-os, 7-es és 8-as körzetekben abszolút többséget szerzett (az utóbbiban 78,4%-ot), míg az 1-es és a 2-es körzetben, valamint Kőbányán csak a harmadik lett.

Az 55. táblázat szerint a második fordulóban a versenyben maradt jelöltek hozták azokat a körzeteket, ahol az első fordulóban győztek, kivéve a 3-as körzetet, ahol ekkor

⁶²⁸ A szavazási listákból ez nem bizonyítható. A leadott szavazatok sorrendje nem a szavazás helyszínére érkezés, legfeljebb a küldöttség előtti megjelenés sorrendjét mutatja.

Steiger Gyula 54,2%-ot ért el (a már említett részvételi arány mellett). Egyedül itt fordult elő, hogy valaki kevesebb voksot kapott, mint az első fordulóban: Thaly Kálmán csak 49 szavazatot kapott az előzőleg begyűjtött 50 helyett.

Feltűnő, hogy a függetlenségi jelölt mindhárom választási évben viszonylag kevés szavazatot kapott Kőbányán. (56–58. táblázat.) Talán ebben a kerületben kisebb figyelmet fordított a kampányra, és nem tudta úgy megszólítani még a nem értelmiségi jellegű szakmák képviselőit sem: erre utalhat a már idézett, elveszített 1881-es választás utáni neheztelése is, amikor a kőbányai sertéskereskedőket és sváb majorosokat bírálta megvesztegethetőségükért – pedig e szakmák képviselőit a Ferencvárosban nagyon is meg tudta győzni. Látható, hogy Thaly megkülönböztette a ferencvárosi és a kőbányai választókat: soraiból kitűnik, hogy összefüggést tételezett fel a kőbányai választók gyökértelensége és kevésbé markáns politikai elkötelezettsége között. Az azonban az 56. és a 57. táblázatból kiderül, hogy 1878-ban is csak választókerülete ferencvárosi részében tudott győzni, és ebben a városrészben 1881-ben is ő lett a győztes. Tompa Antalról azonban, noha az őt támogató sajtóban megjelentek olyan hangok, mintha nőne a támogatottsága Kőbányán, az 58. táblázat szerint sokkal rosszabbul szerepelt itt, mint Thaly a korábbi választásokon.⁶²⁹

A választók életkora

Az 1884-es választói névjegyzékeken immár megadták a választók életkorát is, de feltehetően ez a rovat sem lett a legmegbízhatóbban kitöltve. A fennmaradt IV. és IX. 1884-es választókerületi névjegyzékeken például szembetűnő, hogy a kétszer is összeírt Marczali Henriket az egyik bejegyzés 27, a másik 30 évesként tüntette fel. Ha a névjegyzék összeállításának időpontját, azaz az 1883-as esztendő-t vesszük alapul, akkor esetében a 27 éves életkor a helyes.⁶³⁰ A névjegyzékben megadott adatok alapján ekkor a legfiatalabb választópolgár – a betöltött 20. életévet előíró választójogi szabályozás ellenére – a IV. választókerületben 18 (!), a IX.-ben 20 éves, a legidősebb 87, illetve 84 esztendő-s volt, a választópolgárok átlagéletkora pedig 43,36, illetve 43,41 év volt.

A Belvárosban a három jelöltre szavazók átlagos életkora Zichy Jenő szavazói esetében 42,74 év, Királyi Pál szavazóinál 45,06 év, míg a Degré Alajosra voksolóknál

⁶²⁹ *Egyetértés* 1884. június 14. 2.

⁶³⁰ Hasonlóképpen, a szintén kétszer felvett Hauszmann Alajos és Steindl Imre építészek eltérő életkorral szerepeltek a IV. kerületi névjegyzéken, ebből az egyik az 1883-as tényleges életkoruk volt.

39,2 év volt. A nem szavazók valamivel idősebbek voltak 46,04 éves átlagéletkorukkal. A már két ciklus óta képviselő Királyi Pál szavazótáborra tehát inkább idősebb, míg Degré Alajos szavazói inkább a fiatalabb korosztályokból kerültek ki. 1449 szavazó esetében adták meg az életkori adatot, őket három korcsoportba osztottam, „fiatalokra”, azaz 35 év alattiakra, „középkorúakra”, azaz 35–59 évesekre, illetve „idősekre”, azaz 60 évesekre és ennél idősebbekre. A három korcsoportban a szavazási arányok az 59–61. táblázat szerint alakultak.

Összefüggésben azzal, hogy Királyi Pál szavazói valamivel idősebbek voltak, az 59 év feletti korcsoportjában érte el legjobb eredményét a városrész korábbi képviselője, ebben a korcsoportban szinte meg is közelítette az amúgy az összes szavazó átlagéletkorához hasonló korösszetételű Zichy-féle szavazóbázis eredményét. Degré Alajos szavazóinak fiatalabb összetételéből a rá szavazók alacsony esetszáma miatt messzemenő következtetéseket itt most nem vonnék le.

A IX. választókerületben a két képviselőjelöltre szavazók átlagos életkora szinte hajszálra megegyezett (a Kemény Gáborra szavazók átlagéletkora 42,5 év, Tompa Antal választóinak 42,38 év volt), addig a nem szavazók itt is valamivel idősebbek voltak 45,52 éves átlagéletkorukkal. (62–64. táblázat.) A távol maradók esetében mindkét kerületben megfigyelhető magasabb adat talán az idősebb, betegbb emberek nagyobb mértékű távolmaradásával magyarázható, de az is lehetséges, hogy a névjegyzéken elhunytak is szerepeltek, az 1884-es névjegyzéken egy esetben már az összeállítók megjegyezték, hogy a választók közé felvett személy már nincs az élők sorában.⁶³¹

Az 1884-es IX. választókerületi szavazás kapcsán azt a kérdést is meg lehet vizsgálni, hogy vajon azért tört-e előre az idők során 1878-hoz képest a kormánypárt, mert a fiatalabbak inkább rájuk voksoltak. Ezért az 1884-es szavazókat (1476 szavazónál adták meg az életkori adatot) itt is három korcsoportba osztottam, „fiatalokra”, „középkorúakra”, illetve „idősekre”. A három korcsoportban a szavazási arányok a 62–64. táblázatok szerint alakultak.

Mint a táblázatok mutatják, a fiatalabbak körében inkább előretörő kormánypárt teóriáját nem támasztják alá az adatok: a fiataloknál még az idősek is nagyobb mértékben szavaztak Kemény Gáborra, a legkevésbé pedig a középkorúak voltak kormánypártiak. Nagyfokú eltérés azonban nem figyelhető meg az egyes korcsoportok választói

⁶³¹ A nemzedékek választói magatartása közti eltéréseket, a jövedelem, a státus és a karrier az életút során bekövetkezett változásait, és ezeknek az életkorral mutatkozó korrelációját, továbbá a szülők és gyermekek választói magatartása közti kölcsönhatásokat elemezte: Lipset 1995: 313–319.

magatartása között, ezt mutatta ki a szavazócsoportok átlagos életkora is, így nem beszélhetünk arról, hogy a generációs különbségek hatást gyakoroltak volna a szavazási preferenciákra. Talán egyedül Királyi Pál táborának előregedése járulhatott két győzelem után bekövetkező vereségéhez.

Európában jellemzően a magyarországi húsz évnél magasabban húzták meg a választójogosultság korhatárát, a 24 év alattiak választójogosultsága viszont hazánkban is jórészt csak illuzórikus volt. Ennek oka az volt, hogy a 24 év alattiak jó része a katonai szolgálat, illetve atyai-gyámi felügyelet alá tartozás, az önálló adófizetés hiánya vagy tanulmányaik miatt még nem szavazhatott.⁶³² Az, hogy ezen okok miatt milyen arányban maradtak le a legfiatalabbak a választói névjegyzékekről, magukból a névjegyzékekből nem tudható meg. Az azonban kiderült, hogy 1884-ben 22, illetve 17 fő 24 évnél fiatalabb választó szerepelt a fővárosi IV., illetve IX. választókerületi névjegyzéken, közülük pedig mindkét kerületben 13 fő szavazott, esetükben így a részvétel 59,09%-os, illetve 76,47%-os volt, magasabb tehát, mint a teljes választónépességben: a legfiatalabbak esetleges politikai passzivitásáról tehát nem beszélhetünk.

A hivatalnokok kormánypártisága

További érdekes vizsgálendő kérdéskör a tisztviselői szavazatok kormánypárti túlsúlya. Az állami hivatalnokok a mindenkori kormánypárt legmegbízhatóbb bázisa, állította mind a kortárs közvélekedés, mind az utólagos történelmi elemzés. Ráadásul a *Pesti Napló* úgy vélekedett, hogy az 1878-as választás volt az első, amelyen a „ (...) kormány összeiratja minden kerületben az állami és városi hivatalnokokat, sőt a tanárokat és tanítókat is, hogy szavazataikat felügyelet alá vegye és ellenőrzés alatt tartsa.”⁶³³

A korabeli ellenzéki sajtó ettől fogva a hivatalnokok szervezett szavaztatásától volt hangos, de arra is akadt példa, hogy azzal vádolták meg a kormánypártot, hogy kimondottan kortesként vetették be a hivatalnokokat – például Kemény Gábor 1881-es nagyszabású, lóvasúti különjáráttal is megerősített kőbányai kortesvacsoráján:

„Ugy volt tervezve, hogy a korteseket (állami hivatalnokok, pénzügyigazgatósági, kincstári, lottó-tisztviselők) ötven fiakkeren szállítják ki a főváros kebeléből. (...) Az innen kivitt tisztviselőket a földművelők közé ültették, hogy buzdítsák őket, mit ezek a kapott utasítás szerint pontosan meg is tettek,

⁶³² Szabó P. 1986: 96; Zsoldos 2008: 23; Varga 2010: 17.

⁶³³ *Pesti Napló* 1878. május 29. Esti kiadás 1.

buzgón koczingatva azokkal, kikkel máskor, midőn hivatalos helyiségeikben megjelennek, csak úgy félvállról szoktak beszélni.”⁶³⁴

Egy másik, kevésbé konkretizálható tudósítás pedig a hivatalnokok ellenzéki jelöltek érdekében kifejtett korteskedésének korlátait vázolja fel:

„Egy fővárosi kerületben a függetlenségi-párt szervezkedett s egy ismert volt képviselőt kértek fel, vállalná el a képviselőjelöltséget. A két főkortest két pénzügyminiszteri hivatalnok volt. Egy napon reggel a pénzügyér magához rendeli az alárendelt hivatalnokokat s kimondja, hogy át tette őket egy más vidéki városba s hogy 24 óra alatt el kell utazniok állásaik elfoglalására. Az egyiknek minden vagyona a fizetés, melyet az államtól huz, ez sóhajtva engedelmeskedik, a másiknak magánvagyonra lévén, azt mondja, hogy süsse meg a pénzügyminiszter ur a maga hivatalát, ő bizony nem megy el s rögtön le is mondott hivataláról, mivel mint kijelentette, oly kormány alatt mint a jelenlegi, becsületes embernek nem lehet szolgálni.”⁶³⁵

Egy, a Kemény Gábor-féle kormánypárti végrehajtó bizottság által szignált 1881-es körirat a hivatalnoki réteget viszont éppen azzal vádolta meg, hogy „az időnkint felmerülő politikai mozgalmakkal szemben mindenkor a legnagyobb közönnyel viseltetik”, e közöny leküzdésének ellenszere pedig csakis a hivatalban lévő miniszterre leadott szavazat, mivel az ellenpárt „mindent elkövet, hogy a tisztviselők törvényadta polgári joguk gyakorlásától elriasztassanak” – szögezte le a *Pesti Napló* által körmönfontnak titulált dokumentum.⁶³⁶

Amikor empirikus elemzés tárgyává lett a kérdés, még a vártnál is egyöntetűbb adatokkal szembesülhettünk: Paksy Zoltán az 1935-ös zalaegerszegi választásokon 90% körüli kormánypárti szavazatarányt tapasztalt a körökben. Mivel magyarázta ezt Paksy?

„Adódik a válasz, egzisztenciáféltésből, a hatalom iránti lojalitásból, annál is inkább, mert ez a hatalom volt a munkaadójuk. Van azonban ennek egy mélyebben húzódó oka is. A kormányzati váltógazdaság hiánya, a kormánypárt évtizedes (a dualizmusba nyúló) hatalmi kontinuitása szemükben eggyé olvasztotta az államhatalmat és a kormánypártot. Ennek következtében kialakult az a fajta szokásrend, mely szerint a köztisztviselők kizárólag a kormánypártot támogathatják. A felfogásuk az volt, hogy ők az államhatalom kedvezményezettjei, ezáltal „hűsége kötelezettjei”. Egzisztenciájukat tekintve biztosak lehettek abban, hogy az állam mindig gondoskodik róluk, hiszen ők az egyik „nemzetfenntartó erő”.”⁶³⁷

Bár azt is hozzátette Paksy, hogy ez a szemlélet inkább a keresztény–nemzeti politikai ideológia uralkodóvá válásával erősödött fel.

Jelen vizsgálódásunknál a hivatalnoki karból az ellenzéki jelöltre leadott kevés szavazat vizsgálatával azonban árnyalhatjuk a hivatalnokok kormánypártiságának

⁶³⁴ *Egyetértés* 1881. június 13. 2.

⁶³⁵ *Népszava* 1881. június 19. 2.

⁶³⁶ *Pesti Napló* 1881. június 21. Esti kiadás 1–2.

⁶³⁷ Paksy 2004: 102.

sematikus képét. Az is figyelembe vehető, hogy a jelentős politikai pártok integratív képességét az is megmutatja, hogy minden társadalmi csoportban vannak-e támogatói. Ha az egyes pártok kizárólagosan csak egyes társadalmi csoportokban vannak jelen, az azon – Tocqueville-i értelemben vett – konszenzusok létrejötte ellen hat, amely biztosíthatja a politikai rendszer stabilitását.⁶³⁸ 1878-ban, 1881-ben és 1884-ben a hivatalnokok körében a képviselő-jelöltek támogatottsága az alábbiak szerint oszlott meg (65–74. táblázat).

Hogyan különböztethető meg a táblázatokban is szereplő három hivatalnoki csoport? A magyar társadalmi struktúra már említett tengelyei közül a rang és presztízs, valamint a jövedelem tulajdonképpen éppen a tisztviselők kategóriáinál kapcsolódik össze a 19. század második felében. Az állami tisztviselők esetében a megszólítással jellemezhető presztízs és a fizetési kategóriákba sorolással jellemezhető jövedelmi helyzet, bár folyton „inflálódó” formában, de a dualizmus korában végig együtt mozgott.⁶³⁹ Ugyan a fizetési kategóriákról csak az 1893. évi IV. törvény intézkedett, ez a jogszabály már a kialakult javadalmazási rendszerre épített.⁶⁴⁰ Mivel az ebben a törvényben kodifikált fizetési kategóriák a megszólításokban kifejezett presztízzsel, valamint az iskolai végzettséggel is összefüggenek és jól csoportosíthatók, ez tűnik a legalkalmasabb módszernek az 1870-es és 1880-as évek hivatalnoki karának kategorizálására is.⁶⁴¹ A tisztviselőket így három további kategóriára bontottam.⁶⁴² Az első kategóriát a felső középosztály alkotja, a VI. fizetési osztálytól fölfelé (megszólításuk „nagyságos”, illetve „méltóságos”). Mivel a VI. és a IX. választókerületben viszonylag kevés elittag⁶⁴³ élt, itt őket is ide soroltam, így ez a csoport lett a választópolgárság legmagasabb státusú kategóriája.

Az „igazi” középosztály tagjai, a „tekintetes” megszólítással illetett tisztviselők a VII–VIII. fizetési kategóriába tartoztak, de legtöbbjük karrierje a IX. fizetési osztályból indult. Ők azok, akiknek hivatali rangjához középiskolai végzettségénél többre volt szükség. Ez a kategória ekkor még nem feltétlenül igényelt egyetemi végzettséget. Így ide soroltam

⁶³⁸ Lipset 1995: 23–24.

⁶³⁹ A megszólítások inflálódását elemezte: Kövér 1999.

⁶⁴⁰ 1893: IV. tc. A melléklet. Magyar Törvénytár 1892–1893: 401–406.

⁶⁴¹ Mivel a választói névjegyzékekből gyakran nem derült ki, hogy állami vagy törvényhatósági tisztviselőkről van-e szó, valamint a hivatali beosztásuk is több ízben homályban maradt, ezért nem kezeltem külön az állami és a törvényhatósági tisztviselőket – választói magatartásukban nem lehetett nagy különbség, hiszen a főváros mint törvényhatóság ekkor szintén kormánypárti vezetésű volt.

⁶⁴² A kategóriákba sorolásnál Kovács I. Gábor kategóriarendszerére támaszkodtam. Kovács – Kende 2006.

⁶⁴³ Az állami főtisztviselők – például a legfőbb ítélszék és semmítőszék, valamint a királyi tábla bírái, vagy a miniszteri osztálytanácsosok – mellett a VI. és a IX. választókerületben idekerültek a Magyar Tudományos Akadémia tagjai, valamint az egyetemi tanárok, beleértve a műegyetemi tanárokat és a református teológia tanárait is. A IX. kerületben az alacsony esetszám okán ide soroltam az országgyűlési képviselőket is.

például a mérnököket, akik közül életkoruknál fogva még kevesen járhattak hazai egyetemi szintű képzésre, hiszen az csak 1871–72-ben indult meg a Műegyetemen. Ebbe a kategóriába soroltam mindazokat a IX. fizetési osztályba tartozó szinteket, amelyek kifutása a VIII. osztályban ért véget, például a fogalmazókat. De itt kaptak helyet a törvényszéki – és a közelebbi megnevezés nélküli – bírók, az igazgatók és felügyelők, a számvizsgálók és a pénztárnokok is.

A harmadik hivatalnoki kategóriába a X–XI. fizetési kategóriába sorolt, esetleg a IX. kategóriáig kifutó hivatalnokokat vettem fel, akiket leggyakrabban tisztként emlegetnek a választói névjegyzékek.⁶⁴⁴ Nekik már elég volt néhány középiskolai osztály elvégzése a hivatali rang elnyeréséhez. Megszólításuk „nemzetes”-ből már megindult a „tekintetes” felé, párhuzamosan azzal a folyamattal, ahogy ez a csoport a középosztályba törekedett, mások viszont a „nemzetes” szó eltűnésével sem tudtak előrelépni, a díjnokok megszólítása például a dualizmus korában mindvégig „díjnok úr” maradt.⁶⁴⁵ Valójában még a „tekintetes” cím elnyerése felé konvergáló csoportokat sem lehet egyértelműen középosztálynak tekinteni, esetleg az alsó középosztály megnevezés alkalmazható rájuk.

Ellenőrzésképpen a választói névjegyzékekből kideríthető hivatalnoki beosztásokat összevetettem egy másik forrással, a pénzügyminiszter számára készült listával a minisztériumi, választójoggal rendelkező hivatalnokokról. Ezen a jegyzéken a beosztás (és a lakcím, valamint az életkor) mellett a hivatalnokok fizetése is szerepel (igaz, a IX. kerületből nem teljes körűen.) A kontroll forrás alapján, a fizetések figyelembe vételével úgy tűnik, a hivatalnokok státusbesorolása nagyrészt helytálló.⁶⁴⁶

Mint a táblázatokon látható, általában véve elmondható, hogy minél magasabb státusú egy hivatalnok, annál inkább a kormánypártinak tekintett jelöltre, vagy jelöltek valamelyikére szavazott. Vannak kivételes esetek – például hogy Zichy Jenőre nagyobb arányban, és Királyi Pálra kisebb arányban szavaztak a közepes státusú hivatalnokok 1884-ben a Belvárosban, de ez a konkrét eset a már említett körülmények – Királyi Pál 1881-es

⁶⁴⁴ Például hivatalost, postatiszt, távirdatiszt, gyártási tiszt. Ide kerültek még az írnokok, kiadók, irodaségedek, valamint a közelebről meg nem határozható hivatalnokok. A közelebről meg nem határozott hivatalnokok torzíthatják az alacsony státusú hivatalnokok kategóriáját, mert esetlegesen magánhivatalnokokat is csak e sommás megnevezéssel illettek a névjegyzékek, akik, ha hiányoztak a címtárakból, ebben a kategóriában „bújtak” meg. Ide soroltam továbbá az állami dohányigazgatóság alá tartozó, állami hivatalnokként számon tartott dohánygyári tiszteket, akik szép számmal voltak megtalálhatóak a ferencvárosi választópolgárok között, mivel jórészt a mai Markusovszky tér helyén állt dohánygyárban vagy a környező háztömbben laktak.

⁶⁴⁵ Kövér 1999.

⁶⁴⁶ MNL–OL K 256 1. cs. 5311. tek. [10 Res/1884]. Ezúton köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta a figyelmemet e forrásra, és rendelkezésre bocsátotta annak másolatát.

diszkrét kormánytámogatottsága, illetve Zichy Jenő deklarált pártonkívülisége – révén mégsem lóg ki az általánosításból. A hivatalnokok kormánypárti elkötelezettsége az egyre magasabb státusú kategóriákban ráadásul egyre erősebb, mondhatni, kizárólagos. Ez az eredmény árnyalja a hivatalnoki kar szavazási preferenciáinak az államhatalom részéről történő ellenőrzésének tézisé, hiszen így a nagyobb kiszolgáltatottságban lévő alacsonyabb státusú hivatalnokoknál is egyöntetű kormánypártiságot kellene tapasztalnunk. A körükben a közepes státusú hivatalnokokhoz képest időnként tapasztalt nagyobb fokú kormánypártiság talán még azzal magyarázható, hogy a kishivatalnokok kevésbé merészkedtek kormányellenes gesztusok kinyilvánítására. Leggyakrabban azonban az az állítás tűnik érvényesnek, hogy minél alacsonyabb státusú volt egy hivatalnok, annál inkább hajlamosnak mutatkozott valódi ellenzéki, akár függetlenségi voks leadására is. (Persze így is csak egy törpe kisebbségükről beszélünk). Ez a fejlemény, azzal együtt, hogy a legmagasabb státusú hivatalnokok gyakorlatilag egyöntetű kormánypárti blokkot alkottak,⁶⁴⁷ inkább Lipset tézisé látszik a hivatalnokok esetében is beigazolódni, amely szerint az alacsonyabb társadalmi státusúak inkább a „rendszerkritikus”, míg a magasabb státusúak a „*status quo*”-t kifejező pártokra szavaznak.⁶⁴⁸

A korszak választási procedúráit belülről is kiválóan ismerő, de persze a Szabadelvű Párttal szemben elfogult Apponyi Albert önéletírásában az egész társadalmat behálózó kormánypárti alávetettségi viszonyrendszer részeként ábrázolta a hivatalnoki kar, illetve a kormánytól függő állásokban tevékenykedők választásokon betöltött szerepét:

„Aki a kormánytól függő állásban volt, tehát az állami tisztviselők, tanárok, tanítók, és az állami üzemek alkalmazottainak egész tömege, existenciájával játszott, ha, meggyőződése szerint, ellenzéki jelöltre szavazott. Ezt a játékot némelyek megkockáztatták és nem szegték nyakukat; az ilyeneket aztán unos-untig emlegették, annak bizonyítására, hogy nincs presszió. De a szabály az állami alkalmazottak politikai cselekvési szabadságának teljes elkobzása volt. (...) Az állami alkalmazottak e politikai elnyomásának egyik következményeként a vidéki városok legnagyobb részében, sőt Budapest több kerületében is, megszűnt a komoly politikai mérkőzés lehetősége.”⁶⁴⁹

Apponyi tehát a csekély számú ellenzéki hivatalnoki szavazatot is a rendszer részének tartotta, hiszen ezeket lehetett a hivatalnokok választási szabadságának bizonyítékaként felmutatni. Apponyi ráadásul ezt a rendszert nem csak a vidéki, különösen

⁶⁴⁷ Az 1878-as második fordulóban a IX. választókerületben az ő körükből bement egyetlen függetlenségi voks nem is egy államigazgatási hivatalnok, hanem Hatala Péter egyetemi tanár szavazatának köszönhető.

⁶⁴⁸ Lipset 1995: 276–277.

⁶⁴⁹ Apponyi 1922: 112–113.

az államtól függő választói többséget alkotó területeken vélte működni, még hanem Budapest egyes kerületeiben is. Számításaim szerint azonban a vizsgált választókerületek egyikében sem jutottak többségre a kormánytól függő egzisztenciák. A kifejezetten hivatalnoki jellegű Belvárosban is a három vizsgált évből foglalkozási kategóriákba sorolt 7300 rekordból 2177 tartozik az államhivatalnokok kategóriába, ezt a számot csak az iparosok és kereskedők is majdnem elérik 2093 rekorddal. A Terézvárosban a 4258 foglalkozási kategóriákba sorolt választói rekordból 1030 tartozik az államhivatalnokok közé, csak az iparosok és kereskedők közé viszont 1627 rekord tartozik. A IX. választókerületi 5206 bekegategorizált rekordból pedig 1319 a hivatalnokok, 1333 az iparosok és kereskedők közé sorolt rekord. Az tehát nem mondható el, még ha az államtól függő további választókat is tétélezünk fel, hogy bármelyik vizsgált választókerületben az államfüggő egzisztenciák alkották volna a többséget.⁶⁵⁰

Annak ellenére, hogy nem sikerült minden hivatalnokot kormánypárti voksra rábírní, az erre törekvés mértéke azért nem lebecsülendő. A IX. kerületi szabadelvű párt „vezénylő bizottsága” 1884 májusában különös kéréssel fordult az egyúttal a belügyminiszteri tisztséget is kormányfőhöz.⁶⁵¹ A beadvány aláírói három kerületi kormánypárti „nagyágyú”, Pordán Imre, Hindy Kálmán és Prückler László voltak. Érvelésük a következő volt:

„ (...) az érvényben lévő országos képviselőválasztásra vonatkozó törvény értelmében a választók névsora évenként állítatik össze, illetve igazíttatik ki, s ezen összeírás mindig a következő évre érvényes, a tisztviselők pedig az összeírás idejében elfoglalt hivatalos állásuk székhelyén bírnak választói jogosultsággal.

Mínthogy pedig az államtisztviselők a közszolgálat, illetve a közérdek szempontjából gyakran más választói kerületekbe sőt megyékbe is szoktak időközben áthelyeztetni, s ez esetben az illetők választói jogosultsága illusoriussá válik, a menyiben azt a nagy távolság következtében az azt leküzdő közlekedési kiadások nélkülözése, nem különben a szükséges szabadság idő hiányában az összeírás helyén nem érvényesíthetik.”

Kevéssé konkretizált kérésük lényege az volt, hogy :

„ (...) a hivatkozott törvénynek a szóban forgó esetekre vonatkozó intézkedése hiányában rendeletileg intézkedni méltóztassék, hogy az így időközben áthelyezett tisztviselőknek, kik újabb állomás helyeiken a választók névjegyzékébe felvehetők nem voltak választói jogaiknak az illető összeírási helyeiken való gyakorolhatására mód és alkalom nyujtassék.”

⁶⁵⁰ Mint láthattuk, Kőrösi József 1877-es adatai szerint Pesten sehol sem, csupán a Várban és a Vízivárosban voltak többségben a tisztviselőként összeírtak az adófőkönyvekből kigyűjtött választókhöz képest (5. táblázat).

⁶⁵¹ MNL-OL K 150 1181. cs. 1884-II-10. 32097/1884.

Kérésüket nyomatékosítandó, az érintett tisztviselők listáját is mellékeltek beadványukhoz, az új állomáshelyek feltüntetésével. (75. táblázat – kérdés persze, hogy az olyan „hatalmas” távolságokra áthelyezett tisztviselők esetében, akiknek Újpestről vagy Promontorról, azaz a mai Budafokról kellett volna a Ferencvárosig eljutniuk, tényleg miniszteri közreműködésre volt-e szükség a választójog gyakorlásához.)

A miniszteri válasz formálisan kibújt a – jogilag amúgy nehezen védhető – konkrét intézkedések megtétele alól, mégsem mulasztva el az alkalmat, hogy felhívja a figyelmet a szóban forgó választók „megmozgatásának” lehetőségeire:

„[...] a szóbanlévő ügy érdekében én mint belügyminister rendeleti úton semminemű intézkedést nem tehetek, a párt dolga lévén az illetőket választói jogaik gyakorlására felhívni, illetőleg buzdítani. [...] meg vagyok győződve arról, miszerint az illetékes felettes hatóságok nem fognak akadályokat gördíteni azon áthelyezett tisztviselők szándékának megvalósíthatása elé, kik választói jogaikat a legközelebbi képviselőválasztás alkalmával gyakorolni óhajtanák.”⁶⁵²

Mind a beadvány, mind a válasz ügyesen megoldja, hogy a törvény betűje szerint ne tűnjön választási visszaélésnek a távol lévő hivatalnokok mozgósítása, hiszen az 1878-as büntető törvénykönyv a következőképpen fogalmazott:

„Azon közhivatalnok, a ki hivatala hatáskörébe eső cselekménye vagy arra vonatkozó ígérete által valamely választót bizonyos jelölt melletti vagy elleni szavazásra, vagy a szavazástól tartózkodásra birni törekszik: két évig terjedhető fogházzal büntetendő.”⁶⁵³

A miniszteri fellépés elmaradása ellenére a távollévő hivatalnokok „meggyőzése” nem maradt sikertelen, a 23, a beadványban felsorolt hivatalnokból⁶⁵⁴ végül 13-an megjelentek a Köztelek épületében, akik – természetesen – valamennyien a kormánypárti jelöltre, Kemény Gáborra adták voksukat. Az azonban nem derült ki, hogy a felsorolt személyeket a kormánypárti kortesek megbízható Kemény-szavazóként tartották-e számon, vagy valamennyi, időközben áthelyezett hivatalnokot megemlítették Tisza Kálmánhoz írt beadványukban.

Mint a korábbiakban már esett róla szó, az 1884-es kampány egyik fő témája a hivatalnokok anyagi helyzetének problematikája volt. A IX. választókerületben a hivatalnokok helyzetének javítása része volt mind a kormánypárti, mind a függetlenségi

⁶⁵² Uo.

⁶⁵³ 1878: V. tc. 187. §. Magyar Törvénytar 1877–1878: 131. Tehát visszaélésnek csak az számított, ha egy bizonyos jelölt támogatása vagy a szavazástól való távolmaradás elérésére irányult a nyomásgyakorlás, a részvételre való effajta „buzdítás” tilalmát nem tartalmazta a jogszabály.

⁶⁵⁴ Az egyik felsorolt hivatalnok, Bartl József valójában nem is szerepelt a választói névjegyzéken, így persze nem is szavazott.

jelölt programjának. Ennek ellenére Tompa Antal kevesebb hivatalnoki voksot tudott begyűjteni, mint korábban Thaly Kálmán, igaz, esélyei amúgy is kisebbek voltak, és azzal, hogy nyilvánvaló volt: kormánypozícióba nem kerülhet, a hivatalnokok helyzetének javítására tett ígéreteit nyilván senki sem vette komolyan.

A hivatalnokok tehát valamennyi kerületben valóban jellemzően a kormánypárt táborát erősítették, de voltak köztük, akik elégedetlenségüket – vállalva az esetleges retorziókat – ellenzéki vokssal fejezték ki, és őket nem is a magas pozíciókat betöltő tisztviselők között kell keresnünk. Mint korábban láthattuk, a magasabb státusúak pedig inkább a szavazástól való távolmaradásukkal tűntek ki, de ha megjelentek, kormánypárti jelöltre szavaztak. A korabeli vélekedések dacára azonban az alacsonyabb beosztású tisztviselőknek sem kellett „kötelezően” részt venniük a szavazáson.

X. A politika személyessége – esettanulmányok

Eddig a választói magatartás – elsősorban foglalkozási kategóriák alapján történő – kvantitatív elemzésére tettem kísérletet az 1878-as, 1881-es és 1884-es budapesti országgyűlési képviselő-választások választói névjegyzékei és a leadott szavazatok alapján. A következőkben viszont a politika és az abban részt vevő egyén szereplehetőségeivel kapcsolatos problematikát kívánom körüljárni, immár más forrástípusok bevonásával. Ehhez a választói névjegyzékekre jellemző, számszerűsíthető adatok mellett narratív források: önéletírások, pamfletok, újságcikkek vagy a különféle magániratok szövegei is felhasználásra kerültek. Az első esettanulmányban a hivatalnoki kar kormánypártiságának, illetve a választói névjegyzékek foglalkozási kategóriái megbízhatóságának problémáját állítom a középpontba. Egy „renitens” hivatalnok, az ellenzéki jelöltre szavazó kevés tisztviselő egyike, Csorba Géza esetén kívánom bemutatni, mennyire megtévesztő lehet pusztán a választói névjegyzékek statikus (és sematikus) foglalkozás-megnevezései és az emögött megbújó sztereotípiák alapján jellemezni egy választót. Anélkül persze, hogy a kategorizálás alapján történő statisztikai következtetések révén a múlttól megszerezhető tudás létjogosultságát általánosságban vitatnám, csupán a kategorizálás buktatóira hívnám föl a figyelmet; úgy vélem ugyanis, a statisztikai következtetéseknek csupán a múlt egyik lehetséges olvasataként értelmezhetők. A második elemzésben a családi-rokonsági kapcsolatoknak a politikai participációra gyakorolt szerepe

kerül terítékre: egy család történetén keresztül próbálom bemutatni, kikből válhattak a weberi fogalomhasználat szerinti honoráciorok.⁶⁵⁵

Nemesi házból a munkásmozgalmon át a közjegyzőségig: Csorba Géza esete

Csorba Géza 1878-ban írnokként, 1881-ben pedig ügyvédként szerepelt a Ferencvárosra és Kőbányára kiterjedő IX. választókerület választói névjegyzékében. 1884-ben már nem található benne. 1878-ban lakcímekeként az Üllői út 11., 1881-ben az Üllői út 23. került bejegyzésre, választójogot mindkét esetben értelmiségi alapon szerzett.⁶⁵⁶ A szavazási listák szerint 1878-ban nem, csupán 1881-ben adott le szavazatot, ekkor a függetlenségi jelöltre, Thaly Kálmánra voksolt, vagyis Csorba a névjegyzékek szerint már nem hivatalnokként szavazott az ellenzéki jelöltre.⁶⁵⁷

Kérdés persze, hogy 1878-as távolmaradása a politikai nézetei és hivatalviselésének ténye közötti diszkrepanciával magyarázható-e, vagy esetleg valami mással. Csorba Géza esete azért érdemes a további vizsgálatra, mert életének fordulópontjai és politikai nézetei a forrásbőség miatt jól rekonstruálhatóak. Az egyik ilyen kulcsfontosságú narratív forrás a feleségével, Táncsics Mihály lányával közösen vezetett, és a társadalomtörténetben más kérdések kapcsán már több ízben elemzett napló. Ezt egészíti ki Táncsics Mihálynak a közös napló által tárgyalt időszakra is kiterjedő, sőt a naplóban is megemlített önéletírása, az *Életpályám*. Másrészt Csorba Géza politikai nézeteiről is számot adott, újságcikkei mellett *A demokraczia mint a közjólét megvalósítója és biztosítója* című pamfletjében fejtve ki elképzeléseit.⁶⁵⁸

Csorba Géza 1849-ben született a csallóközi Ekelen, nemes Csorba József ügyvéd és Palkovics Alojzia házasságából. A komáromi bencés gimnáziumban, Győrött, majd a pozsonyi evangélikus líceumban végezte iskoláit, volt közben vaskereskedő-tanonc, tanító, instruktor, 1870-től pedig joghallgató lett Pesten.⁶⁵⁹ 1873-tól írnok a Királyi Főügyészségen, s bár amint a naplóból kitűnik, meglepően keveset járt be a hivatalba, állásával mégsem volt elégedett. Igazából ügyvéd szeretett volna lenni, de nehézkesen,

⁶⁵⁵ Weber 1970: 414–415; Weber 1998: 180.

⁶⁵⁶ BFL IV.1405. 4. nagydoboz (1878, 1881. és 1884. évi választói névjegyzékek, IX. választókerület).

⁶⁵⁷ BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület).

⁶⁵⁸ Csorba 1877. Eme röpiratában a szerző természetjogi alapokon fejtegeti, hogy a leghasznosabb államforma a „demokrácia” (szemben az arisztokratikus köztársasággal és a monarchiával), emellett olyan tabukat is döntöget e műben, mint a születési előjogokon alapuló felsőház, az örökösödés és a magántulajdon hasznosságának kérdése.

⁶⁵⁹ Szinyei 1893: 429.

végül csak 1876 októberében sikerült letennie az ügyvédi vizsgát. Ezután, 1877-től Komáromban tett kísérletet ügyvédi karrierje elindítására, de 1879-ben vissza kellett térnie Pestre, ahol először a fővárosi ügyészségen volt fogalmazó-díjnok, majd 1881-ben irodatiszt lett az ügyvédi kamaránál. 1881-ben, 25 éves korában halt meg felesége, Tánacsics Eszter, ezt követően Csorba visszatért Komáromba, ahol apja ügyvédi praxisának átvételével próbálkozott. Az újabb öt sikertelen komáromi év után 1887–1890 között Kőszegen volt ügyvéd, majd közjegyző-helyettesként megfordult több helyen is, végül 1898-tól 1908-ban bekövetkezett haláláig Szeghalmon volt közjegyző.⁶⁶⁰

Csorba Géza tehát az 1878-as választás idején Komáromban élt, feltehetően az előző évben, még budapesti tartózkodása idején írták össze ferencvárosi választóként. Ezért sem meglepő, hogy nem szavazott a IX. választókerületben 1878-ban. 1881-ben a képviselő-választások június 24-én zajlottak le,⁶⁶¹ közvetlenül Tánacsics Eszter július 2-án bekövetkezett halála előtt. Csorba tehát még Pesten tartózkodott ekkor, mivel csak felesége halála után tért vissza Komáromba. Kérdéses, hogy Tánacsics Mihály miért nem került fel a névjegyzékre: ő nemhogy az 1878-as, de még az 1881-es ferencvárosi választói névjegyzéken sem szerepel – pedig 1881-ben minden kétséget kizáróan ebben a választókerületben lakott. Elképzelhető, hogy Tánacsics, aki 1848-ban Siklós, 1869 és 1872 között pedig Orosháza országgyűlési képviselője volt,⁶⁶² az 1874-es választójogi reform nyomán elvesztette választójogát.⁶⁶³

Tánacsics Eszter és Csorba Géza esküvőjük napján, 1873. február 1-jén kezdtek közös naplót vezetni, amelybe felváltva írtak. A közös naplóban több ízben utaltak arra, hogy mindketten vezettek emellett saját külön naplót is, ezek azonban nem maradtak fenn. A közös naplót 1876-ig folytatták, a férj ez év február 28-án írt utoljára bele, míg Tánacsics

⁶⁶⁰ Gulyás 1942: 1123–1124.

⁶⁶¹ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

⁶⁶² Tánacsics Mihály országgyűlési képviselővé történt megválasztásairól, majd 1872-es sikertelen újraválasztásáról lásd: Tánacsics 1978: 321–322, 449, 478–479. 1874-ben Tánacsics a Vidats János halálával megüresedett dunapataji kerületben is megpróbált képviselőjelöltként fellépni, nem sok sikerrel. Tánacsics – Csorba 1994: 115.

⁶⁶³ Az értelmiségi alapon választásra jogosultak közül a lelkészek, segédlelkészek, tanárok, tanítók, községi jegyzők és kisdédvók esetében a választójogosultság feltétele lett a hivatalos alkalmaztatás, Tánacsics pedig ekkor már semmilyen ilyesfajta alkalmazásban nem állt. 1874: XXXIII. tc. 9. §. Magyar Törvénytár 1872–1874. 316. Az is elképzelhető, hogy adóhátraléka miatt nem került fel Tánacsics a névjegyzékre, 1874-től 1899-ig ugyanis az adóhátralékosok sem gyakorolhatták választójogukat. Tánacsics választójoga már 1848-ban is problematikus volt: a siklói választókerületben Tánacsics ellenében fellépő Batthyány Kázmér kortesei „ (...) azt terjesztették, hogy engem nem lehet megválasztani, mert nincs birtokom, mit a választási törvény megkövetel; és mert én fogságban voltam. Az első érvet Tarnóczy N. nagyharsányi bíró azzal semmisítette meg, mi szerint kinyilatkoztatá, hogy egész telekből földbirtokának felét nevemre örökségül átíratja; a másik érvet pedig a választó azzal tette semmivé, hogy kinyilatkoztatá, miszerint Kossuth Lajos is fogságban volt, és mégis éppen Pest belvárosa választotta meg képviselőjévé.” Tánacsics 1978: 321.

Eszter még az év végéig vezette, igaz egyre rövidülő bejegyzésekkel. A napló félbehagyásának magyarázata nem derül ki, házasságuk ugyanis Eszter 1881-es halálával ért véget. A mindmáig a leszármazottak által féltve őrzött napló elemzését megnehezíti, hogy a kiadott változat a teljes szöveg mindössze 40%-át tartalmazza, igaz, a közreadó, Buza Péter állítása szerint a napi bejegyzések nem lettek meghúzva, csak teljes napok maradtak ki a kiadott szövegváltozatból.⁶⁶⁴ Sajnálatos módon a napló hiányos, elveszett például az a füzet is, amely az 1875-ös országgyűlési választások időszakáról számolt be. Mindezek ellenére megítélésem szerint Csorba Géza társadalmi helyzete és politikai nézetrendszere, különösen a többi forrással összevetve, e napló alapján is jogosan válhat társadalomtörténeti elemzés tárgyává.

A naplóból nem derül ki, Csorba ismerte-e személyesen Thaly Kálmánt, azt a jelöltet, akire 1881-ben leadta szavazatát. A napló lapjain viszont sokszor szerepel Tompa Antal neve, aki 1881-ben ugyan még nem adott le szavazatot, de később a IX. választókerületi függetlenségi ellenzék oszlopa lett: 1884-ben még a képviselő-jelöltséget is elvállalta, 1887-ben pedig az akkori függetlenségi jelölt, Pázmándy Dénes által a választási bizottságba delegált egyik „bizalmi férfiú” volt.⁶⁶⁵ Tompa Tánicsics Eszternek az 1874. év szentestéjéről szóló bejegyzésében bukkant fel először a napló lapjain, igaz, ekkor épp távollétével érdemelte ki megemlést: vendégségbe várták őt az ünnepi vacsorára, amelyen két látogatót azonban így is vendégül láttak.⁶⁶⁶ Ezután gyakran említették meg Tompát, rendszerint hasonló kontextusban: Csorba Géza rendszeresen felment hozzá pénzért, inkább kevesebb, mint több sikerrel. A következő újéven a napló ritka maliciózus megjegyzéseinek egyikét épp a leendő ferencvárosi képviselőjelöltnek címezi Csorba:

„A kávéét későbbre halasztva, engedéllyel elsiettem Tompa (Stumpf) Antal új ügyvéd és új uzsorás úrhoz, hogy Papp fizetéséből kikapjam a 15 ft házbértartozását. Hiába jártam! (Későn.)”⁶⁶⁷

Első találkozásaik alkalmával pénzt kérhetett Csorba Tompától, erre utal a kamatszédés és a kevésbé hízelgő újévi jelző. Tompának valami köze lehetett Csorba Géza apjának, Csorba Józsefnek, ekkor Komáromban élő ügyvédnek a peréhez. Kérdés, hogy ez-e az az ügy, amelyet Tompa 1876. március 18-án átvett. Az is elképzelhető, hogy a találkozások összefügghetnek Csorba Gézának az ügyvédi vizsgára való felkészülésével: végül ugyanis 1876. október 24-én tett Csorba sikeres ügyvédi vizsgát, ezután Tompa neve nem bukkant fel többet Tánicsics Eszter bejegyzései között – igaz, e bejegyzések egyre

⁶⁶⁴ Tánicsics – Csorba 1994: 9. Buza Péter előszava.

⁶⁶⁵ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1887. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

⁶⁶⁶ Tánicsics – Csorba 1994: 249.

⁶⁶⁷ Tánicsics – Csorba 1994: 319.

szűkszavúbbak lettek, az év végére pedig meg is szakadtak. Így a Csorba házaspár és Tompa Antal viszonya – az elmaradt karácsonyi vendégeskedés, majd a hálátlan pénzkölcsönzési szituáció után tehát újabb, szorosabb, de a napló alapján homályban maradó kapcsolatra utaló fordulatot vett.

Amint arra Gyáni Gábor is felhívta a figyelmet, Csorba Géza és Táncsics Eszter egyik legfőbb tevékenységének a nyilvánosság előtt zajló reprezentációt tekinthetjük. Ezt Gyáni az „életmód tisztán kulturális dimenziójaként” „puszta szabadidős elfoglaltságnak” tekinti, „hisz a feleség nem végzett kenyérkereső munkát, a férj hivatali elfoglaltsága pedig jóval csekélyebb időt emésztett fel, mint az a mai fogalmaink szerint elvárható lenne”.⁶⁶⁸ A társaséletben való részvétel két fő formája Csorbáék számára a korzózás és a kávéházba járás volt. Ezt Gyáni a család szegényes lakásviszonyaival magyarázza, de a naplóból kitűnik, hogy a Csorba család sok vendéget fogadott lakásában, igaz, ők a rokonság vagy a családi barátok körébe tartoztak, illetve a házigazdánál alacsonyabb társadalmi státusúak voltak.

Gyáni Gábor forrásértékelése szerint a napló

„(...) erénye, hogy létrehozói empirikus hitelességre törekedtek: minden igyekezetük arra irányult, hogy unos untalan lejegyezzék azokat a nap mint nap ismétlődő banális, hétköznapi rutintevékenységeket, és persze a nem hétköznapi eseményeket vagy cselekedeteket is, melyek közös életüket alkották. (...) Kevés kivételtől eltekintve alig találni nyomát a naplóban a szubjektív érzelmeknek és értékítéleteknek; úgy szólnak a naplóiírók emberi kapcsolataikról, a városhoz és az eseményekhez fűződő viszonyukról, hogy csak beszámolnak minderről, ám nem kommentálnak, nem osztják meg velünk reflexióikat. Kivételt képez a naplóbejegyzések sorában a férj és a feleség között a házasság első hónapjaiban megnyilvánuló gyakori érzelmi feszültség, vagy a csecsemő elvesztésével járó érzelmi megindultság verbális kifejeződése.”⁶⁶⁹

Gyáni e szenvtelenséget, reflektálatlanságot véli megtapasztalni akkor is, amikor a Csorba-házaspár politikai eseményekről számolt be a naplóban. Két ilyen politikai eseményt hoz fel példaként, elsőként az 1875. március 5-ei, a pártfúzió alkalmából rendezett fáklyásmenetet, amelynek leírását teljes terjedelmében idézem:

„ (...) vacsoráztunk sajtot s kenyeret, azután pedig elsiettünk a fáklyásmenetet megnézendő: a Szerb utcán kiérve éppen arra mentek; hamar utánuk; roppant hosszú menet volt, a zenét nem is hallottuk, oly messze volt már; Deák lakása előtt – mely ki volt világítva – kissé megálltak, s azután folytatták útjukat az Egyetem, Úri, Dorottya utcákon, a régi Lloyd épület elé; itt sorakozva a nemzeti zászló mellé állt egy ifjú s beszédet tartott a miniszterekhez, mire azok megjelenvén az ablakban szintén intéztek pár szót az ifjúsághoz. Ezután megzendült a Szózat, s a hosszú menet visszafelé indult; úgy menet, mint jövet sokan éljenezték a

⁶⁶⁸ Gyáni 1996a: 61.

⁶⁶⁹ Gyáni 1996b: 133.

minisztereket, de leginkább Tiszát. A Gizella téren lerakták a fáklyákat, s vége lett mindennek.”⁶⁷⁰

A másik, Gyáni által is említett naplóbejegyzés az egyetemisták 1876. április 28-ai, az önálló vámterület és jegybank érdekében a szabadelvű és a függetlenségi pártkör előtt tartott tüntetéséről szól. Csorbáék számára a naplóban foglaltak alapján ez az esemény is olyan, mint a többi, látványosságul szolgáló nyilvános „előadás”. De lássuk, Eszter beszámolója szerint mit és hogyan éltek át az eseményből:

„ (...) itthon vacsora, azután elmentünk 3-an a Kálvin térre, hol már az egyetemi ifjúság összecsoportosult. 8 óra helyett 3/4 9-kor indult meg a fáklyásmenet; minket úgy odaszorítottak a Kecskeméti utca sarkához, hogy már azt hittük, agyonnyomnak, nem menekülünk meg élve; ... ritkulván kissé a tömeg, mi is elindulánk utánuk... Utcáról utcára menve felértünk egészen a Fürdő utca sarkáig; a Szabadelvű Club előtt tartott beszédekből nem értettünk semmit, tehát hátrahúzódnánk az Erzsébet térig, s ott azután előttünk vonult el a menet, s mi meg utánuk jöttünk a Múzeum utcába a függetlenségi kör elé, hol Madarász jogász, Simonyi Ernő, Mocsáry stb. beszéltek.”⁶⁷¹

Gyáni Gábor szerint a naplóírók számára e két esemény sem több „karneváli mulatságnál, amely a tömegben való feloldódás és a látványosság biztosította élményekkel ajándékozza meg őket”.⁶⁷² Ezt azzal magyarázza, hogy a napló csak az események látványelemeit eleveníti meg, a beszédek tartalmáról, a tömegmegmozdulások deklarált céljáról említést sem tesz. Ráadásul az első esetben feltehető, hogy Csorbáék, eltérő politikai nézeteik okán, nem lelkesedtek a Szabadelvű Párt megalakulásáért, ahogy az uralkodóért sem, ugyanis az ő uralkodásának 25. évfordulójára rendezett ünnepséget is megtekintették, ráadásul hasonló hangnemben számolva be róla. Mivel Csorba Gézára vagy a Táncsics családra a politikával szembeni apátia nem lehetett jellemző, Gyáni szerint „ (...) nem is erről van ebben az esetben szó, sokkal inkább arról a társadalomlélektani átmeneti állapotról, amit a nagyvárossal megszülető modern személyiség kialakulása jelent (...)”⁶⁷³

A modern, nagyvárosi személyiségjegyek kialakulása mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a két, valóban politikai esemény leírása mindkét esetben Táncsics Esztertől származik. Ferenc József trónra lépésének jubileumáról ellenben Csorba Géza számolt be, igaz, ő úgy jelenítette meg ezt az eseményt, hogy Eszternek mutatott be egy újabb látványosságot. A feleség számára pedig az adott korszakban uralkodó társadalmi konvenciók szerint – a politikai kérdésekkel nem

⁶⁷⁰ Táncsics – Csorba 1994: 268–269. A szabadelvű pártkör székhelye volt ettől fogva a mai Széchenyi István téren állt Lloyd-palota.

⁶⁷¹ Táncsics – Csorba 1994: 350–351.

⁶⁷² Gyáni 1996b: 151.

⁶⁷³ Gyáni 1996b: 151.

foglalkozó női nem tagjaként – nem lett volna illendő még a naplóban sem politikai kérdésekről véleményt nyilvánítania. Úgy tűnik, Csorba Géza sem közös naplójukat érezte a megfelelő terepnek politikai véleménye kifejtésére, más esetekben is, ha társaságban effajta témákról esett szó, a naplóban ezt csak a lakonikus „politizáltunk” kifejezéssel említette meg. Más kérdés, hogy miért engedte át Eszternek a politikai rendezvények elbeszélését, mindenesetre az egyetemisták tüntetése már 1876 februárja után zajlott le, abban az időszakban tehát, amikor már csak kizárólag Táncsics Eszter vezette a naplót.

Igaz, hogy az 1875 nyarán rendezett országgyűlési képviseléválasztások időszakáról tudósító füzet elveszett, de egy korai kampányrendezvényről így is beszámolt a házaspár naplója. 1875. június 17-ei bejegyzésében említette meg Táncsics Eszter Horn Ede terézvárosi képviselőjelölt kortesbeszédét, aki július 1-jén végül Falk Miksával szemben el is nyerte a VI. kerületi mandátumot. Erről a következőképpen számolt be Eszter:

„ (...) a Király utcán mentünk ki, mely szörnyen fel van lobogózva; s éppen várták is Hornt, ki a Lövdében fog beszédet tartani. A Lövölde előtt leszállva mi is vártuk a zsidókat; hosszas várakozás után végre megérkezének kocsikon Horn és a küldöttség; lelkes éljenekkel fogadtatott, ezek bementek az udvarra, mi meg ki a Ligetbe...”⁶⁷⁴

Itt első pillantásra a kampánytól való távolságtartás látszik megnyilvánulni, mégpedig nemcsak Eszter, hanem a férje részéről is, de szerintem inkább a zsidósággal szembeni averzióik sarkallhatták őket a kortesgyűlés mielőbbi otthagására. Antiszemita érzelmeiket ugyanis máskor sem rejtették véka alá a naplóban. Csorba Géza Istóczy Győzővel többször is felvette a kapcsolatot, együttműködésük végül azonban, úgy tűnik, nem elvi különbségek miatt nem valósult meg.⁶⁷⁵ Istóczyval először 1875. május 14-én találkozott Csorba, miután a képviselő érdeklődését felkeltette Csorbának az izraeliták népesedési viszonyairól írott cikke, és ekkor közös lapkiadás ötlete is felmerült.⁶⁷⁶ Az ötlet Csorbát annyira felvillanyozta, hogy 1875. november 13-án az alábbi csalódott sorokat írta a naplóba:

„Egy sétálás után végre Istóczy uramat interpellálhattam. Kivágta magát a lapszerkesztés, illetve kiadás ígérete alól a megváltozott viszonyokkal és a közönség érzéketlen közönyösségével. Őneki a

⁶⁷⁴ Táncsics – Csorba 1994: 287.

⁶⁷⁵ Gyáni Gábor is elemezte a naplóírók nagyvárosról alkotott képének etnikai-kulturális aspektusát, a terézvárosi zsidónegyed kapcsán újra és újra megfogalmazott idegenkedésüket. Gyáni 1996b: 144. Csorba „munkásmozgalom” iránti elkötelezettsége a korra jellemző módon nem zárta ki az antiszemita hangnemet. A Solymosi Eszter eltűnése nyomán felkorbácsolódott indulatok közepette az – 1881 februárja óta már nem is Csorba által szerkesztett – *Népszava* is a zsidók ellen uszított. Révész é. n.: 179.

⁶⁷⁶ Táncsics – Csorba 1994: 282–283.

'zsidókérdés', mint mondá, 10000 frtjába került eddig. (Nem valószínűtlen, hogy miután az már megkerült, a hallgatás okát ebben találhatnók.) Lehangoltan a benne csalatkozás által, jöttem haza."⁶⁷⁷

Ennek ellenére Istóczy 1876. február 24-én megismételte ajánlatát, hogy Csorba vegyen részt az általa kiadandó lap szerkesztésében, sőt azt is kérdezte tőle, ebben az esetben otthagyná-e főügyészégi állását, de Csorba ekkor természetesen már tartózkodóbban reagált a felvetésre.⁶⁷⁸ Nézeteik hasonlósága viszont fennmaradt, ezt bizonyítják Csorba 1877-es röpiratának, a zsidókat a pénzarisztokráciával azonosító, és nekik egyben világoralmi törekvéseket tulajdonító passzusai, amelyek a zsidók jogait korlátozó korábbi rendszabályok hasznosságát is fejtegetik.⁶⁷⁹ Csorba sorai egyúttal meg is védik Istóczyt, akinek felszólalásai Csorba szerint csak a „zsidósajtó” általi lehurrogása miatt maradtak visszhangtalanok.⁶⁸⁰

A szenvtelenség véleményem szerint e naplóban egyfajta műfaji sajátosság, ahogy apró, rutinjellegű tevékenységeiket is részletesen följegyezték. Bizonyos helyzetekben azonban a naplóbejegyzések egyáltalán nem nélkülözik az érzelmeket, sőt néha a pátoszt sem. Így némely családtag, különösen újszülött lányuk, Jolánka betegsége vagy halála, a kudarcoktól vagy akár az árvíztől való félelem, a házastársak egymás közötti civódásai megjelennek a napló lapjain. Időnként pedig egyes személyekkel kapcsolatos érzelmeikbe enged betekintést a Csorba-házaspár. A legkülönösebb Táncsics Eszter 1876. március 15-ei, apja kiszabadításának évfordulója kapcsán tett bejegyzése, amelyben hosszan korholja atyját, egyben betekintést enged a fiatal pár és az idős Táncsics Mihály, talán a kényszerű együttélés miatt sem legharmonikusabb kapcsolatába. „Nagyurakhoz, főpapokhoz, politikai ellenfeleihez ment könyörögni pénzbeli segélyért! Mily gyalázat!” – lánya fő kifogása Táncsics ellen tehát az volt, hogy anyagi megszorultságában – lánya szerint legalábbis – elvetette elveit, s ennek adott hangot a naplóban.⁶⁸¹

Miután maga Táncsics Mihály, lánya és veje naplójával egyidejűleg folyamatosan bővítette korábban elkezdett *Életpályám* című önéletírását, e két autobiografikus dokumentum is összevethető lenne. Táncsics azonban a vizsgált

⁶⁷⁷ Táncsics – Csorba 1994: 312.

⁶⁷⁸ Táncsics – Csorba 1994: 333.

⁶⁷⁹ Csorba 1877: 93–102. Igaz, fejtegetéseit Csorba ezzel az eltávolító mondattal zárta le: „De ha mindezek alaptalan, fantastikus magánvéleményeknek és logikátlan következtetéseknek bizonyíttatnának is: annyi tény: hogy van egy hatalmas és folyton növekvő, erősülő *pénzaristokraczia*, mely hatalmának érvényesítésére és általánosítására törekszik és hogy ettől inkább tarthatni, mint az erőben *fogyó főurirendektől*.” (Kiemelések az eredetiben.)

⁶⁸⁰ Csorba 1877: 101–102.

⁶⁸¹ Táncsics – Csorba. 342.

időszakban egyetlen egyszer nem említi sem Esztert, sem annak férjét ezen művében.⁶⁸² Ez annál is inkább meglepő, mivel 1873 után többnyire egy fedél alatt élt a két generáció, Táncsics Mihály és neje, illetve Csorbáék. Erre az együttélésre ugyan kényszerű anyagi okok miatt kerülhetett sor, s több hiábavaló kitérés kísérlet is történt az önálló lakóhely megteremtésére. Nem egyértelmű, hogy a Táncsics Mihály által 1872-ben építtetett Tömő utcai bérházban egy lakásban éltek-e vagy pedig lakásszomszédok voltak. A Táncsics-bérház elárverezése után, 1874 novemberétől 1875 januárjáig Csorbáék a Lipót utcában béreltek lakást, de ezután bérlőként visszatértek a Tömő utcai házba, majd a Soroksári (mai Ráday) utcában laktak. Az 1878-as névjegyzék szerint Csorba lakcíme ekkor az Üllői út 11. sz. alatt volt. A Tömő utcai ház elárverezése után az idős Táncsics-házaspár pedig Ceglédre költözött, de végül, 1877-ben Komáromba kerültek – ebben az évben költöztek ide Csorbáék is, ám ekkor sem emlékezett meg róluk az *Életpályám* szerzője. 1879-ben viszont Pestre költözött vissza a Táncsics-házaspár, mégpedig az Üllői útra, a Köztelek épülete mellé.⁶⁸³ Ugyan az *Életpályám* nem említi, de Táncsics Mihály és neje feltehetőleg Csorba Gézáékhoz költözött Komáromba, amelyet követően együtt laktak az Üllői úton is. Erre utal Csorba 1907-es visszaemlékezése is, amelyben első komáromi ügyvédi „karrierjét” az alábbi megjegyzéssel zárja le: „Miután nekem sem sikerült az ügyvédkedésem oly rövid idő alatt – az öregek türelmetlenkedtek – és visszatértünk közösen Budapestre 1879 végén, illetőleg 1880 évi áprilisban.”⁶⁸⁴ Az együttlakást támasztja alá, hogy Táncsics Mihály és Csorba Géza lakcíme az 1882-es és az 1883-1884-es lakcímjegyzékben egyaránt Üllői út 23. volt.⁶⁸⁵ Ez a ház pedig valóban a Köztelek mellett áll. Az együttélés Táncsics Eszter 1881 júliusában bekövetkezett halála után sem szakadt meg azonnal. Csorba Géza így emlékezett vissza erre:

„Még egy évig éltünk az öregekkel együtt. Akkor történt, hogy boldogult édes atyám, volt komáromi ügyvéd meghívott, hogy átadja az irodáját. Ezt elfogadtam; meghívtam az öregeket is, hogy jöjjenek szintén. Ők nem vállalkoztak; én elmentem s elvittem az akkor 3 éves kis leányomat is, Idát. Következő évben nőül

⁶⁸² Unokáiról sem ejtett szót Táncsics, bár korábbi, a felnőttkort meg nem ért gyermekeinek elvesztéséről mély fájdalommal számolt be. Esztert csak gyermekként említette meg. Táncsics 1978: 431, 440.

⁶⁸³ Táncsics 1978: 570.

⁶⁸⁴ Révész é. n.: 164. Ez a kötet hivatkozott Csorba itt idézett, 1907 nyarán az *Egyetértés* című lapban megjelent visszaemlékezésére, de a cikk pontos dátumát nem adta meg. Révész – forrásmegjelölés nélkül – Eötvös Károlyt is idézte, aki szerint Táncsics lakása egy szobából, egy konyhából és egy benyílóból állt. Révész é. n.: 153. Ha tényleg egy lakásban laktak, Csorbáék ekkor eléggé távol álltak a középosztályra jellemző lakásviszonyoktól, de ez mind Táncsics önéletírása, mind Csorbáék 1870-es évekbeli naplója alapján, melyekben a nélkülözés gyakran felmerülő téma, nem lenne meglepő. Vörös Károly is azt figyelte meg, hogy a korszakban a választópolgárok jelentős részére nem volt jellemző a középosztályi életmód. Vörös 1978b: 430–435.

⁶⁸⁵ Igaz, a lakcímjegyzék, úgy tűnik, nem feltétlenül frissült eléggé minden kiadáskor. Csorba még az 1885–1886-os címjegyzékben is e lakcím alatt található meg, bár az 1884-ben elhunyt Táncsics ebben a kiadásban már nem szerepel. Budapesti cím- és lakjegyzék 1882, 1883–84, 1885–86.

vettem Békássy Lujzát,⁶⁸⁶ akit az öreg Táncsicsék is megkedveltek; úgy, hogy nyaralásra meghívásunkat elfogadták s a nyarat nálunk (felváltva Komáromban és Neszmélyen) töltötték. – 1884 nyarán Táncsics Mihály meghalt.”⁶⁸⁷

Csorba 1907-es visszaemlékezéseiben tehát sokkal kedvezőbb színben jelenik meg Táncsics Mihály, mint Eszterrel közös naplójuk Eszter által írt bejegyzéseiben. Igaz, a régen meghalt, hírneves apósról nem is illett volna nem a mély tisztelet hangján szólnia, de Eszter halála után is fennmaradt jó viszonyukat a körülmények alapján mégsem lehet teljesen légből kapottnak tekinteni. Ez lehet egyik magyarázata annak, hogy após és veje politikai nézetei egészen közel álltak egymáshoz. Talán az az állítás is megkockáztatható, hogy Táncsics Mihály – amúgy radikalizmusuk okán kevés követőt vonzó – eszméi kulcsszerepet játszottak Csorba világképének kialakulásában. A közös naplóból kiderül ugyanis, hogy sokat beszélgettek. Meglepő módon azonban Csorba Géza és Táncsics Eszter naplójának lapjain Csorba politikai publicisztikájának radikális vonásai egyáltalán nem érhetők tetten. E lapokról egy, az anyagi stabilitás megteremtésének vágyát középpontba helyező, a szegényebb sorsúak iránt kevésbé empatikus, tipikus „alsó középosztályi”, vagy „kispolgári” család képe rajzolódik ki. Kitűzött céljuk a társadalmi ranglétrán való emelkedés volt, szabadidejüket a látványosságokra éhes nagyvárosi ember időtöltései töltötték ki, az év ritmusát a vallásban gyökerező ünnepek adták meg számukra – és ez nem lehet a férjéhez hasonlóan a *Népszavában* publikáló Táncsics Eszter világképének hatása.⁶⁸⁸ Csorba Géza politikai publicisztikája viszont, akárcsak apósáé, egészen más jellegű volt. Csorba Géza a munkásmozgalom pártjaiban és lapjainak szerkesztőjeként vált közismertté. 1878-ban a Nemválasztók Pártjának egyik vezetője volt, a munkáspártok egyesítésére törekedett, közben a *Népszavába* írt cikkeket, majd 1879. október 12. és 1881. március 6. között a lap szerkesztője volt.⁶⁸⁹ Budapestről történt 1882-es elköltözése után Csorba kikerült az országos politikából (Csorba népszerűtlen lett az – ő

⁶⁸⁶ Békássy Lujza pápai földbirtokos nemesi családból származott, egyik testvére Vas megyében volt főszolgabíró. Táncsics – Csorba 1994: 7. Buza Péter előszava.

⁶⁸⁷ Révész é. n.: 182. Ez az idézet szintén Csorba 1907 nyarán az *Egyetértésben* megjelent visszaemlékezéséből való. Ugyan Csorba itt rosszul idézte fel felesége halálának dátumát (1882-re emlékezett), de Szinnyei József szerint is csupán 1882. március 17-én költözött Komáromba – „egészségi szempontból”. Szinnyei 1893: 429. Azt, hogy a Táncsics-házaspár hol lakott ezután, nem sikerült kiderítenem, lehet, hogy Táncsics Mihály haláláig az Üllői úti 23. szám alatt lakott, mindenesetre a ma is álló klasszicista házon található emléktábla felirata, amely szerint Táncsics 1880–1881-ben lakott volna ott, a fentiek alapján nem tűnik pontosnak.

⁶⁸⁸ Amikor megtehetette, a Csorba-házaspár cselédet is tartott, annak ellenére, hogy Csorba Géza a következőképpen vélekedett a cselédtartás intézményéről: „Ma is a cselédség a legemberietlenebb bánásmódban részesül majdnem mindenütt. Ez az ügy pedig az emberiség ügye; a cselédi viszony fentartása az emberiség szenny-foltja, az emberi méltóság arczul verése.” Csorba 1877: 83. (Kiemelés az eredetiben.) Más kérdés, hogy a 20. század munkásmozgalmi vezetői is igyekeztek közelíteni életvitelüket az általuk amúgy erőteljesen támadott középosztályi életformához.

⁶⁸⁹ Szinnyei 1893: 429.

közreműködésével is – egyesített munkaspártban, ezért hagyta ott már előbb a *Népszavát*).⁶⁹⁰ Ezután már csak helyi lapok szerkesztésében működött közre – komáromi éveit alatt a *Komárom és Vidéke*, Kőszegen a *Kőszeg és Vidéke*, míg Győrött a *Győri Ellenőr* szerkesztője volt. Közben számos más, főleg ellenzéki lapba írt cikket, főleg olyan témákban, mint a függetlenség, a szociális és a nőemancipáció, a szegényügy, a homeopátia, vagy éppen a spiritizmus.⁶⁹¹

A nemes és komáromi ügyvédként dolgozó apától származó, állami hivatalviselésre – igaz, a jobban vágyott, de sikerrel mégsem kecsegtető ügyvédi karrier helyett – törekvő Csorba Géza politikai nézetei nem álltak összhangban társadalmi helyzetével. Elképzelhető, hogy karrierjének kezdeti sikertelensége segítette elő nézeteinek radikalizálódását, és amikor már ügyvédi, majd közjegyzői praxisra tett szert, talán épp emiatt húzódott hátra a politikától. Véleményem szerint azonban nézetei kialakulásában kulcsszerepe volt neves apósának. A választói névjegyzéken megjelölt foglalkozási kategória, 1878-ban alacsony státusú hivatalnok, 1881-ben ügyvéd (amellett, hogy ez utóbbi nem is fedti pontosan a valóságot, hiszen csupán ügyvédi képesítéssel rendelkező irodatiszt volt az ügyvédi kamaránál) nem árulhatja el Csorba különleges helyzetét. 1881-ben (természetszerűleg) a függetlenségi jelöltre leadott szavazata sem mutathatja meg politikai nézeteit (a közjogi elvek mentén szerveződő dualizmus kori pártszerveződések miatt ez nem is meglepő), és a választói névjegyzékekből 1878-as, valóságosan komáromi illetősége miatti távolmaradása sem érthető meg. Azonban 1881-es, Thaly Kálmánra leadott szavazata és a naplóban tetten érhető attitűd, a választási folyamat és a politikai események nyomon követése arra utal, hogy Csorba Géza a korai munkásmozgalomban vállalt szerepe ellenére sem rekesztette kívül magát a dualizmus politikai rendszerén.

⁶⁹⁰ Révész é. n.: 168. Csorba a következőket indokolta visszavonulását: „Tapasztalván, hogy a függetlenségi-párt közlönyeiben megjelent nyilatkozatom téves magyarázatokra szolgál alkalmul; pótlólag felvilágosításul következőket jegyzem meg! Többek személyeskedésekre vezeték vissza lemondásomat; ezek ellen szolt nyilatkozatom, mely elvi indokot említ. Jól meg tudom különböztetni a pártot a munkásmozgalomtól. A mi a „magyar jelleget” illeti, én azt úgy értem, hogy ne tekintethessék sem a párt, sem az általános (a párton kívüli) mozgalom „külföldi növénynek”; de nem úgy értem, hogy minden német ajkú munkás erőszakosan megmagyarítottassék. Én nem képelem a szocializmust sujtásos magyar ruhába bujtathatni; de a mozgalom érdekében legelső feltételnek találok a specziális magyar viszonyokat szem előtt tartani s a magyar elemek megnyerésére fősúlyt fektetni. Aki tehát a magyarországi munkáspárt magyar közlönyét szerkeszti, csak akkor képes eredményt biztosítani, ha úgy szerkeszti a lapot, hogy az folytonosan gyarapszik s folytonosan emelkedik előfizetőinek száma. Ez pártkérdés is, meg az általános mozgalomé is. Csak ha az eszmék általánosan elterjednek, lehet erős és hatalmas a párt. Nekem nem sikerült kiterjeszteni a lapot; tehát a pártnak használok akkor ha távozom!” *Népszava* 1881. február 13. 2.

⁶⁹¹ Szinnyei 1893: 429.

A gazdasági elitből a politikai elitbe? A Prückler család kísérlete

Az 1870–1880-as években a budapesti IX. választókerületben lezajlott országgyűlési képviselő-választások főszereplői között, mint láthattuk, a Prückler család tagjait is megtalálhatjuk. A választási jegyzőkönyvek szerint egy bizonyos Prückler János 1878-ban az egyik kormánypárti jelölt, Steiger Gyula által delegált „bizalmi férfiú” volt a választási bizottságban.⁶⁹² 1881. június 16-án pedig az akkori kormánypárti jelölt, báró Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter Prückler László gyáros Soroksári utca (a mai Ráday utca) 30. szám alatt található, a mai Kinizsi utca 24-26-os számú telekre is kiterjedő pezsgő-, szesz- és ecetgyárának udvarán mondta el ferencvárosi kortesbeszédét.⁶⁹³ Ez utóbbi választás alkalmával Prückler Lászlót a Kemény-párt egyik fő korteseként tartották számon.⁶⁹⁴ A gyárudvar hasonló célra szolgált 1884-ben is, amikor Kemény Gábor újraválasztására került sor. Ekkor a szabadelvű párt május 22-én a Prückler-gyár udvarán tartotta meg első gyűlését,⁶⁹⁵ majd június elején ismét itt került sor a képviselő találkozója válsztoival, ráadásul Kemény kortesbeszédének végén az egyik házigazda, azaz a gyár társtulajdonosa, Prückler László kérte fel a válsztokat a jelölt elfogadására.⁶⁹⁶ A válsztoási procedúra befejeztével pedig Prückler László köszönte meg a válsztoási elnöknek a nap folyamán tanúsított „tapintatos eljárását”.⁶⁹⁷ Köszönetnyilvánításra jogosította fel őt, hogy – akárcsak 1881-ben – 1884-ben is Prückler László és „elvtársai” javasolták a válsztoási bizottság előtt Kemény Gábort képviselőjelöltnek.⁶⁹⁸

Prückler László vonzódása a politikához akkor ért el tetőpontjára, amikor a következő válsztoások idején immár önmagát javasolta Ferencváros és Kőbánya országgyűlési képviselőjének: 1887-ben – kormánypárti programmal – indult el a válsztoásokon. 1887 pünkösdvásárnapján elmondott programbeszédében leszögezte, hogy Tisza Kálmán híve, a kereskedőket a magyar iparcikkek népszerűsítésére buzdította, s kissé hazabeszélve kiemelte többek között a szesz- és malomipar pangását is. Fő ellenfele, a másik kormánypárti jelölt, Tolnay Lajos, a MÁV volt igazgatósági elnöke, szintén az iparfejlesztést helyezte programja középpontjába, a harmadik jelölt, az ekkor a

⁶⁹² BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi válsztoási jegyzőkönyvek, IX. válsztoakerület).

⁶⁹³ *Egyetértés* 1881. június 5. Melléklet 1.

⁶⁹⁴ *Egyetértés* 1881. május 5. 1.

⁶⁹⁵ *Pesti Napló* 1884. május 21. Reggeli kiadás 2.

⁶⁹⁶ *Pesti Napló* 1884. június 3. Reggeli kiadás 1.

⁶⁹⁷ *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2.

⁶⁹⁸ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. és 1884. évi válsztoási jegyzőkönyvek, IX. válsztoakerület).

választókerület függetlenségi érzelmű választóinak képviselőjére törekvő, magát radikálisnak, a francia demokrácia hívének valló Pázmándy Dénes igazából az esélytelenek nyugalmával indulhatott el. A *Pesti Hírlap* tudósítása szerint Prücklernek tiltakoznia kellett az antiszemitizmus vádjá ellen, tiltakozása a nyilvánvalóan antiszemita *Függetlenség* című lap álláspontját figyelembe véve valóban jogosnak tűnik.⁶⁹⁹ E lap kizárólag az antiszemita érzelmű képviselőjelöltek mellett állt ki, az 1887-es ferencvárosi választáson ilyen jelölt nem lépett fel. A meglehetősen uszító hangnemű lap a három jelölt közül pedig leginkább Prückler Lászlót választotta céltáblájául, visszatérően élcelődve a pezsgőgyáros politikusi szerepvállalásán, például ilyenformán: „Megnyílt a pezsgős czég tömött kasszája, hogy ifjabb sarjadékát, ki a gyárban ugy is csak lógos [sic!], az országházba vigye...”⁷⁰⁰ A két kormánypárti jelölt között, akik végül nem tudták egyértelműen bebizonyítani, melyiküket támogatja valójában a kormány és a szabadelvű párt⁷⁰¹, olyan szoros lett a végeredmény, hogy második fordulót írtak ki.⁷⁰² A végső megmérettetés azonban elmaradt, amelyet a korabeli tudósítás a következőképpen indokolt:

„Mivel a harmadik jelöltnek, Pázmándy Dénesnek hívei egyrészt egyenesen Tolnay pártjához csatlakoztak, másrészt a pótválasztásnál semlegességet ígért, Prückler Lászlónak semmi kilátása sem lehetett a győzelemre, ennek következtében a jelöltségről lemondott.”⁷⁰³

De kik voltak ezek a Prücklerrek, hogyan válhattak a helyi politikai élet ennyire meghatározó figuráivá? A Budapest Főváros Levéltárában őrzött magániratok között fennmaradt némi, a család 19. századi történetével kapcsolatos anyag.⁷⁰⁴ Ennek alapján, ha nem is teljes körűen, de fő vonalaiban rekonstruálható egy pesti polgári család három generációja esetében a család egyes tagjai által bevetett alkalmazkodási stratégiák sokfélesége a beinduló modernizáció miatt megváltozott környezetben. A 4. ábrán látható

⁶⁹⁹ *Pesti Hírlap* 1887. június 13. 2.

⁷⁰⁰ *Függetlenség* 1887. május 19. 2.

⁷⁰¹ A kölcsönös vádaskodásokról, amelyekkel a két kormánypárti jelölt hívei kétségbe vonták, hogy a másik jelölt a kormány és a kormánypárt támogatását bírja, lásd: *Pesti Napló* 1887. június 11. 1., *Pesti Napló* 1887. június 12. 1., illetve *Pesti Hírlap* 1887. június 11. 2., és *Pesti Hírlap* 1887. június 12. 2. A *Függetlenség* viszont másként interpretálta azt a tény, hogy két kormánypárti jelölt lépett fel: „ (...) Prückler a hü kormánypártit végre valahára a kormánypárt végrehajtó bizottsága is akceptálta, mint jelöltet. Tisza Kálmán megcsinálta a Ferencvárosban szokott taktikáját. Előbb Tolnai Lajos mellett foglaltatott állást, hogy ezt ellenzéki haragra ne lobbantsa; később azonban sutyomban állást foglaltatott ellene, hogy ellensúlyozza és esetleg megbuktassa. Ez a taktika képezi most beszéd tárgyát a fővárosban, habár elváltak rá készülve, mikor a kormány legszolgáibb embereit Prückler oldalán látták mindjárt kezdetleg korteskedni.” *Függetlenség* 1887. május 27. 2.

⁷⁰² Prückler László bizalmi férfiai: Horváth Lajos, Rittinger Károly, Szerényi István, Rebrovics György a korábbi választásokon is a kormánypárti jelöltek támogatottak. Tolnay Lajos 1887-ben 937, Prückler 760 szavazatot kapott, míg Pázmándy a korábban függetlenségi érzelmű IX. választókerületben megalázó vereséget szenvedett, miután csak 218 választó állt mellé. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1887. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

⁷⁰³ *Egyetértés* 1887. július 5. 2.

⁷⁰⁴ BFL XIII.5.

családfán a 19. századi Prückler-família áttekintő sémáját mutatom be.⁷⁰⁵ A családfán – adatok hiányában – nem tüntettem fel a legidősebb fiú, a pékmesterséget továbbvivő Prückler József ágát, valamint a későbbi leszármazottakat sem. Feltehetően nem minden gyermek látható a családfán, így Prückler Ignácné Wágner Lujza végakaratóban említi egy Paula nevű lányának stafírunkját is, Paula viszont nem szerepel a végrendelet kedvezményezettjei között, tehát valószínűleg eme, 1877-ben kelt okirat keletkezésekor már nem volt az élők sorában.⁷⁰⁶ Ugyanezen okirat említi a rendelkező Irma nevű unokáját, aki 1898-tól fogva a lakcímgjegyzékek szerint tanítónő volt és nagy-nagynénjével, Prückler Klárával élt együtt, de nem derül ki, Wágner Lujza melyik lányától származott.⁷⁰⁷ Prückler Klárának volt továbbá egy Géza nevű fivére, valamint egy nővére is. A rendelkezésemre álló adatokból azt sem lehetett megállapítani, hogy Prückler Ilka, aki az 1910-es lakcímgjegyzék szerint gépíró volt, és Prückler László társaságában a Lónyay u. 60. szám alatt lakott, majd 1928-ban már hivatalnok megjelöléssel élt ugyanitt, Prückler László gyermeke, vagy netán az unokahúga volt-e.⁷⁰⁸

A legidősebb Prückler József, fehérsütő mester és pesti polgár 1843-ban építtette emeletes házát a pesti Belvárosban, a Kecskeméti utca, a Képiró utca és a Bástya utca által bezárt telekre.⁷⁰⁹ Halála után, 1848. március 20-án felvett hagyatéki leltára szerint vagyona, miután felesége, született Ottinger Klára már korábban elhunyt, három nagykorú fiára, Józsefre, Ignácra és Jánosra szállt. A legnagyobb érték a belvárosi Országúton (a mai Károly körúton) lévő, 18 000 forintot érő ház volt, úgy tűnik, az előbb említett másik házat ekkorra már fiai birtokolták. Az adósságok levonása után maradt 30 300 forintnyi örökség a három fiú között egyenlő arányban került felosztásra.⁷¹⁰

A legidősebb Prückler József, úgy tűnik, tudatosan terelte három fiát három különböző pályára. Helyesen dönthetett, mert például legidősebb fia, aki egyedülként folytatta az apa mesterségét, nyomtalanul el is tűnik a forrásokban a későbbiek során. Ez a Prückler József futhatta be tehát a három testvér közül a legkevésbé sikeres karriert. Róla, akit Képiró u. 374. (azaz az imént említett telek, a mai Képiró u. 11.) szám alatt lakó pékmesterként említi a forrás, annyit tudunk még, hogy alhadnagy volt a pesti gyalog

⁷⁰⁵ A családtagok lakóhelyeit nehéz elkülöníteni, hiszen mind a Károly körúti, mind a Képiró utcai ingatlan a család több ágának tulajdonában volt egyszerre, és például ifjabb Prückler Ignác lakott mind a Soroksári utca 30. szám alatt, mind a Képiró utcai házban. A lakóhelyek azonosításában segítségemre volt: Bácskai 1975; [Bácskai –] Hidvégi 2000.

⁷⁰⁶ BFL VII.175. 635/1877. Özv. Prückler Ignácné Wágner Lujza végrendelete.

⁷⁰⁷ Budapesti cím- és lakjegyzék 1896, Budapesti cím- és lakásjegyzék 1906–07.

⁷⁰⁸ Budapesti cím- és lakásjegyzék 1910, 1928.

⁷⁰⁹ Bierbauer 1932: 88.

⁷¹⁰ BFL XIII.5. Prückler József hagyatéki leltára.

nemzetőrség 4. századánál.⁷¹¹

A legidősebb Prückler József irányító szerepére utalnak azok a levelek, amelyeket Prückler Jánossal váltott fia vándorévei alatt. Prückler János ugyanis, fennmaradt vándorkönyve alapján, amelyet 1836-ban állítottak ki, egy évig már a pesti Unger Ferencnél volt kovácslegény, ezután Pozsonyban dolgozott egy kovácsmester mellett 1836 augusztusában, majd Sopronban 30 hétre beállt egy kocsigyártóhoz. Ezt követően ausztriai és észak-itáliai területeket érintő körútra ment, ám 1837 augusztusában visszatért Bécsbe, ahol 1839 áprilisáig tartózkodott mint kovácslegény.⁷¹² Ezután Pozsonyban Matthias Brunnernél volt 1839. augusztus 11-ig alkalmazásban, majd újabb vándorévek következtek: ekkor délnémet területeken és Franciaországban fordult meg.⁷¹³ Kiadott útlevelei szerint erre a nyugat-európai körutazásra tudatosan készült.⁷¹⁴ Ennek ellenére Prückler Jánosnak eredetileg más tervei voltak, erre utal apjának írt 1837. március 19-ei levele is, amelyben arról számol be, hogy nagyon jól érzi magát a bécsi állatkórházban, s még két esztendeig szeretne ott tanulni, amennyiben apja engedélyezi azt.⁷¹⁵ Az atya azonban másként döntött, amelyre a fiú e levél elküldését követően megkezdett vándorútja utal, továbbá az a levél, amelyben az apa nyomatékosan felszólítja fiát a kovácsmesterség alapos kitanulására.⁷¹⁶ A rendszeres állatorvosi képzés megindulása előtt a kovácsok gyógyították az állatokat is, de e két szakma még a 19. század során is összefonódott, ezzel magyarázható az, hogy Prückler János a bécsi állatkórházban (is) tanult.⁷¹⁷ Pestre való visszatérése után Prückler János hamarosan pesti polgár és kovácsmester lett.⁷¹⁸ Az állatgyógyászatához való vonzódásáról ezután nincs több hír, de vélhetően ez irányú

⁷¹¹ Czaga–Jancsó 2001: 350, 415.

⁷¹² BFL XIII.5. Prückler János vándorkönyve és útlevelei. Az utazás állomásai: 1837. május 1–10: Graz, május 10–18: Marburg (Maribor), május 22–július 3: Laibach (Ljubljana), ezután az egyes városokban egy-két napot eltöltve az alábbi útvonalon jutott Bécsbe: Opischina (talán Villa Opicina Trieszt mellett), Velenca, Verona, Trento, Brixen (Bressanone), Innsbruck, Schwaz, Rattenburg, Salzburg és Linz.

⁷¹³ Az udvari kancellária 1136. sz. útlevele a következő országokba engedélyezte számára az utazást három év időtartamra: Bajorország, Hannover, Poroszország, Szászország, Württemberg és Franciaország. Utazása során az alábbi nagyobb városokat érintette: Linz, Passau, Regensburg, Nürnberg, Ingolstadt, Augsburg, Ulm, Stuttgart, Konstanz, Freiburg im Breisgau, Strassburg, Ulm, Augsburg, München, Linz és Bécs. Prückler János végül 1840. március 30-án érkezett vissza Pestre. BFL XIII.5. Prückler János vándorkönyve és útlevelei.

⁷¹⁴ BFL XIII.5. Prückler János vándorkönyve és útlevelei.

⁷¹⁵ BFL XIII.5. Prückler János levele apjához, Prückler Józsefhez, 1837. március 19.

⁷¹⁶ BFL XIII.5. Prückler József levele fiához, Prückler Jánoshoz, 1837. november 4.

⁷¹⁷ 'Kovács' szócikk, Ortutay 1987 [1980]: 286–287. Ezúton köszönöm Orosz Istvánnak, hogy felhívta figyelmemet e két szakma közös eredetére.

⁷¹⁸ 1842. február 1-jén kelt házassági szerződése idején már kovácsmester, menyasszonyának, Faltenmayer (Falkenmayer) Máriának adott jegyajándéka kovácsipari iparjogosítványa, valamint szerszámkészlete volt. Prückler János polgáresküjét is kovácsmesterként tette le 1844. március 1-jén. BFL XIII.5. Prückler János és Faltenmayer Mária házassági szerződése, illetve Prückler János polgáresküje.

szakértelmének köszönhető, hogy a későbbiekben közegészségügyi felügyelő lett.⁷¹⁹ Ám nem ez volt első városi tisztsége. 1862-ben ferencvárosi, tiszteletdíjjal ellátott esküdt volt, mely pozícióját – az 1874-ből fennmaradt fizetési ív tanúsága szerint – a városeyesítés után is megőrizte.⁷²⁰

Prückler János vagyonának eredetét nem sikerült kiderítenem. Tény, hogy 1873-ben a Soroksári utca 25. szám alatt kétemeletes bérházat építtetett, kérdés azonban, hogy az ehhez szükséges tőkét apai öröksége révén, vagy saját jövedelméből szerezte-e. A legnagyobb pesti adózók 1873-as összeírása szerint Prückler János mindenesetre háztulajdona révén 329 forint 66 krajcár házbér utáni egyenes állami adót fizetett, míg jövedelmi adója 25 forint 35 krajcárt tett ki, ezzel az 1187. helyet foglalta el a listán.⁷²¹ Vörös Károly már leszögezte, hogy a jövedelem, illetve a vagyon (különösen a háztulajdon) után fizetett adómennyiség aránya, noha eltérő jövedelemszerzési stratégiák meglétére utal, mégsem feleltethető meg egyértelműen a társadalom tradicionálisabb, vagyonfelhalmozó, illetve modernebb, üzleti tevékenységéből jövedelmet húzó szerkezeti elemeinek.⁷²² A *Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie* című évkönyv 1873 és 1889 közötti valamennyi kötete szerint Prückler János 1873-tól tagja volt a fővárosi törvényhatósági bizottságnak, mint az 1200 virilisből választott kétszáz tag egyike.⁷²³ A városi politikában való aktív részvétel sarkallhatta tehát arra, hogy 1878-ban Steiger Gyula által delegált „bizalmi férfiú” legyen a választásokon. Természetesen egy honoráciorhoz méltóan, az általam vizsgált összes (a két 1878-as, az 1881-es és az 1884-es) választáson leszavazott, 1878-ban Steiger Gyulára, a következő két alkalommal pedig Kemény Gáborra.⁷²⁴ A későbbiekben azonban, úgy tűnik, Prückler János tényleg visszavonult az aktív gazdasági tevékenységtől. Ahogy ezen a listán, úgy a választói névjegyzékekben és a lakcímtárakban is háztulajdonosként, nem pedig kovácmesterként bukkant fel. Ez szerintem felfogható egy olyan életstratégiának, amely a sok energiát és mozgékonyt igénylő jövedelemszerzés gyümölcseit idővel vagyonná alakítva, az abból származó bevételek révén nyugodtabb öregkort biztosíthatott. Kérdéses azonban, hogy kovácmesterként sikeres vállalkozó maradt-e: gyermekei, a legifjabb

⁷¹⁹ Közegészségügyi felügyelői igazolványát az 1885. évi 22080/III. sz. fővárosi határozat alapján adták ki. BFL XIII.5. Prückler János iratai.

⁷²⁰ BFL XIII.5. Prückler János iratai. 1892-ben a lejáró mandátumú esküdtek között szerepelt, de kérdéses, hogy tényleg végig kitöltötte-e mandátumát.

⁷²¹ BFL IV.1303.j. Budapest legnagyobb adófizetői, Pest város, 1873. Ezúton köszönöm meg Balogh János Mátyásnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta ezen forrás digitális kópiáját.

⁷²² Vörös 1971: 263–264.

⁷²³ Hof- und Staats-Handbuch 1873–1889.

⁷²⁴ BFL IV.1405. 3. nagydoboz (1878, 1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület).

Prückler József és – természetesen – Prückler Klára is más mesterséget folytattak.

A legifjabb Prückler József ugyanis nagybátyja, idősebb Prückler Ignác nyomdokaiba lépett. A fiú 1861 és 1864 között idősebb Prückler Ignác fűszerkereskedésében volt tanonc, ráadásul ezzel egyidejűleg kereskedelmi szakirányú vasárnapi iskolát végzett.⁷²⁵ A fűszerkereskedésre feljogosító iparjegyet 1873 novemberében váltotta ki, és közvetlenül ezután meg is nyitotta fűszerkereskedését, mégpedig a Soroksári u. 24. szám alatt – mely azonos apja Soroksári utca 25. szám alatti ingatlanával.⁷²⁶ Az 1876-ban 92324. számon bejegyzett „Prückler J. C.” céget már leánytestvére, Prückler Klára jegyezte.⁷²⁷ Ifjabb Prückler József ugyanis, az 1876 augusztusában esedékessé vált, a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszék előtt megtett cégjegyzés esetén már nem volt az élők sorában: a csatolt halotti anyakönyvi kivonat szerint 1876. március 13-án „agyonlőtte magát önkívüli állapotban”, a rejtélyes haláleset után örökösei, még élő szülei pedig inkább lemondtak a cégről, mégpedig leánygyermekük, Prückler Klára javára.⁷²⁸ Klára megemelte a kereskedés presztízsét, a Belvárosba, előbb a Régiposta, majd a Koronaherceg (a mai Petőfi Sándor) utcába telepítette azt át, s lassacskán teljesen megváltoztatta az üzlet profilját. Prückler Klárát ugyanis a bélyeggyűjtők az első magyar bélyegkereskedőként tisztelik, és a századfordulóra a „Prückler J. C.” cég már teljesen a bélyegárusításra szakosodott.⁷²⁹ Az idős, „magánzó”-ként visszavonult Prückler János pedig a lakcímjegyzékek szerint követte leányát, így 1894-ben mindketten a Régiposta utca 5. szám alatt, 1896-ban pedig a VII. kerületben, a Szentmihályi út 24. szám alatt laktak.⁷³⁰

A középső fiú, idősebb Prückler Ignác és leszármazottainak magániratai nem maradtak fenn a Prückler család iratai között, ezért ennek az ágnak a történetét más forrásokból lehet csak rekonstruálni. Ezek szerint idősebb Prückler Ignác szintén kettős

⁷²⁵ Az ezt igazoló okiratok: BFL XIII.5. Prückler József iratai.

⁷²⁶ Prückler József 77631/1873. számú iparjegyének kiállítás dátuma: 1873. november 18. BFL XIII.5. Prückler József iratai. A kereskedés megnyitásáról szétküldött értesítésében azt állította, tizennégy évi kereskedelmi tevékenység volt már ekkor a háta mögött, ebből hét évet nagybátyjánál, Prückler Ignácnál töltött.

⁷²⁷ BFL XIII.5. Prückler József iratai.

⁷²⁸ BFL VII.2.e. Cg. 1876/2424. A halotti anyakönyvi kivonatban tévesen az szerepel, hogy ifjabb Prückler József 34 évet élt, pedig valójában 1845-ben született. Az öngyilkosság okairól semmit nem tudtam kideríteni, abból ugyanis, hogy 1867. jan. 17-én katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították, önmagában még nem feltételezhető a lelki instabilitás. BFL XIII.5. Prückler József iratai.

⁷²⁹ Prückler Klára tevékenységéről testvérenek Prückler Géának fia, Porteleki József írt rövid összefoglalót, amikor az 1960-as években átadta nagynénje keresztlevelét és arcképét a Bélyegmúzeumnak. Ezúton köszönöm a Bélyegmúzeum igazgatójának, Nikodém Gabriella és muzeológusának, Zombor Zoltán szíves segítségét.

⁷³⁰ Budapesti cím- és lakjegyzék 1894, 1896.

tevékenységbe fogott: a Képiró utcai házban fűszerkereskedést nyitott, de egyszersmind 1834-ben a Soroksári utcában szeszgyárat is létrehozott, ahol először gyártottak Magyarországon – a napóleoni háborúk nyomán Európa-szerte közkedveltté vált – pezsgőt.⁷³¹ A vállalat felfutása feltehetően a pezsgőgyártás beindulásával függött össze, ahogy a család ferencvárosi kötődéseinek kialakulása is. Az 1873-as pesti adózók között Prückler Ignácot sokkal előkelőbb helyen látjuk viszont, mint Jánost, ő ekkor a családból a Kecskeméti utcai és a Károly körúti ház, valamint a Soroksári utcai gyárkomplexum után is adózott, ezen kívül 413 forint 24 krajcár jövedelmi és közel 50 forint személyi kereseti adót is fizetett, a teljes adóösszeg pedig 1174 forint 9 krajcárt tett ki, így a 349. helyen volt található a listán.⁷³² 1876-os halálakor a *Vasárnapi Ujság* mint fővárosi gyártulajdonosról és tekintélyes derék polgárról emlékezett meg róla, a főváros közgyűlése pedig határozatában a következőképpen méltatta: „egyike volt a boldogult azon kiváló férfiakkal, ki a közügyek terén tanúsított buzgalma, különösen pedig a kereskedelem terén tanúsított szakismerete és tevékenysége által a fővárosi lakosság köztiszteletét bírta”.⁷³³

Idősebb Prückler Ignác halála után fiai, ifjabb Prückler Ignác és Prückler László vették át a fűszerkereskedést és a pezsgőgyárat.⁷³⁴ A Károly körúti ház Prückler Ignác özvegye, Wágner Lujza kezén maradt, kinek halála után, az 1884-ben került négy gyermeke, valamint unokája tulajdonába.⁷³⁵ A cégtulajdon lehetővé tette, hogy Prückler László 1883-tól 1888-ig az 1200 legnagyobb adófizető közül választva a budapesti törvényhatósági bizottság tagja legyen,⁷³⁶ és a cég 1888-tól 1918-ig folyamatosan viselje az „udvari szállító” titulust.⁷³⁷ Ennek ellenére 1888-ban végfelszámolás indult a cég ellen, melynek eredményként az ettől fogva „Prückler & Co.” nevet viselő közkereseti társaságnak a családból Prückler László maradt a beltagja, míg a másik beltag Bernhardt Gyula kereskedő, a „Prückler Ignác” cég egyik fő hitelezője lett.⁷³⁸ Egyidejűleg a

⁷³¹ Xantus 1992: 24; Szabó-Pap 1986: 331–333.

⁷³² BFL IV.1303.j. Budapest legnagyobb adófizetői, Pest város, 1873.

⁷³³ *Vasárnapi Ujság* 1876. május 21. 333; BFL IV.1403.a. 1876. 88–89. Az 1876. május 17-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷³⁴ A 71963/1876. számú cégjegyzés szerint a „Prückler Ignác” cég a Képiró utcai fűszerkereskedésből, valamint a Soroksári utca 31. és a vele határos Kinizsi utca 8. számú ingatlanokon található szesz-, ecet- és pezsgőgyárból állt, a cég beltagjai ifjabb Prückler Ignác és Prückler László voltak. BFL VII.210. 331/1876.

⁷³⁵ BFL VII.175. 635/1877. Özv. Prückler Ignácné Wágner Lujza végrendelete.

⁷³⁶ Prückler László 1876 és 1878 között a törvényhatósági bizottság a IX. választókerületből választott pótagja, 1878-tól rendes tagja volt. BFL IV.1403.a. 1876. 287. Az 1876. november 29-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, BFL IV.1403.a. 1878. 208. Az 1878. október 2-3-án tartott közgyűlés jegyzőkönyve, BFL IV.1403.a. 1883. 7. Az 1883. január 10-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷³⁷ Hof- und Staats-Handbuch 1876–1918. Bár feltehetőleg eddigre (1910 körül) megszűnt már a cég jogutódja is.

⁷³⁸ A végfelszámolás megindítása: BFL VII.175. 651/1888. A „Prückler & Co.” közkereseti társaságot 1889 májusában jegyezték be. BFL VII.2.e. Cg. 1889/161.

családon belül is vagyoni per zajlott le, ami végül egyezséggel zárult: a kiskorú Prückler Margit, Lujza és Ilka nevében fellépő gyámok perelték be Prückler Lászlót és ifjabb Prückler Ignácot.⁷³⁹ 1888-ban Prückler László ismeretlen okból, az 1887-es országgyűlési választásokon elszenvedett fiasco vagy talán épp ezen pénzügyi nehézségek okán, lemondott törvényhatósági bizottsági tagságáról.⁷⁴⁰ Vagyona azonban tovább apadt: az 1890-ben a kőbányai Óhegy 8143–8146. helyrajzi szám alá költözött „Prückler & Co.” céget (egyúttal az új gyár területén található lakását is) 1897-ben teljes egészében átadta a társnak, Bernhardt Gyulának.⁷⁴¹ A pezsgőgyár tehát – mindössze 10000 forintért – ettől fogva nem volt a névadó család birtokában, hanem Bernhardt Gyula kizárólagos tulajdonában álló egyéni kereskedelmi cég lett. Viszont így a gyárat hitelekkel támogató családtagoknak, Pleininger Ferencné született Prückler Franciskának (akinek Bernhardt Gyula legkésőbb 1899-ig megfizetni tartozott a cég 10814 forint tartozását és annak kamatait), illetve a három kiskorú Prückler-lánynak: Margitnak, Lujzának és Ilkának (akiknek 14435 forint 25 krajcár és annak járulékai után a jelzálogi tartozást szintén Bernhardt Gyulától húzták) kintlevőségeiket immár nem rokonuktól kellett bevasalniuk. Prückler László ráadásul, mint a három kiskorú lány gyámja, jogosult lett a gyáringatlan eladása esetén az árvák nevében a jelzálog után járó kamatokat is felvenni.⁷⁴²

1894-ben Prückler László azonban újra visszatért a helyi politika porondjára, de ekkor már mint a IX. választókerületben megválasztott fővárosi törvényhatósági képviselő, és 1906-ig ebben a minőségében maradt a testület tagja. Így, ha vagyona alapján nem is, de a kerületben élvezett tekintélye révén újra a fővárost vezető választott testület tagja lehetett igaz, ahogy korábban sem, ezután sem gyakori felszólalásairól volt híres.⁷⁴³ 1913-ig még különböző lakcímeken, legutoljára a már említett Lónyay utcai lakcímen bukkant fel. 1929-ben bekövetkezett haláláról a fővárosi közgyűlés is megemlékezett.⁷⁴⁴

Ifjabb Prückler Ignác volt – Prückler János és László mellett – a harmadik a családból, aki a ferencvárosi választói névjegyzékeken (1881-ben és 1884-ben,

⁷³⁹ BFL VII.2.c. 1888/I.200.

⁷⁴⁰ BFL IV.1403.a. 1888. 150. Az 1888. június 6-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷⁴¹ A kőbányai ingatlant 1889-ben még együtt vette Prückler László és Bernhardt Gyula, mégpedig 16 000 forintért. BFL VII.173. 1977/1889.

⁷⁴² BFL VII.2.e. Cg. 1889/161.

⁷⁴³ Hof- und Staats-Handbuch 1896–1906., BFL IV.1403.a. 1894. 540. Az 1894. december 27-ei közgyűlés jegyzőkönyve, BFL IV.1403.a. 1906. 499. Az 1906. október 24-ei közgyűlés jegyzőkönyve. Ebben az időszakban két, kőbányai vonatkozású előterjesztésekben bukkant fel a neve: egy Halom utcai ingatlan kisajátításának előterjesztője, illetve megörökítik nevét a kőbányai plébániatemplom építéséhez hozzájáruló adománya miatt. BFL IV.1403.a. 1897. 380. Az 1897. június 14-ei közgyűlés jegyzőkönyve, illetve BFL IV.1403.a. 1902. 450. Az 1902. október 24-ei közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷⁴⁴ BFL IV.1403.a. 1929. 282. Az 1929. október 9-ei közgyűlés jegyzőkönyve.

háztulajdonosként) szerepel. Ugyan ő is tulajdonosa volt a korteseseményeknek helyet adó gyárnak, és mind 1881-ben, mind 1884-ben le is szavazott Kemény Gáborra,⁷⁴⁵ azonban úgy tűnik, a politikai színtértől következetesen távol maradt, feltehetően átköltözött a család eredeti, Képiró utcai házába, ahová a lakcímgjegyzékek már e választások idején is lakóhelyét teszik.⁷⁴⁶

A „Prückler Ignác” cég végfelszámolásánál dr. Wagner Géza ügyvéd is szerepet játszott, mint a hitelezők Bernhardt Gyula melletti másik fő képviselője. Az ő neve gyakran felbukkan mind a családdal kapcsolatos dokumentumokban, mind az 1881-es és 1884-es ferencvárosi választásokkal kapcsolatos iratokban. Dr. Wagner Géza svábhgyi nyaralójában kötött meg a Prückler László és leendő felesége, Oberhäuszer Ilka közötti házassági szerződés is, melynek egyik tanúja maga a házigazda volt. Ráadásul a szerződés fő kedvezményezettje, Oberhäuszer Mária úrhölgy lakcíme éppúgy az Üllői út 1. szám alatt volt, mint Wagner Gézáé.⁷⁴⁷ Szintén az ügyvéd volt a tanú Prückler Ignácné Wágner Lujza végrendeleténél, és ő képviselte az özvegyasszonyt a Károly körút 16. társtulajdonosa ellen a ház kezelése kapcsán 1881-ben folyó perben.⁷⁴⁸ A Soroksári utca 30. számú ingatlan a „Prückler Ignác” cég felszámolása után – feltehetően az adósságok rendezés eredményeként – Wagner Géza kezébe került.⁷⁴⁹ Wagner Géza egyúttal Prücklerékhez hasonlóan a ferencvárosi honoráciorok közé tartozott: amikor Kemény Gábor 1884-ben a Soroksári utcai Prückler-gyár udvarán tartotta kortesbeszédét, Wagner vezette a Kemény elé menő küldöttséget.⁷⁵⁰

A Prückler család, mint láthatjuk tehát, a fővárosi gazdasági elit azon csoportját képviselte, amelyik a régi pesti német polgárságból eredeztethető, hiszen tagjai már 1848 előtt pesti polgárok voltak, eredetileg német nyelvűek és katolikus vallásuk mellett ez határolja el a másik három jellegzetes csoporttól, a görög–szerb ortodox, a protestáns

⁷⁴⁵ BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület).

⁷⁴⁶ 1882 és 1888 között folyamatosan e címen szerepel, az 1891-es kötettől kezdve viszont már ebből a forrásból is eltűnik. Budapesti cím- és lakjegyzék 1882, 1883–84, 1885–86, 1888, 1891–92.

⁷⁴⁷ BFL VII.210. 244/1877.

⁷⁴⁸ Vezetéknévük alapján talán rokoni kapcsolatban is álltak. BFL VII.175. 635/1877. Özv. Prückler Ignácné Wágner Lujza végrendelete. BFL VII.2.c. 1881/I.313. Özv. Prückler Ignácné Wágner Lujza és Mirt Antal pere.

⁷⁴⁹ Budapesti cím- és lakjegyzék 1891–92. A gyárkomplexum Kinizsi utcai része még 1894-ben is a Prückler-fivéreké volt, de 1896-ban már nem. Ekkoriban a Prückler-ingatlanok már sorra mások kezére jutottak, utoljára, 1907-ben, már a Képiró utcai ház is kikerült az utolsó Prückler-tulajdonos, dr. Pleininger Ferencné Prückler Fanni tulajdonából. Budapesti cím- és lakjegyzék 1894, 1896, Budapesti cím- és lakásjegyzék 1907.

⁷⁵⁰ *Pesti Napló* 1884. június 3. Reggeli kiadás 1. Wagner Géza emellett 1881-ben a választási bizottság jegyzője, 1884-ben pedig az egyik szavazatszedő küldöttség helyettes elnöke volt. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. és 1884. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

területekről bevándorolt, illetve a zsidóságban gyökerező csoportoktól.⁷⁵¹ Noha ebben a családban is volt felemelkedés és hanyatlás, véleményem szerint mégsem lehet a Prückler család történetét a Buddenbrook-effektus fogalmával leírni.⁷⁵² Kérdéses például, hogy mennyire lehet ezt a családot egyáltalán a nagypolgárság köreihez sorolni. Hiszen igaz, hogy a család többszörösen is képviseltette magát az 1200 legtöbb adót fizetők névsorában, ám a listán szereplő tagokat mégis bajosan lehetne azonosítani – a forrás problematikus voltából adódóan – a pesti gazdasági elittel. Teljes bizonyossággal csak annyit lehet kijelenteni, hogy a IX. kerület gazdasági élvonalába tartoztak a Prückler család tagjai (már ha van értelme a főváros kerületeit ily módon önálló entitásként felfogni). A legidősebb Prückler József még a céhes világ képviselője, „modernségét” csupán abban lehet megragadni, hogy fiait igyekezett eltérő pályákra irányítani, noha, mint hagyatékának végrehajtásából kiderül, fiai egyenlő részben örökölték vagyonát – lehet, hogy nem akarta a pesti fehérsütők számát gyarapítani. Ámbár jeleskedett a vagyon felhalmozásában, *homo novus*nak mégsem mondható. Az első, modern vállalkozónak tekinthető karakter a családban idősebb Prückler Ignác volt, aki egyben a legsikeresebb is lett közülük. Az 1880-as években viszont már hanyatlottak a Prückler-vállalkozások, amit a végfelszámolások, az ingatlaneladások, valamint a virilis pozíciók elvesztése is mutat. De a családtagokban mégis maradt energia új stratégiák kimunkálására: megítélésem szerint ilyen menekülési út lehetett Prückler Klára bélyegárusítása – illetve Prückler László kísérlete a helyi politika egyre intenzívebb befolyásolására, majd az országos politikába történő bejutásra. Megkockáztatom azt az állítást, hogy nem lehet véletlen az időbeni egybeesés a „Prückler Ignác” cég megroppanása, a vagyoni per és Prückler László képviselő-jelöltsége között. Míg Prückler János esetében a városi szintű politizálás, a helyi honorációról való stabilan őrődött, ifjabb Prückler Ignác tekintetében pedig a politikával szembeni távolságtartás érezhető, addig elképzelhető, hogy Prückler László – a kisebbik fiú, aki a „lógós” a gyárban – gazdasági tőkéjét politikai tőkévé kívánta változtatni. Míg vállalkozása prosperált, honoráciorként próbálta befolyását és ezen keresztül üzleti érdekeit érvényesíteni, majd az üzleti téren jelentkező problémák felmerülésekor alternatív karrierépítésbe kezdett, a politikából próbált megélni.⁷⁵³ Egy másfajta lehetséges

⁷⁵¹ Erről a csoportról lásd: Vörös 1971: 263. Bácskai Vera mutatta be részletesen a pesti gazdasági elit egy csoportjának, a nagykereskedőknek felekezetiük szerint meghatározható csoportjait: Bácskai 1989. Halmos Károly szintén etnikai-felekezeti dimenzióban elemezte két nagy csoport, a protestáns területekről bevándoroltak és a zsidóság egy-egy reprezentatív pályáivét a Gregersen és a Neuschlosz család példáján keresztül: Halmos 2005.

⁷⁵² Ennek a legfeljebb három generációs életciklusra képes családi vállalkozás ideáltípusává vált fogalmának közhelyességéről lásd: Halmos 2008: 31–32.

⁷⁵³ Weber szavaival élve, már nem a *politikáért*, hanem a *politikából* próbált élni. Ez a magatartás pedig már

interpretáció szerint Prückler László a gazdasági mezőben felhalmozott tőkéjét próbálta meg egy másik mezőbe, a politikai mezőbe konvertálni. Pierre Bourdieu szerint ugyanis a tőkekonverziós stratégiák alkalmazása (bár elsősorban intergenerációs szinten) bevált gyakorlat a különféle tőketípusokkal rendelkező csoportok esetében.⁷⁵⁴ Összegezve tehát nem mondható, hogy a harmadik generáció, Prückler László és Klára szintje már dekadens, pazarló, vagyonfelélő lett volna – legalábbis szándékaiban nem lehetett az, tetteik következménye pedig már más lapra tartozik.

A család politizáló tagjainak kormánypártiságát így talán az magyarázhatja, hogy nem elvek, hanem érdekek artikulációjára használták fel politikai szerepvállalásukat. A hanyatló vállalkozások és a politikai szerepvállalás közötti összefüggést az is megerősíteni látszik, hogy hiába állította a *Függetlenség* című lap, hogy Prückler László megválasztása érdekében megnyílt volna a pezsgőgyár kasszája a pezsgőgyáros kortesvacsoráján, a korabeli tudósítás szerint valójában szó sem volt ingyen italokról:

„Csak egy vén prücklerista fiakkeres volt elégedetlen sorsával. Mikor megkérdeztem, min busul, bizalmasan félrevont.

– Ugy kell nekünk uram. Becsületemre mondom, vizet ittunk az egész vacsorán; bort még csak nem is láttunk, s a pezsgőről nem is beszéltek. Nem tudtunk inni – a saját pezsgőnkéből.”⁷⁵⁵

A két esettanulmányt összegezve megkockáztatható az a kijelentés, hogy míg a választói névjegyzékek és a szavazási listák kvantitatív elemzése – nem elfeledve a számok és adatok mögött óhatatlanul szintén megbúvó történelmi szubjektivitás által okozott csapdákat – sokat elárul a választópolgárság tagoltságáról, a társadalmi pozíciók által meghatározott viselkedésről, addig léptéket váltva, az egyéni élettapasztalat és az egyedi tényezők vizsgálata jelentősen árnyalhatják a nagy sokaságra átlagolva vonatkoztatható képet. A két eset azonban eltérő: míg Csorba Gézánál a névjegyzékből és a leadott szavazatból nem következik a választó bonyolult és cseppet sem szokványos helyzete, addig a Prücklerék esetében egy tipikusnak mondható honorácior család képe rajzolódik ki. További következtetések levonásához már tényleg mikrotörténelmi módszerekre, a kapcsolati háló minél totálisabb feltérképezésére lenne szükség, ez azonban, még ha a források rendelkezésre áll(ná)nak is, jóval komplikáltabb és szisztematikusabb kutatást

a modern politikai üzem sajátossága. Weber 1987: 293.

⁷⁵⁴ Bourdieu okfejtése azért jelentős mértékben eltér ettől az értelmezéstől, Bourdieu szerint ugyanis a középosztályban a gazdasági tőkével rendelkező csoportok próbálják utódaikat az iskola révén kulturális tőkéhez juttatni, és fordítva, de talán az analógiát ki lehet terjeszteni a gazdasági és a politikai eliten belüli érvényesülés konverzióira is. Bourdieu 1978: 285.

⁷⁵⁵ *Pesti Hírlap* 1887. június 18. 5–6. (Kiemelés az eredetiben.)

tenne szükségessé, mint amit e fejezet terjedelmi keretei megengednek.

Összegzés és kitekintés

Disszertációmban a Tisza Kálmán-korszakbeli Budapest választópolgárságának a kiválasztott három választókerület három országgyűlési képviselőválasztásán tanúsított politikai magatartásának elemzésére a politikai társadalomtörténet módszereivel tettem kísérletet. Az elméleti keretek és a historiográfiai előzmények áttekintése után ehhez először a felmerülő módszertani és forráskritikai problémákat összegeztem, majd a választói magatartásra hatást gyakorló – társadalmi, illetve a hatalom berkeiből érkező – tényezőket vettem sorra. E tényezők közül áttekintettem a választójog és a választási eljárás normatív szabályozását a tárgyalt korszakban, majd a vizsgált választások idejében érvényes választókerületi beosztás létrejöttének körülményeit részleteztem. A helyszín és a közeg megértéséhez pedig röviden bemutattam Budapest, illetve a tárgyalt választókerületek társadalmát, azon belül a választójoggal rendelkezők összetételét.

Ezután – elsősorban a különböző pártállású egykorú sajtótermékek tudósításainak ütköztetésével – a kiválasztott választásokon lefolyt kampánynak, illetve magának a szavazásnak a menetét, főbb eseményeit ismertettem. A kampányeseményeket elsősorban a történetírásban bekövetkezett, a társadalmi térhasználatot is a vizsgálat tárgyává tevő térbeli fordulatból kiindulva elemeztem, arra keresve elsősorban választ, hogy kik (mely hatóságok, társadalmi csoportok) és milyen módon tudták alakítani a választók – illetve ezzel párhuzamosan a teljes nagyvárosi népesség – térhasználatát a választási eljárás egyes eseményei során. Mindezzel elsősorban a hatalom, a választójogból kirekesztett társadalmi csoportok és a választók közötti interakciókat próbáltam megragadni.

Mindezt követően került sor a névjegyzékek és a szavazási listák feldolgozásából készült adatbázisnak az elemzésére. Igyekeztem a választópolgárokat a korabeli társadalom rang és presztízs, a tevékenységszerkezet és jövedelmi viszonyok szerinti eloszlását egyaránt figyelembe vevő foglalkozási kategóriákba sorolni, illetve az 1878-as IX. választókerületi választók esetében kísérletet tettem egy, a választók lakóhelyi elkülönülését is figyelembe vevő elemzés elkészítésére is. Az 1884-es névjegyzékek életkor-bejegyzéseit is elemeztem, a hivatalnokok választói magatartására pedig külön is kitértem. A strukturális vizsgálat ellenpontjaként a dolgozat lezárásaképpen két

esettanulmányban próbáltam árnyalni a választói magatartás potenciális egyéni mozgatórugóit.

A választói névjegyzékek és szavazási listák adatainak elemzése alapján úgy tűnik, a dualizmus kori országgyűlés alapvetően a közjogi kérdésekre redukálódó megosztottsága dacára a képviselőjelöltek személyén keresztül jól körülhatárolható társadalmi csoportok artikulálták érdekeiket. A modern pártrendszer előtti (proto- vagy honorácior) pártok így, ha szervezeti felépítésükben nem is hasonlítottak a modern pártokra, ugyanazt a funkciót, tehát jelöltjeik révén adott társadalmi rétegek igényeinek megjelenítését a politikai térben, éppúgy betöltötték. Az alapvetően a hegemon többpártrendszerre épülő országos hatalmi struktúra helyett a vizsgált választókerületekben politikailag erősen tagolt, plurális társadalmat találunk, ahol egyes társadalmi csoportokban a pártok közötti erőviszonyok a még túlnyomóan kormánypártinak elkönyvelt fővárosban is akár meglepően kiegyenlítették lehetnek. Ezzel pedig még nem is beszéltünk például az antiszemita mozgalomról, amely a fővárosban – az 1884-es józsefvárosi jelöltet, Verhovay Gyulát leszámítva – nem is állított jelöltek, de az utcai jelenléte révén feltételezhető, hogy jelentős tömegtámogatással rendelkezett – feltehetően többnyire a nemválasztók körében, akik amúgy a későbbi szociáldemokrácia elődszervezetei által is megszólítva érezhették magukat.

A vizsgált választásokon a kormánypárt országosan leválthatatlan volt. A szervezkedő ellenzéki pártok, mint a hozzájuk közelálló lapok tudósításai is mutatják, eleve nem is készültek arra, hogy esetleg többséget szerezhetnek. Céljuk csupán egyes választókerületek megtartása, illetve elhódítása volt. A helyzetet bonyolította a képviselők parlamenti ciklus közbeni vándorlása az egyes országgyűlési pártok között. A választások ilyen szempontból „lefutottnak” voltak tekinthetők, meglepő módon azokban a választókerületekben, ahol több jelölt indult, mégis igen kiélezett küzdelmekkel találkozhatunk. A legnagyobb csaták, mint láthattuk, nem is feltétlenül az országgyűlési pártok szerinti törésvonalak mentén fellépett jelöltek között zajlottak, inkább azokon a választásokon, ahol több párt is esélyesnek hitte magát a győzelemre. Mindez arra utal, hogy ezeken a választásokon nem a kormányalakító többség kialakítása, hanem egyes társadalmi csoportok parlamenti reprezentációja volt a tét. A választójogosultak jó része pedig igenis ki kívánta fejezni véleményét, hallatni akarta a hangját az amúgy igazi tét nélküli választásokon. A viszonylag magas, bár a korábbi, jóval nagyobb jelentőséggel bíró választásoknál persze jóval alacsonyabb részvételi arányok mutatják: ha jelentős számban

voltak is olyan csoportok, amelyek a választási visszaélésekből kifolyólag (vesztegetések, hatalmi nyomásgyakorlás) járultak a szavazatszedő bizottságok elé, semmiképpen sem lehet elhanyagolható a valóban meggyőződésből voksolók száma sem. Mindez alátámasztja Szabó Dániel állítását: Gerő András koncepciójával szemben a rendszer nem veszítette el legitimitását. Ugyanis hiába volt képtelen a rendszer a versengő reális politikai alternatívák felmutatására, a választók mégis érdekeik megjelenítésére képes társadalmi intézménynek tartották annak legfontosabb letéteményesét, az országgyűlést.

A parlamenti reprezentáció igénye adhat magyarázatot arra, hogy miért nem csak a korszak politikai életét leginkább meghatározó törésvonal, azaz a közjogi kérdés vonatkozásában eltérő nézeteket képviselő jelöltek között voltak komoly választási küzdelmek. A helyi konfliktusokat a szereplők nem csomagolták be feltétlenül az amúgy a közbeszédet a mindennapokig lehatolóan átjáró közjogi kérdés diskurzusába: a Belvárosban és a Terézvárosban egyaránt találkozunk olyan választásokkal, ahol nem is indult, vagy marginális szerepben maradt a korszak egyetlen igazi ellenzéki platformja, a függetlenségi ellenzék, annak dacára, hogy meghatározó jelentőségű társadalmi érdekkonfliktusok sejlének fel a választási csatározások mögött.⁷⁵⁶ Még a közjogi kérdés mentén is eltérő érdekeket képviselő társadalmi csoportok jelentek meg, de ha az olyan választási csatározásokat figyeljük meg, ahol nem ez a törésvonal húzódott az induló jelöltek között, akkor még jobban szembetűnik az, hogy itt különböző társadalmi csoportok érdekkonfliktusai jelentkeztek a választási harc szimbolikus csatamezején. A további dimenziók a társadalmi státus, a foglalkozási ágazat, vagy az etnikai-felekezeti kötődés szerint alakultak, egyfajta miliőcsoportokra osztva a főváros választópolgárságát.

A korszak politikai rendszerében természetesen nem mindenki jutott ugyanakkora szóhoz: a választójogi cenzus a társadalom többségét kívül rekesztette a parlamentarizmus sáncain, de a szavazati joggal bírók összetételét elemezve kiderült, hogy eme választópolgárság is eléggé tagolt volt, és egymástól nagyban különböző társadalmi rétegek tartozhattak ide, ahogy ezt a választók összetételének eddigi elemzése is alátámasztották.

A társadalmi státus, a foglalkozás vagy a lakókönyezet önmagukban természetesen nem magyarázzák meg a szavazók vagy nem szavazók politikai döntéseit, egyéni választásait. Az okok jóval bonyolultabbak, számtalan más tényező, az etnikai–felekezeti

⁷⁵⁶ Szabó Dániel egyetértett a korabeli, a kormánypárt által is sulykolt állítással, hogy a mérsékelt ellenzék csak „személyharcot” folytat: Szabó szerint is az egyetlen igazi ellenzék a függetlenségi párt volt. Királyi Pál táborának összetétele alátámasztani tűnik ezt az állítást. Szabó 1989: 114.

hovatartozás, a családi kapcsolatok, egyedi szituációk – és persze a képviselőjelölt személyéről alkotott kép jóval nagyobb mértékben befolyásolhatták a választói magatartást. A választói névjegyzékekből azonban a választókról további adatokat nem lehet megismerni. Annyi azonban a rendelkezésre információkból is megállapítható, hogy a korszak pártstruktúrája és társadalmi rétegződése között volt összefüggés, a szavazatok megoszlása és a szavazók társadalmi struktúrában betöltött helye között megfigyelhető a kapcsolat – Horváth J. András következtetését az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választásról e dolgozat eredményei több választókerületre vonatkozóan is megerősítik.

Seymour Martin Lipset szerint a modern pártrendszerekben megfigyelhető az az összefüggés, hogy az alacsonyabb társadalmi státusúak szavaznak a rendszerkritikus, „baloldali”, míg a magasabb státusúak a „*status quo*”-t kifejező pártokra.⁷⁵⁷ Lipset azonban felhívta a figyelmet, hogy önmagában a jövedelmi különbségek nem magyarázzák egyértelműen a bal- illetve jobboldali pártkötődést, hanem az egyén relatív elégedettségét is figyelembe kell venni.⁷⁵⁸ Ugyan Lipset a „rendszerkonform” és a „rendszerkritikus” pártok szavazóinak társadalmi státusát a modern tömegpártokkal kapcsolatosan vizsgálta, a szükséges elővigyázatosság⁷⁵⁹ mellett véleményem szerint a dualizmus korának pártéletével kapcsolatban is érvényesen tehető fel a kérdés: kitapintható-e összefüggés a választópolgár társadalmi státusa és szavazata között. A kormánypárti szavazónak ugyanis egy érzelmi azonosulásra kevés lehetőséget nyújtó politikára kellett voksolnia, míg a függetlenségi szavazó egy, az adott rendszerbe beilleszkedni képtelen, de a rendszer kereteinek alapvető megváltoztatására alternatívát felmutatni képtelen formációra adta voksát. Szabó Dániel hívta fel rá a figyelmet, hogy a függetlenségi ellenzék is elfogadta a kiegyezés rendszerének kereteit azáltal, hogy vállalta azt, hogy pozíciója a közjogi törésvonal mentén a kormánypárt antitézise legyen – és ez szavazóikra is igaz lehet, ahogy Csorba Géza példáján is láthattuk.⁷⁶⁰

A kampány eseményei, vagy az idézett kortárs vélemények rávilágítottak a korabeli kampányfogások számos, a végeredményre nagy hatást gyakorló vonatkozására. Látható, hogy a képviselőjelöltek csapatai nyilvántartották a választópolgárokat, foglalkozásuk szerint mérlegelték, mennyire megkörmökeezhetők, illetve mennyire kényszeríthetők (figyelemreméltóak a kormánypárti jelöltekre leszavaztatott hivatalnoki csoportok).

⁷⁵⁷ Lipset 1995: 276–277.

⁷⁵⁸ Lipset 1995: 276, 279.

⁷⁵⁹ Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel is utalt arra, hogy a modern pártok vizsgálati szempontjai nem feltétlenül alkalmazhatók a premodern pártok tanulmányozásakor. Boros – Szabó 1975: 524.

⁷⁶⁰ Szabó 1989: 115.

Megkülönböztettek fontos, illetve kevésbé fontos választókat. A korabeli választásoknak az a sajátossága is kiderült, hogy nem szavaztattak le minden szimpatizánst, csak amennyire a győzelemhez szükséges volt, így a távol maradókat nem feltétlenül politikai közömbösségükkel kell jellemezni, a nem szavazók egy része bizonyosan a be nem vetett „tartaléksereghez” tartozott.

Ami a törvénytelen kampányfogásokat illeti, mint láthattuk, a függetlenségi sajtó zengett a kormánypárti machinációk felhánytorgatásától, viszont a mérsékelt ellenzéki jelöltek esetében nem emlegette gyakran a korrupciót. A függetlenségi jelöltekhez kötődő visszaélésekről azonban nem írt a kormánypárti és a mérsékelt ellenzéki sajtó. Ez nem azt jelenti, hogy esetükben ne lettek volna effajta visszaélések – leszámítva természetesen a zsarolás és a hatalommal való visszaélés eseteit, melyekkel a függetlenségi tábor helyzetéből fakadóan nem is élhetett. A kormánypárti sajtó talán inkább jellemzően azért nem tárgyalt ilyen eseteket, mert a kormánypárti jelöltekkel kapcsolatban jóval több ügy kerülhetett volna feltárára. Így tehát inkább annál az álláspontnál maradt, hogy a választási szabályozás megfelelő, a visszaélések hiányoznak a rendszerből. Ezt az eljárást követte a választási folyamat bemutatásakor a korszakban kormánypárti jelöltként az effajta ügyekben érintett Jókai Mór is.

A disszertációban vizsgált korszak átmeneti volt: már megjelentek a képviseleti demokrácia, a modern politikai mozgalmak és magatartás egyes elemei, de a korszak még nem értelmezhető a modern tömegdemokrácia keretei között. Maga a korabeli pesti társadalom is még csupán elindult a modernizáció útján, de a korabeli pártrendszer sem mutatta a későbbi idők szervezett pártjainak jellegzetességeit. Noha az itt vizsgált választásokon még nem váltak általánossá a századfordulóra már normalitássá vált deformációk, egyes jelek már előrevetítették a választási rendszer későbbi megcsontosodását, megújulásra való képtelenségét. A szűk választójog, illetve a nyílt szavazás intézménye, a hatalmi nyomásgyakorlás, a szabályozatlan kampányfinanszírozás, és az ebből következő, bizonyítatlanul maradt, ámde „közismert” választási korrupciós jelenségek már mind megfigyelhetőek voltak a vizsgált választásokon is. A dolgozatból, úgy vélem, kiderült az is, hogy a szűk választójogot igazoló legfőbb érv, amely a megfontolt, önálló, érzelmi impulzusoktól mentes politikai döntéshozatal lehetőségét kizárólag a megfelelő szintű műveltség, illetve anyagi függetlenség esetében tartotta elképzelhetőnek, csupán bizonyítatlanul maradt vélekedés volt.

Az egyes választások végeredménye lényegében a választásokat lebonyolítók körén

múlt. Ez nem jelentette azt, hogy az országos kormánypártnak kellett minden esetben győznie: a helyi honorációrak, illetve az általuk uralt hatalmi központok nem feltétlenül voltak kormánypártiak, viszont az ő körükben uralkodó véleményklíma általában előrejelezte az eredményt. Mindez nem jelentette azt, hogy a kampánycsapatok, illetve maguk a választók eleve lefutottnak tartották ezeket a küzdelmeket. Épp ellenkezőleg, noha a választások kimenetele erősen összefüggött a szervezők politikai hovatartozásával, a helyi honorációrak rétegnek, illetve a választójoggal rendelkezők egyes érdekcsoportjainak politikai megosztottsága igen szoros végeredményeket is lehetővé tett. Az egész ország politikai helyzete és a helyben uralkodó politikai véleményklíma közötti eltéréseket a legjobban az illusztrálja, amikor parlamenti szemszögből nézve ugyanahhoz a párthoz tartozó jelöltek között folyt intenzív választási küzdelem.

Ugyanezt a tézist azonban meg is fordíthatjuk: az, hogy egyes választókerületek politikailag erősen tagoltak voltak, és akár kiegyensúlyozott párterőviszonyokkal is rendelkeztek, egyáltalán nem feltétlenül tükröződött vissza az országos választási eredményeken. A korszak többségi választási rendszerében elért szép számú ellenzéki győzelem is mutatta ezt: a hátrányos peremfeltételek dacára is sok kerületben nem a kormánypárt került többségbe, továbbá sok kerületben a mandátumot szoros végeredménnyel nyerte el a kormánypárt. A fővárosi eredmények szintén megmutatták, hogy a kormánypárti tábor többsége időnként csak a hivatalnoki kar mozgósításával volt elérhető, és a valóban független választóknál ez a többség nem feltétlenül állt fenn, vagy legalábbis nem volt túl meggyőző. Ez mindenképpen tanulságos fejlemény arra nézve, amikor egy parlamenti többség mögött óvatlanul a választók többségét feltételezzük.

A fővárosi választói magatartásból azonban országos következtetéseket nem célszerű levonni. A választókerületek többsége ugyanis egészen más összetételű és habitusú választópolgársággal rendelkezett, itt elég csak a nagy zömöt kitevő birtokos, illetve nemzetiségi többségű választókerületekre gondolni. Arról azonban, hogy ezekben hogyan jött létre, vagy éppenséggel maradt el a kormánypárti győzelem, jóval több elemzés született már.

A választói magatartás további elemzési lehetőségei a korszakra vonatkozóan megítélésem szerint egyrészt a honorációrak réteg prozopográfiai vizsgálatára, illetve a kapcsolathálók feltérképezésére irányulhatnak. E honorációrak-csoport tagjait többféleképpen lehetne kategorizálni. Vizsgálni lehet természetesen pártállásukat (már ha ismert), városrészi hovatartozásukat, foglalkozási-jövedelmi kategóriába is sorolhatók, illetve

kapcsolathálójuk feltérképezésével arra is lehet következtetni, milyen módon, és mely társadalmi csoportok érdekében fejtették ki érdekérvényesítő képességeiket. Az is vizsgálható kérdés, hogy az egyes pártok vezetői között különféle társadalmi háttérű kulcsszereplők is felbukkannak-e, hogy legalább jelképesen felmutassák, hogy ők sokféle társadalmi csoport érdekeit képviselik, azaz a társadalomban integratív funkciót töltenek-e be, vagy csupán szűk érdekpolitizálást folytatnak.

Másfelől – egy kisebb mintán – sort lehet keríteni maguknak a választóknak minél mélyebb megismerésére, egyes választók egyéni jövedelmi viszonyainak, illetve etnikulturális háttérének feltérképezésére. Természetesen a kutatást lehetne folytatni további választókerületek és további választások strukturális vizsgálatával is. Különösen tanulságos lenne az országgyűlési és a helyhatósági választásokon tapasztalható választói magatartás összehasonlítása. A felvetett további kutatási irányok azonban már újabb önálló vizsgálatokat igényelnek, amelyre csak másutt lehetne sort keríteni, eme szempontok beemelése jelen kutatás céljai közé már szétfeszítette volna e disszertáció témáját és terjedelmi kereteit.

BIBLIOGRÁFIA

Források

Budapest Főváros Levéltára, Budapest (BFL)

IV.1303.j. = Pest Szabad Királyi Város iratai. Választási iratok. 1873.

IV.1403.a. = Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága iratai.
Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1873–1929.

IV.1405. = Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi
Választmányának iratai. 1878–1887.

VI.1.b. = Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának iratai.
Általános iratok. 1875–1878.

VII.2.c. = Budapesti Királyi Törvényszék. Polgári peres iratok. 1888.

VII.2.e. = Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírószági iratok. 1876–1889.

VII.173. = Gászner Béla közjegyző iratai. 1889.

VII.175. = Steinbach István közjegyző iratai. 1877.

VII.210. = Krajner Emil közjegyző iratai. 1876–1877.

XIII.5. = Prückler család iratai. 1830–1888.

XV.16.e. = Térképtár. Budapest (székes)főváros térképei. 1878.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL–OL)

K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok. 1881–1884.

K 149 Belügyminisztérium. Rezervált iratok. 1881–1884.

K 150 Belügyminisztérium. Általános iratok. 1877–1884.

K 256 Pénzügyminisztérium. Elnöki rezervált iratok. 1884.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK)

Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levelei hg. Odescalchi Arthurnak.

Egyetértés, 1878, 1881, 1884, 1887.

Ellenőr, 1878.

Függetlenség, 1881, 1884, 1887.

A Hon, 1878, 1881.

Nemzet, 1884.

A Nép Zászlója, 1878.

Népszava, 1878, 1881.

Pesti Hírlap, 1887.

Pesti Napló, 1878, 1881, 1884, 1887.

Vasárnapi Ujság, 1872, 1876, 1878, 1881, 1884, 1890, 1904.

Magyar Törvénytár 1836–1868: *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek.*
Szerk. Márkus Dezső. Franklin Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1869–1871: *Magyar Törvénytár. 1869–1871. évi törvényczikkek.*
Szerk. Márkus Dezső. Franklin Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1872–1874: *Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvényczikkek.*
Szerk. Márkus Dezső. Franklin Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1877–1878: *Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvényczikkek.*
Szerk. Márkus Dezső. Franklin Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1881: *Magyar Törvénytár. 1881. évi törvényczikkek.* Szerk. Márkus
Dezső. Franklin Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1892–1893: *Magyar Törvénytár. 1892–1893. évi törvényczikkek.*
Szerk. Márkus Dezső. Franklin Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1899: *Magyar Törvénytár. 1899. évi törvényczikkek.* Szerk. Márkus
Dezső. Franklin Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1900.

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1941.

Képviselőházi napló, 1872–1875. 12. kötet, 1874. július 11. – július 26.

Képviselőházi napló, 1878–1881. 19. kötet, 1881. május 12. – június 1.

- Képviselőházi napló, 1881–1884. 6. kötet, 1882. május 23. – június 10.
- Képviselőházi napló, 1881–1884. 14. kötet, 1884. január 10. – február 5.
- Képviselőházi napló, 1884–1887. 1. kötet, 1884. szeptember 27. – december 3.
- Apponyi Albert 1922: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjkorom – Huszonöt év az ellenzéken.* Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.
- Bácskai Vera (összeáll.) 1975: *Topográfiai mutatók I. Pest város topográfiai mutatója 1. Belváros, Lipótváros.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- [Bácskai Vera –] Hidvégi Violetta 2000: *Topográfiai mutatók IV. Pest város topográfiai mutatója 3. Ferencváros.* Bácskai Vera kézírata alapján összeállította Hidvégi Violetta. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Berza László (főszerk.) 1993: *Budapest Lexikon I–II.* Akadémiai, Budapest.
- Budapest félszázados fejlődése 1925: *Budapest félszázados fejlődése 1873–1923.* (Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 53.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala – Székesfővárosi Házinyomda, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–81: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Első évfolyam, 1880–81.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1882: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Második évfolyam, 1882.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1883–84: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Harmadik évfolyam, 1883–84.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1885–86: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Negyedik évfolyam, 1885–86.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1888: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Ötödik évfolyam, 1888.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1891–92: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Negyedik évfolyam, 1891–92.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1894: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Nyolcadik évfolyam, 1894.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1896–97: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Kilencedik*

- évfolyam. 1896–97. Franklin-Társulat, Budapest.*
- Budapesti cím- és lakásjegyzék 1906–07: *Budapesti cím- és lakásjegyzék. XVIII. évfolyam, 1906. május – 1907. április.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakásjegyzék 1907–08: *Budapesti cím- és lakásjegyzék. XIX. évfolyam, 1907. május – 1908. április.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakásjegyzék 1906–10: *Budapesti cím- és lakásjegyzék. Huszonkettedik évfolyam, 1910.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakásjegyzék 1928: *Budapesti cím- és lakásjegyzék. Huszonkilencedik évfolyam, 1928.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Busbach Péter 1898: *Egy viharos emberöltő. Korrajz. Első kötet.* Kilián Frigyes Bizománya, Budapest.
- Busbach Péter 1899: *Egy viharos emberöltő. Korrajz. Második kötet.* Kilián Frigyes Bizománya, Budapest.
- Czaga Viktória – Jancsó Éva (szerk.) 2001: *Pest-budai nemzetőrök 1848–1849. Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Csorba Géza 1877: *A demokraczia mint a közjólét megvalósítója és biztosítója.* Buschmann F., Budapest.
- Déry Attila 2006: *Terézváros – Erzsébetváros. VI.–VII. kerület. Terc,* Budapest.
- Gárdonyi Albert (szerk.) 1913: *A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. A negyvenedik évforduló alkalmából kiadja Budapest Székesfőváros közönsége.* Székesfővárosi Házinyomda, Budapest.
- Gudenus János 1990 (összeáll.): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. kötet. A – J.* Natura, Budapest.
- Gulyás Pál 1942: *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. IV. kötet.* Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest.
- Hof- und Staats-Handbuch 1873–1918: *Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie.* K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- Holló Szilvia Andrea 1994: *Budapest régi térképeken 1686–1896.* Officina Nova, Budapest.

- Ingyen! Válasz a „Puttonba az ipargróffal” című röpiratra.* Kertész József nyomtatása, Budapest, 1884.
- Jókai Mór 1893: *Budapesti élet.* In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben. Magyarország III. kötete.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 119–168.
- Kálnoki Henrik 1879: *Bobula János szereplése közéletünkben különös tekintettel, a főváros VI-ik kerületének az 1878-iki országgyűlési képviselőválasztások alatt az iparos és kereskedői osztály érdekében kifejtett mozgalmára.* Kókai Lajos, Budapest.
- Kemény Gábor 1881: *Kemény Gábor báró földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter programbeszède 1881. június 16-án választói előtt.* Rudnyánszky A., Budapest.
- Kőrösi József 1871: *Pest, szabad királyi város, az 1870-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei.* Ráth Mór, Pest.
- Kőrösi József 1873: *Pestvárosi jövedelmi adó tanulmányok. Az 1870. adatok alapján.* Ráth Mór, Pest.
- Kőrösi József 1875: *Pestvárosi adó-tanulmányok, az 1871. és 1872. évi jövedelmi és házbér-adóról.* Ráth Mór, Budapest.
- Kőrösi József 1882: *Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Második füzet.* (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei 15/2.) Ráth Mór, Budapest.
- Kőrösi József 1883: *Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Harmadik füzet.* (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei 15/3.) Ráth Mór, Budapest.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1894–1898: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és a népszámlálás eredményei. I–III. kötet.* Grill Károly, Budapest.
- Tiszti címtár 1879: *Magyarország tiszti cím- és névtára.* Athenaeum, Budapest.
- Tiszti címtár 1884: *Magyarország tiszti cím- és névtára. 1884.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal – Pesti Könyomda, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1974: *Cikkek és karcolatok XIX. 1884.* (Mikszáth Kálmán összes művei 69.) Akadémiai, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1980: *Két választás Magyarországon.* (Olcsó Könyvtár 832.) Szépirodalmi, Budapest.

- Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmívelési, ipar- és keresked. minister? Szóljanak a tények!* „Hunyadi Mátyás Intézet”, Budapest, 1881.
- Országgyűlési Almanach 1887: *Országgyűlési Almanach 1887. Főrendiház.* Szerk.: dr. Halász Sándor. Athenaeum, Budapest.
- Országgyűlési Almanach 1892: *Országgyűlési Almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól.* Szerk.: Sturm Albert. Pesti Lloyd Társulat, Budapest.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1987 [1980]: *Magyar néprajzi lexikon. 3. kötet. K–Né.* Akadémiai, Budapest.
- Puttonba az ipargróffal. Egy őszinte szó Budapest belváros választó polgáraihoz.* Írta: Egy belvárosi választó. Schlesinger Ignác nyomdája, Budapest, 1884.
- Rákosi Jenő 1893: Budapest városrészei. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásiban és képm. Magyarország III. kötete.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 168–192.
- Szabadelvűpárti Naptár 1884: *Szabadelvűpárti Naptár az 1884. szökő évre. Első évfolyam.* Szerk.: Szathmáry György. Athenaeum, Budapest.
- Szabadelvűpárti Naptár 1885: *Szabadelvűpárti Naptár az 1885. évre. Második évfolyam.* Szerk.: Szathmáry György. Légrády Testvérek, Budapest.
- Szinnyei József 1893: *Magyar írók élete és munkái.* II. kötet. Hornyánszky, Budapest.
- Táncsics – Csorba 1994: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója.* (Válogatta és szerkesztette Buza Péter.) Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Táncsics Mihály 1978: *Életpályám.* Magvető, Budapest.
- Tersánszky Józsi Jenő 1937: *Kakuk Marci kortesúton.* Athenaeum, Budapest.
- Új Országgyűlési Almanach 1888: *Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól.* Szerk.: Sturm Albert. Ifj. Nagel Ottó Bizománya, Budapest.
- Wodianer Béla 1878a: *Nyilt szó Sepsi-Szent-György város tisztelt választóihoz. Az 1875/8-ki országgyűlési működésről.* Grünhut, Budapest.
- Wodianer Béla 1878b: *Wodianer Béla 1878. július hó 21-én tartott programbeszéde a IX. kerület választópolgáraihoz.* Schlesinger és Wohlauer, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- Babbie, Earl 1998: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest.
- Bácskai Vera 1972: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban: a választók és megválasztottak összetétele alapján. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19. 283–325.
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.
- Bácskai Vera 1999: Az újdonság ígérete és buktatói. *BUKSZ* (11.) 2. 168–173.
- Bácskai Vera 2000: Budapest története 1686–1873. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. (Várostarténeti tanulmányok.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 77–126.
- Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly 2008: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág, Budapest.
- Bertalan László (összeáll.) 1980: Az ökológiai tévkövetkeztetésekről. *Szociológia* (9.) 3–4. 459–476.
- Bierbauer Virgil 1932: Pesti építómesterek munkássága 1809–1847. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1. 76–98.
- Bódán Zsolt 2008: Pártok és választások Gyulán 1887–88-ban. In: Réfi Attila – Sziklai István (szerk.): *Politikai pártok a 19–20. században. Tanulmányok*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 43–58.
- Bódy Zsombor 1999: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. Néhány módszertani és elméleti megfontolás az újabb, francia nyelvű szakirodalomban. *Századvég* (14.) tél. 39–58.
- Boros Zsuzsa – Szabó Dániel 1975: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. *Történelmi Szemle* (18.) 2–3. 503–527.
- Borsányi György 1989: A budapesti munkások választási magatartása (1922–1945). *Valóság* (32.) 1. 87–99.
- Bourdieu, Pierre 1978: Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest,

237–310.

- Cieger András 2000: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. (Módszertani áttekintés). *Múltunk* (45.) 3. 3–51.
- Cieger András 2003: Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall* 13. 87–106.
- Cieger András 2009: A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom. *Aetas* (24.) 3. 138–146.
- Cieger András 2011: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Czoch Gábor 1999: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata. *Századvég* (14.) tél. 17–38.
- Csanádi Gábor – Ladányi János 1992: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai, Budapest.
- Csekő Ernő 1999: Két választás Pincehelyen. Az 1901. évi véres országgyűlési képviselőválasztás. *Levéltári Szemle* (49.) 1. 22–28.
- Csekő Ernő 2002: Törvényhatósági választások Tolna megyében 1871–1917. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* (10.) 5–82.
- Csekő Ernő 2006: Katonaság és csendőrség az 1901. évi „véres” pincehelyi választáson illetve a pótválasztáson. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* (11.) 329–370.
- Csizmadia Andor 1963: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. (Az első népképviselői választások.)* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Dausz Gyula 1913: *Kőbánya multja és jelene. A székesfőváros X. kerületének története*. Első Kőbányai Könyvnyomda, Budapest.
- Draveczky Balázs 1998: A „Sasok” és Kamermayer Károly. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 27. 45–50.
- Duverger, Maurice 1995: A politikai pártok. A pártok és a kormányzati rendszer. In: Paczolay Péter: *Politológiai szöveggyűjtemény*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 104–122.
- Eőry Gabriella 2004: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943). *Korall* 17.

61–87.

- Eőry Gabriella 2006: Az Országos Kaszinó és a középosztály. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Századvég, Budapest, 321–349.*
- Eőry Gabriella 2010: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek. *Aetas* (25.) 2. 101–117.
- Feitl István – Ignác Károly (szerk.) 2010: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág, Budapest.
- Foucault, Michel 1980: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977.* (Ed. Colin Gordon). Pantheon, New York.
- Földes György – Hubai László (szerk.) 2010: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010.* (Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás.) Napvilág, Budapest.
- Gerő András 1988: *Az elsőpró kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarorszáján.* Gondolat, Budapest.
- Gerő András 1990: A kortes. *Jel-Kép* (11.) Februári különszám, 79–92.
- Gusztiné Toronyi Judit 2008: *A dualizmus kori Nógrád vármegye társadalma a választói névjegyzékek tükrében (1886-1914). A választói elit a dualizmus kori Nógrád vármegyében.* (Ph.D. disszertáció). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gyáni Gábor 1996a: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed* 12–13 (4.) 2–3. 57–68.
- Gyáni Gábor 1996b: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed* 14 (4.) 4. 125–152.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ* (9.) 3. 266–276.
- Gyáni Gábor 1998a: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Új Mandátum, Budapest.
- Gyáni Gábor 1998b: Forráskritika és bizonyítás. Vízontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ* (10.) 1. 20–27.
- Gyáni Gábor 2000: Budapest története 1873–1945. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* (Várostarténeti tanulmányok.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 127–249.

- Gyáni Gábor 2007: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* III. folyam (18.) 7. 4–12.
- Habermas, Jürgen 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest.
- Halász Iván 1998: Szlovák karrierlehetőségek a dualizmus-kori Budapesten. Danel Bachát és Ján Nepomuk Bobula életútja. In: Hrivnák Mihály (szerk.): *A budapesti szlovákok kulturális öröksége. Az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye*. Etnikum, Budapest, 185–196.
- Halmos Károly 1987: Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1. – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Szerk.: Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 305–320.
- Halmos Károly 2004: Gregersen Gudbrand. Ácslegényből építési nagyvállalkozó. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG, Budapest, 58–71.
- Halmos Károly 2005: Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben. *Aetas* (20.) 1–2. 44–51.
- Halmos Károly 2006: Beszitzbürgertum Magyarországon. (A virilizmus). In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég, Budapest, 161–194.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. Új Mandátum, Budapest.
- Hanák Péter 1988: *A Kert és a Műhely*. (Közös dolgaink.) Gondolat, Budapest.
- Hayden, Dolores 2010: A városi táj története. A „sense of place” és a tér politikája. In: Szijártó Zsolt (szerk.): *Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések*. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 90–111.
- Herstein, John A. Jr. 1996: A választó gondolkodási folyamatai és a választás elmélete. In: Lányi Gusztáv (vál. és szerk.): *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény*. Balassi – ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 243–260.
- Horváth J. András 1998: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviseléválasztás tükrében. *Fons* (5.) 4. 481–525.

- Horváth J. András 2010: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegysítés éveiben.* (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 2.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I–III. kötet.* Napvilág, Budapest.
- Hubai László 2010: A demokrácia főpróbája – 1945. In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág, Budapest, 152–169.
- Hurd, Madeleine 2000: Class, Masculinity, Manners, and Mores. Public Space and Public Sphere in Nineteenth-Century Europe. *Social Science History* (24.) 1. 75–110.
- Ilonzski Gabriella 2009: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században.* Akadémiai, Budapest.
- Ignác Károly 2006: A választói magatartás történeti irodalmáról (Magyarország, 1920–1947). *Múltunk* (51.) 1. 90–98.
- Ignác Károly 2010: A fővárosi kormánypárt leváltása – 1935. In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág, Budapest, 111–129.
- Ignác Károly 2013: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945.* Napvilág, Budapest.
- Karády Viktor 1997: *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció. Tanulmányok.* Cserépfalvi, Budapest.
- Karády Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ* (10.) 1. 9–19.
- Klement Judit 2010: *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században.* Holnap, Budapest.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* (Talentum sorozat.) ELTE Eötvös, Budapest.
- Koroknai Ákos 1985: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek

- elemzésére.) I. rész. In: *Baranyai Helytörténetírás 1983–84. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 85–140.
- Koroknai Ákos 1986: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére.) II. rész. In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–86. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 215–297.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 417–506.
- Kozári Monika 2003: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág, Budapest.
- Kövér György 1999: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég* (13.) ősz. 3–20.
- Kövér György 2003: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest, 9–186.
- Kövér György 2005: Taksás nemesek Tiszaeszláron a 19. század közepén. Módszertani esettanulmány. In: Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Multiplex Media–DUP – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 227–241.
- Kövér György 2009: A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas* (24.) 3. 147–155.
- Kövér György 2011: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Kossuth, Budapest.
- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány*. Lakatos Ernő, Budapest.
- Lepsius, M. Rainer 1973: Parteiensystem und Sozialstruktur: zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft. In: Gerhard A. Ritter (Hrsg.): *Deutsche Parteien vor 1918*. Kiepenhauer & Witsch, Köln.

- Lipp, Carola 2005: Kinship Networks, Local Government, and Elections in a Town in Southwest Germany, 1800–1850. *Journal of Family History* 30. 347–365.
- Lipset, Seymour Martin 1995: *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Osiris, Budapest.
- Michels, Robert 1989: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. (Kröners Taschenausgabe 250.) Kröner, Stuttgart.
- Morris, R. J. 1983: Property titles and the use of British urban poll books for social analysis. *Urban History Yearbook* 10. 29–38.
- Nagy Lajos 1957: A Terézváros kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 11. 97–126.
- Novák Veronika 2009: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. A társadalmi tér vizsgálata a középkori és a kora újkori városok történetében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* (4.) 11–33.
- Ostrogorski, Moisei 1902: *Democracy and the Organization of Political Parties*. Macmillan, London.
- Paksy Zoltán 2004: Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttér Zalaegerszegen 1935-ben. *Korall* 17. 88–106.
- Péterné Fehér Mária 1992: Az első országgyűlési képviseléválasztás Kecskeméten. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 152–217.
- Péterné Fehér Mária 1993: Az 1861. évi országgyűlési képviseléválasztás Kecskeméten. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XII*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 201–249.
- Péterné Fehér Mária 1994: Az 1865. évi országgyűlési választások Kecskeméten. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XIII*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 33–76.
- Ránki György 1976: Az 1939-es budapesti választások. *Történelmi Szemle* (19) 4. 613–630.
- Révész Mihály é. n.: *Táncsics Mihály és kora. II. kötet*. Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest.

- Rudai Rezső 1936a: A politikai ideológia és pártszerkezet szerepe a magyar kormánypártok életében (1861–1935). In: Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. (Államtani dolgozatok.) Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 7–28.
- Rudai Rezső 1936b: A hivatás és az életkor szerepe a magyar képviselőház életében (1887–1931). In: Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. (Államtani dolgozatok.) Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 29–56.
- Ruszoly József 1980: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ruszoly József 1999: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Püski, Budapest.
- Sándor Vilmos 1959: A budapesti malomipar kialakulása (1839–1880). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 13. 315–408.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása*. Helikon, Budapest.
- Sipos András 1996: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten, 1890–1914*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Sipos Balázs 2009: Van-e a politikának társadalomtörténete? A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya. *Aetas* (24.) 3. 156–166.
- Speck, W. A. – Gray, W. A. 1970: Computer Analysis of Poll Books: an Initial Report. *Bulletin of the Institute of Historical Research* 43. 105–112.
- Szabó Balázs 2010: Szociálliberális fölény a fővárosban – 2002. In: Feitl István – Ignácz Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Napvilág, Budapest, 264–283.
- Szabó Dániel 1989: Gerő András: Az elsőpró kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. *BUKSZ* (1.) 1. 113–115.
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidék. *Történelmi Szemle* (34.) 3–4. 199–230.
- Szabó Dániel 1995: In hoc signo vinces! (Egy nem versengő választás történetéhez). In: Á.

- Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum.) Csokonai, Debrecen, 391–407.
- Szabó Dániel 1998: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda.* Szerk.: Gyáni Gábor. Városháza, Budapest, 31–59.
- Szabó Dániel 1999: Parlamentarizmus Magyarországon. I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Korona, Budapest, 7–156.
- Szabó Dániel 2004: A véderőtüntetések résztvevői. *Korall* 17. 43–60.
- Szabó Dániel 2006: Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest, 373–388.
- Szabó P. Csaba 1986: A századelő magyar választási rendszerének néhány problémája. *Aetas – Acta Iuvenum* (2.) Különszám. 66–116.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1986: *Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez.* Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szalai György 1970: *Kőbánya története.* X. Ker. Tanács VB, Budapest.
- Szécsényi Mihály 1987: A szélsőjobboldal társadalmi bázisa az 1935-ös debreceni választásokon. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 1. – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Szerk.: Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 367–387.
- Szekeres András 1999: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég* (14.) tél. 3–16.
- Szekfű Gyula 1989 [1934]: *Három nemzedék és ami utána következik.* Hasonmás kiadás. ÁKV – Maecenas, Budapest.
- Szente Zoltán 2011: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után, 1867–1918.* Atlantisz, Budapest.
- Szijártó M. István 2006: A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József

- (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest, 500–520.
- Szilágyi László 2006: *A „kuruc vármegye”. Parlamenti képviselők és választóik a dualizmus kori Szabolcs vármegyében.* Örökségünk, Nyíregyháza.
- Szőcs Sebestyén 1977: *Budapest székesfőváros részvétele az 1905-1906. évi nemzeti ellenállásban.* (Várostitörténeti tanulmányok I.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Takács Tibor 2008: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében.* L'Harmattan, Budapest.
- Tarr László 1984: *A régi Váci utca regényes krónikája.* Helikon, Budapest.
- Tilcsik György 1989: Az első népképviselői országgyűlés választójogi névjegyzékeinek felhasználási lehetőségei a társadalomtörténeti kutatásokban. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás-módszertan.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 371–384.
- Toth, Adalbert 1973: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892.* (Südosteuropäische Forschungen 70.) R. Oldenbourg, München.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* (65.) 1. 62–86.
- Vadas Ferenc 2005: Városrendezés Budapesten a 19. században. In: Csendes, Peter – Sipos András: *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században.* Bécsi Városi és Tartományi Levéltár – Budapest Főváros Levéltára, Budapest – Bécs, 21–33.
- Varga Lajos 2010: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010.* (Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás.) Napvilág, Budapest, 15–45.
- Varga László 2006: A burzsoázia nagy nemzedéke. In: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrman Mór 1831–1892.* Argumentum, Budapest, 39–54.
- R. Várkonyi Ágnes 1961: *Thaly Kálmán és történetírása.* Akadémiai, Budapest.
- Veszprémy Dezső 1931: *Dr. Thaly Kálmán életrajza. II. kötet.* Aposol Nyomda, Budapest.
- Vinnai Győző (szerk.) 1994: *Tanulmányok választásokról és önkormányzatokról*

Szabolcsban, 1848–1948. Stúdium, Nyíregyháza.

- Vörös Károly 1966: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17. 145–194.
- Vörös Károly 1971: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 18. 249–308.
- Vörös Károly 1978a: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Akadémiai, Budapest, 117–320.
- Vörös Károly 1978b: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Akadémiai, Budapest, 321–524.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917.* Akadémiai, Budapest.
- Weber, Max 1970: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1998: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 156–210.
- Welker Árpád 2006: Wahrmann a magyar Országgyűlésben. In: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892.* Argumentum, Budapest, 111–170.
- Wiener György 2006: Osztályszavazás a két világháború közötti időszakban. *Múltunk* (51.) 1. 99–136.
- Wiener György 2010a: Polgári koalíció, szociálliberális győzelem – 1994. In: Feitl István – Ignácz Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág, Budapest, 230–263.
- Wiener György 2010b: Az elmaradt jobboldali áttörés – 1998. In: Feitl István – Ignácz Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág,

Budapest, 246–245.

Winkler, Eduard 2000: *Wahlrechtsreformen und Wahlen in Triest 1905–1909. Eine Analyse der politischen Partizipation in einer multinationalen Stadtregion der Habsburgermonarchie*. R. Oldenbourg, München.

Xantus Zoltán 1992: *Ferencvárosi évszázadok*. Gutenberg Unokái, Budapest.

Zsoldos Ildikó 2008: *Pártviszonyok és országgyűlési képviselő-választások Szabolcs vármegyében 1905-1906-ban*. (Ph.D. disszertáció). Miskolci Egyetem, Miskolc.

FÜGGELÉK

Szöveggözlés

1. sz. melléklet

Belvárosi kortesdal, 1884 (*Függetlenség* 1884. május 5. 1.)

„»Habarék« vagy »pártnélküli«
Szép belváros mivé váltál?
Választáskor ilyen csehül
Mint most, te még sosem álltál:
Mindakettő gyanus gomba,
Mindakettővel – puttonba!

Mindakettő »közösügyes«
Mindakettő »osztrák-magyar«
»Habarék« vagy »sunyi párti«
Nemzetünkkel jót nem akar:
Mindakettővel – puttonba!

Egy utunk van menekülnünk,
Polgártársak elhigyjétek!
Ha buktatjuk ezt a rendszert,
Melyhez tapad annyi vétek:
De ezt mindkettő pártolja,
Mindakettővel – puttonba!

Függetlenség dicsó napja
Virradj már föl valahára
Terjessz áldást és jólétet,
Sokat szenvedett hazánkra:
Bukjék már a rendszer – otromba,
Hadd dobjuk be a puttonba!”

2. sz. melléklet

Kőbányai kortesnóta, 1884 (*Függetlenség* 1884. június 5. 2.)

A függetlenség zászlóját
Tompa Antalék hordozzák
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicssal, ha mondom.

Kemény Gábornak elvei
Mind gazsággal vannak teli,
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicssal, ha mondom.

Az a zászló nekünk nem kell,
A mit Kemény Gábor tűz fel,
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicssal, ha mondom.

Kemény Gábor nem kell nekünk,
Tompa Antal lesz követünk,
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicssal, ha mondom.

Táblázatok

1. táblázat

A városrészenként 1874-ben Budapesten megfizetett jövedelmi adó mértéke forintban⁷⁶¹

Városrész	Államadó	Községi pótlék	Összes jövedelmi adó
Vár	9807,58	2451,89	12259,47
Krisztinaváros	14486,38	3621,59	18107,97
Víziváros	91452,28	22863,07	114315,35
Tabán	30743,25	7685,81	38429,06
Országút	17569,07	4392,26	21961,33
Újlak	19907,08	4976,77	24883,85
Óbuda	26918,46	6729,61	33648,07
Összesen Buda	210884,1	52721	263605,1
Belváros	385791,64	96447,91	482239,55
Lipótváros	1242866,64	310716,66	1553583,3
Terézváros	377677,54	94419,38	472096,92
Józsefváros és Kőbánya	259354,1	64838,52	324192,62
Ferencváros	71168,73	17792,18	88960,91
Összesen Pest	2336858,65	584214,65	2921073,3
Összesen Budapest	2547742,75	636935,65	3184678,4

⁷⁶¹ MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877.

A városrészenként 1874-ben Budapesten megfizetett házbéradó mértéke forintban, valamint a megfizetett jövedelmi és házbéradó összesített összege⁷⁶²

Városrész	Államadó	Községi pótlék	Házbér-krajcár	Összesen	Jövedelmi adó és házbéradó összesen
Vár	78763,59	20767,51	12216,09	111747,19	124006,66
Krisztinaváros	59960,9	17252,61	10147,08	87360,59	105468,56
Víziváros	143602,41	48360,14	28380,51	220343,05	334658,4
Tabán	83206,71	21632,57	12724,38	117563,65	155992,71
Országút	29910,48	7764,43	4566,99	42241,9	64203,23
Újlak	22313,72	5952,66	3501,18	31767,56	56651,41
Óbuda	46118,66	12726,05	10875,87	69720,58	103368,65
Összesen Buda	463876,45	134455,97	82412,1	680744,52	944349,62
Belváros	674121,9	218595,91	128545,14	1021262,95	1503502,5
Lipótváros	751863,91	258471,36	151988,46	1162323,73	2715907,03
Terézváros	831485,46	314073,76	186991,53	1336550,75 ⁷⁶³	1808647,67 ⁷⁶⁴
Józsefváros és Kőbánya	303329,38	151746,52	89198,95	544274,85	868467,47
Ferencváros	142776,53	58887,66	34624,74	236288,93	325249,84
Összesen Pest	2703577,18	1001775,21	591348,82	4300701,21	7221783,51 ⁷⁶⁵
Összesen Budapest	2772453,63 ⁷⁶⁶	1140231,18 ⁷⁶⁷	673760,92	4981445,73 ⁷⁶⁸	8166124,13 ⁷⁶⁹

⁷⁶² MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877.

⁷⁶³ A táblázat adataiban több elszámolás is van. Némelyik összeg valószínűleg csak kerekítési okokból tér el, de vannak összeadási hibák is. Ennek a cellának például a helyes összege 1332550 forint 75 krajcár.

⁷⁶⁴ Ennek a cellának a helyes összege 1804647 forint 67 krajcár.

⁷⁶⁵ Ennek a cellának a helyes összege 7217774 forint 51 krajcár.

⁷⁶⁶ Ennek a cellának a helyes összege 3167453 forint 63 krajcár.

⁷⁶⁷ Ennek a cellának a helyes összege 1136231 forint 18 krajcár.

⁷⁶⁸ Ennek a cellának a helyes összege 4977445 forint 73 krajcár.

⁷⁶⁹ Ennek a cellának a helyes összege, tehát az összes megfizetett adó mértéke 8162124 forint 13 krajcár.

A keresők aránya a népszámlálás foglalkozási kategóriái szerint Pesten, 1870⁷⁷⁰

Foglalkozási ágak	Keresők létszáma	A foglalkozási ág aránya, %
Őstermelők	1721	0,86%
Ipar	41097	20,51%
Forgalom	2818	1,40%
Kereskedelem	9983	4,93%
Testi szolgálat (napszámos, munkás, szolga, szakácsnő, dajka, kéjhölgy, egyéb)	41800	20,55%
Szellemi szolgálat (hivatalnokok, tudósok, művészek, ügyvédek, papok, tanárok, könyvvivők)	6696	3,34%
Egyéb szolgálat (gépész, kocsis, borbély, egyéb)	4694	2,34%
Katonaság és őrség	573	0,29%
Szolgálatok együtt	53763	26,82%
Saját vagyontól élő	1972	0,98%
Gyámolításból élő	816	0,41%
Tanuló	8848	4,41%
Egyéb önálló kereset és foglalkozás nélküli	79458	39,63%
Önálló kereset és foglalkozás nélküli összesen	91094	45,43%
Összesen	200476	100,00%

⁷⁷⁰ Kőrösi 1871: 240–242. 53. táblázat.

A keresők százalékos aránya a népszámlálás foglalkozási kategóriái szerint az egyes városrészekben, 1870⁷⁷¹

Foglalkozási ágak	Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
Őstermelők	1%	0,56%	0,26%	0,98%	1,28%	3,1%	1,65%
Ipar	16,92%	11,96%	23,13%	22,98%	23,86%	14,91%	17,25%
Forgalom	0,53%	1,18%	1,08%	1,51%	1,37%	5,05%	0,74%
Kereskedelem	6,87%	9,7%	6,32%	2,2%	2,08%	0,98%	0,46%
Testi szolgálat	19,63%	23,51%	19,21%	21,21%	20,84%	22,05%	35,17%
Szellemi szolgálat	7,61%	5,13%	2,65%	2,61%	2,15%	1,09%	1,12%
Egész szolgálat (+ egyéb, katonák)	30,11%	31,62%	23,73%	26,36%	25,69%	28,85%	39,33%
Saját vagyon	2,35%	1,64%	0,74%	0,6%	0,84%	0,37%	0,23%
Gyámolítás	0,22%	0,12%	0,73%	0,27%	0,3%	0,12%	0,02%
Tanuló	7,59%	5,24%	4,52%	3,59%	3,66%	1,37%	1,49%
Egyéb „foglalkozás nélküli”	34,41%	37,98%	39,49%	41,51%	40,92%	45,25%	38,83%
Összes „foglalkozás nélküli”	44,57%	44,98%	45,48%	45,97%	45,72%	47,11%	38,83%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100	100%	100%

⁷⁷¹ Kőrösi 1871: 247, 249. 56. táblázat.

A budapesti választók száma és aránya az összeírás típusa szerint, városrészenként, 1877. június 10.⁷⁷²

Ke- rület	Városrész	Adófőkön- yek szerint	Adófőkön- yek szerint, %	Tisztvise- lők	Tisztvise- lők, %	Összesen (100%)	Választók száma kerületen- ként
I.	Vár	148	22,91%	498	77,09%	646	1850
I.	Tabán	437	73,08%	161	26,92%	598	
I.	Krisztina- város	328	54,13%	278	45,87%	606	
II.	Víziváros	556	41,49%	784	58,51%	1340	1583
II.	Országút	206	84,77%	37	15,23%	243	
III.	Újlak	286	94,39%	17	5,61%	303	1159
III.	Óbuda	726	84,81%	130	15,19%	856	
IV.	Belváros	937	53,51%	814	46,49%	1751	1751
V.	Lipótváros	928	67,20%	453	32,80%	1381	1381
VI.	Terézváros	1350	72,08%	523	27,92%	1873	1873
VII.	Terézváros	1636	76,81%	494	23,19%	2130	2130
VIII.	József- város	1984	69,69%	863	30,31%	2847	2847 ⁷⁷³
IX.	Ferenc- város	998	75,26%	328	24,74%	1326	1326
Ösz- sze- sen		10520	66,16%	5380	33,84%	15900	15900

⁷⁷² MNL–OL K 150 591. cs. 1877-II-10 22599/1877.

⁷⁷³ Kőrösi a 319 kőbányai választót a józsefvárosiakhoz számolta.

Az össznépeség, valamint a választók száma és százalékos aránya egyes Pest megyei településeken⁷⁷⁴

Település	Össznépeség, 1881	Választók száma, 1883	Választók aránya az összlakossághoz képest
Kispest	1688	41	2,43%
Soroksár	7541	293	3,89%
Abony	11186	449	4,01%
Promontor	4193	178	4,25%
Kiskunmajsa	10113	527	5,21%
Újpest	11668	611	5,24%
Albertfalva	380	20	5,26%
Budapest	360551	20348⁷⁷⁵	5,64%
Vác	13199	699	5,3%
Pest megye⁷⁷⁶	496502	32510	6,55%
Rákospalota	4105	271	6,6%
Kunszentmiklós	7447	507	6,81%
Kalocsa	15789	1248	7,9%
Kiskőrös	6834	703	10,29%
Szabadszállás	6295	659	10,47%
Pilis	3900	444	11,38%
Soltvadkert	4025	520	12,91%

⁷⁷⁴ MNL–OL K 150 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

⁷⁷⁵ Budapest esetében a választók 1881-es létszámát adtam meg.

⁷⁷⁶ A városi választókerületek nélkül.

A pesti képviselőjelöltek 1878-ban és a rájuk leadott szavazatok

I. forduló			
Választó-kerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
IV. kerület	Királyi Pál (egyesült ellenzéki, 366 szavazat, 48,74%)	Havas Ignác (szabadelvű, 358 szavazat, 47,67%)	Irányi Dániel (függetlenségi, 27 szavazat, 3,6%)
V. kerület	<i>Wahrmann Mór</i> (szabadelvű, egyetlen jelölt, nincs választás)		
VI. kerület	<i>Podmaniczky Frigyes</i> (szabadelvű, 463 szavazat, 50,38%)	Helfy Ignác (függetlenségi, 238 szavazat, 25,9%)	Radocza János (szabadelvű, 218 szavazat, 23,72%)
VII. kerület	<i>Hoffmann Pál</i> (pártonkívüli, 620 szavazat, 83,11%)	Füzesséry Géza (függetlenségi, 126 szavazat, 16,89%)	
VIII. kerület	<i>Szilágyi Dezső</i> (egyesült ellenzéki, 684 szavazat, 52,66%)	Jókai Mór (szabadelvű, 615 szavazat, 47,34%)	
IX. kerület	Steiger Gyula (szabadelvű, 279 szavazat, 33,09%)	Wodianer Béla (szabadelvű, 203 szavazat, 24,08%)	Thaly Kálmán (függetlenségi, 361 szavazat, 42,82%)
II. forduló			
Választó-kerület	Jelölt		Jelölt
IV. kerület	<i>Királyi Pál</i> (447 szavazat, 54,25%)		Havas Ignác (377 szavazat, 45,75%)
IX. kerület	Steiger Gyula (373 szavazat, 41,86%)		<i>Thaly Kálmán</i> (518 szavazat, 58,14%)

A pesti képviselőjelöltek 1881-ben és a rájuk leadott szavazatok

Választó- kerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
IV. kerület	<i>Királyi Pál</i> (mérsékelt ellenzéki, 586 szavazat, 64,25%)	Havas Sándor (függetlenségi, 326 szavazat, 35,75%)	
V. kerület	<i>Wahrmann Mór</i> (szabadelvű, 623 szavazat, 61,62%)	Bródy Zsigmond (függetlenségi, 388 szavazat, 38,38%)	
VI. kerület	<i>Busbach Péter</i> (szabadelvű, 900 szavazat, 70,48%)	Helfy Ignác (függetlenségi, 377 szavazat, 29,52%)	
VII. kerület	<i>Hoffmann Pál</i> (pártonkívüli, 651 szavazat, 70,92%)	Breslmayer Gottfried (függetlenségi, 267 szavazat, 29,08%)	
VIII. kerület	<i>Szilágyi Dezső</i> (mérsékelt ellenzéki, 841 szavazat, 50,06%)	Csepreghy János (szabadelvű, 484 szavazat, 28,81%)	Mudrony Soma (függetlenségi, 355 szavazat, 21,14%)
IX. kerület	<i>Kemény Gábor</i> (szabadelvű, 606 szavazat, 51,14%)	Thaly Kálmán (függetlenségi, 579 szavazat, 48,86%)	

A pesti képviselőjelöltek 1884-ben és a rájuk leadott szavazatok

Választó- kerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
IV. kerület	Királyi Pál (mérsékelt ellenzéki, 486 szavazat, 31,72%)	Zichy Jenő (pártonkívüli, 995 szavazat, 64,95%)	Degré Alajos (függetlenségi, 51 szavazat, 3,33%)
V. kerület	<i>Wahrmann Mór</i> (szabadelvű, egyetlen jelölt, nincs választás)		
VI. kerület	<i>Busbach Péter</i> (szabadelvű, 980 szavazat, 67,22%)	Festetics Pál (szabadelvű, 478 szavazat, 32,78%)	
VII. kerület	<i>Matlekovits Sándor</i> (szabadelvű, 1169 szavazat, 58,16%)	Eötvös Károly (függetlenségi, 841 szavazat, 41,84%)	
VIII. kerület	<i>Szilágyi Dezső</i> (mérsékelt ellenzéki, 979 szavazat, 68,37%)	Irányi Dániel (függetlenségi, 307 szavazat, 21,44%)	Verhovay Gyula (antiszemita, 146 szavazat, 10,2%)
IX. kerület	<i>Kemény Gábor</i> (szabadelvű, 998 szavazat, 64,72%)	Tompa Antal (függetlenségi, 544 szavazat, 35,28%)	

A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1878. augusztus 5., első forduló

	<i>Egyetértés</i> ⁷⁷⁷	<i>A Hon</i> ⁷⁷⁸	<i>Pesti Napló</i> ⁷⁷⁹
12 óra		Havas: 234, Királyi: 217, Irányi: 16	Havas: 219, Királyi: 199, Irányi: 16
13 óra		Havas: 261, Királyi: 237, Irányi: 18	Havas: 255, Királyi: 235, Irányi: n.a.
14 óra	Havas: 275, Királyi: 253, Irányi: 21		
Végeredmény (19 óra)	Havas: 358, Királyi: 366, Irányi: 28	Havas: 358, Királyi: 366, Irányi: 27	Havas: 358, Királyi: 366, Irányi: 18

⁷⁷⁷ *Egyetértés* 1878. augusztus 6. 2.

⁷⁷⁸ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1, 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

⁷⁷⁹ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1, 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1878. augusztus 22., második forduló

	<i>A Hon</i> ⁷⁸⁰	<i>Pesti Napló</i> ⁷⁸¹	<i>A Nép Zászlója</i> ⁷⁸²	<i>Ellenőr</i> ⁷⁸³
10 óra	Havas: 96, Királyi: 86	Havas: 96, Királyi: 86	Havas: 96, Királyi: 86	Havas: 96, Királyi: 86
11 óra	Havas: 115, Királyi: 110			
12 óra	Havas: 192, Királyi: 178	Havas: 192, Királyi: 178	Havas: 192, Királyi: 178	Havas: 192, Királyi: 178
13 óra		Havas: 232, Királyi: 229	Havas: 232, Királyi: 229	
14 óra	Havas: 253, Királyi: 243			Havas: 250, Királyi: 241
14:45		Havas: 263, Királyi: 265		
15 óra			Havas: 263, Királyi: 265	
16 óra				Havas: 302, Királyi: 326
17 óra				Havas: 324, Királyi: 355
18 óra				Havas: 324, Királyi: 388
19 óra				Havas: 371, Királyi: 439
Végered- mény (19 óra)			Havas: 371, Királyi: 439 ⁷⁸⁴	

⁷⁸⁰ *A Hon* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 2.

⁷⁸¹ *Pesti Napló* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1.

⁷⁸² *A Nép Zászlója* 1878. augusztus 24. 2.

⁷⁸³ *Ellenőr* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1, 1878. augusztus 23. Reggeli kiadás 2. A 16 óra utáni óránkénti részeredményekre az Egyetértés is ugyanezeket a számokat adta meg. *Egyetértés* 1878. augusztus 23. 2.

⁷⁸⁴ *A Nép Zászlója* tehát a szavazásnak a bizalmi férfiak leszavazása előtti állását jelentette ki végeredménynek.

A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1881. június 24.

	<i>Egyetértés</i> ⁷⁸⁵	<i>Függetlenség</i> ⁷⁸⁶	<i>A Hon</i> ⁷⁸⁷	<i>Pesti Napló</i> ⁷⁸⁸
9:30			Királyi: 189, Havas: 89	
10 óra	Királyi: 106, Havas: 73			
11 óra			Királyi: 214, Havas: 136	
11:45	Királyi: 294, Havas: 149			
12 óra			Királyi: 226, Havas: 146	
12:15				Királyi: 334, Havas: 167
13 óra	Királyi: 363, Havas: 181			
13:30			Királyi: 371, Havas: 181	
14 óra	Királyi: 380, Havas: 212			
14:30				Királyi: 405, Havas: 199
15 óra	Királyi: 436, Havas: 212			
16 óra	Királyi: 475, Havas: 240			
17 óra		Királyi: 509, Havas: 276	Királyi: 511, Havas: 278	
18 óra	Királyi: 533, Havas: 304	Királyi: 532, Havas: 301		
19 óra		Királyi: 552, Havas: 317	Királyi: 552, Havas: 317	
Végeredmény (20 óra)	Királyi: 586, Havas: 326	Királyi: 586, Havas: 326	Királyi: 586, Havas: 326	

⁷⁸⁵ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.⁷⁸⁶ *Függetlenség* 1881. június 25. 1.⁷⁸⁷ *A Hon* 1881. június 24. Esti kiadás 1, 1881. június 25. Reggeli kiadás 2.⁷⁸⁸ *Pesti Napló* 1881. június 24. Esti kiadás 1–2.

A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1884. június 13.

	<i>Nemzet</i> ⁷⁸⁹	<i>Függetlenség</i> ⁷⁹⁰	<i>Pesti Napló</i> ⁷⁹¹
9:30	Zichy: 162, Királyi: 70, Degré: 7		
10 óra	Zichy: 187, Királyi: 95, Degré: 14	Zichy: 126, Királyi: 69, Degré: 10	Zichy: 126, Királyi: 69, Degré: 10
11 óra	Zichy: 322, Királyi: 162, Degré: 23	Zichy: 322, Királyi: 162, Degré: 23	
11:30			Zichy: 371, Királyi: 190, Degré: 25
12 óra	Zichy: 529, Királyi: 265, Degré: 26	Zichy: 529, Királyi: 265, Degré: 26	
15 óra	Zichy: 700, Királyi: 356, Degré: 40	Zichy: 700, Királyi: 356, Degré: 40	Zichy: 756, Királyi: 411, Degré: 34
16 óra	Zichy: 800, Királyi: 396, Degré: 40	Zichy: 800, Királyi: 396, Degré: 40	
17 óra		Zichy: 846, Királyi: 416, Degré: 47	
18 óra		Zichy: 868, Királyi: 450, Degré: 47	
19 óra		Zichy: 967, Királyi: 474, Degré: 49	
Végeredmény (20 óra)	Zichy: 995, Királyi: 486, Degré: 51	Zichy: 995, Királyi: 486, Degré: 51	Zichy: 996, Királyi: 482, Degré: 51 ⁷⁹²

⁷⁸⁹ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2, június 14. Reggeli kiadás 1.

⁷⁹⁰ *Függetlenség* 1884. június 14. 1.

⁷⁹¹ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1.

⁷⁹² *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

A szavazás napközbeni részeredményei, Terézváros, 1878. augusztus 5.

	<i>Egyetértés</i> ⁷⁹³	<i>A Hon</i> ⁷⁹⁴	<i>Pesti Napló</i> ⁷⁹⁵
11:30			Podmaniczky: 167, Helfy: 83, Radocza: 70
11:45		Podmaniczky: 187, Helfy: 83, Radocza: 72	
12:30		Podmaniczky: 258, Helfy: 101, Radocza: 83	
17:30		Podmaniczky: 445, Helfy: 215, Radocza: 204	
19:30	Podmaniczky: 431, Helfy: 197, Radocza: 187		
19:45		Podmaniczky: 455, Helfy: 223, Radocza: 205	
Végeredmény (21 óra)	Podmaniczky: 463, Helfy: 238, Radocza: 218	Podmaniczky: 463, Helfy: 238, Radocza: 218	

⁷⁹³ *Egyetértés* 1878. augusztus 6. 2.

⁷⁹⁴ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1, 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

⁷⁹⁵ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 2.

A szavazás napközbeni részeredményei, Terézváros, 1881. június 24.

	<i>Egyetértés</i> ⁷⁹⁶	<i>Függetlenség</i> ⁷⁹⁷	<i>A Hon</i> ⁷⁹⁸	<i>Pesti Napló</i> ⁷⁹⁹
10 óra	Helfy: 77, Busbach: 177	Helfy: 77, Busbach: 137	Helfy: 77, Busbach: 135	Helfy: 77, Busbach: 137
11 óra		Helfy: 134, Busbach: 271		Helfy: 134, Busbach: 271
12 óra	Helfy: 180, Busbach: 350	Helfy: 180, Busbach: 350	Helfy: 137, Busbach: 271	Helfy: 180, Busbach: 350
13:30			Helfy: 192, Busbach: 360	
13:45			Helfy: 206, Busbach: 411	
14:30				Helfy: 237, Busbach: 457
15 óra	Helfy: 249, Busbach: 457	Helfy: 280, Busbach: 590		
16 óra	Helfy: 366, Busbach: 834			
18 óra	Helfy: 77, Busbach: 177			
19 óra	Helfy: 372, Busbach: 886		Helfy: 372, Busbach: 888	
Végeredmény (19:30)	Helfy: 377, Busbach: 900	Helfy: 377, Busbach: 900	Helfy: 377, Busbach: 900	

⁷⁹⁶ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.⁷⁹⁷ *Függetlenség* 1881. június 25. 1.⁷⁹⁸ *A Hon* 1881. június 24. Esti kiadás 1, 1881. június 25. Reggeli kiadás 2.⁷⁹⁹ *Pesti Napló* 1881. június 24. Esti kiadás 2.

A szavazás napközbeni részeredményei, Terézváros, 1884. június 13.

	<i>Nemzet</i> ⁸⁰⁰	<i>Függetlenség</i> ⁸⁰¹	<i>Pesti Napló</i> ⁸⁰²
9:15	Busbach: 49, Festetics: 59		Busbach: 49, Festetics: 59
9:45			Busbach: 78, Festetics: 91
10 óra	Busbach: 120, Festetics: 105	Busbach: 120, Festetics: 105	Busbach: 120, Festetics: 105
11 óra	Busbach: 272, Festetics: 178	Busbach: 272, Festetics: 178	Busbach: 272, Festetics: 178
12 óra	Busbach: 378, Festetics: 242	Busbach: 378, Festetics: 242	Busbach: 418, Festetics: 242
13 óra	Busbach: 474, Festetics: 279	Busbach: 474, Festetics: 279	
14 óra	Busbach: 524, Festetics: 321	Busbach: 524, Festetics: 321	Busbach: 524, Festetics: 321
15 óra	Busbach: 618, Festetics: 374	Busbach: 618, Festetics: 374	Busbach: 618, Festetics: 374
16 óra	Busbach: 711, Festetics: 416	Busbach: 711, Festetics: 416	
17 óra	Busbach: 779, Festetics: 442	Busbach: 941, Festetics: 479	Busbach: 779, Festetics: 442
18 óra	Busbach: 941, Festetics: 472		Busbach: 941, Festetics: 472
18:15	Busbach: 954, Festetics: 477		Busbach: 954, Festetics: 477
Végeredmény (18:30)	Busbach: 980, Festetics: 478	Busbach: 980, Festetics: 478	Busbach: 980, Festetics: 478

⁸⁰⁰ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2, június 14. Reggeli kiadás 1.

⁸⁰¹ *Függetlenség* 1884. június 14. 1.

⁸⁰² *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2, 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1878. augusztus 5., első forduló

	<i>A Hon</i> ⁸⁰³	<i>Pesti Napló</i> ⁸⁰⁴
10:45		Steiger: 61, Thaly: 69, Wodianer: 77
12 óra	Steiger: 136, Thaly: 107, Wodianer: 117	
12:30	Steiger: 147, Thaly: 116, Wodianer: 126	
Végeredmény (20:30)	Steiger: 279, Thaly: 361, Wodianer: 203	

A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1878. augusztus 22., második forduló

	<i>A Hon</i> ⁸⁰⁵	<i>Pesti Napló</i> ⁸⁰⁶	<i>A Nép Zászlója</i> ⁸⁰⁷	<i>Ellenőr</i> ⁸⁰⁸	<i>Egyetértés</i> ⁸⁰⁹
9 óra					Steiger: 27, Thaly: 48
09:30	Steiger: 48, Thaly: 61				
09:45					Steiger: 59, Thaly: 83
10 óra	Steiger: 62, Thaly: 90	Steiger: 83, Thaly: 155			
10:30	Steiger: 83, Thaly: 114				Steiger: 83, Thaly: 118
11 óra	Steiger: 98, Thaly: 153				
11:30	Steiger: 138, Thaly: 178			Steiger: 140, Thaly: 170	Steiger: 119, Thaly: 171
12 óra	Steiger: 152, Thaly: 208		Steiger: 158, Thaly: 208		Steiger: 148, Thaly: 203

⁸⁰³ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1, 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

⁸⁰⁴ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 2.

⁸⁰⁵ *A Hon* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 2.

⁸⁰⁶ *Pesti Napló* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1.

⁸⁰⁷ *A Nép Zászlója* 1878. augusztus 24. 2.

⁸⁰⁸ *Ellenőr* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1, 1878. augusztus 23. Reggeli kiadás 2.

⁸⁰⁹ *Egyetértés* 1878. augusztus 23. 2.

	<i>A Hon</i>	<i>Pesti Napló</i>	<i>A Nép Zászlója</i>	<i>Ellenőr</i>	<i>Egyetértés</i>
13 óra			Steiger: 190, Thaly: 226	Steiger: 197, Thaly: 229	Steiger: 182, Thaly: 229
13:45		Steiger: 207, Thaly: 242			
14 óra	Steiger: 214, Thaly: 258		Steiger: 211, Thaly: 252		
15 óra			Steiger: 218, Thaly: 277		Steiger: 227, Thaly: 290
15:30					Steiger: 242, Thaly: 330
16 óra					Steiger: 222, Thaly: 371
17 óra					Steiger: 301, Thaly: 410
17:30					Steiger: 333, Thaly: 444
18 óra				Steiger: 333, Thaly: 444	
18:30				Steiger: 351, Thaly: 463	Steiger: 351, Thaly: 463
19 óra				Steiger: 362, Thaly: 499	Steiger: 361, Thaly: 499
19:15				Steiger: 363, Thaly: 509	Steiger: 363, Thaly: 509
Végered- mény (19:30)			Steiger: 373, Thaly: 518	Steiger: 373, Thaly: 518	Steiger: 373, Thaly: 518

A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1881. június 24.

	<i>Egyetértés</i> ⁸¹⁰	<i>Pesti Napló</i> ⁸¹¹	<i>A Hon</i> ⁸¹²
10 óra			Kemény: 208, Thaly: 134
10:30	Kemény: 200, Thaly: 130 (különbség: 50)		
10:45		Kemény: 208, Thaly: 134	
11 óra	Kemény: 225, Thaly: 170 (különbség: 55)	Kemény: 225, Thaly: 170	Kemény: 225, Thaly: 170
12 óra	Kemény: 298, Thaly: 220 (különbség: 78)	Kemény: 298, Thaly: 220	Kemény: 298, Thaly: 220
13 óra	Kemény: 342, Thaly: 234 (különbség: 108)	Kemény: 342, Thaly: 234	
13:30	Kemény: 361, Thaly: 243 (különbség: 118)	Kemény: 361, Thaly: 245	Kemény: 381, Thaly: 250
13:45		Kemény: 367, Thaly: 258	
15 óra	Kemény: 422, Thaly: 322 (különbség: 90)		
15:30			Kemény: 437, Thaly: 357
16 óra	Kemény: 463, Thaly: 411 (különbség: 52)		
17 óra	Kemény: 406 ⁸¹³ , Thaly: 455 (különbség: 41)		Kemény: 482, Thaly: 410
18 óra	Kemény: 557, Thaly: 499 (különbség: 38)		Kemény: 526, Thaly: 481
19 óra	Kemény: 562, Thaly: 540 (különbség: 22)		
Végeredmény (19:30)	Kemény: 606, Thaly: 579 (különbség: 27)		Kemény: 606, Thaly: 579

⁸¹⁰ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.⁸¹¹ *Pesti Napló* 1881. június 24. Esti kiadás 2.⁸¹² *A Hon* 1881. június 24. Esti kiadás 1, 1881. június 25. Reggeli kiadás 2.⁸¹³ Ez nyilván elírás, az érték feltehetően 496.

A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1884. június 13.

	<i>Nemzet</i> ⁸¹⁴	<i>Függetlenség</i> ⁸¹⁵	<i>Pesti Napló</i> ⁸¹⁶
9 óra		Kemény: 28, Tompa: 20	
10 óra		Kemény: 120, Tompa: 78	
10:30			Kemény: 180, Tompa: 180
11 óra		Kemény: 200, Tompa: 196	
12 óra		Kemény: 413, Tompa: 293	Kemény: 413, Tompa: 293
12:10	Kemény: 444, Tompa: 300		
12:30	Kemény: 498, Tompa: 306		
12:45	Kemény: 533, Tompa: 327		Kemény: 532, Tompa: 327
13 óra		Kemény: 532, Tompa: 327	
13:50	Kemény: 610, Tompa: 345		
14 óra		Kemény: 560, Tompa: 385	
15 óra		Kemény: 665, Tompa: 414	Kemény: 665, Tompa: 414
15:30	Kemény: 697, Tompa: 453		
17 óra	Kemény: 845, Tompa: 521	Kemény: 845, Tompa: 521	
18 óra	Kemény: 929, Tompa: 538	Kemény: 929, Tompa: 538	
18:30	Kemény: 953, Tompa: 543		
Végeredmény (19:15)	Kemény: 998, Tompa: 544	Kemény: 998, Tompa: 544	Kemény: 998, Tompa: 544

⁸¹⁴ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2, június 14. Reggeli kiadás 2.⁸¹⁵ *Függetlenség* 1884. június 14. 2.⁸¹⁶ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2, 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

21. táblázat

A választópolgárok jogcím szerinti megoszlása a IV. választókerületben

Jogosultság	1878 (n)	1878 (%)	1881 (n)	1881 (%)	1884 (n)	1884 (%)
földbirtok	0	0,00%	3	0,11%	6	0,21%
házbirtok	281	15,45%	267	9,91%	281	9,85%
jövedelem	842	46,29%	1603	59,50%	1556	54,52%
értelmiség	682	37,49%	821	30,48%	1011	35,42%
régi jog	5	0,27%	0	0,00%	0	0,00%
n. a.	9	0,49%	0	0,00%	0	0,00%
Összesen	1819	100%	2694	100%	2854	100%

22. táblázat

A választópolgárok jogcím szerinti megoszlása a VI. választókerületben

Jogosultság	1878 (n)	1878 (%)	1881 (n)	1881 (%)
földbirtok	1	0,05%	11	0,45%
házbirtok	438	24,01%	440	17,94%
jövedelem	773	42,38%	1946	79,33%
értelmiség	605	33,17%	56	2,28%
régi jog	0	0,00%	0	0,00%
n. a.	7	0,38%	0	0,00%
Összesen	1824	100,00%	2453	100,00%

23. táblázat

A választópolgárok jogcím szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Jogosultság	1878 (n)	1878 (%)	1881 (n)	1881 (%)	1884 (n)	1884 (%)
földbirtok	11	0,72%	10	0,54%	4	0,19%
házbirtok	485	31,93%	540	28,99%	522	24,19%
jövedelem	567	37,33%	914	49,06%	1129	52,32%
értelmiség	455	29,95%	397	21,31%	490	22,71%
régi jog	0	0,00%	1	0,05%	3	0,19%
n. a.	0	0,07%	1	0,05%	10	0,42%
Összesen	1519	100,00%	1863	100,00%	2158	100,00%

A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlása a IV. választókerületben

Foglalkozási kategória	1878	1881	1884
magas státusú államhivatalnok	6,43%	5,07%	5,00%
közepes státusú államhivatalnok	12,48%	8,87%	10,77%
alacsony státusú államhivatalnok	18,86%	13,27%	11,41%
magántisztviselő	3,22%	4,70%	5,39%
diplomás értelmiségi	6,21%	6,49%	6,24%
középfokú értelmiségi	1,72%	1,49%	1,31%
magas státusú iparos	4,10%	5,59%	5,81%
alacsony státusú iparos	4,22%	9,77%	8,75%
magas státusú kereskedő	5,49%	7,38%	7,76%
alacsony státusú kereskedő	5,66%	8,61%	9,60%
őstermelő	1,00%	0,89%	0,96%
fuvaros	0,06%	0,04%	0,00%
vendéglátó	2,05%	3,36%	3,65%
háztulajdonos	12,53%	9,55%	8,50%
politikai elit	1,55%	1,23%	1,20%
tudományos elit	3,00%	1,83%	2,37%
művész	2,44%	1,98%	1,81%
fővárosi hivatalnok	1,16%	1,23%	1,24%
katonatiszt	1,22%	0,26%	1,03%
megyei hivatalnok	0,39%	0,82%	0,96%
ügyvéd	5,99%	7,57%	6,13%
n. a.	0,22%		0,11%
Összesen (100%)	1803 fő	2682 fő	2822 fő

A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlása a VI. választókerületben

Foglalkozási kategória	1878	1881
magas státusú hivatalnok	1,10%	1,06%
közepes státusú hivatalnok	6,61%	4,99%
alacsony státusú hivatalnok	17,35%	17,45%
magántisztviselő	3,63%	4,66%
diplomás értelmiségi	4,41%	3,72%

Foglalkozási kategória	1878	1881
középfokú értelmiségi	1,65%	1,55%
magas státusú iparos	4,74%	6,17%
alacsony státusú iparos	8,54%	10,09%
magas státusú kereskedő	7,27%	6,91%
alacsony státusú kereskedő	14,76%	17,12%
őstermelő	1,71%	1,88%
fuvaros	1,16%	1,59%
vendéglátó	5,56%	5,93%
háztulajdonos	18,45%	13,65%
politikai elit	0,39%	0,29%
művész	0,88%	1,43%
katonatiszt, csendőrtiszt	0,61%	0,12%
ügyvéd	1,16%	1,23%
n. a.	0,06%	0,16%
Összesen (100%)	1816	2447

26. táblázat

A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória	1878	1881	1884
magas státusú hivatalnok	3,13%	2,08%	1,99%
közepes státusú hivatalnok	7,82%	5,85%	7,05%
alacsony státusú hivatalnok	14,96%	13,73%	19,20%
magántisztviselő	2,79%	3,71%	4,24%
diplomás értelmiségi	5,10%	5,85%	5,36%
középfokú értelmiségi	1,29%	1,86%	1,89%
magas státusú iparos	4,89%	5,51%	5,06%
alacsony státusú iparos	11,69%	9,34%	9,70%
magas státusú kereskedő	3,26%	2,70%	3,32%
alacsony státusú kereskedő	7,21%	7,48%	6,95%
őstermelő	12,44%	11,48%	10,83%
fuvaros	3,74%	3,71%	3,12%
vendéglátó	5,98%	6,36%	5,16%
háztulajdonos	15,70%	20,32%	16,14%
Összesen (100%)	1471 fő	1777 fő	1958 fő

Az 1878-as 1. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszázalék)	Havas Ignác	Királyi Pál	Irányi Dániel	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú államhivatalnok	29,57%	0,00%	0,00%	70,43%	115
közepes státusú államhivatalnok	31,56%	7,56%	0,89%	60,00%	225
alacsony státusú államhivatalnok	30,88%	15,59%	0,88%	52,65%	340
magántisztviselő	25,86%	31,03%	3,45%	39,66%	58
diplomás értelmiségi	12,50%	27,68%	0,00%	59,82%	112
középfokú értelmiségi	16,13%	12,90%	0,00%	70,97%	31
magas státusú iparos	5,41%	40,54%	1,35%	52,70%	74
alacsony státusú iparos	9,21%	48,68%	1,32%	40,79%	76
magas státusú kereskedő	10,10%	36,36%	0,00%	53,54%	99
alacsony státusú kereskedő	7,84%	29,41%	2,94%	59,80%	102
őstermelő	5,56%	11,11%	0,00%	83,33%	18
fuvaros	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	1
vendéglátó	2,70%	29,73%	0,00%	67,57%	37
háztulajdonos	8,89%	16,00%	0,44%	74,67%	225
politikai elit	13,79%	10,34%	6,90%	68,97%	29
tudományos elit	12,96%	9,26%	0,00%	77,78%	55
művész	25,00%	9,09%	0,00%	65,91%	44
fővárosi hivatalnok	19,05%	28,57%	4,76%	47,62%	21
katonatiszt	18,18%	4,55%	0,00%	77,27%	22
megyei hivatalnok	0,00%	0,00%	28,57%	71,43%	7
ügyvéd	19,44%	23,15%	7,41%	50,00%	108
n. a.	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	4
Összesen (%)	19,20%	19,37%	1,50%	59,93%	100%
Összesen (n)	346	349	27	1080	1802

Az 1878-as 2. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszám)	Havas Ignác	Királyi Pál	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú államhivatalnok	29,57%	0,87%	69,57%	115
közepes státusú államhivatalnok	28,89%	7,11%	64,00%	225
alacsony státusú államhivatalnok	35,88%	16,47%	47,65%	340
magántisztviselő	17,24%	48,28%	34,48%	58
diplomás értelmiségi	12,50%	28,57%	58,93%	112
középfokú értelmiségi	25,81%	19,35%	54,84%	31
magas státusú iparos	6,76%	47,30%	45,95%	74
alacsony státusú iparos	7,89%	63,16%	28,95%	76
magas státusú kereskedő	12,12%	44,44%	43,43%	99
alacsony státusú kereskedő	9,80%	41,18%	49,02%	102
őstermelő	5,56%	22,22%	72,22%	18
fuvaros	0,00%	0,00%	100,00%	1
vendéglátó	2,70%	43,24%	54,05%	37
háztulajdonos	7,56%	17,33%	75,11%	225
politikai elit	34,48%	20,69%	44,83%	29
tudományos elit	16,67%	9,26%	74,07%	54
művész	34,09%	9,09%	56,82%	44
fővárosi hivatalnok	19,05%	42,86%	38,10%	21
katonatiszt	22,73%	9,09%	68,18%	22
megyei hivatalnok	0,00%	28,57%	71,43%	7
ügyvéd	16,67%	34,26%	49,07%	108
n. a.	0,00%	0,00%	100,00%	4
Összesen (%)	20,31%	23,97%	55,72%	100%
Összesen (n)	366	432	1004	1802

Az 1881-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszám)	Királyi Pál	Havas Sándor	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú államhivatalnok	21,32%	0,74%	77,94%	136
közepes státusú államhivatalnok	26,05%	2,52%	71,43%	238
alacsony státusú államhivatalnok	26,40%	5,06%	68,54%	356
magántisztviselő	26,19%	7,94%	65,87%	126
diplomás értelmiségi	30,46%	8,05%	61,49%	174
középfokú értelmiségi	40,00%	12,50%	47,50%	40
magas státusú iparos	23,33%	20,00%	56,67%	150
alacsony státusú iparos	15,65%	34,73%	49,62%	262
magas státusú kereskedő	17,68%	12,12%	70,20%	198
alacsony státusú kereskedő	12,12%	15,58%	72,29%	231
őstermelő	16,67%	0,00%	83,33%	24
fuvaros	0,00%	100,00%	0,00%	1
vendéglátó	10,00%	23,33%	66,67%	90
háztulajdonos	11,72%	2,73%	85,55%	256
politikai elit	18,18%	9,09%	72,73%	33
tudományos elit	12,24%	0,00%	87,76%	49
művész	16,98%	9,43%	73,58%	53
fővárosi hivatalnok	51,52%	6,06%	42,42%	33
katonatiszt	14,29%	0,00%	85,71%	7
megyei hivatalnok	27,27%	4,55%	68,18%	22
ügyvéd	25,62%	16,75%	57,64%	203
Összesen (%)	21,10%	11,52%	67,38%	100%
Összesen (n)	566	309	1807	2682

Az 1884-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszázalék)	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú államhivatalnok	33,33%	7,80%	0,00%	58,87%	141
közepes státusú államhivatalnok	47,70%	8,88%	0,00%	43,42%	304
alacsony státusú államhivatalnok	45,65%	13,35%	0,62%	40,37%	322
magántisztviselő	32,24%	23,68%	1,32%	42,76%	152
diplomás értelmiségi	17,05%	34,09%	2,84%	46,02%	176
középfokú értelmiségi	13,51%	45,95%	2,70%	37,84%	37
magas státusú iparos	46,95%	12,80%	3,05%	37,20%	164
alacsony státusú iparos	39,68%	15,79%	5,26%	39,27%	247
magas státusú kereskedő	41,55%	12,79%	1,83%	43,84%	219
alacsony státusú kereskedő	42,44%	12,18%	0,74%	44,65%	271
őstermelő	7,41%	14,81%	0,00%	77,78%	27
vendéglátó	26,21%	16,50%	3,88%	53,40%	103
háztulajdonos	10,42%	11,67%	0,00%	77,92%	240
politikai elit	8,82%	8,82%	8,82%	73,53%	34
tudományos elit	20,90%	8,96%	0,00%	70,15%	67
művész	52,94%	5,88%	0,00%	41,18%	51
fővárosi hivatalnok	2,86%	60,00%	5,71%	31,43%	35
katonatiszt	3,45%	17,24%	0,00%	79,31%	29
megyei hivatalnok	25,93%	37,04%	0,00%	37,04%	27
ügyvéd	23,12%	26,01%	1,16%	49,71%	173
n.a.	66,67%	0,00%	0,00%	33,33%	3
Összesen (%)	33,77%	16,19%	1,59%	48,44%	100%
Összesen (n)	953	457	45	1367	2822

Az 1878-as 1. forduló és 2. forduló stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 1./2. forduló	Havas Ignác	Királyi Pál	Összesen
Havas Ignác	251	6	257
Királyi Pál	3	290	293
Irányi Dániel	0	15	15
Összesen	254	311	565

Az 1878-as 1. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 1. forduló/1881	Királyi Pál	Havas Sándor	Összesen
Havas Ignác	65	5	70
Királyi Pál	84	26	110
Irányi Dániel	0	8	8
Összesen	149	39	188

Az 1878-as 2. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 2. ford./1881	Királyi Pál	Havas Sándor	Összesen
Havas Ignác	54	5	59
Királyi Pál	91	42	133
Összesen	145	47	192

34. táblázat

Az 1881-es és az 1884-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1881/1884	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	Összesen
Királyi Pál	35	28	0	63
Havas Sándor	36	15	16	67
Összesen	71	43	16	130

35. táblázat

Az 1878-as 1. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 1. forduló/1884	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	Összesen
Havas Ignác	71	15	0	86
Királyi Pál	41	71	3	115
Irányi Dániel	1	0	4	5
Összesen	113	86	7	206

36. táblázat

Az 1878-as 2. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 2. forduló/1884	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	Összesen
Havas Ignác	63	12	0	75
Királyi Pál	50	78	6	134
Összesen	113	90	6	209

Az 1878-as választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Terézvárosban

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszázalék)	Radocza János	Podmaniczky Frigyes	Helfy Ignác	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	0,00%	50,00%	0,00%	50,00%	20
közepes státusú hivatalnok	9,17%	37,50%	0,83%	52,50%	120
alacsony státusú hivatalnok	4,44%	47,94%	6,03%	41,59%	315
magántisztviselő	7,58%	31,82%	4,55%	56,06%	66
diplomás értelmiségi	6,25%	31,25%	13,75%	48,75%	80
középfokú értelmiségi	23,33%	6,67%	3,33%	66,67%	30
magas státusú iparos	19,77%	17,44%	20,93%	41,86%	86
alacsony státusú iparos	14,19%	10,97%	32,26%	42,58%	155
magas státusú kereskedő	11,36%	22,73%	22,73%	43,18%	132
alacsony státusú kereskedő	11,94%	19,78%	20,15%	48,13%	268
őstermelő	0,00%	25,81%	16,13%	58,06%	31
fuvaros	9,52%	9,52%	9,52%	71,43%	21
vendéglátó	17,82%	20,79%	11,88%	49,50%	101
háztulajdonos	13,73%	8,06%	3,28%	74,93%	335
politikai elit	0,00%	0,00%	14,29%	85,71%	7
művész	31,25%	12,50%	12,50%	43,75%	16
katonatiszt, csendőrtiszt	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	11
ügyvéd	23,81%	4,76%	19,05%	52,38%	21
n. a.	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	1
Összesen (%)	11,23%	23,68%	12,33%	52,75%	100%
Összesen (n)	204	430	224	958	1816

Az 1881-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Terézvárosban

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszám\alék)	Busbach Péter	Helfy Ignác	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	61,54%	0,00%	38,46%	26
közepes státusú hivatalnok	45,90%	2,46%	51,64%	122
alacsony státusú hivatalnok	53,40%	3,28%	43,33%	427
magántisztviselő	35,09%	16,67%	48,25%	114
diplomás értelmiségi	41,76%	10,99%	47,25%	91
középfokú értelmiségi	52,63%	2,63%	44,74%	38
magas státusú iparos	35,76%	21,19%	43,05%	151
alacsony státusú iparos	20,24%	35,63%	44,13%	247
magas státusú kereskedő	28,40%	23,67%	47,93%	169
alacsony státusú kereskedő	23,63%	22,67%	53,70%	419
őstermelő	41,30%	4,35%	54,35%	46
fuvaros	30,77%	5,13%	64,10%	39
vendéglátó	33,10%	10,34%	56,55%	145
háztulajdonos	24,55%	2,40%	73,05%	334
politikai elit	0,00%	0,00%	100,00%	7
művész	57,14%	5,71%	37,14%	35
katonatiszt, csendőrtiszt	33,33%	0,00%	66,67%	3
ügyvéd	26,67%	20,00%	53,33%	30
n. a.	0,00%	0,00%	100,00%	4
Összesen (%)	34,29%	13,77%	51,94%	100%
Összesen (n)	839	337	1271	2447

Az 1878-as és az 1881-es választás stabil szavazói a VI. választókerületben

1878/1881	Busbach Péter	Helfy Ignác	Összesen
Radocza János	84	4	88
Podmaniczky Frigyes	130	15	145
Helfy Ignác	17	58	75
Összesen	231	77	308

A mind 1878-ban, mind 1881-ben kormánypárti, illetve ellenzéki voksot leadott szavazók foglalkozási kategóriák szerint a VI. választókerületben

Foglalkozási kategória	Stabil kormánypárti szavazók száma	Stabil ellenzéki szavazók száma
magas státusú hivatalnok	4	0
közepes státusú hivatalnok	19	1
alacsony státusú hivatalnok	55	2
magántisztviselő	8	1
diplomás értelmiségi	14	3
középfokú értelmiségi	3	0
magas státusú iparos	14	9
alacsony státusú iparos	13	13
magas státusú kereskedő	13	8
alacsony státusú kereskedő	15	14
őstermelő	4	0
fuvaros	2	0
vendéglátó	14	1
háztulajdonos	29	3
politikai elit	0	0
művész	4	1
katonatiszt, csendőrtiszt	0	0
ügyvéd	3	2
Összesen	214	58

Az 1878-as és az 1884-es választás stabil szavazói a VI. választókerületben

1878/1884	Busbach Péter	Festetics Pál	Összesen
Radocza János	50	5	55
Podmaniczky Frigyes	64	29	93
Helfy Ignác	19	16	35
Összesen	133	50	183

Az 1881-es és az 1884-es választás stabil szavazói a VI. választókerületben

1881/1884	Busbach Péter	Festetics Pál	Összesen
Busbach Péter	223	58	281
Helfy Ignác	37	52	89
Összesen	260	110	370

Az 1878-as 1. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszázalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	22,95%	0,00%	8,20%	68,85%	46
közepes státusú hivatalnok	27,73%	3,64%	5,32%	63,31%	115
alacsony státusú hivatalnok	25,60%	2,26%	7,14%	65,00%	220
magántisztviselő	29,27%	7,32%	12,20%	51,22%	41
diplomás értelmiségi	22,67%	8,00%	5,33%	64,00%	75
középfokú értelmiségi	31,58%	15,79%	10,53%	42,11%	19
magas státusú iparos	15,28%	25,00%	18,06%	41,67%	72
alacsony státusú iparos	12,21%	45,35%	6,98%	35,47%	172
magas státusú kereskedő	16,67%	20,83%	12,50%	50,00%	48
alacsony státusú kereskedő	12,26%	17,92%	23,58%	46,23%	106
őstermelő	8,20%	43,72%	4,92%	43,17%	183
fuvaros	7,27%	40,00%	1,82%	50,91%	55
vendéglátó	10,23%	36,36%	11,36%	42,05%	88
háztulajdonos	16,02%	20,35%	5,63%	58,01%	231
n.a.	0,00%	20,00%	0,00%	80,00%	5
Összesen (%)	17,68%	22,70%	12,80%	46,82%	100%
Összesen (n)	261	335	189	691	1476

Az 1878-as 2. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszázalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	32,61%	2,17%	65,22%	46
közepes státusú hivatalnok	45,22%	6,96%	47,83%	115
alacsony státusú hivatalnok	55,00%	5,00%	40,00%	220
magántisztviselő	34,15%	12,20%	53,66%	41
diplomás értelmiségi	28,00%	9,33%	62,67%	75
középfokú értelmiségi	31,58%	21,05%	47,37%	19
magas státusú iparos	15,28%	36,11%	48,61%	72
alacsony státusú iparos	11,63%	56,40%	31,98%	172
magas státusú kereskedő	12,50%	50,00%	37,50%	48
alacsony státusú kereskedő	16,04%	45,28%	38,68%	106
őstermelő	10,38%	62,84%	26,78%	183
fuvaros	14,55%	43,64%	41,82%	55
vendéglátó	9,09%	59,09%	31,82%	88
háztulajdonos	15,15%	28,14%	56,71%	231
n.a.	0,00%	20,00%	80,00%	5
Összesen (n=1476)	23,92%	33,06%	43,02%	100%
Összesen (n)	353	488	635	1476

Az 1881-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszázalék)	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	51,35%	0,00%	48,65%	37
közepes státusú hivatalnok	59,62%	4,81%	35,58%	104
alacsony státusú hivatalnok	62,70%	4,51%	32,79%	244
magántisztviselő	51,52%	6,06%	42,42%	66
diplomás értelmiségi	44,23%	9,62%	46,15%	104
középfokú értelmiségi	39,39%	21,21%	39,39%	33
magas státusú iparos	30,61%	37,76%	31,63%	98
alacsony státusú iparos	13,25%	51,81%	34,94%	166
magas státusú kereskedő	16,67%	45,83%	37,50%	48
alacsony státusú kereskedő	30,08%	31,58%	38,35%	133
őstermelő	10,78%	63,24%	25,98%	204
fuvaros	22,73%	46,97%	30,30%	66
vendéglátó	19,47%	49,56%	30,97%	113
háztulajdonos	16,34%	24,10%	59,56%	361
n.a.	35,06%	22,08%	42,86%	77
Összesen (%)	30,70%	29,20%	40,09%	100%
Összesen (n)	572	544	747	1854

Az 1884-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória\szavazat (sorszázalék)	Kemény Gábor	Tompa Antal	nem szavazott	elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	66,67%	0,00%	33,33%	39
közepes státusú hivatalnok	88,32%	1,46%	10,22%	138
alacsony státusú hivatalnok	80,05%	1,60%	18,35%	376
magántisztviselő	85,54%	6,02%	8,43%	83
diplomás értelmiségi	71,43%	8,57%	20,00%	105
középfokú értelmiségi	75,68%	5,41%	18,92%	37
magas státusú iparos	63,64%	22,22%	14,14%	99
alacsony státusú iparos	19,47%	60,53%	20,00%	190
magas státusú kereskedő	49,23%	26,15%	24,62%	65
alacsony státusú kereskedő	50,00%	27,21%	22,79%	136
őstermelő	15,57%	69,34%	15,09%	212
fuvaros	29,51%	52,46%	18,03%	61
vendéglátó	36,63%	45,54%	17,82%	101
háztulajdonos	20,25%	21,52%	58,23%	316
n.a.	81,16%	1,45%	17,39%	196
Összesen (n=2153)	45,24%	23,59%	31,17%	100%
Összesen (n)	974	508	671	2153

Az 1878-as két forduló stabil szavazói a IX. választókerületben

1. forduló/2. forduló	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	Összesen
Steiger Gyula	204	8	49	261
Thaly Kálmán	3	302	30	335
Wodianer Béla	90	56	43	189
nem szavazott	56	122	513	691
Összesen	353	488	635	1476

Az 1878-as 1. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 1. forduló/1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	Összesen
Steiger Gyula	87	20	107
Thaly Kálmán	13	135	148
Wodianer Béla	53	16	69
Összesen	153	171	324

Az 1878-as 2. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 2. ford./1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	Összesen
Steiger Gyula	127	21	148
Thaly Kálmán	23	175	198
Összesen	150	196	346

50. táblázat

Az 1881-es és az 1884-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1881/1884	Kemény Gábor	Thaly Kálmán/Tompa Antal	Összesen
Kemény Gábor	257	22	279
Thaly Kálmán/Tompa Antal	34	406	440
Összesen	291	428	719

51. táblázat

Az 1878-as 2. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 2. forduló/1884	Kemény Gábor	Tompa Antal	Összesen
Steiger Gyula	112	14	126
Thaly Kálmán	41	248	289
Összesen	153	262	415

52. táblázat

Az 1878-as 1. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 1. forduló/1884	Kemény Gábor	Tompa Antal	Összesen
Steiger Gyula	78	4	82
Thaly Kálmán	24	99	123
Wodianer Béla	53	8	61
Összesen	155	111	266

A valamennyi választási fordulóban kormánypárti, illetve ellenzéki voksot leadott szavazók foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória	Stabil kormánypárti szavazók száma	Stabil ellenzéki szavazók száma
magas státusú hivatalnok	3	0
közepes státusú hivatalnok	8	0
alacsony státusú hivatalnok	22	1
magántisztviselő	3	0
diplomás értelmiségi	7	1
középfokú értelmiségi	1	0
magas státusú iparos	3	3
alacsony státusú iparos	1	20
magas státusú kereskedő	1	2
alacsony státusú kereskedő	4	2
őstermelő	0	19
fuvaros	3	1
vendéglátó	1	7
háztulajdonos	11	12
Összesen	68	68

Az 1878-as 1. forduló választóinak lakóhely szerinti megoszlása a Ferencvárosban

Lakóhely kód	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott	Összesen
1	14,94%	5,67%	17,99%	17,51%	14,43%
2	21,46%	7,76%	17,99%	17,66%	16,12%
3	18,77%	14,93%	13,76%	7,96%	12,20%
4	4,60%	18,81%	4,76%	8,39%	9,62%
5	4,98%	4,48%	2,65%	5,50%	4,81%
6	3,83%	17,31%	12,70%	9,55%	10,70%
7	2,68%	13,13%	3,17%	6,95%	7,11%
8	1,92%	11,94%	3,17%	6,51%	6,50%
Kőbánya	26,05%	5,07%	20,63%	16,50%	16,12%
hajó	0,00%	0,00%	0,00%	1,16%	0,54%
n. a.	0,77%	0,90%	3,17%	2,32%	1,83%
Összesen (n=1776)	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Az 1878-as 2. forduló választóinak lakóhely szerinti megoszlása a Ferencvárosban

Lakóhely kód	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	Összesen
1	22,99%	6,46%	16,43%	14,70%
2	21,26%	8,54%	19,81%	16,43%
3	16,67%	10,21%	11,76%	12,42%
4	4,02%	15,00%	9,02%	9,80%
5	4,60%	4,79%	5,15%	4,90%
6	6,03%	17,29%	8,70%	10,90%

Lakóhely kód	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	Összesen
7	2,30%	14,17%	4,67%	7,25%
8	2,01%	11,46%	5,48%	6,63%
Kőbánya	20,11%	12,08%	17,71%	16,43%
hajó	0,00%	0,00%	1,29%	0,55%
Összesen (n=1449)	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

56. táblázat

Az 1878-as 2. forduló eredményei városrészek szerint a IX. választókerületben

Városrész	Steiger Gyula	Thaly Kálmán
Ferencváros	278	422
Kőbánya	70	58
Összesen (n=828)	348	480

57. táblázat

Az 1881-es választás eredményei városrészek szerint a IX. választókerületben

Városrész	Kemény Gábor	Thaly Kálmán
Ferencváros	463	481
Kőbánya	109	63
Összesen (n=1116)	572	544

58. táblázat

Az 1884-es választás eredményei városrészek szerint a IX. választókerületben

Városrész	Kemény Gábor	Tompa Antal
Ferencváros	786	469
Kőbánya	188	39
Összesen (n=1482)	974	508

Az 1884-es választás eredményei a 35 év alattiak körében a IV. választókerületben

35 év alatti szavazók, 1884	szavazók (n)	szavazók (%)
Zichy Jenő	268	67%
Királyi Pál	116	29%
Degré Alajos	16	4%
Összesen	400	100,00%

Az 1884-es választás eredményei a 35–59 éves szavazók körében a IV. választókerületben

35–59 éves szavazók, 1884	szavazók (n)	szavazók (%)
Zichy Jenő	586	67,20%
Királyi Pál	260	29,82%
Degré Alajos	26	2,98%
Összesen	872	100,00%

Az 1884-es választás eredményei az 59 év feletti szavazók körében a IV. választókerületben

59 év feletti szavazók, 1884	szavazók (n)	szavazók (%)
Zichy Jenő	95	53,67%
Királyi Pál	80	45,20%
Degré Alajos	2	1,13%
Összesen	177	100,00%

62. táblázat

Az 1884-es választás eredményei a 35 év alattiak körében a IX. választókerületben

35 év alatti szavazók, 1884	szavazók (n)	szavazók (%)
Kemény Gábor	283	69,88%
Tompa Antal	122	30,12%
Összesen	405	100%

63. táblázat

Az 1884-es választás eredményei a 35–59 éves szavazók körében a IX. választókerületben

35–59 éves szavazók, 1884	szavazók (n)	szavazók (%)
Kemény Gábor	592	63,05%
Tompa Antal	347	36,95%
Összesen	939	100%

64. táblázat

Az 1884-es választás eredményei az 59 év feletti szavazók körében a IX. választókerületben

59 év feletti szavazók, 1884	szavazók (n)	szavazók (%)
Kemény Gábor	94	71,21%
Tompa Antal	38	28,79%
Összesen	132	100%

65. táblázat

A hivatalnokok szavazatai az 1878-as első fordulóban a képviselőjelöltekre a IV. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Havas Ignác	100,00%	78,89%	65,22%
Királyi Pál	0,00%	18,89%	32,92%
Irányi Dániel	0,00%	2,22%	1,86%
Összesen (100%)	34 fő	90 fő	161 fő

66. táblázat

A hivatalnokok szavazatai az 1878-as második fordulóban a képviselőjelöltekre a IV. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Havas Ignác	97,14%	80,25%	68,54%
Királyi Pál	2,86%	19,75%	31,46%
Összesen (100%)	35 fő	81 fő	178 fő

67. táblázat

A hivatalnokok szavazatai 1881-ben a képviselőjelöltekre a IV. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Királyi Pál	96,67%	91,18%	83,93%
Havas Sándor	3,33%	8,82%	16,07%
Összesen (100%)	30 fő	68 fő	112 fő

A hivatalnokok szavazatai 1884-ben a képviselőjelöltekre a IV. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Zichy Jenő	81,03%	84,30%	76,56%
Királyi Pál	18,97%	15,70%	22,40%
Degré Alajos	0%	0%	1,04%
Összesen (100%)	58 fő	172 fő	192 fő

A hivatalnokok szavazatai 1878-ban a képviselőjelöltekre a VI. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Radocza János	0%	19,30%	7,61%
Podmaniczky F.	100%	78,95%	82,07%
Helfy Ignác	0%	1,75%	10,33%
Összesen (100%)	20 fő	120 fő	315 fő

A hivatalnokok szavazatai 1881-ben a képviselőjelöltekre a VI. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Busbach Péter	100%	94,92%	94,21%
Helfy Ignác	0%	5,08%	5,79%
Összesen (100%)	16 fő	59 fő	242 fő

71. táblázat

A hivatalnokok szavazatai az 1878-as első fordulóban a képviselőjelöltekre a IX. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Steiger Gyula	47,4%	57,8%	47,7%
Thaly Kálmán	0%	12,5%	6,15%
Wodianer Béla	52,6%	29,7%	46,15%
Összesen (100%)	19 fő	64 fő	130 fő

72. táblázat

A hivatalnokok szavazatai az 1878-as második fordulóban a képviselőjelöltekre a IX. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Steiger Gyula	93,75%	86,7%	91,7%
Thaly Kálmán	6,25%	13,3%	8,3%
Összesen (100%)	16 fő	60 fő	132 fő

73. táblázat

A hivatalnokok szavazatai 1881-ben a képviselőjelöltekre a IX. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Kemény Gábor	100%	92,5%	93,3%
Thaly Kálmán	0%	7,5%	6,7%
Összesen (100%)	19 fő	67 fő	164 fő

A hivatalnokok szavazatai 1884-ben a képviselőjelöltekre a IX. választókerületben

	Magas státusú hiv.	Közepes státusú hiv.	Alacsony státusú hiv.
Kemény Gábor	100,00%	98,37%	98,05%
Tompa Antal	0,00%	1,63%	1,95%
Összesen (100%)	26 fő	123 fő	307 fő

A IX. kerületből áthelyezett hivatalnokok listája, 1884⁸¹⁷

Név	Foglalkozás	Új állomáshely	Kire szavazott végül 1884-ben ?
Szlavicsek Rajmund	dohánygyári tisztviselő	Pozsony	Kemény Gábor
Hegedűs Ferenc	dohánygyári tisztviselő	Kassa	Kemény Gábor
Csorba János	számtiszt	Újpest	Kemény Gábor
Nedeczky Benő	írnok	Vál	nem szavazott
Petheó János	postaigazgató	Temesvár	Kemény Gábor
Gönczy Béla	mérnök	Tata	Kemény Gábor
Andreanszky Antal	titkár	Nagykanizsa	Kemény Gábor
Tóth Aurél	fogalmazó	Besztercebánya	Kemény Gábor
Butsek Ágost	hivatalnok	Belus (Trencsén vm.)	nem szavazott ⁸¹⁸
Schieb Márton	főszámvevőtiszt	Pancsova	Kemény Gábor ⁸¹⁹
Prunckl Lajos	lottótiszt	Temesvár	Kemény Gábor
Maár József	irodasegéd	Sopron	nem szavazott
Tárnoky Sándor	hivatalnok	Békéscsaba	nem szavazott
Kulcsár Károly	felügyelő	Graz	nem szavazott
Török Sándor	pénzügyi fogalmazó	Szeged	Kemény Gábor
Rau József	postamester	Promontor	nem szavazott
Sztatiny Antal	pénzügyi titkár	Székesfehérvár	Kemény Gábor
Gräf András	bélyegraktári tiszt	Csíkszépvíz	nem szavazott
Schlafszky József	vámiszt	Fiume	nem szavazott
Thuróczy András	nyug. adótárnok	Brassó	nem szavazott
Vutskits Miklós	vámiszt	Zimony	Kemény Gábor
Bartl József	pénzügyi titkár	Pozsony	nincs a névjegyzéken
Filippovics József	postatiszt	Zágráb	Kemény Gábor

⁸¹⁷ MNL–OL K 150 1181. cs. 1884-II-10. 32097/1884.

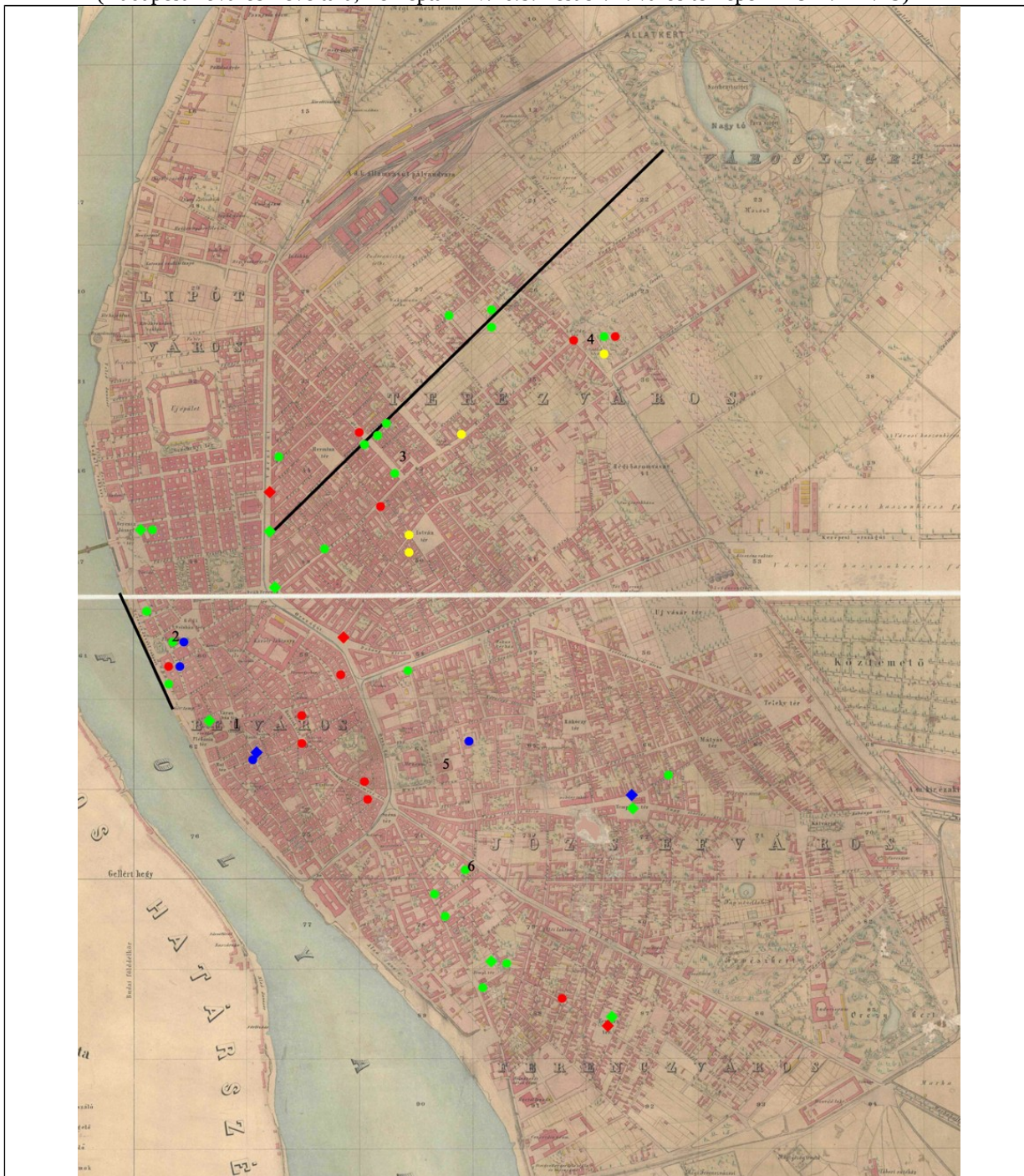
⁸¹⁸ A választói névjegyzékben Rutsek Ágoston.

⁸¹⁹ A választói névjegyzékben Schieb Márton.

Ábrák

1. ábra

Az 1878-as korteshadjáratok során használt középületek a pesti választókerületekben
Alaptérkép: Sz. k. Pest városa beltelkei és környékének átnézeti térképe, részlet.
(Budapest Főváros Levéltára, Térképtár XV.16.b. Pest sz. k. város térképei – 1871, 221/29)

Jelmagyarázat

Szavazási helyszínek:

- 1: Régi Városháza (IV. kerület)
- 2: Vigadó (V. kerület)
- 3: Terézvárosi iskola (VI. kerület)
- 4: Lövölde (VII. kerület)
- 5: Nemzeti Lovarda (VIII. kerület)
- 6: Köztelek (IX. kerület)

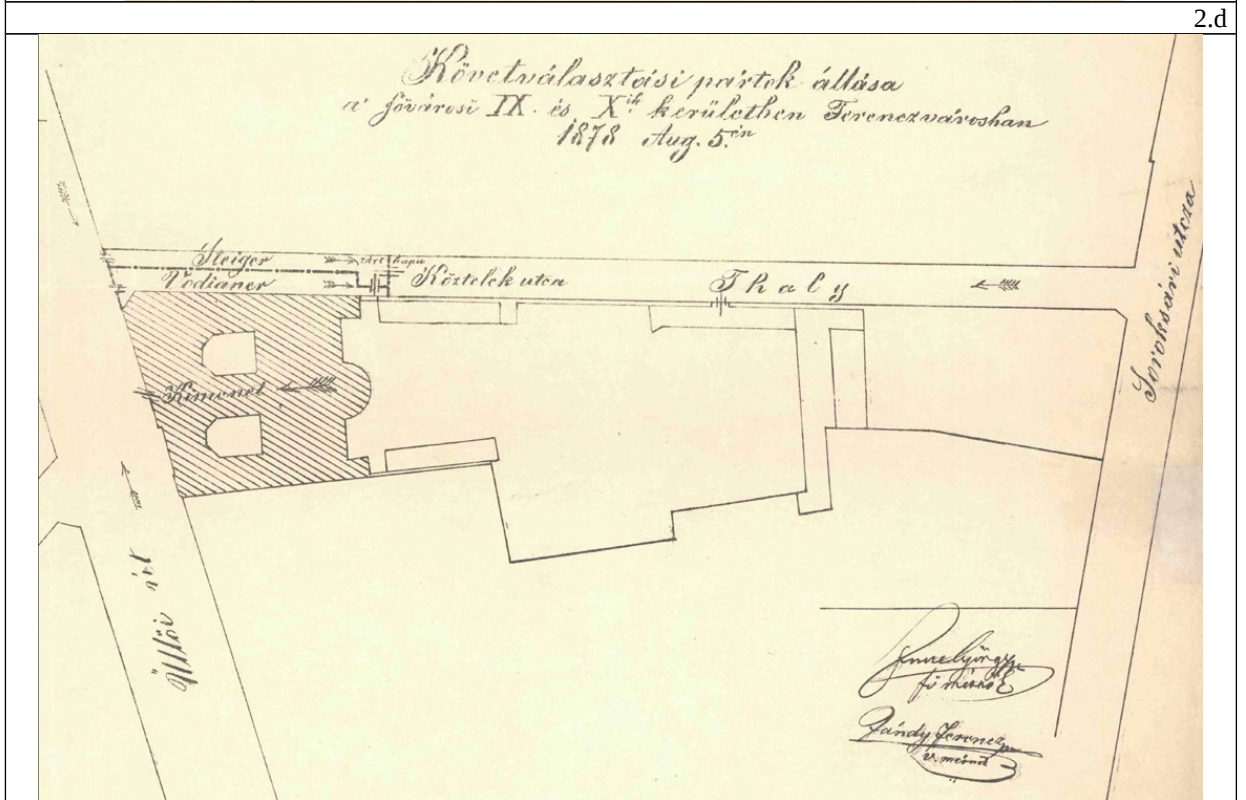
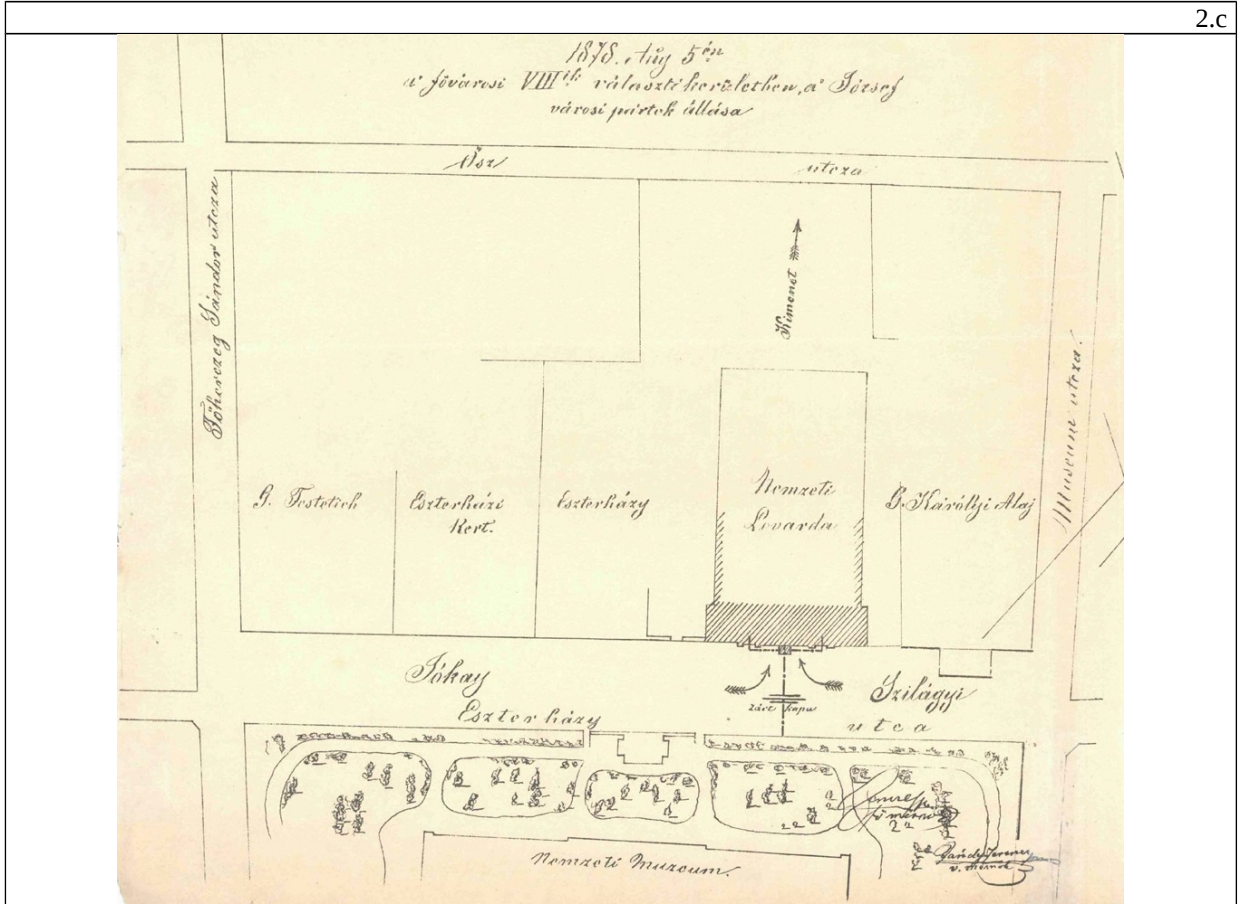
A Sugár út és a Dunakorzó —

Főbb kampányrendezvények hozzávetőleges helyszínei:

- kormánypárti
- egyesült ellenzéki
- függetlenségi
- pártonkívüli

A választók gyülekezési helyei 1878. augusztus 5-én:

- ◆ kormánypárti
- ◆ egyesült ellenzéki
- ◆ függetlenségi

Ferencváros térképe a lakókörzet-beosztással.
(Alaptérkép: Pest és Buda tervezett városszabályozásának térképe, részlet – 1870.
Holló 1994: 69–70.)

A Prückler család családfája

